

ЧОМУ НАЦІЇ ЗАНЕПАДАЮТЬ

WHY NATIONS FAIL

THE ORIGINS OF POWER,
PROSPERITY, AND POVERTY

Daron Acemoglu
and **James A. Robinson**

CROWN BUSINESS • NEW YORK • 2012

ЧОМУ НАЦІЇ ЗАНЕПАДАЮТЬ

ПОХОДЖЕННЯ ВЛАДИ,
БАГАТСТВА ТА БІДНОСТІ

Дарон Аджемоґлу
Джеймс Робінсон

Переклав з англійської
Олександр Дем'янчук

КИЇВ • НАШ ФОРМАТ • 2016

УДК 316.32-043.93

ББК 60.5

A90

Аджемоглу, Дарон; Робінсон, Джеймс

A90 **Чому нації занепадають** / Пер. з англ. Олександра Дем'янчука. —
К.: Наш Формат, 2016. — 440 с. — іл.
ISBN 978-617-7279-33-3

Дарону Аджемоглу і Джеймсу Робінсону вдалося, здавалося б, неможливе — відповісти на питання, яке до них безрезультатно вивчали століттями: чому одні країни багаті, а інші — бідні?

Грунтуючись на п'ятнадцятирічних дослідженнях у галузях історії, політології та економіки, автори легко і доступно пояснюють, чому економічний успіх держав не залежить від культури, клімату чи географічного положення.

Аджемоглу та Робінсон переконані: країни стали найуспішнішими через те, що їхні громадяни повалили владну еліту і створили суспільства, де головною цінністю стали рівні економічні та політичні права кожного. На їхню думку, саме свобода робить світ багатшим.

Книга «Чому нації занепадають» — своєрідний посібник, який допоможе краще зрозуміти причини, що сприяють процвітанню держав та їхньому занепаду.

УДК 316.32-043.93

ББК 60.5

Переклад і наукова редакція *Олександра Дем'янчука*, верстальник *Микола Савчук*, випусковий редактор *Ілона Буц*, техкер *Микола Климчук*, літред *Ольга Жукова*, коректор *Леся Кропотова*, обкладинка *Євгенії Мелеховець*, керівник проекту *Антон Мартинов*.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш Формат» у типографії «Фактор-Друк» (61030, Україна, м. Харків, вул. Саратовська, 51). Підписано до друку 04.10.2016. Тираж 5000 прим. Термін придатності необмежений. Замовлення № 8162. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.03.02.-04/51017 від 16.11.2015.

Науково-популярне видання.
Серія «Світоглядна література»

ISBN 978-617-7279-33-3

Всі права застережено. All rights reserved
© Acemoglu D., Robinson J. A., 2012
© Дем'янчук О., переклад, 2016
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2016

ЗМІСТ

Передмова	7
<i>Розділ 1. Дуже схожі й водночас такі різні</i>	<i>11</i>
<i>Розділ 2. Теорії, які не діють</i>	<i>43</i>
<i>Розділ 3. Шлях до багатства і бідності</i>	<i>64</i>
<i>Розділ 4. Незначні відмінності й критичні збіги обставин: тягар історії.....</i>	<i>88</i>
<i>Розділ 5. «Я бачив майбутнє. І воно діє»: розвиток при екстрактивних інститутах</i>	<i>112</i>
<i>Розділ 6. Дрейфування врізнобіч</i>	<i>135</i>
<i>Розділ 7. Поворотний пункт</i>	<i>160</i>
<i>Розділ 8. Не на нашому газоні: бар'єри на шляху розвитку</i>	<i>186</i>
<i>Розділ 9. Розвиток змінює напрям</i>	<i>214</i>
<i>Розділ 10. Дифузія процвітання</i>	<i>239</i>
<i>Розділ 11. Доброчесне коло</i>	<i>263</i>
<i>Розділ 12. Порочне коло</i>	<i>291</i>
<i>Розділ 13. Чому нації занепадають сьогодні</i>	<i>320</i>
<i>Розділ 14. Руйнування мурів в'язниці</i>	<i>351</i>
<i>Розділ 15. Пояснення багатства та бідності</i>	<i>371</i>
Подяки	402
Бібліографія і джерела	404
Література	420

ПЕРЕДМОВА

Це книга про різні відмінності в доходах і стандартах життя, що відділяють такі багаті країни світу, як Сполучені Штати Америки, Великобританія та Німеччина, від бідних на кшталт тропічної Африки, Центральної Америки й Південної Азії.

Цю передмову ми пишемо в той час, коли Північну Африку і Близький Схід струснула Арабська весна. Вона почалася з так званої Жасминової революції, яку запалили публічні заворушення з приводу самоспалення вуличного торговця Мохамеда Буазізі 17 грудня 2010 року. 14 січня 2011 року президент Зін Ель Абідін Бен Алі, який правив Тунісом з 1987 року, подав у відставку. Однак далекий від заспокоєння революційний порив проти правління привілейованої еліти в Тунісі став ще сильнішим і поширився на решту Близького Сходу. Хосні Мубарак, котрий правив Єгиптом твердою рукою майже 30 років, був скинутий 11 лютого 2011 року. Доля режимів у Бахреїні, Лівії, Сирії та Ємені на час завершення цієї передмови ще невідома.

Невдоволення в цих країнах коріниться в їхній бідності. Пересічний громадянин Єгипту має доходи близько 12% доходів громадянина Сполучених Штатів Америки. Середня тривалість його життя менша на 10 років. 20% населення живуть в умовах крайньої бідності. Ця різниця відчутна, однак усе ж досить мала, якщо порівнювати США з найбіднішими країнами світу — Північною Кореєю, Сьєрра-Леоне та Зімбабве, де більша частина всього населення живе за межею бідності.

Чому Єгипет настільки бідніший за США? Які обмеження заважають єгиптянам мати більші статки? Бідність є невід'ємною для Єгипту чи її можна подолати? Природно було б почати міркування з того, щоб запитати думку самих єгиптян про проблеми, з якими вони стикаються, та

чому ці проблеми виникли за час правління Мубарака. Ноа Хамед, двадцятичотирирічна працівниця рекламної агенції в Каїрі, чітко висловила свої погляди на площі Тахрір: «Ми страждаємо через корупцію, гноблення та погану освіту. Ми живемо в корумпованій системі, яку потрібно змінити». Інший учасник, двадцятирічний студент факультету фармакології Мосааб Ель Шамі, підтримав цю думку: «Сподіваюся, що до кінця цього року ми матимемо обраний уряд, загальні свободи будуть введені й ми покінчимо з корупцією, що охопила всю цю країну». Протестувальники на площі Тахрір в один голос говорили про корупцію в уряді, його нездатність надавати управлінські послуги, про нерівність можливостей у своїй країні. Особливо скаржилися вони на репресії та брак політичних прав. Мохамед Ель-Барадей, колишній директор Міжнародної агенції з атомної енергії, 13 січня 2011 року написав у Твіттері: «Туніс: репресії + брак соціальної справедливості + блокування шляхів мирних соціальних змін = бомба, готова вибухнути».

І єгиптяни, і тунісці вбачали головні причини своїх економічних проблем у відсутності політичних прав. Коли протестувальники почали системніше формулювати свої потреби, перші 12 найнагальніших вимог, що були оприлюднені інженером-програмістом і блогером Ваелем Халілом, одним із лідерів єгипетського протестного руху, стосувалися політичних змін. Таке питання, як підвищення мінімальної зарплатні, залишилося серед перехідних вимог, що пізніше не реалізувалися.

Єгиптян утримували в бідності неефективна й корумпована держава та суспільство, у якому вони не могли реалізувати свої здібності, амбіції, майстерність та уміння. Вони визнають, що підґрунтя цих проблем політичне. Усі економічні негаразди, з якими єгиптяни зіткнулися, походили з того, як здійснювалася в Єгипті політична влада, монополізована вузьким колом еліт. Єгиптяни розуміли, що це потрібно змінювати насамперед.

Навіть із вірою в це протестувальники на площі Тахрір були далекі від спільного бачення. Пояснюючи, чому така країна, як Єгипет, бідна, більшість учених і коментаторів виокремлювали абсолютно різні чинники. Одні наголошували, що бідність Єгипту зумовлена передусім його географією, адже більша частина території країни — пустеля, дощів немає, ґрунти й клімат не забезпечують продуктивності сільського господарства. Інші, навпаки, вказували на культурні особливості єгиптян, абсолютно несприятливі для економічного розвитку й добробуту. Вони доводили, що єгиптянам бракує тієї виробничої етики й культурних рис, які дали змогу іншим досягти процвітання. Натомість вони прийняли

ісламську віру, що не узгоджується з економічним успіхом. Третій підхід, що домінував серед учених — економістів і політологів, — ґрунтувався на уявленні про те, що правителі Єгипту просто не знали, що потрібно, аби зробити свою країну багатою, а тому в минулому дотримувалися неправильних публічних політик і стратегій. Якби правителі отримували гарні поради від правильних радників, вели далі ці мислителі, добробуту було би досягнуто. Для цих учених той факт, що Єгиптом правили вузькі елітні кола, які збагачувалися за рахунок решти населення, не мав ніякого зв'язку з розумінням економічних проблем країни.

У цій книзі ми покажемо, що єгиптяни на площі Тахрір, на відміну від учених і коментаторів, висловлювали правильні ідеї. Справді, Єгипет бідний саме тому, що ним правила вузька еліта, яка організувала суспільство з вигодою для себе за рахунок абсолютної більшості населення. Політична влада була дуже обмежена й використовувалася для збагачення тих, хто її мав. Як приклад, колишній президент Єгипту Мубарак накопичив близько 70 млрд доларів. Єгиптяни ж лише втрачали, і вони це зрозуміли.

Ми доведемо, що саме таке тлумачення бідності Єгипту й така інтерпретація населення загалом пояснює, чому бідні країни є бідними. І для Північної Кореї, і для Сьєрра-Леоне, і для Зімбабве ми продемонструємо, що країни бідні через ті самі причини, що і Єгипет. Натомість Великобританія та США стали багатими завдяки тому, що їхні громадяни скинули еліту, яка контролювала владу, і створили суспільство, у якому політичні права розподілені значно ширше, уряд підзвітний громадянам і реагує на їхні потреби, а абсолютна більшість населення може користуватися економічними можливостями.

Ми покажемо, що для розуміння того, чому нині існує така нерівність у світі, потрібно заглибитися в минуле й дослідити історичну динаміку суспільств. Побачимо, що Британія багатша за Єгипет тому, що у 1688 році ця країна (чи, щоб бути точними, Англія) здійснила революцію, яка трансформувала її політичну систему, а внаслідок цього і економіку нації. Люди боролися й отримали більше політичних прав, які використали для розширення своїх економічних можливостей. Результатом стала докорінно інша політична й економічна траєкторія з кульмінацією у вигляді Промислової революції.

Промислова революція і технології, стимульовані нею, не поширилися на Єгипет. Ця країна перебувала під контролем Османської імперії, яка трактувала Єгипет фактично так само, як і пізніше сім'я Мубарака. У 1798 році османське правління в Єгипті подолав Наполеон Бонапарт.

Потім ця країна опинилася під правлінням британського колоніалізму, який так само мало дбав про добробут Єгипту, як і Османська імперія. Хоч єгиптяни і струснули Османську і Британську імперії і у 1952 році скинули їхню монархію, це не були революції на кшталт тієї, що мала місце у 1688 році в Англії. Замість докорінно змінити в Єгипті політику, єгиптяни привели до влади іншу еліту, яка дбала про добробут країни не більше за османів і британців. Унаслідок цього основна структура суспільства не зазнала змін, і Єгипет залишився в бідності.

У своїй книзі ми поговоримо про те, як ці структури з часом відтворюються, чому вони іноді змінюються, як це сталося в Англії 1688 року та Франції після революції 1789 року. Це допоможе нам зрозуміти, чи змінилася ситуація в сучасному Єгипті та чи революція, у результаті якої було скинуто Мубарака, сприятиме утворенню нових інститутів, здатних привести Єгипет до процвітання. У Єгипті і раніше відбувалися революції. Однак вони не приносили ніяких змін. Їх організатори просто відбирали владу в тих, хто її мав, і залишали систему незмінною. Для пересічних громадян насправді важко здобути реальну політичну владу й змінити спосіб буття свого суспільства. Але це можливо. Ми побачимо це на прикладі Англії, Франції і Сполучених Штатів, а також Японії, Бразилії та Бразилії. Загалом саме такі політичні трансформації потрібні бідному суспільству, щоб збагатитися. Існують позитивні перспективи і для Єгипту. Реда Метвалі, ще одна учасниця протесту на площі Тахрір, заявляла: «Нині ви бачите разом мусульман і християн, молодих і літніх людей. Усі вони прагнуть одного». Ми виявимо, що подібний широкий рух у суспільстві став основною причиною політичних трансформацій. Якщо ми зрозуміємо, чому ці трансформації відбуваються, то легше оцінюватимемо, коли очікувати краху таких рухів, як це відбувалося не раз у минулому, а коли можна сподіватися, що вони досягнуть успіху й поліпшать життя мільйонів.

1

ДУЖЕ СХОЖІ Й ВОДНОЧАС ТАКІ РІЗНІ

Економіка Ріо-Гранде

Місто Ногалес розділене навпіл парканом. Якщо ви станете біля нього й подивитесь на північ, то побачите Ногалес, що у штаті Аризона, округ Санта-Круз. Середньорічний дохід на одне господарство становить близько 30 тис. доларів. Більшість дітей ходить до школи, а більшість жителів має принаймні повну середню освіту. Попри скарги, які висловлюють жителі щодо недоліків американської системи охорони здоров'я, населення відносно здорове з високою середньою тривалістю життя за світовими стандартами. Багато літніх жителів мають вік понад 65 років і користуються програмами соціального медичного забезпечення. Це лише одна з багатьох урядових послуг, які люди сприймають як щось природне поряд з електрикою, телефонами, системою каналізації, охороною громадського здоров'я, мережею доріг, що сполучають місто з іншими містами штату й загалом США, та, врешті-решт, законом і порядком. Жителі Ногалеса в штаті Аризона можуть займатися щоденними справами і не боятися за власне життя й безпеку, не відчувати страху перед крадіжками, експропріацією чи іншими діями, що вносили б ризик у їхні інвестиції в бізнес чи помешкання. Важливо й те, що жителі Ногалеса в штаті Аризона сприймають як належне, що попри неефективність і часом корупцію уряд є їхнім агентом. Вони можуть проголосувати за зміну мера, конгресменів і сенаторів. Вони віддають свій голос на президентських виборах, визначають, хто буде лідером їхньої країни. Демократія для них — друга натура.

Життя на південь від паркану, лише в кількох метрах, різне відмінне. Хоча жителі Ногалеса у штаті Сонора живуть у відносно розвинутій частині Мексики, доходи середньостатистичного домогосподарства

становлять лише третину доходів у Ноґалесі, що в штаті Аризона. Більшість дорослих у Ноґалесі (Сонора) не має середньої шкільної освіти, а багато дітей взагалі не відвідують школи. Матерів турбує високий рівень дитячої смертності. Через погані умови охорони здоров'я не дивно, що мешканці Ноґалеса у штаті Сонора не живуть так само довго, як їхні північні сусіди. Вони не мають доступу до багатьох суспільних благ. Дороги на південь від паркану в поганому стані. Закон і порядок не дотримуються. Злочинність висока, а відкриття бізнесу дуже ризиковане. Небезпека полягає не лише в пограбуванні. Дуже важким є отримання всіх дозволів без надання хабарів, аби відкрити бізнес. Жителі Ноґалеса у штаті Сонора щоденно стикаються з корупцією та недолугістю своїх політиків.

На відміну від північних сусідів, демократія тут є дуже «свіжим» поняттям. До політичної реформи у 2000 році Ноґалес у штаті Сонора, як і решта Мексики, перебував під корумпованим контролем Інституційної революційної партії (Partido Revolucionario Institucional (PRI)).

Чому ці дві половини фактично одного міста такі несхожі? У них немає різниці ні в географії, ані в кліматі чи хворобах, що притаманні цьому регіону, оскільки мікроби не мають жодних обмежень при перетині кордону між Мексикою та США. Звичайно, умови охорони здоров'я неоднакові, але це не має стосунку до хвороботворного середовища. Люди на півдні від кордону живуть у жалюгідних санітарних умовах і не мають належного піклування про здоров'я.

Можливо, справа у жителях цих частин? Або ж населення Ноґалеса в штаті Аризона — нащадки мігрантів з Європи, а південні жителі — *ацтеків*? Утім це не так. Походження людей по обидва боки кордону цілком однакове. Після того як у 1821 році Мексика здобула незалежність від Іспанії, територія навколо «Лос Ноґалес» стала частиною мексиканського штату В'єхо, Каліфорнія й залишалася такою навіть після Мексикансько-американської війни 1846–1848 років. Насправді, лише після купівлі Гадсдена 1853 року кордон США був пересунутий у це місце. Лейтенант Н. Міхлер під час огляду кордону запримітив «дуже гарну долину Лос Ноґалес». Тут, по обидва боки кордону, і виросли ці міста. Жителі Ноґалеса у штаті Аризона і Ноґалеса у штаті Сонора мають спільних предків, шанують однакові страви й музику і, ризикнемо сказати, мають єдину культуру.

Звичайно, існує дуже просте й очевидне пояснення відмінностей між двома половинами міста Ноґалеса, про яке ви, мабуть, здогадалися: сам кордон, що й визначає ці дві половини. Ноґалес у штаті Аризона розташований у Сполучених Штатах Америки. Його жителі мають доступ до

економічних інститутів США, що дають їм змогу вільно обирати професію, здобувати освіту й набувати професійних навичок, заохочують інвестувати в найкращі технології, що зумовлює вищі доходи. Вони також мають доступ до політичних інститутів, що дають їм змогу брати участь у демократичному процесі, обирати своїх представників і змінювати їх у разі негативної поведінки. Унаслідок цього політики надають основні послуги (від охорони громадського здоров'я до доріг і охорони правопорядку), яких потребує населення. Жителі Ноґалеса у штаті Сонора не мають такого щастя. Вони живуть в іншому світі, що має свої інститути. Саме різниця в інститутах і створює дуже несхожі стимули для жителів обох частин Ноґалеса і їхнього бажання інвестувати в підприємництво й бізнес. Ці стимули, створені різними інститутами в обох частинах Ноґалеса та країнах, і є головною причиною розбіжностей у економічному добробуті по обидва боки кордону.

Чому інститути у Сполучених Штатах сприятливіші для економічного успіху, ніж у Мексиці чи навіть у всій Латинській Америці? Відповідь на це запитання криється в шляхах формування обох суспільств протягом раннього колоніального періоду. Саме тоді виникла різниця між інститутами, наслідки якої проявляються і донині. Щоб зрозуміти ці відмінності, маємо почати з формування колоній у Північній і Латинській Америках.

Заснування Буенос-Айреса

На початку 1516 року іспанський мореплавець Хуан Діас де Соліс доплив до широкого гирла річки на східному узбережжі Південної Америки. Мореплавець висадився на берег і проголосив цю землю частиною Іспанії, а річку назвав Ріо-де-ла-Плата — «Срібна річка», оскільки місцеві жителі мали багато срібла. Тубільні народи по обидва боки гирла — *чарруас*, де тепер Уругвай, і *керанді* на рівнинах, відомих як пампа в сучасній Аргентині, — поставилися до прибульців вороже. Місцеві жителі займалися мисливством, селилися малими групами без сильних централізованих політичних органів управління. Саме банда *чарруас* згодом забила де Соліса палицями на смерть, коли він досліджував нові землі, призначені для окупації Іспанією.

У 1534 році іспанці, все ще на хвилі оптимізму, відправили першу місію поселенців з Іспанії під орудою Педро де Мендози. Того року вони заснували місто Буенос-Айрес. Це мало бути ideale місце для європейців. Буенос-Айрес, дослівно «чудове повітря», мало сприятливий помірний клімат. Проте перше перебування в місті іспанців виявилось

коротким. Вони прибули туди не за чудовим повітрям, а задля вивозу ресурсів і робочої сили. Однак *чарруас* і *керанді* не підкорилися. Коли їх ловили, тубільці відмовлялися давати іспанцям їжу і працювати на них. Вони атакували нові поселення своїми луками і стрілами. Серед іспанців посилювався голод, оскільки вони не чекали, що доведеться здобувати їжу самим. Буенос-Айрес був не тим, про що вони мріяли. Місцевих жителів неможливо було змусити працювати. Район не мав ані золота, ані срібла. Те срібло, яке знайшов де Соліс, насправді було з країни *інків* у Андах далеко на Заході.

Іспанці, намагаючись вижити, почали розсилати експедиції в пошуках нового місця з більшими ресурсами, населення якого легше змусити працювати. У 1537 році одна з експедицій під командуванням Хуана де Айоласа в пошуках шляху до держави *інків* дійшла до річки Парана. Під час експедиції іспанці встановили контакт з *гварані*, осілим народом із сільськогосподарською економікою на основі кукурудзи й маніоки. Де Айолас миттєво зрозумів, що *гварані* дуже відрізнялися від *чарруас* і *керанді*. Після короткої битви іспанці здолали опір *гварані* й заснували місто Нуестра-Сеньйора-Санта-Марія-де-ла-Асунсьйон, що нині є столицею Парагваю. Конкістадори одружилися з принцесами *гварані* й швидко стали новою аристократією. Вони пристосували існуючу систему примусової праці й збирання данини під своє правління. Це був саме той тип колонії, якого прагнули іспанці. За чотири роки Буенос-Айрес був покинутий, бо всі переселенці, що жили там, перебралися до нового міста.

Буенос-Айрес, «Париж Південної Америки», місто з широкими європейськими бульварами, засноване на родючих сільськогосподарських землях пампи, не заселялося аж до 1580 року. Покинутий Буенос-Айрес і підкорення *гварані* розкривають логіку європейської колонізації Америки. Перші іспанці, а потім, як побачимо, і англійські колонізатори не хотіли самі обробляти землю. Вони прагнули, щоб це робили інші, здобуваючи для них багатства, золото і срібло.

Від Кахамарки...

Експедиції де Соліса, де Мендози і де Айоласа відбувалися після відоміших походів, розпочатих Христофором Колумбом, який висадився 12 жовтня 1492 року на одному з Багамських островів. Іспанська експансія й колонізація Південної та Північної Америки всерйоз розпочалася вторгненням Ернана Кортеса в Мексику в 1519 році, експедицією Франсиско Пісарро в Перу через півтора десятиліття та експедицією Педро де

Мендози на Ріо-де-ла-Плата через два роки після цього. Протягом наступного століття Іспанія захопила і колонізувала більшість центральних, західних і південних районів Південної Америки, а Португалія оголосила своєю Бразилію на Сході.

Іспанська стратегія колонізації була дуже ефективна. Вдосконалена Кортесом у Мексиці, вона ґрунтувалась на тому, що найлегший шлях до подолання опору полягав в ув'язненні місцевих лідерів. Така стратегія давала змогу іспанцям привласнювати багатства лідерів і змушувати тубільців платити данину й постачати продукти. Наступним кроком іспанців було утвердження себе як нової еліти місцевого населення і встановлення контролю за методами оподаткування, збору данини й особливо за примусовою робочою силою.

Кортес і його люди потрапили до величної столиці *ацтеків* міста Теночтітлан 8 листопада 1519 року. Їх зустрічав імператор *ацтеків* Монтесума, який вирішив під впливом порад своїх радників мирно привітати іспанців. Те, що трапилося потім, добре описане у відомому «Флорентійському кодексі», складеному після 1545 року францисканським священиком Бернардіно де Саагуном:

«Щойно іспанці міцно схопили Монтесуму... всі рушниці вистрілили... Охопив страх. Начебто всі проковтнули свої серця. До самої темряви панував терор, здивування, тяжкі передчуття, всі були приголомшені.

А коли розвиднилося, були проголошені вимоги іспанців: тортильї, смажені індичі грудки, яйця, прісна вода, дерево, дрова, вугілля... І Монтесума мусив наказати це зробити.

Коли іспанці добре влаштувалися, то, завзято жадаючи золота, поставили Монтесумі вимогу щодо всіх коштовностей міста. І після цього Монтесума пішов під вартою іспанців. Вони йшли, оточивши його... всі тримали його, всі вхопилися за нього.

А коли вони дійшли до скарбниці, місця, що зветься Теокалько, то накинулися на ті чудові дорогоцінності, прикрашали пером кетцяля чола, мечі, щити, золоті диски... золоті ріжки півмісяця, золоті щитки на ноги, золоті щитки на руки, золоті налобники.

Золото здерли з усього... А потім почали підпалювати... усі цінні речі. Все горіло. А іспанці ходили повсюди... Вони забрали все, що змогли побачити й оцінити як дороге.

Тоді вони пішли до власної скарбниці Монтесуми... в місці, що зветься Тотокалько... вони забрали зі скарбниці Монтесуми... всі коштовності; намиста з підвісками, стрічки на руки, оздоблені пір'ям кетцяля, золоті браслети, золоті кільця з мушлями... і бірюзову діадему, символ влади. Вони забрали все».

Завоювання *ацтеків* завершилося у 1521 році. Кортес як губернатор провінції Нова Іспанія почав розподіляти найцінніший ресурс — місцеве населення — за допомогою інституту *encomienda*¹. *Encomienda* вперше виникла у XV столітті в Іспанії як частина звільнення південної частини країни від маврів, арабів, які селилися там від VIII століття. У Новому Світі ця система набула витонченішої форми. Місцевих жителів почали дарувати іспанцям, яких відтак називали *encomendero*². Тубільці мусили платити данину й відбувати трудову повинність, за що *encomendero* був уповноважений наvertати їх до християнства.

Яскравий ранній опис діяльності *encomienda* дійшов до нас від Бартоломе де Лас Касаса, домініканського священика, який висловив найпершу і одну з найбільш нищівних критик іспанської колоніальної системи. Де лас Касас прибув до іспанського острова Іспаньола у 1502 році з флотом кораблів під проводом нового губернатора Ніколаса де Овандо. Новий губернатор дедалі більше втрачав ілюзії і був надзвичайно занепокоєний грубим і експлуаторським ставленням до місцевих жителів, яке щодня спостерігав. У 1513 році як капелан він брав участь у захопленні іспанцями Куби й навіть отримав *encomienda* за свою службу. Однак Де Овандо відмовився від подарунка й розпочав тривалу кампанію з реформи іспанських колоніальних інститутів. Його зусилля вилилися в книгу «Короткий опис знищення індіанців», написану в 1542 році. Це було скандальне звинувачення у варварстві іспанського правління. Ось що Ніколас де Овандо говорив щодо *encomienda* у випадку Нікарагуа:

«Кожен поселенець отримував у місті доручену йому резиденцію (чи юридичною мовою «енкомендовану»). До роботи він залучав місцевих жителів, відбирав їхні вже досить бідні харчі й землю, яку ті обробляли, вирощуючи продукцію. Поселенець вважав усе місцеве населення — саванників, літніх людей, жінок і дітей — членами власного домогосподарства. Через це він змушував тубільців без будь-якого відпочинку працювати на його користь день і ніч».

На прикладі захоплення Нової Гранади, сучасної Колумбії, де Лас Касас розповідав, як діяла вся іспанська стратегія:

¹ Юридична система в колонізованій іспанцями Латинській Америці, за допомогою якої іспанська корона визначала статус індіанського населення у своїх колоніях. Фактично легалізація рабства. — *Британська енциклопедія*. — Прим. перекл.

² Людина, яка встановлювала правила поведінки для місцевих жителів на території своєї *encomienda* — території, наданої іспанською короною одному з колонізаторів.

«Щоб привласнити все золото, іспанці застосували звичну стратегію розділення між собою (чи «енкомендації») міст і тамтешніх жителів... А потім, як завжди, поводитися з ними, мов зі звичайними рабами. Командувач експедиції поневолив і тримав ув'язненим шість чи сім місяців короля всієї території, досить незаконно вимагаючи від нього дедалі більше золота й діамантів. Король на ім'я Богота був настільки наляканим, що у своєму прагненні звільнитися від пазурів поневолювачів зобов'язався заповнити весь будинок золотом. Для цього він розіслав своїх людей на пошуки золота. Поступово вони принесли необхідну кількість разом із коштовним камінням. Однак будинок усе ще не був заповнений. Тоді іспанці оголосили про страту короля за невиконання обіцянки. Командувач зажадав, щоб йому як представнику закону надали право судити. Після подання формальних звинувачень проти короля він засудив його на тортури, аж доки той не виконає свою обіцянку. Іспанці катували короля способом *strappado*³, лили на живіт гарячий жир, прикріплювали за допомогою залізних обручів обидві ноги і шию до кілків, і поки двоє тримали його за руки, інші припалювали йому підшви. Час від часу командувач заглядав у катівню й повторював, що вони мордуватимуть його до смерті, якщо той не дасть іще золота. Саме це вони і робили, аж поки король не сконав в агонії».

Стратегія та інститути, удосконалені в Мексиці, активно застосовувалися на інших територіях іспанської імперії. Найкраще це було зроблено при захопленні Перу конкістадором Пісарро. Щодо цього де Касас так починав свою розповідь:

«У 1531 році інший великий негідник помандрував із гуртом чоловіків до Королівства Перу. Він зробив усе, щоб повторити стратегію і тактику дій своїх попередників у інших частинах Нового Світу».

Пісарро почав з узбережжя поблизу перуанського міста Тумбес і рушив на південь. 15 листопада 1532 року він дійшов до гірського міста Кахамарка, де розташувався імператор *інків* Атагуальпа зі своєю армією. Наступного дня Атагуальпа, який нещодавно переміг свого брата Уаскара в борні за престол їхнього батька Уайна Капака, пішов зі своїм кортежем до табору іспанців. Атагуальпа був розлючений, бо до нього дійшли новини про звірства й жорстокість, подіяні іспанцями, зокрема про руйнування Храму Бога Сонця Інті. Потім сталося те, що вже добре відомо. Іспанці

³ Людину зв'язували мотузкою і кидали з висоти. За декілька сантиметрів до землі ця мотузка ривком зупиняла політ. — Прим. перекл.

влаштували пастку й упіймали імператора. Вони вбили охорону й слуг Атагуальпи, близько двох тисяч людей, а самого короля полонили. Щоб здобути свободу, Атагуальпа мусив пообіцяти заповнити одну кімнату золотом і ще дві такого самого розміру — сріблом. Імператор зробив це, але іспанці, порушивши обіцянки, у липні 1533 року його задушили. У листопаді того року іспанці захопили столицю *інків* місто Куско. На місцеву аристократію чекало таке саме поводження, як і з Атагуальпою. Їх ув'язнили, аж поки вони не віддадуть золото і срібло. Оскільки полонені не задовольнили вимоги іспанців, їх спалили живцем. Видатні твори мистецтва Куско, як-от Храм Сонця, були пограбовані і перетворені в руїни.

На той час іспанці зосередилися на людях з Імперії *інків*. Як і в Мексиці, місцеве населення розподілили по *encomiendas* під оруду кожного конкістадора із супроводу Пісарро. У ранній колонізаційний період *encomienda* була основним інститутом, що використовувався для контролю й організації робочої сили. Однак скоро з'явився сильніший суперник. У 1545 році поселенець на ім'я Дієго Уальпа шукав місцеву святиню високо в Андах, де нині розташована країна Болівія. Раптовим поривом вітру його скинуло з висоти, і перед собою він побачив запаси срібної руди. Це була частина гори, багатой на срібло. Іспанці охрестили її *El Cerro Rico* («Багата гора»). Навколо гори швидко виросло місто Потосі. У 1650 році на піку свого розвитку воно налічувало 160 тис. жителів, а це більше, ніж у Лісабоні чи Венеції на той час.

Щоб розробляти поклади срібла, іспанцям потрібні були шахтарі — багато шахтарів. Із цією місією вони послали нового віце-короля, головного іспанського колоніального посадовця Франциско де Толедо. Його головним завданням було вирішити проблему робочої сили. У 1569 році, прибувши до Перу, де Толедо провів спочатку п'ять років у подорожах і вивченні нової посади. Він також уважно обстежив усе доросле населення. Щоб знайти потрібну робочу силу, де Толедо насамперед переселив майже все доросле населення в нові міста — *reducciones* (дослівно «придушення»), що сприяло експлуатації робочої сили іспанською короною. Потім посадовець відновив і пристосував задля власної мети інститут робочої сили *інків*, відомий як *mita*, що мовою *інків* (кечуа) означає «спрямування». За допомогою системи *mita інки* використовували робочу силу в обробці плантацій, призначених для постачання продуктів до замків, аристократії й армії. Натомість їхня еліта надавала захист від голоду й гарантувала безпеку. У руках де Толедо *mita*, особливо *mita* в Потосі, мала стати найбільшою й найобтяжливішою схемою експлуатації робочої сили в іспанський колоніальний період. Де Толедо створив

Карта 1. Імперія інків, мережа доріг інків і зона резервацій *mita*

величезну зону резервацій, що простягалася від середини сучасного Перу до більшої частини території Болівії і займала майже 200 тис. квадратних миль⁴. У цій зоні 1/7 частину чоловіків, переселених до резервацій, змушували працювати в шахтах Потосі. *Mita* у Потосі проіснувала увесь колоніальний період і була скасована лише в 1825 році. На карті 1 зображено зону резервацій із позначеннями *mita* на території Імперії інків у часи іспанської колонізації. Карта демонструє, наскільки *mita* перекривала серце Імперії, разом зі столицею Куско.

⁴ Понад 500 тис. км² — Прим. перекл.

Примітно, що в Перу й нині можна спостерігати спадщину *mita*. Розгляньте відмінності між провінціями Калка та сусідньою Акомайо. Між цими провінціями виявиться мало відмінностей. Обидві лежать високо в горах, кожна населена спадкоємцями *інків*, які говорять мовою кечуа. Однак Акомайо значно бідніша, її жителі споживають на третину менше за жителів Калки. І люди знають про це. В Акомайо вони запитують відважних іноземців: «Хіба ви не знаєте, що люди тут бідніші, ніж отам, у Калці? Чого ви взагалі вирішили приїхати сюди?». Потрібна велика відвага, адже з місцевої столиці Куско, стародавнього центру Імперії *інків*, до Акомайо дістатися набагато важче, ніж до Калки. Дорога до Калки має покриття, а до Акомайо — повністю розбита. Щоб виїхати з Акомайо, потрібен кінь або мул. І в Калці, і в Акомайо люди вирощують однакові злаки. Втім, у Калці вони продають їх на ринку за гроші. В Акомайо вирощують зерно для того, щоб вижити. Ця нерівність, очевидна і для чужого ока, і для місцевих жителів, може бути пояснена інституційними відмінностями між районами — відмінностями з історичними коренями, що простягаються назад до де Толедо і його плану ефективної експлуатації місцевої робочої сили. Головна історична відмінність між цими двома провінціями полягає в тому, що Акомайо була в зоні резервації, а Калка — ні.

На додаток до зосередження робочої сили та *mita* де Толедо консолидував *encomienda* у головний податок, визначивши фіксовану суму, що її мав платити кожен дорослий чоловік сріблом. Це була додаткова схема, аби зтягти людей до ринку робочої сили і зменшити зарплатню, яку платили іспанські землевласники. Ще один інститут, *repartimiento de mercancías*⁵, також набув поширення завдяки перебуванню де Толедо на своїй посаді. Від іспанського дієслова *repartir* (розподіляти) *repartimiento* буквально означало «розподіл благ» і передбачало примусовий продаж товарів місцевим жителям за цінами, встановленими іспанцями. І, нарешті, де Толедо ввів *trajin* — дослівно «тягар», що означало обов'язок тубільців доставляти іспанській еліті важкі пакунки товарів на кшталт вина, листя коки або текстилю, замінюючи собою тяглових тварин.

По всьому колоніальному іспанському світу в Америці виникали подібні інститути і структури. Після початкового етапу мародерства й

⁵ Традиційна історіографія описує *repartimiento de mercancías* як примусову систему виробництва і споживання, за допомогою якої намісники іспанської корони змушували індіанців виробляти продукцію, цінну для іспанської економіки, і купувати дорогі товари, що не мали попиту в Іспанії. — *Jeremy Baskes. Indians, Merchants and Markets. — Stanford University Press, 2000. — 328 p. (Прим. неперкл.)*

пристрасті до золота і срібла іспанці створили мережу інститутів, призначених для експлуатації місцевих жителів. Повний діапазон *encomienda, mita, repartimiento* і *trajin* був створений для зниження стандартів життя тубільців до рівня виживання, а також для збирання всіх їхніх доходів на користь іспанців. Це здійснювалося шляхом експропріації землі місцевих жителів, накладання високих податків, встановлення завищених цін на товари, які навіть не можна було вільно купувати. Хоча ці інститути і сприяли збагаченню іспанської корони та зробили конкістадорів і їхніх нащадків дуже багатими, вони також перетворили Латинську Америку на континент із найвищою нерівністю у світі й висотали більшу частину її потенціалу.

...до Джеймстауна

Коли в 1490-х роках іспанці вперше вторглися в Америку, Англія мала слабку владу в Європі, відновлюючись після руйнівного впливу громадянської війни — Війни Троянд. Англія була не в змозі скористатися можливостями грабунку, здобуття золота й експлуатації місцевого населення Америки. Майже сто років потому у 1588 році король Іспанії Філіп II, напавши на Англію, здійняв політичні хвилі по всій Європі. Завдяки фортуні перемога Англії була одночасно знаком збільшення її потуги на морях, що врешті-решт дало змогу країні взяти участь у боротьбі за місце в колоніальній імперії.

Тому не дивно, що англійці розпочали колонізацію Північної Америки практично в той же час. Однак вони все ж запізнилися. Північну Америку англійці обрали не за її привабливість, а тому, що це було те єдине, що залишалося доступним для них. «Бажані» частини Америки, де була величезна кількість тубільців для експлуатації й розташовувалися шахти для видобутку золота і срібла, вже були зайняті. Англійцям дісталися залишки. Коли у XVIII столітті англійський письменник і аграрій Артур Янг дискутував щодо того, де вигідно здобувати «сировинні продукти», під якими розумів сільськогосподарську продукцію, він зазначав:

«Загалом виявляється, що сировинна продукція наших колоній втрачає у вартості пропорційно відстані від сонця. У Вест-Індії, де найспекотніше, вона дає 81,12 шилінга 1 пенс на душу. У південних континентальних районах — 51,10 шилінга. У центральних — 9 шилінгів 6,5 пенса. У північних поселеннях — лише 2 шилінги 6 пенсів. Ця шкала дає нам чіткий урок — уникати колонізації північних широт».

Перша англійська спроба закласти колонію в Роаноку в Північній Кароліні між 1585 і 1587 роками зазнала повної невдачі. У 1607 році англійці спробували знову. Наприкінці 1606 року три кораблі — *Susan Constant*, *Godspeed* та *Discovery* — під командуванням капітана Крістофера Ньюпорта вирушили до Вірджинії. Колоністи під прапорами компанії *Virginia* запливли в Чесапікську затоку й піднялися по річці, яку назвали іменем правлячого англійського короля Якова I. Вони заснували там поселення Джеймстаун 14 травня 1607 року.

Хоча поселенці на кораблях, що належали компанії *Virginia*, були англійцями, вони використовували модель колонізації, на яку дуже вплинули шаблони Кортеса, Пісарро й де Толедо. Насамперед поселенці планували захопити місцевого вождя й використовувати його, аби отримувати для себе провізію та примушувати місцеве населення виробляти продукти й інші блага.

Англійські колоністи, коли вперше висадилися у Джеймстауні, ще не знали, що перебувають на території конфедерації Повгатан — коаліції близько 30 держав, відданих королю, якого звали Вахунсунакок. Столицею Вахунсунакока було місто Веровокомоко, що лежало у 20 милях від Джеймстауна. Колоністи планували вивчити устрій цієї землі. Якщо місцевих жителів не можна було змусити надавати продукти і робочу силу, англійці готові були принаймні почати торгувати з ними. Схоже, їм не спадало на думку, що вони самі можуть працювати й вирощувати собі продукти. Однак це не те, що робили загарбники Нового Світу.

Вахунсунакок швидко дізнався про появу колоністів і поставився до їхніх намірів із великою підозрою. Він очолював досить велику імперію у Північній Америці. Але в нього було багато ворогів і бракувало абсолютного політичного контролю, як у *інків*. Вахунсунакок вирішив поспостерігати за намірами англійців, спочатку пославши до них гінців із побажаннями дружніх стосунків.

Наприкінці зими 1607 року поселенці у Джеймстауні змушені були голодувати. Призначений голова ради колонії Едвард Марі Вінфілд вважався. Ситуацію врятував капітан Джон Сміт. Сміт, твори якого стали для нас одним із головних джерел інформації про перші кроки розвитку колонії, мав неординарний характер. Народжений в Англії, у сільському Лінкольнширі, він не погодився з бажанням батька зайнятися бізнесом і натомість став солдатом удачі. Спочатку воював у складі англійської армії в Нідерландах, відтак приєднався до австрійських збройних сил в Угорщині, що воювали проти армій Османської імперії. Його схопили в Румунії й продали в рабство на сільськогосподарські роботи. Одного дня

він убив свого хазяїна, вкрав одяг і коня й перебрався на австрійську територію. По дорозі до Вірджинії Сміт вскочив у халепу та був ув'язнений на кораблі *Susan Constant* за спробу заколоту проти Вінфілда. Коли кораблі досягли Нового Світу, заколотника збиралися стратити. Однак Вінфілд, Ньюпорт та інша еліта колоністів, розкривши запечатані документи, з жахом для себе прочитали, що компанія *Virginia* призначила Сміта членом правлячої ради Джеймстауна.

Коли Ньюпорт поплив до Англії за продовольством і новими колоністами, а Вінфілд ніяк не міг скоординувати свої дії, саме Сміт урятував колонію. Він ініціював низку торгових місій, що забезпечили постачання продуктів. Під час однієї з цих місій його схопив Опечанканаф, один із молодших братів Вахунсунакока, і доставив до короля у Веровокомоко. Сміт був першим англійцем, який зустрівся з Вахунсунакоком, і залишився живим на цій зустрічі лише завдяки втручання молодшої доньки Вахунсунакока Покахонтас. 2 січня 1608 року перед дуже вчасним поверненням Ньюпорта з Англії Сміт після звільнення повернувся до Джеймстауна, де все ще відчувалася нестача продуктів.

Колоністи в Джеймстауні мало чого навчилися зі свого першого досвіду. Протягом 1608 року вони й далі шукали золото, дорогоцінні метали. Вони все ще не розуміли, що для того, аби вижити, не можна чекати, що тубільці їх годуватимуть із примусу чи завдяки торгівлі. Саме Сміт першим зрозумів, що модель колонізації, яка так добре спрацювала для Кортеса і Пісарро, непридатна для Північної Америки. Основні умови тут були зовсім інші. Сміт помітив, що, на відміну від *ацтеків* та *інків*, люди у Вірджинії не мали золота. Він занотував у своєму щоденнику: «Маєш знати, що харчі — це єдине їхнє багатство». Анас Тодкіл, один із перших поселенців, що залишив детальний щоденник, добре описав розпач Сміта й інших, коли вони зрозуміли це:

«Не було ані бесід, ані надій, ані роботи, а лише — копати золото, промивати золото, вантажити золото».

Коли у квітні 1608 року Ньюпорт поплив до Англії, він повіз вантаж піриту — золота дурнів. Повернувся Ньюпорт наприкінці вересня з наказами від компанії *Virginia* про посилення контролю над місцевими жителями. Англійці планували коронувати Вахунсунакока, сподіваючись, що це допоможе королю Якову I підкорити його. Вони запросили Вахунсунакока до Джеймстауна, однак той усе ще відчував глибоку підозру й не бажав піддавати себе небезпеці. Джон Сміт записав відповідь Вахунсунакока:

«Якщо ваш король послав мені подарунок, я також король, а це моя земля... Ваш батько має прийти до мене, а не я до нього чи у ваш форт, я не клону на таку наживку».

Якби Вахунсунакок «клонував на таку наживку», Ньюпорт і Сміт мали би вирушити до Веровокомоко, щоб провести коронацію. Однак усе це перетворилося на повне фіаско, за винятком одного висновку — на думку Вахунсунакока, час було покінчити з колонією. Він наклав торговельне ембарго. Джеймстаун не міг більше купувати провізію. Вахунсунакок винищив би їх голодом.

У грудні 1608 року Ньюпорт знову поплив до Англії. Він узяв із собою лист від Сміта до компанії *Virginia* з проханням змінити ставлення до колонії. Неможливо було швидко збагатитися шляхом експлуатації Вірджинії таким способом, як це було в Мексиці й Перу. Там не було золота і цінних металів, а тубільців неможливо було примусити працювати чи віддавати продукти. Сміт розумів, що для того, аби колонія була життєздатна, саме колоністи мусили почати працювати. Тому він благав директорів прислати відповідних людей: «Із наступною поставкою прошу вас прислати 30 столярів, землеробів, садівників, рибалок, ковалів, мулярів, землекопів, які вміють викопувати дерева з коренями, а потім ще тисячі таких, як у нас є».

Сміт більше не хотів шукачів золота, від яких не було жодної користі. Джеймстаун знову вижив лише завдяки запасам. Він зміг улестити й залякати місцевих жителів, щоб вони торгували з ним, а якщо ті не хотіли, він брав, що міг. Повернувшись до поселення, Сміт отримав усю владу й запровадив правило: «хто не працює, той не їсть». Джеймстаун пережив другу зиму.

Компанія *Virginia* прагнула прибутків, а після двох катастрофічних років прибутком і не пахло. Директори компанії вирішили, що їм потрібна нова модель управління із заміною правлячої ради на одного керівника. Першим, кого призначили на цю посаду, був сер Томас Гейтс. Врахувавши деякі аспекти того, про що писав Сміт, компанія вирішила спробувати щось нове. Це розуміння прийшло після подій зими 1609–1610 років — так званого «голоду». Нова модель управління не залишила місця для Сміта, який восени 1609 року у роздратуванні повернувся до Англії. Без його сприяння в пошуку ресурсів і через блокаду постачання продуктів Вахунсунакоком колоністи Джеймстауна почали вмирати. Із п'яти сотень, що були на початку зими, до березня в живих залишилися лише шістдесят. Ситуація була настільки розпачлива, що люди вдавалися до канібалізму.

«Щось нове», внесені в колонію Гейтсом і його заступником сером Томасом Дейлом, полягало в режимі роботи надзвичайної строгості для англійських поселенців — щоправда, не для еліти, яка керувала колонією. Саме Дейл увів «Закон: Божий, моральний і воєнний»:

«Жоден чоловік чи жінка не повинні йти з колонії до індіанців під страхом смертної кари.

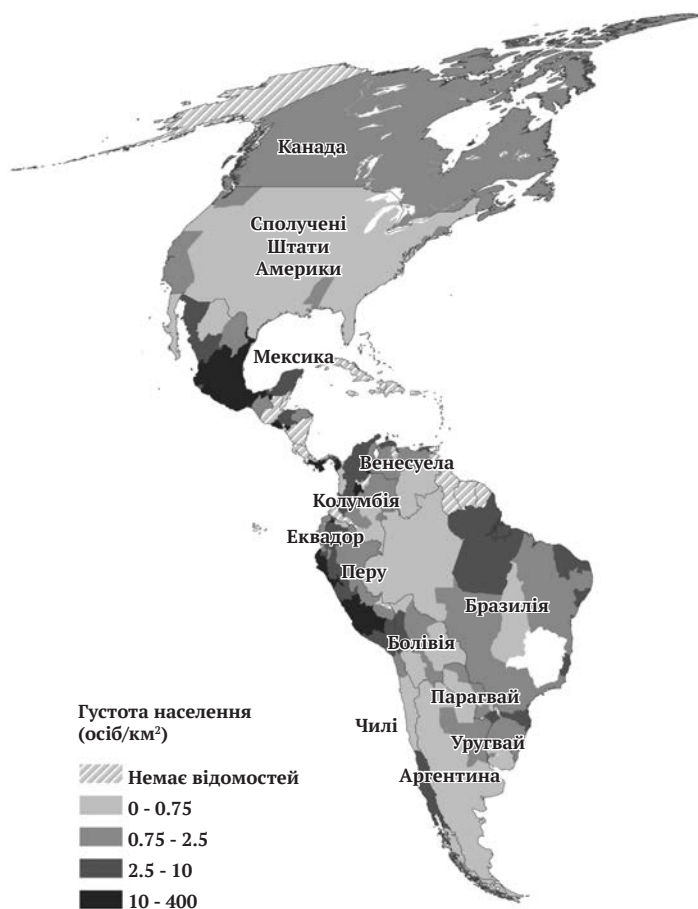
Крадії садів, громадських чи приватних виноградників, навіть жмені зерна будуть страчені.

Жоден колоніст під загрозою смерті не має права продавати чи віддавати товари цієї країни капітану, боцману чи морякам за те, що вони заберуть його з колонії».

Якщо не можна було експлуатувати місцеве населення, міркували в компанії, то треба визискувати колоністів. Нова модель колоніального розвитку дала змогу компанії *Virginia* заволодіти всією землею. Чоловіки мешкали в бараках і отримували визначений компанією раціон. Були сформовані робочі команди, за кожною з яких наглядав агент компанії. За майже воєнним законом покарання накладалося за найменшу провину.

Дуже важливим для характеристики нових інститутів є положення, процитоване вище. Компанія погрожувала втікачам смертю. В умовах нового режиму втеча до місцевих жителів ставала все привабливішою для колоністів, яких змушували працювати. Існувала також перспектива наодинці залишитися поза кордонами контрольованої компанією території. Влада компанії щодо цих можливостей була обмежена. Вона не могла змусити англійських поселенців до тяжкої праці за прожитковий раціон.

На карті 2 зображено густоту населення в різних регіонах обох континентів Америки за часів іспанського завоювання. У Сполучених Штатах густота населення, за винятком декількох зон, була найбільше 3/4 людини на квадратний кілометр. У Центральній Мексиці або Перу в районі Анд густота населення становила до 400 осіб на квадратний кілометр, що в 500 разів вище за США. Що було можливе у Мексиці чи Перу, виявилось нереальним у Вірджинії.

Карта 2. Густота населення в 1500-х роках на обох континентах Америки

Не відразу компанія *Virginia* зрозуміла фатальність своєї першої моделі колонізації у Вірджинії, а відтак — і моделі «Закон: Божий, моральний і військовий». Із 1618 року було прийнято радикально нову стратегію. Оскільки ані місцевих жителів, ані поселенців не можна було примусити, єдиною альтернативою стало заохочення. У 1618 році компанія започаткувала «передову систему», згідно з якою кожен чоловік-поселенець отримував 50 акрів⁶ землі й по 50 акрів на кожного члена родини та всіх

⁶ 1 акр = 4046 м²

робітників, яких родина могла взяти до Вірджинії. Поселенці отримали у власність свої будинки й були звільнені від контрактів. У 1619 році було створено Генеральну Асамблею. Це фактично давало кожному чоловікові-поселенцю право голосу щодо законів та інститутів, які керували колонією. Так було покладено початок демократії в Сполучених Штатах.

Дванадцять довгих років компанія *Virginia* отримувала свій перший урок — що спрацювало для іспанців у Мексиці, Центральній і Південній Америці, не діяло на Півночі. Решта XVII століття пройшла в боротьбі за усвідомлення другого уроку — єдиним виходом для економічно життєздатної колонії було створення інститутів, що давали колоністам стимули для інвестування й копіткої праці.

Із розвитком Північної Америки англійська еліта знову й знову створювала інститути, що радикально обмежували економічні й політичні права всіх, за винятком кількох привілейованих поселенців у колонії, як це зробили іспанці. Але в кожному випадку ця модель руйнувалася, що й відбулося у Вірджинії.

Одна з найамбітніших спроб сталася невдовзі після зміни стратегії компанії *Virginia*. У 1632 році англійський король Карл I подарував 10 млн акрів земель над Чесапікською затокою Сесіліусу Калверту, лорду Балтімору. Палата Меріленда надала лорду Балтімору повну свободу для створення будь-якого уряду на його бажання, причому пункт VII зазначав, що Балтімор мав «для добра й успіху Уряду названої Провінції вільну, повну й абсолютну владу голосами цих представників визначати, встановлювати і здійснювати закони будь-яким способом».

Балтімор розробив детальний план створення помісного суспільства — Північноамериканський варіант ідеалізованої версії сільської Англії XVII століття. Він передбачав розділення землі на ділянки по кілька тисяч акрів, якими мали керувати лорди. Лорди найматимуть орендарів, які працюватимуть на цій землі й платитимуть ренту привілейованій еліті, що контролювала землі.

Інша подібна спроба була зроблена пізніше, у 1663 році, при заснуванні Кароліни вісьмома власниками, до числа яких входив сер Ентоні Ешлі-Купер. Ешлі-Купер разом зі своїм секретарем, видатним англійським філософом Джоном Локком, розробив Основну Конституцію Кароліни. Цей документ, подібно до Хартії Меріленда, був планом створення елітного ієрархічного суспільства, заснованого на правлінні земельної еліти. У преамбулі зазначалося, що «управління цією провінцією може бути подібне до монархії, у якій ми живемо і частиною якої є ця провінція. Ми повинні уникати виникнення надмірної демократії».

Положення Основної Конституції закладали жорстку соціальну структуру. Знизу були літмени, стосовно яких стаття 23 зазначала: «Усі діти літменів мають бути літменами, і так для всіх поколінь». Над літменами, які не мали жодної політичної влади, стояли ландграфи й касіки⁷, із яких формувалась аристократія. Ландграфам давали по 48 тисяч акрів землі кожному, а касікам — по 24 тисячі акрів. Мав існувати парламент, у якому були б представлені ландграфи й касіки, але дозволялося обговорювати лише заходи, попередньо схвалені вісьмома власниками.

Як і спроби встановити суворе правління у Вірджинії, зазнало краху й планування подібних інститутів у Меріленді та Кароліні. Причини ті самі. У всіх випадках неможливо було примусити поселенців дотримуватися правил жорсткого ієрархічного суспільства. Для поселенців у Новому Світі існувало надто багато інших можливостей. Місцеве населення слід було заохочувати до праці. Тож дуже швидко вони почали вимагати більше економічних свобод і політичних прав. У Меріленді поселенці також домагалися власності на землю й змусили лорда Балтімора створити асамблею. У 1691 році ця асамблея досягла того, що король оголосив Меріленд колонією Корони, тим самим позбавляючи лорда Балтімора і його верховних лордів політичних привілеїв. У Кароліні також точилася подібна тривала боротьба, у результаті якої власники програли, а Південна Кароліна у 1729 році була оголошена королівською колонією.

На початку 1720-х років усі 13 колоній, що потім утворили Сполучені Штати, мали подібні структури врядування. У всіх випадках був губернатор та асамблея, що складалася з чоловіків-землевласників із правом голосу. Це не була демократія: жінки, раби й особи без приватної власності не мали права голосувати. Однак їм надавалися дуже широкі політичні права, якщо порівняти з багатьма сучасними суспільствами. Саме ці асамблеї та їхні лідери у 1774 році об'єдналися й створили Перший Континентальний конгрес, що став прелюдією до незалежності Сполучених Штатів. Асамблеї вірили, що мають право визначати і своє членство, і право оподаткування. Як відомо, саме це і створило проблеми для англійського колоніального уряду.

Казка про дві конституції

Не можна вважати випадковістю те, що саме Сполучені Штати, а не Мексика, ухвалили й упровадили конституцію, яка ввела демократичні

⁷ Місцеві політичні лідери (Merriam-Webster Dictionary). — Прим. перекл.

принципи, створила обмеження для політичної влади й широко розподілила цю владу в суспільстві. Той документ, за написання якого у травні 1787 року взялися делегати у Філадельфії, був результатом тривалого процесу, розпочатого формуванням Генеральної Асамблеї у Джеймстауні 1619 року.

Контраст між конституційним процесом у часи здобуття незалежності Сполученими Штатами й таким самим процесом у Мексиці був разючий. У лютому 1808 року французька армія Наполеона Бонапарта вторглася в Іспанію. До травня вона захопила її столицю — Мадрид. У вересні іспанський король Фердинанд був схоплений і зрікся престолу. Владу загарбала національна хунта (Центральна Хунта), яка підняла смолоскип боротьби проти французів. Ця хунта спочатку зібралася в Араньєсі, але мусила відступити на південь під натиском французької армії. Врешті-решт хунта опинилася в порту Кадіс, який тримався проти облоги наполеонівськими військами. Тут національне об'єднання сформувало парламент, названий Кортесом. У 1812 році Кортес створив документ, відомий як Кадіська Конституція, що проголошував конституційну монархію на основі народного суверенітету. Він також проголосив кінець особливим привілеєм і ввів рівність усіх перед законом. Ці вимоги стали анафемою для еліти Південної Америки, яка досі правила за інституційною системою *encomienda* з примусовою працею та абсолютною владою колоніальних держав.

Колапс іспанської держави через вторгнення Наполеона викликав конституційну кризу по всій Латинській Америці. Точилося безліч суперечок щодо визнання Центральної Хунти. У відповідь багато латиноамериканців взялися створювати власні хунти. Лише з часом вони дійшли думки про справжню незалежність від Іспанії. У 1809 році в Ла-Пасі, Болівія, з'явилася перша Декларація про незалежність. Однак її швидко скасували іспанські війська, прислані з Перу. У Мексиці політичні погляди еліти були сформовані під впливом Повстання Ідальго у 1810 році під проводом священика Мігеля Ідальго. Коли армія Ідальго 23 вересня захопила Гуанахуато, вона позбулася інтенданта — старшого колоніального офіцера — і почала без розбору вбивати білошкірих людей. Це було більше схоже на класову чи навіть етнічну війну, а не на рух за незалежність. Навколо армії Ідальго об'єдналася опозиційна еліта. Якщо незалежність давала змогу населенню брати участь у політиці, то місцева еліта, і не лише іспанці, виступила проти цього. У результаті мексиканська еліта сприйняла Кадіську Конституцію, що відкривала можливості для

громадянської участі, з величезним скептицизмом: вона ніколи не визнала б її легітимності.

У 1815 році після занепаду імперії Наполеона король Фердинанд VII повернувся до влади, і Кадіська Конституція була скасована. Коли Іспанська Корона почала заявляти свої права на американські колонії, вона не зустріла проблем із лояльною Мексикою. І все ж у 1820 році іспанська армія, сформована в Кадісі для відправки в Америку, щоб відновити іспанське панування, підняла заколот проти Фердинанда VII. Невдовзі по всій країні до них приєдналися інші військові підрозділи, і Фердинанд змушений був відновити Кадіську Конституцію та зібрати Кортес. Цей Кортес виявився ще радикальнішим за той, що прийняв Кадіську Конституцію, і запропонував скасувати будь-які форми примусової праці. Він також виступив проти будь-яких привілеїв — наприклад, проти права військових на власні суди за скоєні злочини. Зіткнувшись зі спробою запровадити цей документ у Мексиці, місцева еліта вирішила, що найкраще проголосити незалежність.

Рух за незалежність очолив Августін де Ітурбіде, офіцер іспанської армії. Так, 24 лютого 1821 року він оприлюднив План де Ігуала, своє бачення незалежності Мексики. Цей документ передбачав конституційну монархію з мексиканським імператором і відхилив ті положення Кадіської Конституції, які були визнані загрозою для статусу й привілеїв еліти. План де Ігуала був відразу ж підтриманий. Іспанія швидко зрозуміла, що не може опиратися неминучому. Ітурбіде не просто організував від'єднання Мексики. Усвідомлюючи вакуум влади, він швидко скористався своїм військовим минулим, щоб проголосити себе імператором, якого видатний лідер південноамериканської незалежності Симон Болівар охарактеризував як «ласка Бога і багнетів». Ітурбіде не був скований такими політичними інститутами, які обмежували Президента США. Він швидко став диктатором і у жовтні 1822 року розпустив конституційно створений конгрес, змінивши його на обрану ним самим хунту. Хоча Ітурбіде не протримався довго, така послідовність подій повторювалася в Мексиці час від часу протягом усього XIX століття.

Конституція Сполучених Штатів не створила демократію в сучасному сенсі. Кожний штат окремо визначав, хто має право голосу на виборах. Хоча північні штати скоро надали право голосу всім білошкірим чоловікам незалежно від рівня їхніх доходів чи розмірів приватної власності, у південних штатах цей процес був значно повільніший. Жодний штат не давав права голосу жінкам і рабам. Якщо майнові та фінансові обмеження були зняті для білошкірих чоловіків, расові обмеження,

що прямо обмежували права темношкірих, залишилися. Рабство, звичайно, вважалося конституційним у часи прийняття Конституції США, написаної у Філадельфії. Місця в Палаті представників розподілялися між штатами шляхом таємних переговорів. Відбувалося це відповідно до чисельності населення штатів, однак представники південних штатів у конгресі поставили вимогу враховувати й рабів. Північні конгресмени виступили проти. Компромісом було при розподілі місць у Палаті представників враховувати рабів у пропорції 3/5 від чисельності вільних людей. Конфлікти між Північчю й Півднем США були врегульовані протягом конституційного процесу прийняттям компромісу про 3/5. Із часом було додано нові поправки, зокрема компроміс Міссурі. Згідно з цією поправкою приєднання до союзу нових штатів мало відбуватися попарно — один штат за рабство з одним штатом проти рабства, що давало змогу зрівноважити в Сенаті позиції за і проти рабства. Ці трюки змушували політичні інститути США мирно співпрацювати, допоки, нарешті, Громадянська війна не вирішила конфлікт на користь Півночі.

Громадянська війна була кривавою й руйнівною. Однак і перед, і після неї існували величезні економічні можливості для значного розподілу населення, особливо у Північних і Західних штатах. Ситуація в Мексиці суттєво відрізнялася. Якщо США мали п'ять років політичної нестабільності (1860-1865), то Мексика переживала практично неперервну нестабільність перші п'ятдесят років незалежності. Найкраще це ілюструє кар'єра Антоніо Лопеса де Санта-Анна.

Де Санта-Анна, син колоніального посадовця у Веракрусі, прославився як солдат у боротьбі за Іспанію під час війни за незалежність. У 1821 році він перейшов на бік Ітурбіде й ніколи не згадував про минуле. Уперше де Санта-Анна став президентом Мексики у травні 1833 року, хоча й правив менше ніж місяць, поступившись президентською владою Валентину Гомесу Фаріасу. Президентство Гомеса Фаріаса тривало 15 днів, після чого Санта-Анна знов прийшов до влади. Цей період був такий же короткий, як і першого разу. На початку липня його знову змінив Гомес Фаріас. Санта-Анна і Гомес Фаріас вели свої «танці» до середини 1835 року, аж поки Санта-Анну змінив Мігель Барраган. Але Санта-Анна не здавався. Він повертався до президентства у 1839, 1841, 1844, 1847-му роках, а також протягом 1853–1855 років. Загалом Санта-Анна був президентом 11 разів. За цей період він зазнав поразок при Аламо й Техасі, а також у катастрофічній Мексикансько-американській війні, у результаті якої було втрачено території сучасних Нью-Мексико й Аризони. Від 1824-го до 1867 року в Мексиці змінилося 52 президенти.

Однак мало хто з них у своєму правлінні дотримувався конституційно затверджених процедур.

Наслідки цієї безпрецедентної політичної нестабільності для економічних інститутів очевидні. Нестабільність призвела до повного нехтування правами власності. Мексиканська держава значно ослабилася, мала слабку владу й низьку здатність збирати податки чи надавати управлінські послуги. Хоча Санта-Анна і був президентом Мексики, значна частина території його країни не контролювалася, що дало змогу Сполученим Штатам анексувати Техас. Окрім цього, як відомо, метою мексиканської Декларації було захистити економічні інститути, створені в колоніальний період, що зробило Мексику, за словами видатного німецького дослідника й географа Латинської Америки Александра фон Гумбольдта, «країною нерівності». Ці інститути, засновуючи суспільство на експлуатації місцевих жителів і створенні монополій, блокували економічні стимули й ініціативи широких верств населення. У той час, коли в першій половині XIX століття Сполучені Штати здійснювали Промислову революцію, Мексика біднішала.

Мати ідею, закласти фірму й отримати позику

Промислова революція розпочалася з Англії. Першим успіхом цієї революції було радикальне вдосконалення текстильного виробництва з використанням нових машин, що приводилися в дію водяними колесами, а пізніше паровими двигунами. Механізація текстильного виробництва значно підвищила продуктивність праці спочатку в текстильній, а потім і в інших галузях промисловості. Рушієм технологічного прориву в усій економіці стали інновації, передовим загоном яких були нові підприємці й бізнесмени, котрі прагнули втілювати нові ідеї. Початковий розквіт швидко поширився через Атлантику до Сполучених Штатів. Люди вбачали у впровадженні нових технологій, розроблених в Англії, величезні економічні можливості. Їх також надихала можливість створювати власні винаходи.

Можна спробувати зрозуміти природу цих новацій, дослідивши, кому видавали патенти. Систему патентів, що захищає права власності на ідеї, систематизовано в Статуті монополій, ухваленому Англійським парламентом у 1623 році. Система передбачає часткове запобігання можливостям короля довільно видавати «патентні грамоти» кому заманеться, а також надання ексклюзивних прав для здійснення певних видів діяльності чи бізнесу. Дивовижний факт: у США патенти отримували люди

будь-якого походження з різними життєвими історіями, а не лише багатії й еліта. Багато хто за допомогою своїх патентів заробив великі статки. Узяти хоча б Томаса Едісона, винахідника звукозапису й ламп розжарювання, засновника *General Electric* — нині однієї з найбільших компаній у світі. Едісон був останньою, сьомою дитиною в сім'ї. Його батько Семюел Едісон змінив багато робіт — від покриття дахів дранкою до кравецтва й володіння таверною. Томас здобув слабку формальну освіту, удома його вчила мати.

У 1820-1845 роках лише 19% власників патентів у США мали батьків, котрі були професіоналами чи походили з відомих родин землевласників. За цей період 40% отримувачів патентів мали заледве початкову освіту, як, наприклад, Едісон. США у XIX столітті, так само як і в політичному плані, в плані інновацій були набагато демократичніші за інші країни. На шляху до економічно найінноваційнішої нації у світі цей чинник став вирішальним.

Хай би яким бідним ви були, за гарні ідеї все-таки могли отримати патент, адже його ціна не була високою. Інша справа — як використовувати патент, щоб заробляти гроші. Один із варіантів — просто продати патент іншому. Саме так спершу вчинив Едісон, щоб заробити початковий капітал. Він продав свій телеграф *Quadruplex* компанії *Western Union* за 10 тис. доларів. Однак продаж патентів був вигідний лише для таких творців, як Едісон. Адже той генерував ідеї швидше, ніж міг упровадити в практику. (Кількість його патентів — це світовий рекорд: 1093 патенти отримані у США і 1500 — в інших країнах світу.) Реальним способом заробити гроші стало відкриття власного бізнесу. Проте для початку потрібні кошти і банки, щоб їх позичати.

Винахідникам у Сполучених Штатах пощастило вдруге. У XIX столітті раптово розширилося фінансове посередництво й банківські послуги, що й стало вирішальною підтримкою для швидкого зростання й індустріалізації економіки. Якщо у 1818 році у США діяло 338 банків із загальними активами 160 млн доларів, то у 1914 році їх було 27864, а обсяги активів становили 27,3 млрд доларів. Потенційні винахідники у Сполучених Штатах мали прямий доступ до капіталів, щоб розпочинати власний бізнес. Ба більше, інтенсивна конкуренція між банками й фінансовими інститутами у США привела до того, що цей капітал був доступний із доволі низькими відсотками.

Інше становище було в Мексиці. У 1910 році, на початку Мексиканської революції, у Мексиці працювало лише 42 банки. Тільки два з них контролювали 60% усіх банківських активів. На відміну від Сполучених Штатів,

де конкуренція була дуже серйозна, мексиканські банки між собою практично не змагалися. Брак конкуренції означав, що банки могли обтяжувати своїх клієнтів дуже високими відсотками й надавати кредити лише привілейованим, а отже, багатим клієнтам. Останні використовували доступ до кредитів для збільшення своїх статків в різних галузях економіки.

Набута мексиканською банківською галуззю форма у XIX–XX століттях була прямим результатом політичних інститутів, створених після здобуття незалежності. Після хаосу ери Санта-Анна настали невдалі спроби французького уряду імператора Наполеона III у 1864–1867 роках встановити в Мексиці колоніальний режим під правлінням імператора Максиміліана. Французів вигнали, написали нову Конституцію. Однак уряд, утворений спочатку Беніто Хуаресом, а після його смерті Себастьяном Лердо де Техада, зіткнувся з опозицією, очолюваною молодим військовим Порфіріо Діасом. Діас був ушлявленим генералом у війні проти французів і прагнув влади. Він сформував повстанську армію і в листопаді 1876 року завдав поразки урядовій армії в битві при Текоак. У травні наступного року він проголосив себе президентом. Порфіріо Діас був майже ідеальним авторитарним правителем Мексики, аж доки через 34 роки його не скинули під час революційного повстання.

Так само як Санта-Анна й Ітурбіде, Діас розпочинав свою кар'єру військовим командиром. Подібний шлях досягнення успіху відомий і Сполученим Штатам. Перший президент США, Джордж Вашингтон, також був успішним генералом у війні за незалежність. Улісс Грант, один із генералів-переможців Громадянської війни, став президентом у 1869 році, а Двайт Ейзенгавер, верховний командувач Союзними військами в Європі під час Другої світової війни, був президентом Сполучених штатів у 1953–1961 роках. Однак, на відміну від Ітурбіде, Санта-Анна й Діаса, жоден із цих військових не використовував військову силу для приходу до влади чи утримання при владі. Вони дотримувалися конституції. Хоча в XIX столітті Мексика вже мала конституцію, у ній були слабкі місця, якими й користувалися Ітурбіде, Санта-Анна й Діас. Цих людей можна було усунути від влади тим самим способом, яким вони прийшли до неї.

Діас порушував права власності людей, підтримуючи експропріацію величезних площ землі, надавав монополні права й привілеї своїм прихильникам у всіх галузях бізнесу, разом із банківською. І в цьому немає нічого нового. Те саме робили іспанські конкістадори та Санта-Анна.

Чому ж тоді США мали радикально кращу банківську галузь для економічного процвітання? Причина криється зовсім не в різниці мотивації власників банків. Насправді прагнення прибутку, яке стимулювало

монопольну природу банківської системи Мексики, було властиве й США. Утім цей прибуток здобувався по-різному через радикальні відмінності інститутів США. Банкіри стикалися з неоднаковими економічними інститутами, які стимулювали сильнішу конкуренцію. І це значною мірою було зумовлено тим, що політики, які писали правила для банкірів, самі мали дуже відмінні стимули, підтримувані різними політичними інститутами.

Наприкінці XVIII століття, невдовзі після прийняття Конституції США, банківська система була подібна до тієї, що почала формуватися в Мексиці. Політики намагалися встановити монополію державних банків, які вони могли віддати своїм друзям і партнерам в обмін на частку монопольного прибутку. Банки, як і в Мексиці, також швидко взялися за позичання грошей політикам, які регулювали їх. Однак ця ситуація у США не могла постійно тривати. Політики, які намагалися створити банківські монополії, на відміну від своїх мексиканських колег, підлягали виборам і перевиборам. Створення банківських монополій і надання позик — хороший бізнес для тих політиків, які матимуть шанс із цим утекти. Утім це не дуже добре для громадян. На відміну від Мексики, у США населення мало змогу контролювати своїх політиків і виганяти тих, хто використовував свою посаду для власного збагачення чи створення монополій своїм друзям. Завдяки цьому банківські монополії розвалилися. Поширеність політичних прав у США, особливо якщо порівняти з Мексикою, гарантувала рівний доступ до фінансів і позик. Натомість це давало змогу авторам ідей і винаходів мати від них вигоду.

Зміни залежать від шляху

У 1870–1880 роках світ почав змінюватися. Латинська Америка також не була винятком. Встановлені Порфіріо Діасом інститути відрізнялися від утверджених Санта-Анна чи іспанською колоніальною державою. У другій половині XIX століття світова економіка почала стрімко розвиватися, а інновації у транспорті — пароплави, залізниці — зумовили різке розширення міжнародної торгівлі. Ця хвиля глобалізації означала, що багаті на природні ресурси країни, такі як Мексика, а точніше еліта в цих країнах, отримали шанс збагатитися на експорті сировини й природних ресурсів у Північну Америку чи Західну Європу, що інтенсивно індустріялізувалися. Діас і його поплічники опинилися в іншому, швидко змінюваному світі. Вони зрозуміли, що Мексика також має змінюватися. Утім це не означало викорінення колоніальних інститутів і заміни їх

на подібні до інститутів Сполучених Штатів. Навпаки, їх зміни залежали від шляху і вели лише до наступної стадії тих інститутів, які вже зробили Латинську Америку бідною і нерівною.

Глобалізація різко додала ціни величезним просторам обох континентів Америки, її «відкритим кордонам». Часто відкритість цих кордонів була лише міфом, оскільки вони були заселені аборигенами, яких брутально позбавляли земель. У будь-якому разі боротьба за новий цінний ресурс у другій половині XIX століття була одним із визначальних процесів на обох континентах Америки. Несподіване відкриття важливого кордону привело не до паралельних процесів у Сполучених Штатах і Латинській Америці, а до подальшого розходження, зумовленого відмінностями в наявних інститутах, особливо тих, що стосувалися землі. У США довга низка законодавчих актів, від Декрету про землю 1785 року до Фермерського закону 1862 року, відкрила широкий доступ до прикордонних земель. Хоча аборигени були відсунуті вбік, це створило рівноправні й економічно динамічні території. Проте в більшості латиноамериканських країн політичні інститути зумовили надто відмінні результати. Прикордонні землі віддали політично сильним особам і тим, хто мав великі статки й знайомства, що робило їх ще впливовішими.

Діас почав скасовувати деякі специфічні колоніальні інституційні закони, що перешкоджали міжнародній торгівлі, яка, як він очікував, мала значно збагатити його і його поплічників. Однак ця модель не була такою, як на північ від Ріо-Гранде. Вона була подібна до моделей Кортеса, Пісарро й де Толедо, у яких еліта могла заробляти величезні статки, тоді як інші були усунуті від цього. Коли еліта робила інвестиції, економіка зростала, але це економічне зростання завжди розчаровувало. Це також відбувалося за рахунок тих, хто не мав жодних прав, наприклад, племена *які* в Сонорі поблизу Ногалеса. Між 1900 і 1910 роками близько 30 тис. людей племені *які* було депортовано, перетворено практично на рабів і відправлено на плантації півострова Юкатан. (Серцевина плодів агави хенекен була цінним товаром для експорту, оскільки використовувалася для виробництва канатів і мотузок.)

Стійкість у XX столітті специфічних інституційних структур, шкідливих для розвитку Мексики й Латинської Америки, яскраво ілюструє той факт, що, як і в XIX столітті, ці структури спричиняли економічну стагнацію та політичну нестабільність, громадянські війни й заколоти, коли різні групи боролися за владу. У 1910 році режим Діаса врешті-решт було повалено революційними силами. Після Мексиканської відбулися революції в Болівії у 1952-му, на Кубі в 1959-му і в Нікарагуа в 1979-му роках. Водночас

пройшли громадянські війни в Колумбії, Ель Сальвадорі, Гватемалі та Перу. Експропріація чи загроза експропріації активів і далі загострювалася з масовими аграрними реформами (чи спробами реформ) у Болівії, Бразилії, Чилі, Колумбії, Гватемалі, Перу і Венесуелі. Революції, експропріації й політична нестабільність супроводжувалися чергуванням військових урядів і різного типу диктатур. Хоча одночасно і відбувався зсув до ширших політичних прав, лише у 1990-х роках більшість країн Латинської Америки стали демократіями, але й потім залишалися нестабільними.

Ця нестабільність супроводжувалася масовими репресіями і вбивствами. У звіті Національної комісії з правди і примирення в Чилі встановлено, що з 1973-го до 1990 року під час диктатури Піночета було вбито з політичних причин 2279 осіб. Близько 50 тис. ув'язнено й закатовано, а сотні тисяч людей звільнено з роботи. Звіт Гватемальської комісії з історичної правди у 1999 році оприлюднив 42275 імен жертв. Однак дехто стверджував, що між 1962-м і 1996-м роками у Гватемалі було вбито близько 200 тис. осіб, із них 70 тис. під час режиму генерала Ефраїна Ріоса Монтта, який скоїв ці злочини безкарно, сподіваючись, що зможе стати президентом у 2003 році. На щастя, Монтту це не вдалося. Національна комісія з пошуку зниклих осіб в Аргентині також навела кількість загиблих від рук військових у період із 1976 до 1983 року — 9 тис. осіб. Утім зазначалося, що фактична кількість могла бути набагато більшою. (Організації з прав людини зазвичай оцінювали цю кількість у 30 тис. осіб.)

Заробити мільярд чи два

Тривалі наслідки організації колоніального суспільства та інституційні системи цих суспільств визначають сучасні відмінності між Сполученими Штатами та Мексикою, а отже, і між двома частинами міста Ногалеса. Контраст між тим, як Білл Гейтс і Карлос Слім стали двома найбагатшими людьми у світі (Воррен Баффетт також на це претендує), демонструє реальні можливості. Злет Гейтса і *Microsoft* добре відомий, однак статус Гейтса як найбагатшої у світі людини й засновника однієї з найбільш інноваційних технологічних компаній не зупинив Міністерство юстиції США від звинувачення 8 травня 1998 року *Microsoft Corporation* у зловживанні монопольним становищем. Особлива увага була зосереджена на способі, яким веб-браузер Internet Explorer був прив'язаний до операційної системи Windows. Уряд довго стежив за Гейтсом. У 1991 році Федеральна комісія з торгівлі розпочала розслідування щодо монопольних дій *Microsoft* з упровадження операційних систем комп'ютерів. У листопаді

2001 року *Microsoft* уклав угоду з Міністерством юстиції. Він обрізав собі крила, хоча покарання й було менше, ніж того вимагали.

Карлос Слім у Мексиці заробив свої гроші не з інновацій. Спочатку він відзначився в операціях на ринку цінних паперів, купуючи і продаючи збиткові фірми. Найважливішим ходом було придбання *Telmex* — мексиканської монополії в галузі телекомунікацій, приватизованої президентом Карлосом Салінасом у 1990 році. У вересні 1989 року уряд оголосив про намір продати 51% акцій із правом голосу (20,4% усіх акцій) компанії й отримав заявки на участь у конкурсі в листопаді 1990-го. Консорціум під керівництвом *Grupo Carso*, власником якої був Слім, виграв аукціон. Замість того, щоб одразу ж заплатити за акції, Слім спромігся відкласти платіж, використовуючи дивіденди від *Telmex*, щоб сплатити за акції. Те, що колись було державною монополією, тепер стало монополією Сліма, причому дуже прибутковою.

Економічні інститути, які зробили Карлоса Сліма тим, ким він є тепер, суттєво відрізняються від США. Якщо ви — мексиканський підприємець, подолання бар'єрів для доступу до капіталів є головною справою на кожному кроці кар'єри. Ці бар'єри передбачають отримання дорогих ліцензій, перерізання червоної стрічки, непрості відносини з політиками й посадовцями, а також подолання труднощів під час знаходження коштів у фінансовому секторі, де найчастіше сидять ті самі посадовці, проти яких ви боретесь. Ці бар'єри можуть бути нездоланими на шляху до прибуткових галузей або вашим найкращим другом, що утримуватиме на короткому повідку конкурентів. Різниця між цими двома сценаріями зводиться, звичайно, до того, кого ви знаєте і на кого можете вплинути, і кого можете підкупити. Карлос Слім, талановитий, амбітний чоловік із сім'ї не дуже багатих лівійських іммігрантів, був майстром в укладанні ексклюзивних договорів. Він спромігся монополізувати дуже прибутковий ринок телекомунікацій у Мексиці, а потім поширив свій вплив і на решту Латинської Америки.

Монополія *Telmex* Сліма зазнавала нападок. Однак вони не були успішні. У 1996 році *Avantel*, провайдер далекого зв'язку, подав до Мексиканської комісії з конкуренції петицію, вимагаючи перевірити, чи має *Telmex* домінуючу позицію на ринку телекомунікацій. У 1997 році ця комісія вирішила, що *Telmex* має значну монопольну владу щодо місцевої телефонії, національних міжміських переговорів і міжнародних дзвінків, окрім деяких інших аспектів. Однак спроби Мексиканської регуляторної агенції обмежити ці монополії ні до чого не призвели. Однією з причин цього було те, що Слім і *Telmex* могли користуватися так

званим *recurso de amparo* (дослівно «звернення по захист»). *Amparo* — це петиція, яка доводить, що конкретний закон не може до вас застосовуватись. Ідея *amparo* походила з Конституції Мексики 1857 року і спочатку призначалася для захисту індивідуальних прав і свобод. Однак у руках *Telmex* та інших мексиканських монополій це стало потужним інструментом для зміцнення влади монополії. Замість захисту прав людини *amparo* стала вивертом у принципі рівності перед законом.

Слім «зробив» свої гроші в мексиканській економіці передусім завдяки політичним зв'язкам. Його спроба створити підприємство у США зазнала невдачі. У 1999 році *Grupo Carso* придбала продавця комп'ютерів *CompUSA*. На той час *CompUSA* надала привілеї фірмі *COC Services* у торгівлі їхніми товарами в Мексиці. Слім негайно розірвав договір, прагнучи створити власну мережу магазинів без конкуренції з боку *COC*. Проте *COC* подала на *CompUSA* позов до Далласького суду. У Далласі не діє *amparo*, тож Слім програв і був оштрафований на 454 млн доларів. Після цього адвокат *COC* Марк Вернер писав: «Цей вердикт доводить, що компанії мусять шанувати правила у США, якщо вони хочуть тут працювати». Однак апеляція скасувала цей вердикт через «брак доказів», які віднайшов суддя.

До теорії світової нерівності

Ми живемо в нерівноправному світі. Відмінності між націями подібні до різниці між двома частинами Ногалеса, лише в більших масштабах. У багатших країнах люди мають міцніше здоров'я, більшу тривалість життя й кращу освіту. Вони також мають доступ до широкого набору принад і можливостей життя — від відпусток до кар'єри, про що люди у бідних країнах можуть лише мріяти. Люди в багатих країнах їздять дорогами без ям, мають туалети, електрику й водогін у своїй домівці. У них зазвичай є уряд, який не арештовує і не погрожує за власною примхою. Навпаки, уряд надає послуги — освіту, охорону здоров'я, дороги, а також закон і порядок. Важливо й те, що громадяни голосують на виборах і мають голос у виборі політичного напрямку, у якому рухається їхня країна.

Величезні відмінності у світовій нерівності очевидні кожному, навіть тим, хто живе у бідних країнах, хоча багато хто з них не має доступу до телебачення чи Інтернету. Саме це відчуття й реальність цих відмінностей змушує людей нелегально перетинати Ріо-Гранде чи Середземне море, щоб отримати шанс досягти рівня життя й можливостей багатих країн. Ця нерівність має наслідки не лише для якості життя окремих

людей, вона також викликає образи й обурення з величезними політичними наслідками в США й інших країнах. Зрозуміти, чому ці відмінності існують і які їх витoki — ось головна мета нашої книги. Досягнення такого розуміння є не кінцевою метою, а лише першим кроком до формулювання ідей щодо того, як покращити життя мільярдів людей, які досі живуть у бідності.

Відмінності двох частин міста Ноґалеса — це лише верхівка айсберга. Як і в решті північної Мексики, що має вигоди від торгівлі, навіть не дуже легальної, зі Сполученими Штатами, жителі Ноґалеса мають вищий достаток, ніж інші мексиканці, чий середній дохід на сім'ю ледве сягає 5 тис. доларів на рік. Цей відносний достаток жителів Ноґалеса у штаті Сонора пов'язаний з іноземними підприємствами, зосередженими в індустріальних парках, перший з яких заснував Річард Кемпбелл молодший, виробник корзин із Каліфорнії. Першим орендарем стала *Coin-Art*, компанія-виробник музичних інструментів, власником якої був Річард Боссе, котрий володів компанією *Artley* з виробництва флейт і саксофонів у Ноґалесі в штаті Аризона. Після *Coin-Art* з'явилися *Memorex* (комп'ютерні мережі), *Avent* (одяг для лікарень), *Grant* (сонячні окуляри), *Chamberlain* (виробник замків до гаражних дверей компанії *Sears*) і *Samsonite* (сумки й валізи). Важливо те, що все це були американські підприємства. Бізнесмени використовували американський капітал і ноу-хау. Таким чином, кращий достаток Ноґалеса в штаті Сонора відносно решти Мексики походить ззовні.

Відмінності між США й Мексикою невеликі, якщо порівняти з іншими країнами. Пересічний громадянин США у 7 разів багатший від пересічного мексиканця і у понад 10 разів — від жителя Перу чи Центральної Америки. Він майже в 20 разів багатший від пересічного жителя тропічної Африки і майже у 40 разів — від жителів найбідніших африканських країн, таких як Малі, Ефіопія і Сьєрра-Леоне. І це стосується не лише США. Існує невелика, постійно зростаюча група багатих країн — здебільшого в Європі й Північній Америці, до якої приєднуються Австралія, Японія, Нова Зеландія, Сінгапур, Південна Корея і Тайвань, чий жителі мають набагато вищий рівень життя, ніж населення решти планети.

Причина того, що Ноґалес у штаті Аризона значно багатший за Ноґалес у штаті Сонора, проста. Це величезна різниця між інститутами по обидва боки кордону, що створюють значно більше стимулів для жителів Ноґалеса у штаті Аризона ніж у штаті Сонора. Сучасні Сполучені Штати значно багатші за Мексику і Перу, оскільки їхні інститути, як економічні, так і політичні, краще стимулюють і підтримують бізнес, людей і політиків.

Кожне суспільство функціонує в межах набору економічних і політичних правил, сформульованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами. Економічні інститути визначають економічні стимули: здобути кращу освіту, заощаджувати й інвестувати, впроваджувати нові технології тощо. Саме політичний процес визначає, під якими економічними інститутами житимуть люди, і саме політичні інститути окреслюють, як цей процес відбуватиметься. Наприклад, політичні інститути нації визначають здатність громадян контролювати політиків і впливати на їхню поведінку. Це у свою чергу визначає, чи політики представлятимуть своїх громадян, нехай і недосконало, чи зловживатимуть наданою їм або узурпованою ними владою задля збільшення своїх статків і досягнення власної вигоди на шкоду громадянам. Політичні інститути включають у себе, але не обмежуються лише писаними конституціями й тим, чи є суспільство демократичним. Вони визначають владу і здатність держави регулювати й керувати суспільством. Необхідно також ширше врахувати чинники, що окреслюють розподіл політичної влади в суспільстві, особливо здатність різних груп діяти спільно для досягнення своїх цілей чи перешкоджання іншим людям у досягненні їхніх.

Оскільки інститути впливають на поведінку і стимули в реальному житті, вони визначають успіх чи поразку нації. Індивідуальні здібності є важливими на кожному суспільному рівні, однак і це потребує інституційної структури, щоб трансформуватися в позитивну силу. Білл Гейтс, як і інші легендарні постаті в галузі інформаційних технологій (наприклад, Пол Аллен, Стів Болмер, Стів Джобс, Лері Пейдж, Сергій Брін і Джефф Безос), мав надзвичайний талант і амбіції. Однак він зрештою реагував на стимули. Система освіти у США підготувала Гейтса й інших до набуття унікальних вмінь на допомогу талантам. Економічні інститути в США дали змогу цим людям із легкістю створити власні компанії без перешкод. Ці інститути також забезпечили доступ до фінансування. Ринки робочої сили в США дали змогу найняти кваліфікований персонал, а відносно конкурентне ринкове середовище сприяло розширенню компанії і продажу продукції. Ці підприємці від початку усвідомлювали, що їхні омріяні проекти реалізуються. Вони вірили в інститути і верховенство права, яке самі ж створили, і не переймалися безпекою прав власності. Нарешті, політичні інститути забезпечували стабільність. Насамперед вони гарантували захист від диктатури і зміни правил гри, експропріації статків, ув'язнення чи загрози життю й власності. Вони ручалися, що жоден окремий інтерес у суспільстві не зможе скерувати уряд в економічно небезпечному напрямі. Адже політична влада одночасно обмежена і достатньо

широко розподілена в суспільстві, щоб могла виникнути й існувати система економічних інститутів, які забезпечують стимули для процвітання.

Ця книга демонструє, що хоча економічні інститути є критичними для руху нації до багатства чи бідності, саме політика й політичні інститути визначають, якими будуть ці економічні інститути. Врешті-решт вдалі економічні інститути в США є результатом розвитку політичних, що виникли після 1619 року. Наша теорія світової нерівності показує, як політичні та економічні інститути взаємодіють між собою, зумовлюючи процвітання чи занепад, і як різні частини світу прийшли до формування різних систем цих інститутів. Із короткого історичного огляду обох континентів Америки ми хочемо окреслити ті сили, які формують політичні й економічні інститути. Відмінні між собою структури сучасних інститутів мають коріння у далекому минулому. Адже якщо суспільство організоване в певний спосіб, це має тривалі наслідки. Ми покажемо, що цей факт впливає зі способу взаємодії політичних та економічних інститутів.

Тривалі наслідки й сили, що зумовлюють їх, пояснюють також, чому важко усунути світову нерівність і привести бідні країни до розквіту. Хоча інститути є основними в існуванні відмінностей між двома частинами Ногалеса та між Мексикою і США, це зовсім не означає, що в Мексиці виникне консенсус щодо зміни інститутів. Зовсім не обов'язково суспільство розвиватиме чи прийматиме найкращі для економічного процвітання й добробуту громадян інститути. Інші системи можуть бути ще кращими для тих, хто контролює політику й політичні інститути. Можновладці й решта суспільства часто не погоджуватимуться з тим, яку систему інститутів слід залишити, а яку змінити. Карлос Слім не хотів би побачити, як зникають його політичні зв'язки і бар'єри, що захищають його бізнес. Йому байдуже, що виникнення нових підприємств збагатить мільйони мексиканців. Оскільки не існує консенсусу, то правила для суспільства визначає політика: те, хто має владу, і те, як вона здійснюється. Карлос Слім здатний отримувати бажане. Влада Білла Гейтса більш обмежена. Ось чому наша теорія стосується не лише економіки, а й політики. Вона торкається впливу інститутів на успіх чи невдачу нації, а отже, економіки бідності чи процвітання, окреслює, як формуються й змінюються з часом інститути, як стають нездатними змінюватися, навіть якщо зумовлюють бідність і злидні мільйонів. Зрештою — стосується політики⁸ бідності й багатства.

⁸ Через багатозначність терміну «політика» потрібно конкретизувати: на цих сторінках він вживається в сенсі політичної боротьби, а не державної політики. — Прим. перекл.

ТЕОРІЇ, ЯКІ НЕ ДІЮТЬ

Розподіл бідності й багатства на планеті

Наша книга спрямована на пояснення світової нерівності, а також деяких очевидних структур, що пов'язані з цим. Першою країною, що проявила стабільне економічне зростання, була Англія, або Великобританія чи, простіше, Британія як союз Англії, Уельсу та Шотландії після 1707 року. Зростання розпочалося повільно у другій половині XVIII століття, коли почалася Промислова революція на основі значних технологічних досягнень та їх застосування в промисловості. Після Англії індустріалізація поширилася на більшість країн Західної Європи та Сполучені Штати. Добробут Англії позитивно вплинув і на британські колонії поселенців у Канаді, Австралії та Новій Зеландії. До переліку 30 найбагатших країн нині входять Японія, Сінгапур та Південна Корея. Добробут останніх трьох засвідчує, що багато держав Східної Азії разом із Тайванем і останнім часом Китаєм почали різко зростати економічно.

Нижня частина шкали розподілу доходів також контрастна і чітка. Якщо ви складете перелік 30 найбідніших країн, то знайдете майже всіх їх у тропічній Африці. До цих країн долучаються Афганістан, Гаїті й Непал, які, хоч і не розташовані в Африці, та мають спільні критичні риси з африканцями, що ми спробуємо пояснити. Якщо повернутися на 30 років назад, тридцятки перших і останніх мало зміняться. Сінгапур і Південна Корея не входили до числа найбагатших, деяких країн не було і в нижній тридцятці, але загальна картина була схожа на те, що ми спостерігаємо нині. Поверніться на 100 чи 150 років назад — і ви побачите майже ті самі країни на тих самих місцях.

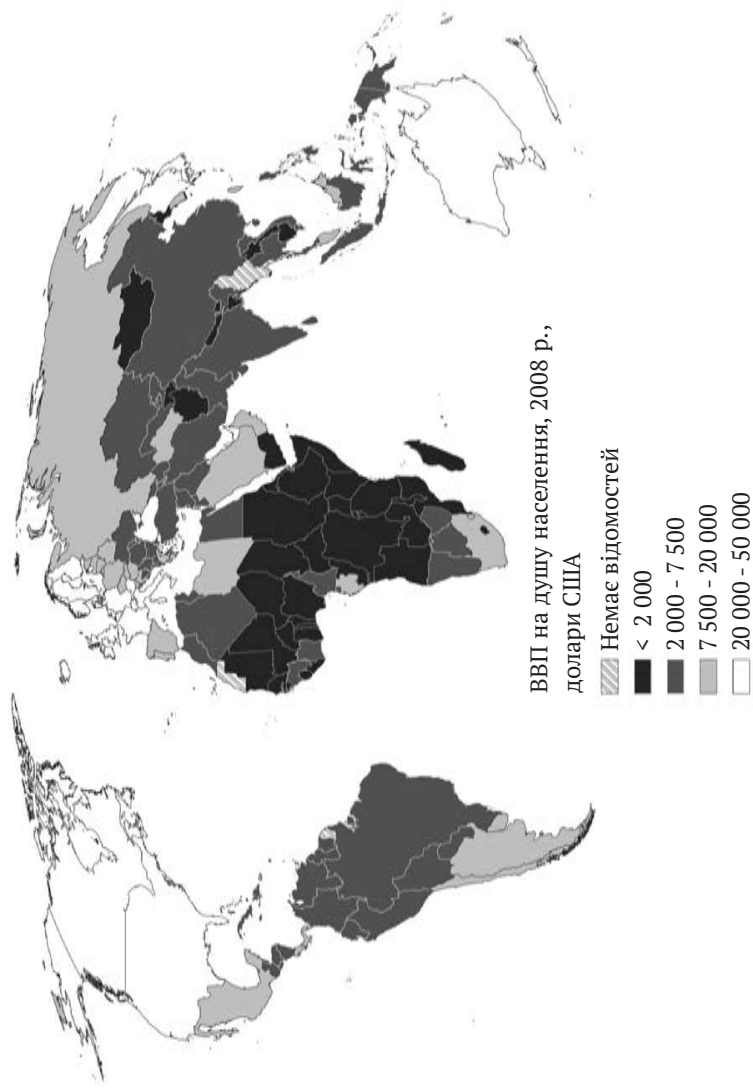
На карті 3 зображено розподіл статків серед країн світу. Найтемнішим кольором позначено найбідніші країни із середнім доходом на душу

населення (або, у термінах економістів, ВВП — валовий внутрішній продукт) менше ніж 2000 доларів на рік. Майже вся Африка, Афганістан, Гаїті й деякі країни Південно-Східної Азії (наприклад, Камбоджа та Лаос) зафарбовано темним кольором. До цієї групи належить і Північна Корея. Білий колір — найбагатші країни, у яких річний дохід на душу населення становить понад 20 тисяч доларів. Тут ми бачимо звичну картину — Північна Америка, Західна Європа, Австралія і Японія.

Іншу цікаву картину можна спостерігати на прикладі країн Північної та Південної Америки. Угорі виявляться США й Канада, за якими йдуть Чилі, Аргентина, Бразилія, Мексика й Уругвай та, можливо, Венесуела залежно від ціни на нафту. Далі будуть Колумбія, Домініканська Республіка, Еквадор і Перу. На самому дні виявиться ще одна чітко окреслена група найбідніших країн — Болівія, Гватемала й Парагвай. Поверніться назад на 50 років і ви виявите точнісінько такий самий перелік. 100 років — те саме. 150 років — без змін. Тож це не США й Канада багатші за Латинську Америку. Існує також чіткий і постійний розподіл на багатих і бідних усередині Латинської Америки.

Цікавою є ситуація на Близькому Сході. Тут ми виявимо багаті на нафту Саудівську Аравію й Кувейт, рівень доходів яких близький до найвищої тридцятки. Але якщо ціна на нафту впаде, ці країни швидко опустяться донизу таблиці. Близькосхідні країни з нафтою чи без, як, скажімо, Єгипет, Йорданія чи Сирія, перебувають на тому самому рівні, що й Гватемала чи Перу. Без нафти країни Близького Сходу так само бідні, як Центральна Америка й Анди, хоча й не настільки, як Тропічна Африка.

Хоча нині ми спостерігаємо значну спадковість розподілу добробуту, ці картини не є незмінними чи непереборними. По-перше, як ми вже наголошували, більша частина сучасної нерівності у світі виникла наприкінці XVIII століття як результат Промислової революції. У середині XVIII століття не лише розрив у достатках був значно менший, рейтинги, що стали відтоді стабільними, відрізняються від ранньої історії. Наприклад, у Північній та Південній Америці рейтинги останніх 150 років повністю відрізняються від п'ятисотлітньої давнини. По-друге, багато націй пережили десятиліття швидкого розвитку, як, скажімо, Східна Азія після Другої світової війни чи останнім часом Китай. Багато з цих країн пережили і подальший спад. Наприклад, Аргентина швидко розвивалася протягом 50 років після 1920 року й стала однією з найбагатших країн у світі, але потім настав тривалий спад. Радянський Союз є ще яскравішим прикладом. Він стрімко зростав між 1930 і 1970 роками, а потім швидко колапсував.

Карта 3. Прощівання у світі у 2008 році

Що пояснює ці основні відмінності в бідності й багатстві та процеси зростання? Чому у XIX столітті західноєвропейські країни та їхні колонії з переселенцями почали розвиватися, рідко оглядаючись назад? Що пояснює стійкий рейтинг нерівності на обох континентах Америки? Чому країни тропічної Африки й Близького Сходу не змогли досягти того економічного розвитку, що відбувався у Західній Європі, тоді як більшість Східної Азії стрімголов мчала до процвітання?

Можна подумати, що величезна світова нерівність і її наслідки, описані настільки чітким розподілом, може бути цілком прийнятно пояснена. Це не так. Більшість гіпотез, висунутих суспільствознавцями щодо джерел бідності й багатства, не діють і не здатні переконливо пояснити цей розподіл.

Географічна гіпотеза

Однією з широко визнаних теорій причин світової нерівності є географічна гіпотеза. Вона стверджує, що величезний розділ між багатими й бідними країнами пов'язаний із географічними відмінностями. Багато бідних країн Африки, Центральної Америки й Південної Азії розташовані між тропіками Рака й Козерога. Багаті нації, на противагу, займають помірні широти. Таке географічне зосередження бідності й багатства поверхнево спрямовує нас до географічної гіпотези, що є відправною точкою теорій і поглядів багатьох суспільствознавців і вчених. Але це не робить їх менш хибними.

Ще наприкінці XVIII століття видатний французький філософ Монтеск'є помітив географічне скупчення багатства і бідності та запропонував цьому пояснення. Він стверджував, що люди в тропічному кліматі схильні до лінощів і не страждають на допитливість. Через це вони не проявляють наполегливості у праці й винахідливості, а тому бідують. Монтеск'є також доводив, що ледачі люди легше потрапляють під владу деспотів. Він допускав, що тропічне довкілля може пояснювати не лише бідність, а й деякі політичні явища, пов'язані з економічними труднощами, наприклад, диктатуру.

Теорію, що спекотні країни є за визначенням бідними, дехто все ще палко підтримує, зокрема економіст Джефрі Сакс, хоча останнім часом є протилежні приклади швидкого економічного розвитку в Сінгапурі, Малайзії та Ботсвані. Сучасна версія цих поглядів підкреслює не так прямий вплив клімату на виробничі чи мисленнєві процеси, як два інші аргументи. По-перше, тропічні хвороби, особливо малярія, негативно

впливають на здоров'я, а отже, на продуктивність праці. По-друге, тропічні ґрунти не сприяють продуктивності сільського господарства. Тобто висновок той самий — помірний клімат має відносні переваги перед тропічними й субтропічними зонами.

Однак світову нерівність не можна пояснити кліматом, хворобами або іншими версіями географічної гіпотези. Візьмімо Ногалес. Обидві його частини розділяє не клімат, географія чи шкідливе довкілля, а кордон між США й Мексикою.

Якщо географічна гіпотеза не може пояснити відмінностей між північним і південним Ногалесом, Північною й Південною Кореєю чи між Західною і Східною Німеччиною до падіння Берлінського муру, чи може вона бути корисною при тлумаченні відмінностей між Північною й Південною Америкою? Між Європою й Африкою? Зрозуміло, що ні.

Історія засвідчує, що не існує простого чи прийнятного зв'язку між кліматом або географією та економічним успіхом. Наприклад, неправда, що тропіки завжди були бідніші за помірні широти. Як ми бачили в попередньому розділі, у період відкриття Америки Колумбом території на південь від Тропіка Рака та на північ від Тропіка Козерога, що нині включають у себе Мексику, Центральну Америку, Перу й Болівію, належали великим цивілізаціям *ацтеків* та *інків*. Це були політично централізовані й складні імперії, що будували дороги, боролися з голодом. *Ацтеки* мали гроші й письменність, а *інки*, попри брак цих двох головних технологій, занотували величезні обсяги інформації вузлами на мотузках, що їх називали *quipus*. І навпаки, в часи *ацтеків* та *інків* території на північ та південь, відповідно, де нині Сполучені Штати, Канада, Аргентина і Чилі, були населені переважно племенами Кам'яної доби, які не мали всіх цих технологій. Отже, тропічна зона Америки була значно багатша за помірні, вказуючи на те, що «очевидний факт» тропічної бідності не є ні очевидним, ні фактом. Навпаки, вищий достаток у США й Канаді свідчить про радикальний поворот фортуни в часи прибуття туди європейців.

Цей поворот аж ніяк не торкається географії, натомість, як ми бачили, стосується способів колонізації цих територій. Він не обмежувався лише Америкою. Народи Південної Азії, особливо півострова Індостан, а також Китаю були багатші, ніж у більшості країн Азії чи Австралії та Нової Зеландії. Можна згадати й про поворот у Південній Кореї, Сінгапурі та Японії, що стали найбагатшими націями в Азії, а Австралія й Нова Зеландія за достатком майже обійшли Азію. Навіть у тропічній Африці спостерігався подібний поворот. Не так давно, до початку інтенсивних контактів європейців з Африкою, регіон Південної Африки був найменш

заселений і отримував мінімальну допомогу від розвинених країн. А тепер Південна Африка є однією з найрозвиненіших країн тропічної Африки. Повертаючись до історії, ми знову спостерігаємо багатство тропічних зон: деякі великі надсучасні цивілізації — Ангкор у Камбоджі, Віжаянагара у Південній Індії й Аксум в Ефіопії процвітали у тропіках, як і великі цивілізації Індуської долини Мохенджо Даро й Гараппа в Пакистані. Отже, історія не залишає сумнівів у тому, що немає прямого зв'язку між тропічним розташуванням і економічним успіхом.

Тропічні хвороби в Африці принесли багато страждань і призвели до високої дитячої смертності, але не вони є причиною того, що Африка бідна. Хвороби здебільшого є наслідком бідності й нездатності чи небажання уряду вжити заходи щодо охорони здоров'я, які допомогли б їх подолати. Англія у XIX столітті також була дуже нездоровим місцем, але уряд поступово вкладав ресурси у чисту воду, обробку відходів і стічних вод і нарешті в ефективну охорону здоров'я. Покращення здоров'я та подовження тривалості життя були не причиною економічного успіху Англії, а одним із результатів її попередніх політичних та економічних змін. Те саме стосується і Ногалеса в штаті Аризона.

Інша частина географічної гіпотези пояснює, що тропіки бідні, оскільки сільське господарство в них природно непродуктивне. Тропічні ґрунти бідні й нездатні утримати поживні речовини, а ясні дощі призводять до їх ерозії. Певний сенс у цих міркуваннях можна знайти, але, як ми покажемо далі, головним чинником того, чому продуктивність сільського господарства — врожаї на одиницю площі — така низька у багатьох бідних країнах, особливо у тропічній Африці, мало стосується якості ґрунтів. Радше це наслідок структури власності на землю й стимулів, які уряд та інші інститути застосовують до фермерів. Ми також доведемо, що світову нерівність не можна пояснити різницею у продуктивності сільського господарства. Величезна нерівність у сучасному світі, що виникла у XIX столітті, зумовлена нерівномірним поширенням промислових технологій. І викликали її не відмінності в сільському господарстві.

Ще одну впливову версію географічної гіпотези пропонує фахівець з екології й еволюційної біології Джаред Даймонд. Він стверджує, що корені міжконтинентальної нерівності на початку сучасного періоду, 500 років тому, пов'язані з різним історичним надбанням видів рослин і тварин, що впливало на продуктивність сільського господарства. У деяких місцях, таких як Родючий Півмісяць на сучасному Близькому Сході, існувало багато видів, які можна окультурити. В Америці ж цього не було.

Наявність багатьох видів, придатних для окультурення, стала стимулом для населення перейти від мисливства й збирання до фермерського стилю господарювання. Тому фермерство розвинулося в Родючому Півмісяці раніше, ніж в Америці. Густота населення зростає, створюючи умови для спеціалізації праці, торгівлі, урбанізації й політичного розвитку. Вирішальним стало те, що в місцях домінування фермерства технологічні інновації виникали набагато швидше ніж в інших частинах світу. Таким чином, згідно з твердженнями Даймонда, різниця в наявності видів тварин і рослин приводила до різної інтенсивності фермерства, що зумовлювало неоднакові темпи технологічних змін і добробуту на континентах.

Хоча тези Даймонда є потужним підходом до предмета його уваги, їх не можна розширити для пояснення сучасної світової нерівності. Наприклад, Даймонд стверджує, що іспанці домінували над цивілізаціями Америки завдяки своїй довшій історії фермерства й, відповідно, кращим технологіям. Однак тепер потрібно пояснити, чому бідують мексиканці й перуанці, котрі успадкували колишні території *ацтеків* та *інків*. Хоча наявність пшениці, ячменю й коней могла зробити іспанців багатшими за *інків*, різниця в доходах між ними не була занадто велика. Середні доходи іспанців майже удвічі перевищували доходи громадян Імперії *інків*. Ідеї Даймонда натякають, що *інки*, отримавши сорти рослин і технології, яких раніше в них не було, мали би швидко досягти стандартів життя іспанців. Однак цього не сталося. Навпаки, у XIX і XX століттях між доходами іспанців і перуанців виникла значно більша різниця. Нині пересічний іспанець у шість разів багатший за пересічного перуанця. Ця різниця в доходах тісно пов'язана з нерівномірним поширенням сучасних виробничих технологій, але це не стосується окультурення рослин і тварин чи притаманних Іспанії й Перу відмінностей у сільськогосподарській продуктивності.

Тоді, коли Іспанія, нехай і з запізненням, застосувала парові машини, залізниці, електрику, механізацію й фабричну індустрію, Перу не зробила цього чи, у кращому разі, робила дуже повільно й недосконало. Ця технологічна різниця існує й донині та посилюється, оскільки впроваджуються нові технології, особливо інформаційні, які стимулюють подальше зростання вже розвинених націй і тих, що швидко розвиваються. Тези Даймонда не виявляють, чому ці критичні технології не поширюються у світі, не вирівнюють доходів. Вони не пояснюють, чому північна половина Ногалеса багатша за свого південного двійника, хоча 500 років тому вони були частиною однієї цивілізації.

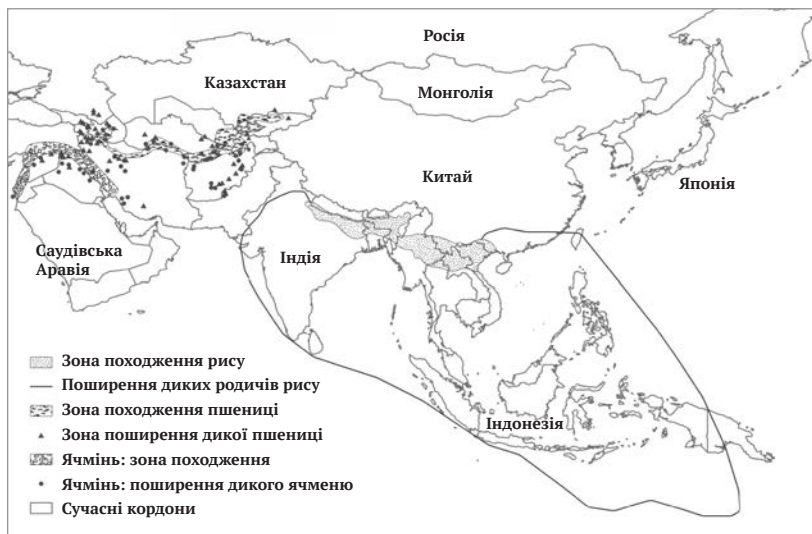
Історія Ногалеса висвітлює ще одну значну проблему із застосуванням тез Даймонда. Як ми вже бачили, незважаючи на недоліки Імперії *інків* та Імперії *ацтеків* у 1532 році, Перу й Мексика безумовно були багатші за ті частини Америки, де тепер розташовані США й Канада. Північна Америка стала успішнішою саме завдяки ентузіазму в розробці технологій і здійсненні Промислової революції. Населення здобуло освіту, а залізниці поширилися на Великі рівнини, що різко контрастувало з Південною Америкою. Це не можна пояснити, посиляючись на різні географічні умови Північної й Південної Америки, які загалом сприятливіші для Півдня.

Нерівність у сучасному світі переважно спричинена нерівномірністю поширення й упровадження технологій. Тези Даймонда на підтвердження цього містять важливі аргументи. Наприклад, слідом за істориком Вільямом МакНілом Даймонд стверджує, що орієнтація Євразії зі сходу на захід сприяла поширенню зернових, тваринництва й інновацій з Родючого Півмісяця в Західну Європу, тоді як орієнтація північ-південь в Америці відповідає за те, що створені в Мексиці системи письма не поширилися в Анди чи Північну Америку. Але ж географічна орієнтація континентів не може пояснити сучасну нерівність у світі. Погляньте на Африку. Хоч пустеля Сахара і справді була значною перепорою для переміщення товарів та ідей із Півночі в тропічну Африку, усе ж вона не була нездоланною. У період, коли відмінності в добробуті були значно менші, ніж нині, португальці, а за ними й інші європейці плавали вздовж берегів і усували різницю в знаннях. Відтоді Африка не наблизилася до Європи. Навпаки, тепер різниця в добробуті між більшістю африканських та європейських країн зросла.

Слід також зазначити, що твердження Даймонда щодо нерівності між континентами мало пояснюють відмінності у межах континентів. Наприклад, орієнтація Євразії могла би пояснити, як Англія отримала вигоду від запозичення інновацій Близького Сходу замість їх повторного винаходу. Однак це не роз'яснює, чому Промислова революція трапилася в Англії, а не, скажімо, Молдові. Крім того, як визнає сам Даймонд, Китай та Індія були в дуже вигідному становищі з огляду на багатство рослинного і тваринного світу та географічної орієнтації Євразії. Але нині в цих країнах проживає більшість бідняків усього світу.

Найкраще проілюструвати тези Даймонда можна на основі його пояснювальних змінних. На карті 4 зображено відомості про поширення *Sus scrofa*, предків сучасної свині, та зубрів — предків корів. Обидва види були дуже поширені по всій Євразії й навіть Північній Африці.

колонізаторами, зумовили «поворот долі». З цих самих міркувань географія також навряд чи пояснить бідність Близького Сходу. Зрештою, Близький Схід лідирував у світі під час Неолітичної революції, а перші міста виникли в Іраку. Залізо вперше було виплавлене у Туреччині. У середні віки технологічно розвиненим був Близький Схід. Не географія Близького Сходу викликала Неолітичну революцію, що розквітла в цій частині світу, як ми побачимо в розділі 5, і знову-таки, не географія зробила Близький Схід бідним. Натомість експансія і зміцнення Османської імперії та інституційна структура цієї імперії далі утримує Близький Схід у бідності.

Карта 5. Історичне поширення дикого рису, пшениці та ячменю

Урешті-решт, географічні чинники нездатні пояснити не лише відмінності, які ми нині спостерігаємо в різних частинах світу, а й те, чому багато націй, наприклад, Японія чи Китай, перебували довгий час у стагнації, а потім почали процес швидкого зростання. Нам потрібна інша, краща теорія.

Культурна гіпотеза

Друга широко вживана теорія — культурна гіпотеза — пов'язує добробут із культурою. Культурна гіпотеза, подібно до географічної, має чітку

лінію, що простежується аж до німецького соціолога Макса Вебера. Учений стверджував, що протестантська Реформація й протестантська етика як її наслідок відіграла головну роль у стимулюванні розвитку сучасного індустріального суспільства у Західній Європі. Культурна гіпотеза вже не ґрунтується винятково на релігії, а розкриває інші типи вірувань, цінностей та етики.

Хоча політично некоректним є відкрито висловлювати думки, що африканці бідні через брак відповідального ставлення до праці, віру у відьом і магію та опір впровадженню сучасних західних технологій, але в приватних розмовах багато хто все ще дотримується таких поглядів. Поширена також думка, що Латинська Америка ніколи не буде багатою, бо її населенню притаманні розбещеність, бідність і воно страждає від такої собі «іберійської» чи «*tan-ana*» культури. Звичайно, колись прийнято було вважати, що китайська культура й конфуціанські цінності несприятливі для економічного розвитку, однак тепер важливість китайської виробничої етики як рушія розвитку Китаю, Гонконгу й Сінгапуру загальноновизнана.

Чи корисна культурна гіпотеза для розуміння світової нерівності? І так, і ні. Так у тому сенсі, що суспільні норми, пов'язані з культурою, мають значення й важко змінюються, і вони часом підтримують інституційні відмінності, що пояснюються в нашій книзі. Але здебільшого — ні, оскільки ті аспекти культури, що часто виокремлюються, — релігія, національна етика, африканські чи латинські цінності — не мають великого значення для розуміння нерівності у світі й того, як вона утворилася. Інші аспекти — рівень довіри громадян одне до одного чи здатність до співпраці — також важливі, але вони здебільшого є результатом дій інститутів, а не окремою причиною.

Повернімося до Ноґалеса. Як ми вже зазначали, багато аспектів культури однакові по обидва боки кордону. І все ж можуть бути певні помітні відмінності у практиках, нормах і цінностях, які, однак, є не причинами, а наслідками різних шляхів розвитку обох частин міста. Наприклад, за результатами опитування, мексиканці менше довіряють іншим людям, ніж громадяни США. Однак не дивно, що мексиканцям бракує довіри, адже їхній уряд не в змозі знищити наркокартелі чи створити неупереджену систему законності. Те саме стосується Північної та Південної Кореї, про що ми поговоримо в наступному розділі. Південна Корея — одна з найбагатших країн у світі, тоді як Північна періодично страждає від голоду і жакливої бідності. Хоча сучасна «культура» у Північній і Південній Кореї суттєво відмінна, вона

не відіграє жодної ролі в різниці економічного зростання цих двох частин однієї нації. Корейський півострів має довгий період спільної історії. До Корейської війни і розділення країни по 38-й паралелі вона була безпрецедентно однорідною щодо мови, етносу й культури. Як і в Ногалесі, головне значення має кордон. На півночі панує інший політичний режим з інститутами, що створюють інакші стимули. Тому будь-які відмінності в культурі між північною і південною частинами Ногалеса чи Кореї є не причиною різниці в добробуті, а радше наслідком.

Що сказати про Африку й африканську культуру? Історично тропічна Африка була бідніша за більшість інших регіонів світу, її стародавні цивілізації не винайшли колеса, письма (за винятком Ефіопії й Сомалі) чи плуга. Ці технології не були поширені до формальної колонізації Європою наприкінці XIX і на початку XX століття, однак африканські народи дізналися про них значно раніше. Наприкінці XV століття європейці почали плавати вздовж західних берегів, а азійці набагато раніше вже постійно допливали до Східної Африки.

Карта 6. Королівство Конго, Королівство Куба, бушонг і леле

З історії Королівства Конго в гирлі річки Конго (нинішня Демократична республіка Конго) можна зрозуміти, чому ці технології не були впроваджені. На карті 6 зображено розташування Королівства Конго разом з іншою важливою державою Центральної Африки — Королівством Куба, про що ми поговоримо пізніше.

Із португальцями Конго почало інтенсивно контактувати після першого відвідування Королівства у 1483 році мореплавцем Діого Као. У той час Конго було високоцентралізованою державою за африканськими мірками. Її столиця Мбанза налічувала 60 тис. населення – майже стільки ж, як і в столиці Португалії Лісабоні та більше ніж у Лондоні, у якому в 1500 році налічувалося 50 тис. жителів. Король Конго Нзінга а Нкуву прийняв католицизм і взяв собі ім'я Жоао I. Відтак назва Мбанзи змінилася на Сан-Сальвадор. Завдяки португальцям конголезці дізналися про колесо і плуг. У 1491 і 1512 роках португальці переконали жителів Конго прийняти сільськогосподарські місії. Але ці ініціативи зазнали поразки. Конголезці все ще були далекі від використання сучасних технологій. Однак вони дуже швидко прийняли одну освячену віками західну інновацію — зброю і використовували цей новий і потужний інструмент для реагування на ринкові виклики: полонити й експортувати рабів. Тут ми не бачимо, щоб африканські цінності чи культура заважали приймати нові технології й практики. З поглибленням контактів з європейцями конголезці засвоїли інші західні досягнення — письменність, стиль одягу й конструкцію будинків. У XIX столітті багато африканських народів також скористалися благами широких економічних можливостей, створених Промисловою революцією, і почали змінювати структуру свого виробництва. У Західній Африці швидкий економічний розвиток ґрунтувався на експорті пальмової олії та арахісу. По всьому півдню Африки зростав експорт до промислових і вуглевидобувних регіонів Ренд у Південній Африці, що стрімко розвивалися. Утім ці перспективні економічні експерименти були перекреслені не африканською культурою чи нездатністю рядових африканців діяти у власних інтересах, а спочатку європейським колоніалізмом і потім постнезалежними африканськими урядами.

Реальна причина того, що конголезці не впровадили новітніх технологій, полягала в браку стимулів до цього. Населення Конго зіткнулося з високими ризиками експропріації своєї продукції й обкладанням податками від свого всевладного короля незалежно від його навернення до католицизму. В небезпеці фактично була не лише їхня власність. Загроза існувала навіть життю. Багатьох конголезців було схоплено і продано в рабство — навряд чи це стимулювало їх до вкладання ресурсів у

довготривале виробництво. Та й король не мав причин впроваджувати плуги в широких масштабах чи підвищувати продуктивність сільського господарства, бо експорт рабів був набагато прибутковіший.

Цілком можливо, що сучасні африканці значно менше довіряють одне одному, якщо порівнювати з людьми в інших частинах світу. Однак це — наслідок довгої історії інститутів, які знищили в Африці права людини і власність. Імовірність бути схопленим і проданим у рабство безсумнівно вплинула на рівень довіри африканців до інших людей.

А як щодо «Протестантської етики» Макса Вебера? Хоча й схоже на правду, що переважно протестантські країни — Нідерланди й Англія — першими досягли економічного успіху в сучасну епоху, зв'язок між релігією і економічним успіхом слабкий. Франція, переважно католицька країна, швидко наслідувала економічні прийоми Голландії й Англії у XIX столітті, а сучасна Італія так само благополучна, як і будь-яка з цих націй. Подивившись далі на схід, ви побачите, що жоден економічний успіх країн Східної Азії не пов'язаний із будь-якими формами християнства, а отже, немає прямих підтверджень існуванню особливого зв'язку між протестантством і економічним успіхом.

Звернімося до улюбленого регіону ентузіастів культурної гіпотези — Близького Сходу. Країни цього регіону переважно мусульманські, тож виробники, не пов'язані з нафтою, дуже бідні, про що ми вже говорили. Видобувачі нафти багатші, проте цей добробут не вплинув на створення диверсифікованої сучасної економіки в Саудівській Аравії чи Кувейті. Чи доводять ці факти, що релігія має значення? Цей аргумент імовірний, але не істинний. Так, Сирія і Єгипет бідні країни, населені переважно мусульманами. Однак ці країни системно вирізняються в інший спосіб, значно важливіший для процвітання. По-перше, це були провінції Османської імперії, яка негативно впливала на шляхи їхнього розвитку. Після падіння османської влади Близький Схід поглинули англійська і французька колоніальні імперії, які знову обмежили їхні можливості. Після здобуття незалежності вони наслідували світ колишніх колоній, створюючи ієрархічні, авторитарні політичні режими з невеликою часткою політичних та економічних інститутів, які, як буде доведено, мають вирішальне значення для економічного успіху. Такий шлях розвитку значною мірою визначався історією османського та європейського правління. Зв'язок між ісламською релігією та бідністю на Близькому Сході доволі примарний.

Роль цих історичних подій, а не культурних чинників, у формуванні економічної траєкторії Близького Сходу очевидна. Деякі країни Близького Сходу, які тимчасово вирвалися з-під влади Османської імперії та

європейського впливу, як, наприклад, Єгипет між 1805-м і 1848-м роками в часи правління Мохаммеда Алі, спромоглися стати на шлях швидких економічних змін. Мохаммед Алі узурпував владу після виходу з країни французьких військ, що окупували Єгипет при Наполеоні Бонапарті. Скориставшись слабкістю османської влади, що діяла тоді на території Єгипту, Алі зміг заснувати свою династію, яка в той чи той спосіб правила аж до Єгипетської революції 1952 року під проводом Насера. Реформи Мохаммеда Алі, хоча й упроваджені силою, утім сприяли розвитку Єгипту, оскільки державна бюрократія, армія й система оподаткування були модернізовані, а в сільському господарстві й промисловості почався підйом. І все ж цей процес модернізації й розвитку припинився зі смертю Алі та початком європейського впливу.

Але, можливо, неправильно так думати про культуру? Може, впливові культурні чинники пов'язані не з релігією, а з конкретною «національною культурою»? Чи ж саме вплив англійської культури привів до розквіту Сполучених Штатів, Канади й Австралії? Ця ідея спочатку здається привабливою, проте все ж не діє. Так, Канада й США були колоніями Англії, але ними були і Сьєрра-Леоне та Нігерія. Відмінності в добробуті колишніх англійських колоній так само великі, як і в усьому світі. Англійське правління не було причиною успіху Північної Америки.

Існує ще одна версія культурної гіпотези. Можливо, значення має різниця не між англійськими та неанглійськими, а між європейськими та неєвропейськими впливами? Або європейці більш розвинені завдяки своїй етиці праці, поглядам на життя, юдейсько-християнським цінностям чи спадщині Римської імперії? Справді, Західна Європа і Північна Америка, населені переважно вихідцями з Європи, найблагополучніші у світі. Можливо, саме європейська культурна сутність лежить в основі цього процвітання — і це останній шанс на життя культурної гіпотези. На жаль, і ця версія культурної гіпотези має так само мало можливостей для пояснень, як і всі інші. Більша частина населення Аргентини й Уругваю, якщо порівняти з населенням Канади й США, має європейські корені, проте економічні досягнення Аргентини й Уругваю далеко позаду. Японія й Сінгапур ніколи не мали великої кількості переселенців з Європи, але процвітають не гірше ніж багато європейських країн.

Китай, попри численні недоліки своєї політичної та економічної системи, за останні три десятиліття став країною з найшвидшим злетом. Бідність Китаю до смерті Мао Цзедуна не мала ніякого зв'язку з китайською культурою — це був результат руйнівного способу організації Мао Цзедуном економіки й здійснення політики. У 1950-х він проголосив

Великий Стрибок, політику різкої індустріалізації, що призвела до масового голоду й вимирання. У 1960-ті він розпочав Культурну революцію, що спричинила масові вбивства інтелігенції й освічених людей — кожного, чия лояльність до партії викликала сумніви. Це знову призвело до терору та жакливиx втрат талантів і ресурсів суспільства. Подібно до цього, сучасний розвиток Китаю не має стосунку до китайських цінностей чи зміни китайської культури. Це результат економічних перетворень, розпочатих реформами Ден Сяопіна зі спільниками. Після смерті Мао Цзедун Ден Сяопін поступово відмінив соціалістичні економічні політики й інститути найперше в сільському господарстві, а потім і в промисловості.

Як і географічна, культурна гіпотеза безпорадна в поясненні інших аспектів розподілу статків у світі. Звичайно, є відмінності у віруваннях, культурних уподобаннях та цінностях між США та Латинською Америкою, проте, подібно до Ногалеса в штаті Аризона й Ногалеса в штаті Сонора, Південної і Північної Кореї, ці відмінності є наслідком різниці в інститутах обох частин та їхній історії. Культурні чинники, на основі яких пояснювали, як «іспанська» чи «латинська» культура сформували Іспанську імперію, не можуть пояснити відмінностей у самій Латинській Америці — наприклад, чому Аргентина й Чилі мають вищий добробут, ніж Перу й Болівія. Інші культурні аргументи — на кшталт тих, що виокремлюють сучасну місцеву культуру, — так само безсилі. Аргентина і Чилі тубільцями населені менше, ніж Перу й Болівія. Однак місцева культура як пояснення також не діє. Колумбія, Еквадор і Перу мають схожі рівні доходів, проте сучасна Колумбія має дуже мало тубільних жителів, тоді як в Еквадорі й Перу їх багато. І, нарешті, культурні уподобання, які загалом дуже повільно змінюються, навряд чи самі собою пояснюють дива процвітання у Східній Азії та Китаї. Хоча інститути також змінюються повільно, у певних умовах ці зміни можуть бути стрімкі, що ми й побачимо далі.

Гіпотеза невігластва

Остання популярна теорія, чому одні нації бідні, а інші багаті, — теорія невігластва. Вона стверджує, що світова нерівність існує через те, що ми чи наші правителі не знають, як зробити бідну країну багатію. Цю ідею підтримує більшість економістів, які аргументують свою думку відомою фразою англійського економіста Ліонеля Роббінсона, висловленою ним у 1935 році: «Економіка — це наука, що вивчає поведінку людей як

зв'язок між цілями та обмеженими засобами, що мають альтернативне застосування».

Звідси один малий крок до висновку, що наука економіка має зосереджуватися на найкращих способах використання обмежених засобів для досягнення суспільних цілей. Справді, найвідоміший теоретичний результат в економіці, так звана Теорема першого добробуту, визначає умови, за яких розміщення ресурсів у «ринковій економіці» соціально бажане з економічного погляду. Ринкова економіка — це абстракція, під якою розуміють ситуацію, коли всі індивіди й фірми можуть вільно виробляти, купувати і продавати будь-які товари чи послуги на власне бажання. Коли цих обставин немає, настає «крах ринку». Такі невдачі створюють основу для теорії світової нерівності. Адже що більше невдач ринку залишаються неподоланими, то більша ймовірність бідності країни. Гіпотеза невігластва стверджує, що бідні країни злидарюють через численні невдачі ринку й тому, що економісти і політики не знають, як впоратися з ними, або отримували погані поради в минулому. Багаті країни є багатими тому, що вони реалізували кращу політику й успішно подолали невдачі.

Чи може теорія невігластва пояснити світову нерівність? Можливо, африканські країни бідніші за решту країн світу, бо їхні лідери мають однакові помилкові погляди на управління своїми країнами, ведучи їх до бідності, тоді як лідери західноєвропейських країн краще підготовлені чи мають досвідченіших радників, що й пояснює їхній успіх? Хоча й існують відомі приклади лідерів, які здійснювали руйнівну політику, бо помилялися щодо наслідків цієї політики, однак невігластво може пояснити хіба що невелику частину світової нерівності.

Із цього випливає, що стабільний економічний занепад Гани після її звільнення від британської залежності був зумовлений невіглаством. Британський економіст Тоні Кіллік, який тоді працював радником в уряді Кваме Нкруми, дуже детально фіксував численні проблеми. Політика Нкруми була спрямована на розвиток державної промисловості, що виявилось дуже неефективним. Кіллік згадував:

«Взуттєва фабрика... співпрацювала з м'ясокомбінатом на півночі, звідки шкіру транспортували на південь (на відстань понад 500 миль) до шкіряного заводу; її треба було відвезти до взуттєвої фабрики в Кумасі, що в центрі країни і за 200 миль на північ від шкіряного заводу. Оскільки основний взуттєвий ринок розташований в Аккрі та її околицях, взуття треба було везти ще на 200 миль назад на південь».

Кіллік дещо применшив свої зауваження щодо того, що «життєздатність цього підприємства була підірвана поганим розташуванням». Взуттєва фабрика була лише одним із подібних проєктів. До них додалося і будівництво заводу з консервування манго в тій місцевості Гани, де манго не росте, а обсяги продукції цього заводу мали бути більші за світовий попит на нього. Цей нескінченний потік економічно ірраціональних рішень не зумовлений тим, що Нкрума чи його радники були погано поінформовані або не знали правильних економічних стратегій. На них працювали такі люди, як Кіллік і навіть Нобелівський лауреат сер Артур Льюїс, котрий знав, що ті політики не були добрими. Набуті форми економічної політики визначалися прагненням Нкруми використати їх для досягнення політичної підтримки й подовження свого недемократичного режиму.

Ані негативні процеси в Гані після здобуття незалежності, ні безліч інших випадків неправильної економічної політики не можуть пояснюватися просто невіглаством. Врешті-решт, якби невігластво було проблемою, розумні лідери швидко вивчили і тяжили би до тих типів політики, які збільшать доходи й добробут громадян.

Погляньмо на різні шляхи розвитку Сполучених Штатів і Мексики. Приписувати це розходження невігластву лідерів обох країн є принаймні нерозумно. Не різниця у знаннях чи намірах між Джоном Смітом і Кортесом посіяла насіння розходжень у колоніальний період. І не різниця у знаннях між президентами США, наприклад, Теодором Рузвельтом чи Вудро Вільсоном, і Порфіріо Діасом, який обрав для Мексики такі економічні політики, що збагачували еліту за рахунок решти суспільства наприкінці XIX і на початку XX століття, тоді як Рузвельт і Вільсон робили зовсім протилежне, зумовила таке розходження. Радше це були інституційні обмеження, з якими зіткнулися президенти обох країн і їхні еліти. Подібним чином лідери тих африканських країн, які страждали останні півстоліття в умовах негарантованих прав власності й економічних інститутів, що привели до бідності більшість свого населення, не дозволяли цьому статися, бо думали, що це хороші стратегії. Вони діяли так, бо могли самі збагатитися за рахунок інших або вважали, що вдалою є та політика, яка дасть їм змогу купити підтримку головних суспільних груп чи еліти.

Досвід Кофі Бусія, прем'єр-міністра Гани у 1971 році, показує, наскільки хибною може бути гіпотеза невігластва. Бусія зіткнувся з жакливою економічною кризою. Прийшовши до влади у 1969 році, він, як і Нкрума, впроваджував недовговічні політики експансивної економіки й

підтримував різні способи контролю за цінами з використанням маркетингових служб та завищеного курсу обміну валюти. Хоча Бусія був опонентом Нкруми й очолював демократичний уряд, він зіткнувся з тими самими політичними обмеженнями. Як і при Нкрумі, його економічні політики були прийняті не через його «невігластво» і віру, що вони сприятливі для економіки чи ідеальні для його країни. Ці стратегії Бусія обрав тому, що вони були вигідні для спрямування ресурсів до політично потужних груп, яких треба було утримувати в мирі, скажімо, у міській місцевості. Контроль за цінами задушив сільське господарство через постачання дешевих продуктів у міста й забезпечення доходів у розпорядження фінансових органів. Але цей контроль не міг триматися вічно. Невдовзі Гана постраждала від кризи платежів і браку іноземної валюти. Зіткнувшись із цими дилемами, 27 грудня 1971 року Бусія підписав угоду з Міжнародним Валютним Фондом, що передбачала різке знецінення валюти.

МВФ, Світовий банк і вся міжнародна спільнота почали тиснути на Бусія щодо впровадження реформ, окреслених в угоді. Хоча міжнародні інститути перебували в блаженному невіданні, Бусія знав, що ув'язується в небезпечну тривалу політичну гру. Негайним наслідком девальвації валюти був заколот і невдоволення в столиці Гани Аккрі. Заколот безконтрольно наростав, аж поки Бусія не був скинутий військовими під проводом підполковника Ачеампонга, який негайно відмінив девальвацію.

Гіпотеза невігластва відрізняється від географічної та культурної гіпотез. Вона одразу пропонує способи «вирішення» проблеми бідності. Якби її викликало невігластво, освічені й поінформовані правителі та політичні діячі мали б змогу вийти із цієї ситуації. Ми змогли б «спроєктувати» процвітання в усьому світі, надаючи раціональні поради й переконуючи політиків будувати правильну економіку. І все ж досвід Бусія увиразнює той факт, що головною перешкодою для ухвалення політики, яка зменшила б ринкові невдачі й стимулювала економічний розвиток, є не невігластво політиків, а стимули й обмеження політичних та економічних інститутів у їхніх націях.

Хоча гіпотеза невігластва все ще панує серед більшості економістів і західних кіл політиків, які майже повністю зосереджуються на проектуванні добробуту, вона є ще однією гіпотезою, яка не діє. Вона не пояснює ані джерел процвітання у світі, ані розподілу добробуту навколо нас. Наприклад, чому одні нації, такі як Мексика і Перу, але не США й Англія, приймали інститути й політики, що призводили до зубожіння більшості

населення, або чому майже всі країни тропічної Африки й більшість країн Центральної Америки бідніші за Західну Європу чи Східну Азію.

Коли нації руйнують ті інституційні структури, які призводять до бідності, і стають на шлях економічного розвитку, це відбувається не тому, що їхніх необізнаних лідерів раптом осяяло знання, вони перестали дбати про власні інтереси чи отримали поради від найкращих економістів. Наприклад, Китай став однією з країн, які перейшли від економічних політик, що призводили до зубожіння й голоду мільйонів людей, до політики, що стимулює економічне зростання. Але так сталося не через розуміння Комуністичною партією Китаю, що колективна власність на сільськогосподарські землі та промисловість дає жакливі економічні стимули. Навпаки, Ден Сяопін і його союзники були не менше зацікавлені в задоволенні власних інтересів, аніж їхні конкуренти, однак мали відмінні від них інтереси й політичні цілі, тож перемогли своїх потужних супротивників у Комуністичній партії і вдало здійснили політичну революцію, радикально змінивши лідерство й управління партією. Їхні економічні реформи, що створили ринкові стимули для сільського господарства, а потім і для промисловості, випливали з цієї політичної революції. Саме політика⁹ в сенсі політичної боротьби визначила перехід від комунізму до ринкових стимулів у Китаї, а не кращі поради чи глибше розуміння того, як працює економіка.

Ми стверджуємо, що для розуміння світової нерівності потрібно розібратися, чому деякі нації організовані вельми неефективно й у соціально небажаний спосіб. Нації часом стають спроможними створити ефективні інститути й досягти процвітання, але, на жаль, це поодинокі випадки. Більшість економістів і політиків зосередилися на «правильній поведінці», тоді як насправді слід пояснити, чому в бідних націях «все пішло не так». Неправильні дії здебільшого пов'язані не з невіглаством чи культурою. Як буде пояснено нижче, бідні країни бідують через вибір можновладців, який створює бідність. Вони діють неправильно не через помилки або незнання, а навмисне. Щоб зрозуміти це, потрібно вийти за межі економіки й експертного знання щодо того, «як найкраще зробити», і замість цього досліджувати, як реально приймаються рішення, хто їх ухвалює і чому ці люди вирішують робити саме те, що роблять. Це і

⁹ Тут і до кінця розділу термін «політика» вживається в значенні *«politics»*, тобто політичної боротьби, тоді як «публічна політика» є еквівалентом «державної політики». — Прим. перекл.

є дослідження політичної боротьби й політичних процесів. Традиційно економіка ігнорувала політику, але визначення політичних аспектів є головним для розуміння світової нерівності. Економіст Абба Лернер зазначав у 1970-х: «Економіка отримала титул королеви суспільствознавства, обираючи вирішені політичні проблеми як свою галузь».

Ми покажемо, що досягнення процвітання залежить від вирішення певних основних політичних проблем. Саме через впевненість економічної науки в тому, що політичні проблеми розв'язані, вона не змогла переконливо пояснити світову нерівність. Тлумачення світової нерівності безумовно потребує економічної науки, щоб визначити, як різні типи публічних політик і соціальних структур впливають на економічні стимули й поведінку. Але це потребує також і вивчення політики.

ШЛЯХ ДО БАГАТСТВА І БІДНОСТІ

Економіка 38-ї паралелі

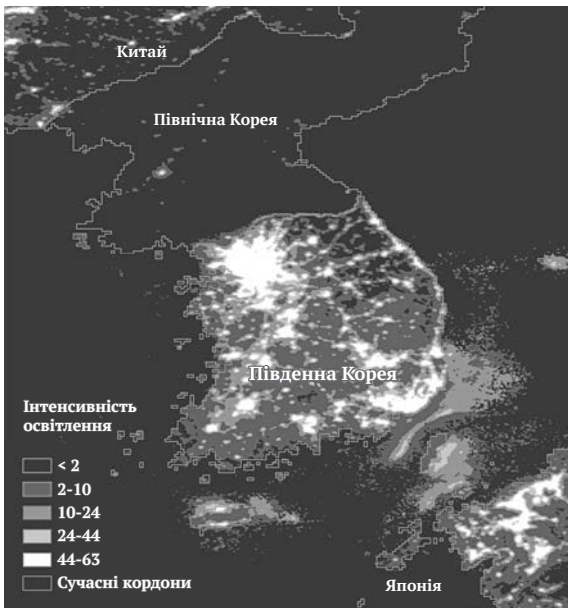
Улітку 1945 року, коли Друга світова війна наближалася до завершення, японці почали згортати свою колонію в Кореї. Протягом місяця після безумовної капітуляції Японії 15 серпня Корею було розділено вздовж 38-ї паралелі на дві сфери впливу. Південь потрапив під адміністрацію США, Північ — Росії. Нелегкий мир холодної війни було підірвано у червні 1950 року, коли армія Північної Кореї вторглася на Південь. Хоча спочатку війська Північної Кореї зробили значний прорив, захопивши столицю — місто Сеул, до осені вони мусили повністю відійти. Саме тоді Хван Пйон-вон і його брат були розлучені. Хван Пйон-вон спромігся сховатися і не потрапити до північнокорейської армії. Він залишився в Сеулі й працював фармацевтом. Його брата-лікаря, котрий лікував у Сеулі поранених солдатів армії Південної Кореї, забрали на північ під час відступу північнокорейської армії. Розлучені у 1950 році, брати знову зустрілися 2000 року в Сеулі — вперше за 50 років завдяки тому, що обидва уряди домовилися про обмежену програму возз'єднання сімей.

Як лікар брат Хван Пйон-вон почав працювати на військово-повітряні сили. У військовій диктатурі це була дуже хороша посада. Однак навіть привілейовані не надто гарно живуть у Північній Кореї. Після зустрічі Хван Пйон-вон запитав брата про життя на північ від 38-ї паралелі. Він мав автомобіль, брат — ні. «Маєш телефон?» — запитав він брата. «Ні», — відповів той. — Моя дочка працює в Міністерстві закордонних справ. У неї є телефон, але якщо ти не знаєш коду, то не зможеш зателефонувати». Хван Пйон-вон згадав, як люди з Півночі під час об'єднання сімей просили грошей, тому запропонував їх братові. Однак брат відповів: «Якщо я повернуся з грішми, уряд скаже: "Віддай ці гроші нам", тому

залиш їх собі». Хван Пйон-вон помітив, що у брата зношений одяг: «Зніми цю куртку, коли повертатимешся, одягнеш нову», — запропонував він. «Я не можу», — відповів брат. — Я позичив її в уряду, аби приїхати сюди». Хван Пйон-вон пригадав, що після зустрічі його брат занедужував і завжди нервував, ніби хтось його підслуховував. Він був біднішим, ніж уявляв Хван Пйон-вон. Його брат сказав, що живе добре, але Хван Пйон-вон бачив, що той має жакликий вигляд і худий, мов скелет.

У Південній Кореї люди живуть за стандартами, подібними до Португалії та Іспанії. На Півночі у так званій Кореїській Народно-Демократичній Республіці стандарти життя подібні до країн тропічної Африки, близько 1/10 від рівня життя у Південній Кореї. Охорона здоров'я північних корейців ще в гіршому стані — середня тривалість життя тут на 10 років менша ніж у їхніх родичів на південь від 38-ї паралелі.

На карті 7 зображено економічне провалля між обома частинами Кореї. Тут представлено супутникові зйомки інтенсивності світла вночі. Північна Корея майже повністю темна через брак електрики, а Південна — сяє світлом.

Карта 7. Освітлення у Південній Кореї і темрява в Північній

Ці разючі відмінності не походять із далекого минулого. Фактично їх не було до кінця Другої світової війни. Однак після 1945 року уряди на Півночі й Півдні обрали дуже різні шляхи організації своєї економіки. Південною Кореєю керував і формував її економічні й політичні інститути зі значною підтримкою від США випускник Гарварду й Принстона, переконаний антикомуніст Сингмен Пі. У 1948 році Пі було обрано президентом. Загартована корейською війною і боротьбою із загрозою комунізму, що намагався поширитися на південь від 38-ї паралелі, Південна Корея не була демократичною. Пі і його так само відомий наступник генерал Пак Чон Хі потрапили в історію як авторитарні президенти. Однак обидва створювали ринкову економіку, що визнавала приватну власність. Після 1961 року Пак ефектно скинув із держави тягар піклування про швидке економічне зростання, скеровуючи кредити й субсидії до успішних компаній.

Ситуація на північ від 38-ї паралелі інакша. Кім Ір Сен, лідер антияпонських комуністичних партизанів у часи Другої світової війни, у 1947 році утвердив себе диктатором і за допомогою Радянського Союзу жорстко впровадив централізовану планову економіку як частину так званої системи Чучхе. Приватну власність було оголошено поза законом, ринки скасовано. Обмежено не лише економічні свободи, а й свободи в усіх сферах життя Північної Кореї, для всіх, за винятком тих, хто опинився серед дуже малої правлячої групи навколо Кім Ір Сена, а пізніше його сина і наступника Кім Чен Іра¹⁰.

Не дивно, що економічні показники Півдня і Півночі різко розійшлися. Командна економіка Кім Ір Сена і система Чучхе виявилися катастрофою. Північна Корея як закрыта держава практично не надає детальної статистики. Проте навіть наявні свідчення підтверджують те, що ми знаємо про часті масові голодомори: не лише промислове виробництво, а й сільське господарство спіткав повний колапс. Брак приватної власності означав, що лише одиниці могли інвестувати чи принаймні підтримувати продуктивність на певному рівні. Задушливий, репресивний режим був несприятливий для інновацій і впровадження нових технологій. Однак Кім Ір Сен, Кім Чен Ір та їхні прислужники не мали наміру реформувати систему шляхом введення приватної власності, ринку, приватних підприємств чи зміни економічних і політичних інститутів. Північна Корея залишається у стані економічної стагнації.

¹⁰ Нагадуємо читачеві, що книга готувалася до видання у 2011 році, коли в Північній Кореї при владу був Кім Чен Ір (помер 17 грудня 2011 р.). Його посаду успадкував його син Кім Чен Ін. - *Прим. перекл.*

Водночас на Півдні економічні інститути стимулювали інвестиції й торгівлю. Південнокорейські політики підтримували освіту задля підвищення грамотності й професіоналізму. Південнокорейські компанії швидко отримували вигоду від освіченості населення, публічних політик, що підтримували інвестиції й індустріалізацію, експорт і передачу технологій. Дуже швидко Південна Корея продемонструвала світові одне зі східноазійських «економічних див», стала однією з країн із найстрімкішим розвитком.

Наприкінці 1990-х, через 50 років, розвиток Південної Кореї і стагнація Північної привели до десятикратної різниці між цими двома половинами колись єдиної країни. Уявіть, якою буде ця різниця через одне-два століття. Економічна катастрофа Північної Кореї, що призвела до голоду серед мільйонів людей, якщо порівнювати її з економічним успіхом Південної Кореї, вражає: ні культура, ні географія, ані невігластво не можуть пояснити розходження у шляхах Північної та Південної Кореї. За відповіддю звернімося до інститутів.

Екстрактивні та інклюзивні економічні інститути

Країни вирізняються рівнем економічного успіху, оскільки мають різні інститути, правила, що визначають роботу економіки, та стимули для мотивації людей. Уявімо підлітків у Північній та Південній Кореї — що вони очікують від життя? На Півночі діти живуть у бідності, без підприємницької ініціативи, творчості чи адекватної освіти, що підготувала би їх до професійної діяльності. Більша частина освітнього багажу, який вони здобувають у школах, — це пропаганда на підтримку легітимності режиму. Книг мало, про комп'ютери немає й мови. Після закінчення школи кожен мусить іти в армію на 10 років. Ці підлітки знають, що вони не зможуть мати приватної власності, розпочати власний бізнес чи стати багатими, навіть при тому, що багато людей заради виживання займаються незаконною діяльністю. Діти також знають, що в них немає законного доступу до ринків, де можна використати свої вміння або кошти для купівлі потрібних чи омріяних товарів. Підлітки непевні навіть щодо того, які ж права їм надані.

Діти на Півдні здобувають гарну освіту і відчують підтримку, що заохочує їх докладати зусиль і досягати успіху в обраній професії. Південна Корея має ринкову економіку, побудовану на приватній власності. Підлітки Південної Кореї знають, що в разі успіху їхньої підприємницької діяльності вони згодом споживатимуть плоди своїх інвестицій і зусиль. Вони

можуть поліпшити умови свого життя, купити машину, будинок і медичне обслуговування.

На Півдні держава підтримує економічну діяльність. Тому підприємці можуть позичати гроші в банках і на фінансових ринках, іноземні компанії — вступати в партнерство з південнокорейськими фірмами, люди — отримати позику на придбання житла. За великим рахунком, на Півдні ви вільні створити власний бізнес. На Півночі — ні. На Півдні ви можете наймати робітників, продавати свої продукти і послуги та витрачати за власним бажанням гроші на ринку. На Півночі є лише чорний ринок. Такі різні правила — це інститути, під якими живуть Північна і Південна Корея.

Інклюзивні економічні інститути, на зразок тих, що існують у Південній Кореї чи США, заохочують великі маси людей до участі в економічній діяльності, яка дає змогу розкрити їхні таланти й уміння, зробити вибір за власним бажанням. Щоб бути інклюзивними, економічні інститути мають шанувати приватну власність, неупереджену систему права й надання публічних послуг¹¹ для створення конкурентного середовища, у якому люди можуть здійснювати обмін і домовлятися. Має також бути гарантія можливості відкривати новий бізнес і обирати свій кар'єрний шлях.

Контраст між Південною та Північною Кореєю, а також між США та Латинською Америкою демонструє загальний принцип. Інклюзивні економічні інститути стимулюють економічну діяльність, зростання продуктивності й економічний добробут. Головною є гарантія права на приватну власність, оскільки лише це стимулюватиме власників таких прав інвестувати й підвищувати продуктивність. Бізнесмен, якого очікує пограбування, експропріація чи втрата прибутку через шалені податки, навряд чи захоче працювати, не кажучи вже про інвестування та інновації. Однак такі права мають існувати для абсолютної більшості членів суспільства.

У 1680 році уряд Англії провів перепис населення своєї Вест-Індської колонії на Барбадосі. Згідно з цим переписом, із загальної кількості населення острова близько 60 тисяч осіб майже 39 тисяч — африканські раби, котрі перебували у власності третини населення. Насправді це була власність 175 найбільших плантаторів цукрової тростини, які також володіли майже всім островом. Ці великі плантатори мали гарантовані й добре дотримані права власності на свою землю і навіть на рабів. Якщо один плантатор бажав продати рабів іншому, він міг це зробити і бути певним, що

¹¹ Те, що в Україні називають «державною службою». З міркувань, викладених у передмові перекладача, тут вживається ближчий до оригіналу термін. — *Прим. перекл.*

суд підтвердить договір. Чому? Із 40 суддів і охоронців права¹² на острові 29 були великими плантаторами. Крім того, вісім найвищих військових чинів також були великими плантаторами. Попри чітко визначені, гарантовані й охоронювані права власності й договори для еліти острова, Барбадос не мав інклюзивних економічних інститутів. Дві третини його населення становили раби, котрі не мали доступу до освіти чи економічних перспектив та можливості проявити свої таланти і вміння. Інклюзивні економічні інститути потребують забезпечення прав власності й економічних можливостей для широких мас, а не лише для еліти.

Безпека прав власності, закон, публічні послуги і підтримка свободи укладати договори й здійснювати обмін лежать на державі, на інститутах зі здатністю примусово підтримувати порядок, запобігати крадіжкам і розбоєм та забезпечувати виконання договорів між приватними особами. Щоб добре функціонувати, суспільство потребує й інших публічних послуг: доріг і транспортної мережі для транспортування товарів; публічної інфраструктури для розвитку економічної діяльності; а також певних основних правил і норм для запобігання шахрайству і злочинам. Хоча значна частина цих публічних послуг може надаватися ринком і приватними особами, рівень координації для здійснення цієї діяльності у великих масштабах прямо вказує на потребу існування центральних повноважних органів. Отже, держава неминуче тісно пов'язана з економічними інститутами як сила, що підтримує закон і порядок, захищає приватну власність і часто виступає головним провайдером публічних послуг. Інклюзивні економічні інститути потребують і використовують державу.

Економічні інститути Північної Кореї чи колоніальної Латинської Америки (описані вище *mita*, *encomienda*, *repartimiento*) не мають цих властивостей. У Північній Кореї немає приватної власності. У колоніальній Латинській Америці існувала приватна власність лише для іспанців, а власність корінних жителів була зовсім не забезпечена. У жодному типі суспільства великі маси населення не мали можливості ухвалювати економічні рішення на власний розсуд: вони підкорялися масовому примусу. У жодному типі суспільства не було випадку, щоб державна влада надавала публічні послуги, які стимулюють добробут. У Північній Кореї держава побудувала освітню систему для пропаганди, але виявилася безсила проти голоду. У колоніальній Латинській Америці держава

¹² Так можна назвати осіб, яких у Великобританії й нині у США називають *Justice of the Peace* — особа без відповідної суддівської освіти, яка може розглядати місцеві кримінальні справи, аналог «мирових суддів». — Прим. перекл.

зосереджувалася на примусі тубільців. Жодне суспільство в таких умовах не могло мати вільної конкуренції чи неупередженої законодавчої системи. У Північній Кореї законодавство перебувало в руках правлячої Комуністичної партії, а в Латинській Америці воно виступало інструментом для дискримінації великих мас населення. Інститути з протилежними властивостями до тих, якими наділені інклюзивні, ми називаємо екстрактивними економічними інститутами. Екстрактивними, бо такі інститути створені для відбирання доходів і благ в однієї суспільної групи на користь іншої.

Рушії процвітання

Інклюзивні економічні інститути створюють інклюзивні ринки, які не лише дають людям свободу пошуку професій у житті відповідно до їхніх талантів, а й забезпечують конкурентне середовище, що надає їм можливості для цього. Генератори гарних ідей зможуть розпочати власний бізнес, робітники прагнутимуть роботи, що підвищуватиме їхню продуктивність, а неефективні компанії поступляться місцем результативнішим. Порівняйте можливості вибору виду діяльності людьми в умовах інклюзивного ринку з колоніальними Перу й Болівією, де *mita* змушувала більшість працювати на срібних і ртутних шахтах незалежно від їхніх умінь чи бажання. Інклюзивні ринки — не просто вільні ринки. Барбадос у XVII столітті також мав ринки. Однак так само, як і з браком прав власності для всіх, окрім вузької плантаторської еліти, його ринки були далекі від інклюзивності. Невільничі ринки фактично стали частиною економічних інститутів, що систематично пригноблювали більшість населення і позбавляли людей можливості обирати види діяльності й способи використання їхніх талантів.

Інклюзивні економічні інститути торують шлях і для двох інших рушіїв процвітання: технологій та освіти. Стабільне економічне зростання майже завжди супроводжується технологічними вдосконаленнями, що допомагають людям (робочій силі), землі й наявним капіталам (будівлі, машини тощо) підвищувати продуктивність. Пригадайте своїх прапрапредків, принаймні сто років тому. Вони не мали доступу до автомобілів, літаків чи ліків, які ми нині вважаємо невід’ємними в нашому житті, не кажучи вже про водогін всередині житла, кондиціонування повітря, торговельні комплекси, радіо, кінематограф чи, врешті-решт, інформаційні технології, робототехніку, керовані комп’ютерами верстати. Якщо взяти далі на декілька поколінь, технологічні ноу-хау й

стандарти життя були настільки відсталі, що важко зрозуміти, як більшість людей могла виживати в тих умовах. Ці досягнення є результатом науки й підприємництва, як у випадку Томаса Едісона, котрий застосував науку для створення вигідного бізнесу. Цей процес інновацій стає можливим завдяки економічним інститутам, що підтримують приватну власність, захищають договори, створюють конкурентне середовище, заохочують і створюють можливості для нового бізнесу, який може впровадити нові технології в життя. Тому не слід дивуватися, що саме в США, а не в Мексиці чи Перу, і в Південній Кореї, а не в Північній нині діють технологічно інноваційні компанії на кшталт *Samsung* чи *Hyundai*.

Невід'ємними від технологій є освіта, вміння, знання й ноу-хау робочої сили, набуті в школі, удома й на роботі. Ми набагато продуктивніші ніж століття тому не лише завдяки кращим технологіям виробництва, а й досконалішим ноу-хау, що доступні робітникам. Будь-які технології у світі мало чого варті без робітників, які знають, як їх використовувати. Але знання і вміння означають більше ніж просто здатність керувати машинами. Саме освіченість і вміння робочої сили створюють наукове знання, на якому побудований наш прогрес і яке забезпечує пристосування цих технологій у різних сферах бізнесу. Хоча ми дізналися з розділу 1, що багато інноваторів епохи Промислової революції й після неї, наприклад, Томас Едісон, не були високоосвіченими, однак ті інновації були значно простіші за сучасні технології. Сьогодні технологічні зміни потребують наявності освіти як у інноватора, так і в робітника. І в цьому виявляється важливість економічних інститутів, які створюють конкурентне середовище. Сполучені Штати змогли виростити або залучити із зарубіжних країн таких особистостей, як Білл Гейтс, Стів Джобс, Сергей Брін, Лері Пейдж, Джефф Безос і сотні вчених, котрі зробили ґрунтовні відкриття в інформаційних технологіях, ядерній енергетиці, біотехнологіях та інших сферах, де вони побудували свій бізнес. Постачання талантів стало можливим завдяки тому, що більшість підлітків у США мають доступ до навчання відповідно до своїх бажань чи здатності опановувати науки. А тепер уявімо інше суспільство, скажімо, Конго чи Гаїті, де значна частина населення не може відвідувати школи, а якщо і відвідує, то в цих навчальних закладах якість викладання жалюгідна, учителі не завжди прагнуть віддаватися своїй роботі або ж взагалі не вистачає книг і підручників.

Низький рівень освіти в бідних країнах зумовлений економічними інститутами, нездатними стимулювати батьків до надання освіти

їхнім дітям, і політичними інститутами, неспроможними примусити уряди будувати, фінансувати й підтримувати школи та прагнення батьків і дітей. Ці нації платять дуже високу ціну за погану освіту свого населення й брак інклюзивних ринків. Вони не в змозі мобілізувати вітчизняні таланти. У цих країнах є багато потенційних Біллів Гейтсів, а можливо, і один-два Альберти Ейнштейни. Однак вони — бідні неосвічені фермери, змушені робити те, чого не хочуть, або солдати в армії, адже в них ніколи не було можливості реалізувати своє покликання.

Здатність економічних інститутів скерувати на підвищення добробуту потенціал інклюзивних ринків, заохотити технологічні інновації, інвестувати в людей і мобілізувати таланти й уміння більшості є критично для економічного зростання. Тому центральною темою цієї книги є пояснення, чому так багато економічних інститутів не здатні досягти цих простих цілей.

Екстрактивні та інклюзивні політичні інститути

Всі економічні інститути створені суспільством. У Північній Кореї вони нав'язані громадянам комунізмом, що захопив країну в 1940-х, а в Латинській Америці — впроваджені іспанськими конкістадорами. У Південній Кореї економічні інститути зовсім інші, ніж у Північній, оскільки інші люди з принципово відмінними інтересами й цілями ухвалювали рішення щодо структури суспільства. Тобто, у Південній Кореї була інакша політика¹³.

Політика¹⁴ — це процес, за допомогою якого суспільство обирає правила управління. Політика пронизує інститути з тієї простої причини, що хоч інклюзивні інститути можуть бути хороші для економічного процвітання нації, однак певна група людей, наприклад, еліта Комуністичної партії Північної Кореї чи цукрові плантатори колоніального Барбадосу, житимуть краще після впровадження екстрактивних інститутів. При конфлікті щодо інститутів подальша ситуація залежатиме від того, які люди чи групи виграють політичну гру: хто матиме більшу підтримку, отримає більше ресурсів і сформує ефективніші союзи. Тобто виграш залежить від розподілу політичної влади в суспільстві.

¹³ Тут і далі термін політика вживається в сенсі *politics*, тобто політичних ідей, поглядів, політичної боротьби. — Прим. перекл.

¹⁴ Політична боротьба, політична взаємодія — Прим. перекл.

Політичні інститути суспільства визначають результат цієї гри. Це ті правила, якими окреслюються стимули в політиці. Вони встановлюють, як обирається уряд і які частини уряду мають право щось робити. Політичні інститути визначають, хто має владу в суспільстві й для досягнення яких цілей ця влада може використовуватися. Якщо розподіл влади вузький і влада не обмежена, тоді політичні інститути є абсолютистськими, що підтверджується абсолютними монархіями, які існували в усьому світі протягом тривалого часу. При абсолютистських політичних інститутах, як, наприклад, у Північній Кореї чи колоніальній Латинській Америці, ті, хто може здійснювати владу, встановлюватимуть економічні інститути для власного збагачення й посилення своєї влади за рахунок суспільства. На противагу, політичні інститути, що широко розподіляють владу в суспільстві й накладають на неї обмеження, є плюралістичними. Замість зосередження в руках однієї людини чи малої групи, політична влада спирається на широкі коаліції або численні групи.

Очевидно, існує тісний зв'язок між плюралізмом та інклюзивними економічними інститутами. Однак вирішальним для розуміння того, чому Південна Корея і США мають інклюзивні економічні інститути, є не просто плюралістичні політичні інститути цих країн, а їхні достатньо централізовані та потужні держави. Промовистий контраст можна спостерігати на прикладі східноафриканської країни Сомалі. Як ми побачимо нижче, політична влада в Сомалі давно широко розподілена майже плюралістичним способом. Справді, тут немає реальної сили, що мала би змогу контролювати чи санкціонувати, хто що має робити. Суспільство розділене на глибоко антагоністичні клани, які не можуть побороти один одного. Влада одного клану обмежена лише озброєнням інших кланів. Такий розподіл не сприяє створенню інклюзивних інститутів, а призводить до хаосу. В основі цього лежить брак будь-якої політичної централізації сомалійської держави, тобто державної централізації, а отже, її нездатність підтримувати бодай найменшу законність і порядок для стимулювання економічної діяльності, торгівлі чи навіть базової безпеки своїх громадян.

Макс Вебер, якого ми вже згадували в попередньому розділі, сформулював найвідоміше й загальноприйняте визначення держави, пов'язуючи її з «монополією на легітимне насильство» у суспільстві. Без такої монополії й відповідного рівня централізації держава не може підтримувати законність і порядок, не кажучи про надання публічних послуг, стимулювання й регулювання економічної діяльності.

Коли держава не в змозі забезпечити хоча б якоїсь політичної централізації, суспільство рано чи пізно порине у хаос, як у випадку Сомалі.

Отже, політичні інститути, які є достатньо централізованими й плюралістичними, ми називатимемо інклюзивними політичними інститутами. Коли одна з цих умов слабшає, такий політичний інститут стає екстрактивним.

Між економічними та політичними інститутами існує потужна синергія. Екстрактивні політичні інститути зосереджують владу в руках вузької еліти й накладають слабкі обмеження на здійснення ними влади. Тоді економічні інститути структуруються цією елітою задля відбирання ресурсів у решти суспільства. Тобто екстрактивні економічні інститути природно супроводжують екстрактивні політичні інститути. Справді, щоб вижити, екстрактивні економічні інститути мають бути нерозривно пов'язані з екстрактивними політичними інститутами. Інклюзивні політичні інститути, широко розподіляючи владу, схильні викорінювати такі економічні інститути, які експропріюють ресурси багатьох, зводять бар'єри для виходу на ринок і придушують ринки, щоб вигоду отримували лиш одиниці.

Наприклад, на Барбадосі плантаторська система, заснована на експлуатації рабів, не могла б вижити без політичних інститутів, які придушують і повністю вилучають рабів із політичного процесу. Економічна система, що зумовлює зубожіння мільйонів на користь вузької комуністичної еліти у Північній Кореї, була б немислимою без тотального політичного домінування Комуністичної партії.

Цей синергетичний взаємозв'язок між екстрактивними економічними й політичними інститутами створює петлю сильного зворотного зв'язку: політичні інститути дають змогу елітам контролювати політичну владу для вибору економічних інститутів із найменшими обмеженнями чи опором. Вони також надають еліті можливість структурувати майбутні політичні інститути і їх еволюцію. Екстрактивні економічні інститути збагачують цю саму еліту, а їхня економічна могутність і влада консолідують політичне домінування. На Барбадосі чи в Латинській Америці, наприклад, колонізатори могли використовувати свою політичну владу для встановлення системи економічних інститутів, що приносили їм величезні статки за рахунок решти населення. Ресурси, створені цими економічними інститутами, давали еліті змогу формувати армію і сили безпеки для захисту своєї абсолютистської монопольної політичної влади. Унаслідок цього екстрактивні політичні й економічні інститути взаємно підтримуються і

забезпечують своє тривале існування. Тут проглядається ще сильніша синергія між екстрактивними економічними і політичними інститутами. Коли в умовах екстрактивних політичних інститутів з'являється реальна конкуренція панівній еліті, здобута конкурентами влада також мало чим обмежена. Тому в них є стимул підтримувати існуючі політичні інститути й створювати подібну систему економічних інститутів, як це зробив наприкінці XIX століття у Мексиці Порфіріо Діас і його оточення.

Інклюзивні економічні інститути створюються на основі, закладених інклюзивними політичними інститутами, що забезпечують широкий розподіл політичної влади в суспільстві й обмежують її довільне здійснення. Такі політичні інститути ускладнюють також узурпацію влади та руйнування основ інклюзивних інститутів. Ті, хто контролює політичну владу, не можуть легко використовувати її для встановлення екстрактивних економічних інститутів задля власного збагачення. Інклюзивні економічні інститути створюють справедливіший розподіл ресурсів, підтримуючи існування інклюзивних політичних інститутів.

Не просто збігом можна пояснити те, що коли у 1618 році компанія *Virginia* дала колоністам землю і свободу від своїх жорстких договорів, чому тривалий час опиралася, Генеральна Асамблея наступного року дозволила колоністам встановлювати самоврядування. Економічні права без політичних не мали б довіри серед колоністів, які бачили постійне прагнення компанії *Virginia* придушувати їх. У жодному випадку ця економіка не була би стабільною і тривалою. Справді, поєднання екстрактивних та інклюзивних інститутів загалом нестабільне. Екстрактивні економічні інститути під владою інклюзивних політичних інститутів навряд чи існуватимуть довго, як засвідчує випадок із Барбадосом.

Подібним чином інклюзивні економічні інститути ніколи не підтримуватимуть і не будуть підтримувані екстрактивними політичними інститутами. Або вони трансформуються в екстрактивні економічні інститути на користь вузьких інтересів можновладців, або створюваний ними економічний динамізм дестабілізує екстрактивні політичні інститути, відкриваючи шлях до виникнення інклюзивних політичних інститутів. Інклюзивні економічні інститути також схильні до зменшення вигод еліти, які вона може отримувати, управляючи екстрактивними політичними інститутами, оскільки ці інститути зіткнуться з конкуренцією на ринку й будуть обмежені договорами та правами власності решти суспільства.

Чому не завжди обирається процвітання?

Політичні та економічні інститути, які в кінцевому підсумку є вибором суспільства, можуть бути інклюзивними і стимулювати економічний розвиток. Вони можуть бути і екстрактивними й стати гальмом для економічного зростання. Нації занепадають, коли мають екстрактивні економічні інститути, що підтримуються екстрактивними політичними інститутами, в результаті економічне зростання стримується або навіть блокується. Однак це означає, що вибір інститутів — тобто, політична діяльність інститутів — є центральним для нашого пошуку пояснення причин успіху чи невдачі націй. Ми маємо зрозуміти, чому політична діяльність у деяких суспільствах веде до інклюзивних інститутів, що стимулюють економічний розвиток, тоді як політичні дії абсолютної більшості країн протягом всієї історії привели і приводять сьогодні до екстрактивних інститутів, що стримують економічне зростання.

Може здаватися очевидним, що кожен має бути зацікавлений у створенні економічних інститутів того типу, що веде до процвітання. Кожен громадянин, кожен політик і навіть хижий диктатор прагне зробити свою країну максимально благополучною, чи не так?

Повернімося до Королівства Конго, про яке ми говорили раніше. Хоча це королівство зруйнувалося у XVII столітті, воно дало ім'я сучасній країні, що у 1960 році стала незалежною від бельгійського колоніального правління. Як незалежна держава, Конго пережило майже неперервний економічний спад і повальну бідність в часи правління Жозефа Мобуту в 1965–1977 роках. Цей спад продовжувався і після того, як Лорен Кабіла переміг і скинув Мобуту. Мобуту створив величезні екстрактивні економічні інститути. Населення було позбавлене будь-яких прав, а Мобуту і його елітне оточення, відоме під прізвиськом «Великі Овочі», стали фантастично заможними. Мобуту побудував собі палац на півночі країни у Гбадоліті, тому місці, де він народився, з великим аеропортом, у якому міг приземлятися надзвуковий Конкорд — літак, який він часто орендував у *Air France* для подорожей у Європу. У Європі він купував замки й став власником великих ділянок бельгійської столиці Брюсселя.

Чи не було б краще, якби Мобуту встановив систему економічних інститутів, які підвищили б добробут конголезців замість посилення їхньої бідності? Якби Мобуту вдалося підвищити рівень достатку своєї нації, чи не отримав би він ще більше грошей, щоб придбати той самий Конкорд, який він орендував, мав би більше палаців і вілл, можливо, більшу

й потужнішу армію? На превеликий жаль для жителів багатьох країн світу, відповідь негативна. Економічні інститути, що створюють стимули для економічного прогресу, можуть одночасно перерозподілити доходи і владу таким чином, що кривавому диктатору і його поплічникам із політичною владою було б непереливки.

Фундаментальною проблемою є неминуча суперечка і конфлікт стосовно економічних інститутів. Різні інститути приводять до різних наслідків для процвітання нації, розподілу доходів і того, кому належить влада. Економічне зростання, що може стимулюватися інститутами, створює переможців і невдач. Це стало ясно ще під час Промислової революції в Англії, яка заклала підвалини для процвітання, що ми його бачимо в багатих країнах. З'явилися технології прориву — парова енергія, транспорт і текстильна промисловість. Хоча механізація вела до величезного підвищення загального доходу і в кінцевому підсумку стала основою для сучасного індустріального суспільства, вона викликала шалений опір багатьох людей. І не через незнання чи короткозорість — якраз навпаки. Такий опір економічному розвитку мав свою, на жаль, послідовну логіку. Економічне зростання і технологічні зміни супроводжуються тим, що видатний економіст Йозеф Шумпетер назвав творчою деструкцією. Вони старе міняють на нове. Нові галузі відтягають на себе ресурси зі старих. Нові фірми перехоплюють бізнес у вже існуючих. Нові технології роблять існуючі вміння й машини застарілими. Процес економічного росту й інклюзивні інститути, на яких він базується, створюють невдач і переможців і на політичній арені, і на економічному ринку. Страх перед творчою деструкцією часто стає основою для опору інклюзивним економічним і політичним інститутам.

Історія Європи містить яскравий приклад наслідків творчої деструкції. Наприкінці Промислової революції у XVIII столітті уряди більшості європейських країн контролювалися аристократією й традиційними елітами, основними джерелами доходів для яких було землевласництво або торгівля привілеями, якими вони користувалися завдяки дарованим їм монополіям і обмежувальним бар'єрам, встановленим монархом. Згідно з ідеєю творчої деструкції поширення промислових виробництв, фабрик і міст відбирало ресурси від земель, зменшувало земельну ренту й підвищувало заробітну платню, яку землевласники мали платити робітникам. Ці еліти також побачили появу нових бізнесменів і торговців, що загрожувало їхнім торговельним привілеям. Врешті-решт, вони ставали явними економічними невдачами внаслідок індустріалізації. Урбанізація й поява суспільно свідомого середнього класу і робітників також

загрожували політичній монополії земельної аристократії. Тому з поширенням Промислової революції аристократія ставала не лише економічним лузером — вона ризикувала стати ще й політичним невдахою, втрачаючи власність на політичну владу. Під загрозою втрати своєї економічної й політичної влади ці еліти часто створювали сильну опозицію проти індустріалізації.

Аристократія була не єдиним лузером внаслідок індустріалізації. Ремісники, чия ручна праця мала бути замінена на працю машин, також опиралися поширенню індустрії. Організовувалися групи протистояння, виникали бунти, руйнувалися машини, в яких вони вбачали причину зниження свого добробуту. Це були луддити, що є синонімом опору технологічним змінам. Будинок винахідника Джона Кея, який у 1733 році винайшов «летючого човника» — одне з перших значних удосконалень у механізації ткацтва, — був спалений луддитами у 1753 році. Джеймс Харгрівс, винахідник «прядильного верстата Дженні», ще одного революційного пристрою в ткацькій справі, постраждав подібним чином.

Насправді ремісники були значно менш ефективними порівняно з землевласниками й елітами в опорі індустріалізації. Лудити не мали політичної влади — здатності впливати на політичні рішення, скеровані проти прагнень інших груп — порівняно з землевласниками. В Англії індустріалізація розвивалася попри опір луддитів, бо опір аристократів, хоча й помітний, був придушений. В Австро-Угорській і Російській імперіях, де абсолютні монархії й аристократи могли втратити значно більше, індустріалізація була блокована. Внаслідок цього економіка Австро-Угорщини й Росії почала занепадати. Вони опинилися позаду багатьох європейських країн, де протягом XIX століття відбувався економічний розвиток.

Незважаючи на успіх чи поразку конкретних груп, один урок зрозумілий: потужні владні групи часто повстають проти рушіїв процвітання. Економічний розвиток — це не просто процес збільшення кількості кращих машин або краще освічених людей, а й трансформаційний і дестабілізуючий процес, пов'язаний з поширенням творчої деструкції. Тому розвиток відбувається лише тоді, коли він не блокується економічними невдахами, які відчувають, що їхні економічні привілеї будуть втрачені, й політичними лузерами, які бояться втратити свою політичну владу.

Конфлікт навколо обмежених ресурсів, доходів і влади перетворюється у конфлікт навколо правил гри, економічних інститутів, які визначатимуть економічну діяльність й отримуватимуть від неї вигоду. Коли існує конфлікт, інтереси всіх сторін не можуть одночасно задовольнитися.

Одні зазнають поразки та розчарування, а інші досягнуть успіху в забезпеченні потрібних їм результатів. Те, хто буде переможцем у цьому конфлікті, має вирішальне значення для економічного розвитку нації. Якщо переможцями будуть групи, що виступають проти розвитку, вони ефективно блокуватимуть економічний ріст, і відбуватиметься стагнація економіки.

Логіка того, чому можновладці не обов'язково прагнуть створити економічні інститути, які б стимулювали економічний прогрес, може бути легко поширена і на вибір політичних інститутів. При абсолютистському режимі деякі еліти можуть використати свою владу для встановлення економічних інститутів за своїм власним бажанням. Чи будуть вони зацікавлені у зміні політичних інститутів, щоб зробити їх більш плюралістичними? Взагалі-то ні, оскільки це «розбавило» би їхню політичну владу, утруднюючи, а може, й унеможливаючи структурування економічних інститутів для задоволення своїх власних інтересів. І знову ми бачимо готове джерело конфлікту. Ті люди, які страждають від екстрактивних економічних інститутів, не можуть сподіватися, що абсолютистські правила довільно змінять політичні інститути й перерозподілять владу в суспільстві. Єдиним шляхом зміни цих політичних інститутів є примус еліти до створення більш плюралістичних інститутів.

Так само, як нема причин очікувати, що політичні інститути автоматично стануть плюралістичними, не існує і природної тенденції до політичної централізації. У будь-якому суспільстві, особливо там, де взагалі не було централізації, неодмінно з'являтимуться стимули до створення більш централізованих державних інститутів. Наприклад, у Сомалі, якщо один клан створить централізовану державу, здатну навести лад у країні, це дасть економічні вигоди для цього клану і зробить його багатшим. Що може це зупинити? Головним бар'єром на шляху до політичної централізації знову постає страх перед змінами: будь-який клан, група чи політик, пробуваючи централізувати владу в державі, також централізуватиме владу у своїх руках, а це скоріш за все викличе люту інших кланів, груп і політиків, які внаслідок цього стануть політичними лузерами. Брак політичної централізації означає не лише брак законності й порядку на більшій частині території, а й появу численних акторів, що мають достатню владу для блокування чи руйнації процесу, і страх перед їхнім опором і сильною реакцією часто стримуватиме потенційних «централізаторів». Політична централізація ймовірна лише тоді, коли одна група людей відчутно

сильніша за інші, щоб побудувати державу. У Сомалі влада збалансовано розподілена, і жодний окремий клан не може нав'язати свою волю іншим. Через це брак централізації залишається.

Тривала агонія Конго

Існує небагато кращих, а може, більш сумних прикладів, ніж Конго, які пояснюють логіку того, чому економічне процвітання так рідко трапляється при екстрактивних інститутах, або ілюструють синергію між екстрактивними економічними і політичними інститутами. Португальці й голландці, що відвідували Конго у XV і XVI століттях, вказували на «жахливу бідність». Технології були відсталими за європейськими мірками, причому конголезці не мали ані писемності, ані пшениці, ані плуга. Причина цієї бідності й опір конголезьких фермерів перед впровадженням нових технологій, коли вони дізналися про них, стає зрозумілою з існуючих історичних чинників. Це було зумовлено екстрактивною природою економічних інститутів країни.

Як ми вже знаємо, на чолі Королівства Конго стояв король, що перебував у столиці Мбанза, пізніше Сан-Сальвадорі. Райони за межами столиці управлялися елітою, що грала роль губернаторів у різних частинах королівства. Добробут еліти був заснований на рабській праці на плантаціях навколо Сан-Сальвадора і стягуванні податків із решти країни. Рабство було ключовим інструментом економіки, який місцева еліта застосовувала на своїх плантаціях, а європейці на узбережжі. Податки були довільними, і один із них стягувався щоразу, як із короля злітав капелюх. Щоб стати заможнішими, конголезцям потрібно було заощаджувати й інвестувати, наприклад, купуючи плуги. Але чинити так було не вигідно, бо будь-які додаткові доходи, отримувані завдяки кращим технологіям, експропріювалися королем і його елітою. Замість інвестування задля підвищення продуктивності й продажу своєї продукції на ринку, конголезці віддаляли свої села від ринків, намагалися жити якнайдалі від доріг, щоб зменшити ризик пограбування і втекти від работорговців.

Таким чином, бідність у Конго була результатом діяльності екстрактивних економічних інститутів, що блокували всі рушії процвітання і навіть спрямовували їх дію в протилежний бік. Уряд Конго надавав дуже мало послуг своїм громадянам, серед яких не було навіть деяких базових, таких як безпека прав власності чи законність і порядок. Навпаки, саме уряд був найбільшою загрозою для власності й прав людини. Інститут рабства означав, що найфундаментальнішого з усіх ринків,

інклюзивного ринку робочої сили, на якому люди можуть обирати свій вид діяльності і який є вирішальним для економічного добробуту, не існувало. Ба більше, і зовнішня торгівля, і взагалі комерція контролювалася королем і дозволялася лише наближеним до нього особам. Хоч еліта швидко опанувала грамоту після введення португальцями письма, король пальцем не поворухнув, щоб поширити письменність серед широких мас населення.

І все ж, хоча «жахлива бідність» була скрізь, конголезькі екстрактивні інститути мали свою бездоганну логіку. Вони робили кількох осіб, у руках яких була політична влада, дуже багатими. У XVI столітті король Конго і аристократія могли імпортувати з Європи предмети розкоші й водночас бути оточеними слугами й рабами.

Корені економічних інститутів конголезького суспільства криються в розподілі політичної влади, а отже, в природі політичних інститутів. Короля ніщо не могло зупинити від позбавлення людей власності чи життя, окрім загрози бунту. Хоча ця загроза була реальною, її було недостатньо для гарантування безпеки власності населення. Політичні інститути Конго були явно абсолютистськими, знімаючи з короля й еліти будь-які обмеження й позбавляючи населення будь-якого впливу на управління суспільним життям.

Звичайно, неважко помітити, що політичні інститути Конго радикально відрізняються від інклюзивних політичних інститутів, у яких влада обмежена і широко розподілена. Абсолютистські інститути Конго утримувалися при владі за допомогою армії. У середині XVII століття у короля була постійно діюча армія у 5 тис. вояків, причому 500 із них були мушкетери, що становило на той час грізну силу. І легко зрозуміти, чому король та аристократія охоче впровадили європейську вогнепальну зброю.

Стабільного економічного розвитку годі було сподіватися при такому наборі економічних інститутів, де навіть стимулювання бодай тимчасового росту було дуже обмеженим. Реформування економічних інститутів у бік зміцнення індивідуальних прав власності могло б за великим рахунком зробити конголезьке суспільство заможнішим. Однак навряд чи місцева еліта мала б вигоди від цього широкого добробуту. По-перше, такі реформи зробили б еліту економічним лузером, підриваючи добробут, побудований на работоргівлі й рабській праці на плантаціях. По-друге, такі реформи були б можливими лише тоді, коли політична влада короля й еліти була б обмежена. Скажімо, якби король продовжував командувати своїми п'ятьма сотнями мушкетерів, хто б повірив

проголошенню скасування рабства? Що утримало б короля від пізнішої зміни своєї думки? Єдиною реальною гарантією була би зміна політичних інститутів для того, щоб громадяни отримали певну політичну владу, що врівноважувала б владу короля, надавши їм право хоча б висловлюватися стосовно податків чи використання мушкетерів. Але в цьому випадку дуже сумнівно, що збереження стилю життя короля й еліти не залишиться найпершим пріоритетом. За таким сценарієм зміни, що могли би привести до кращих економічних інститутів, перетворили б короля й аристократію на політичних та економічних лузерів.

Взаємодія економічних і політичних інститутів 500 років тому все ще корисна для розуміння того, чому сучасна держава Конго й сьогодні неймовірно бідна. Введення європейського правління на цій території й далі по басейну річки Конго в часи боротьби за Африку наприкінці XIX століття привело до недотримання прав людини і власності навіть більшою мірою, аніж в часи доколоніального Конго. Крім того, це відтворило систему екстрактивних інститутів і політичного абсолютизму, що зміцнював владу й статки кількох за рахунок всіх інших, хоча цими «кількома» тепер були бельгійські колонізатори, найпомітнішим з яких був король Леопольд II.

Коли Конго у 1960 році отримало незалежність, відтворилася та сама структура економічних інститутів, стимулів і способів діяльності. Нові конголезькі екстрактивні економічні інститути знову підтримувалися відверто екстрактивними політичними інститутами. Ситуація погіршувалася тим, що європейський колоніалізм створив державу Конго у складі кількох різних доколоніальних держав, над якими новостворена національна держава зі столицею в Кіншасі мала мінімальний контроль. Хоча президент Мобуту використовував державу для власного збагачення і збагачення своїх поплічників, наприклад, за допомогою програми «заїризації» у 1973 році, що передбачала масову експропріацію іноземних економічних інтересів, він керував нецентралізованою державою, маючи слабкі повноваження стосовно більшої частини країни і змушений був звернутися по іноземну допомогу в придушенні сепаратизму в провінціях Катанга й Касаї в 1960-х роках. Цей брак політичної централізації майже до рівня повного колапсу держави був типовим для більшості країн тропічної Африки.

Сучасна Демократична Республіка Конго залишається бідною, бо її громадянам все ще бракує економічних інститутів, що створили б базові стимули для процвітання країни. Не географія, не культура і не невігластво громадян чи політиків утримує Конго в бідності, а екстрактивні

економічні інститути. Вони все ще панують тут після стількох століть, бо політична влада сконцентрована в руках еліти, яка мало зацікавлена в дотриманні права власності щодо населення, у наданні базових адміністративних послуг, що могли б поліпшити якість життя чи підтримати економічний прогрес. Радше їхні інтереси зводяться до здобуття доходів і утримання влади. Вони не використали свою владу для побудови централізованої держави, бо в цьому випадку виникли б ті самі проблеми опозиції й політичних викликів, що стимулювали б економічний розвиток. Та ще й, як і в більшості країн тропічної Африки, приховані конфлікти, інспіровані конкурентними групами, що намагалися захопити владу над екстрактивними інститутами, руйнували будь-які спроби централізувати владу.

Історія Королівства Конго й пізніша історія держави Конго яскраво ілюструє те, як політичні інститути визначають форму економічних інститутів, а через них — економічні стимули й масштаби економічного розвитку. Ми також бачимо симбіоз між політичним абсолютизмом та економічними інститутами, які зміцнюють владу й добробут невеликої купки людей за рахунок всього населення.

Розвиток при екстрактивних політичних інститутах

Сьогоднішнє Конго — крайній приклад беззаконня і вкрай незабезпечених прав власності. Однак така крайність у більшості випадків не служить інтересам еліти, оскільки при цьому руйнуються всі економічні стимули і все менше ресурсів можна відібрати у населення. Центальною тезою нашої книги є те, що економічний розвиток і добробут пов'язані з інклюзивними економічними й політичними інститутами, тоді як екстрактивні інститути зазвичай ведуть до стагнації й бідності. Але це не означає, що екстрактивні інститути ніколи не генерують розвитку і що всі екстрактивні інститути створюються однаково.

Є два різних, але взаємодоповнюючих шляхи досягнення розвитку при екстрактивних політичних інститутах. По-перше, навіть якщо економічні інститути екстрактивні, розвиток можливий завдяки тому, що еліти можуть спрямовувати ресурси до високопродуктивних галузей, які вони контролюють. Яскравим прикладом такого розвитку при екстрактивних інститутах були Карибські острови у XVI-XVIII століттях. Більшість населення становили раби, що працювали в жорстких умовах плантацій на межі виживання. Багато з них померли від недоїдання й виснаження. На Барбадосі, Кубі, Гаїті та Ямайці у XVII і XVIII століттях

невелика меншість — плантаторська еліта — контролювала всю політичну владу й володіла всіма активами включно з усіма рабами. Хоча більшість не мала ніяких прав, власність та активи плантаторської еліти були добре захищені. Незважаючи на екстрактивні економічні інститути, що безжально експлуатували більшість населення, ці острови належали до найбагатших місць у світі, бо на них виробляли цукор і продавали його на світових ринках. Економіка островів почала стагнувати лише тоді, коли виникла потреба перейти до нових видів економічної діяльності, що загрожували доходам і політичній владі плантаторської еліти.

Ще одним прикладом є економічний розвиток та індустріалізація Радянського Союзу від першого п'ятирічного плану 1928 року до 1970-х років. Політичні й економічні інститути були вельми екстрактивними, а ринки — суворо обмеженими. Тим не менш, Радянський Союз зміг досягти швидкого економічного зростання завдяки можливості використання державної влади для переведення ресурсів із сільського господарства, де вони використовувалися вкрай неефективно, до індустрії.

Другий тип розвитку при екстрактивних політичних інститутах виникає, коли ці інститути дають змогу розвиватися, хоча й не повністю, інклюзивним економічним інститутам. Численні країни з екстрактивними політичними інститутами уникатимуть інклюзивних економічних інститутів через страх перед творчою деструкцією. Однак ступінь монополізації влади елітами у різних суспільствах різних. В одних стан еліт може бути цілком убезпечений і вони можуть дозволити певний рух до інклюзивних економічних інститутів, якщо є впевненість у відсутності загрози їхній політичній владі. І навпаки, історична ситуація може зумовити існування екстрактивного політичного режиму з достатньо інклюзивними економічними інститутами, якщо вони не блокуватимуть політичну владу. Таким є другий шлях розвитку при екстрактивних політичних інститутах.

Швидка індустріалізація Південної Кореї під час правління генерала Пака є таким прикладом. Пак прийшов до влади завдяки військовому перевороту в 1961 році, однак він зробив це в суспільстві, яке має сильну підтримку з боку США й економіку, що базується на суттєво інклюзивних економічних інститутах. Хоча режим Пака був авторитарним, він почувався досить безпечно, щоб стимулювати економічний розвиток, і робив це дуже активно — можливо, частково через те, що сам режим не був безпосередньо підпертий екстрактивними економічними інститутами. На відміну від Радянського Союзу й більшості інших випадків розвитку при екстрактивних інститутах, Південна Корея у 1980-х роках перейшла

від екстрактивних політичних інститутів до інклюзивних. Цей успішний перехід завдячував збігові чинників.

На початку 1970-х років економічні інститути у Південній Кореї стали достатньо інклюзивними, щоб стлумити один із сильних чинників екстрактивних політичних інститутів — економічна еліта мало що могла отримати при військовому пануванні в політиці. Відносна рівність доходів у Південній Кореї також означала, що еліті не треба було дуже боятися плюралізму й демократії. Ключовий вплив Сполучених Штатів, особливо враховуючи загрози з боку Північної Кореї, також означав, що сильний демократичний рух, який протистояв військовій диктатурі, не міг придушуватися протягом тривалого часу. Хоча після вбивства генерала Пака у 1979 році стався наступний військовий путч під проводом Чон Ду Хвана, обраний наступник Чона, Ро Де У розпочав процес політичних реформ, що привели до консолідації плюралістичної демократії після 1992 року. Очевидно, що подібний перехід не стався у Радянському Союзі. Як наслідок, радянський розвиток «пішов у гудок», а економіка почала колапсувати у 1980-х роках і повністю впала у 1990-х.

Сьогоднішній економічний розвиток Китаю також має дещо спільне з досвідом і Радянського Союзу, і Південної Кореї. У той час як перші етапи китайського розвитку були прискорені радикальними ринковими реформами в сільськогосподарському секторі, реформи у промисловості виявилися більш повільними. Навіть сьогодні держава і Комуністична партія відіграють центральну роль в ухваленні рішень щодо того, які сектори й компанії отримають додаткові капітали й розширюватимуться, тобто у процесах, що ведуть до прибутків чи розорення. Подібно до Радянського Союзу в часи його розквіту Китай швидко розвивається, однак це все ще розвиток в рамках екстрактивних інститутів, під контролем держави і з примарними ознаками переходу до інклюзивних політичних інститутів. Той факт, що китайські економічні інститути все ще далекі від інклюзивних, також означає, що подібний до південнокорейського перехід все ще малоімовірний, хоча й не неможливий.

Варто зазначити, що політична централізація є ключовою для обох шляхів розвитку під екстрактивними політичними інститутами. Без певного ступеня політичної централізації плантаторські еліти на Барбадосі, Кубі, Гаїті та Ямаїці не могли б підтримувати законність та порядок і захищати свою власність та активи. Без значної політичної централізації й твердого утримання в руках політичної влади ані військові еліти Південної Кореї, ані китайські комуністи не почувалися б у безпеці при здійсненні глибоких економічних реформ і при цьому могли залишатися

при владі. І без такої централізації держава у Радянському Союзі й Китаї не могла б координувати економічну діяльність із тим, щоб спрямовувати ресурси до високопродуктивних галузей. Таким чином, головна лінія поділу між екстрактивними політичними інститутами полягає в ступені політичної централізації. Там, де її немає, як, наприклад, у тропічній Африці, важко буде досягнути бодай обмеженого розвитку.

Однак, хоча екстрактивні інститути можуть генерувати певний розвиток, вони не генеруватимуть сталого економічного розвитку того типу, що супроводжується творчою деструкцією. Коли і політичні, й економічні інститути є екстрактивними, стимулів для творчої деструкції й технологічних змін не існуватиме. Тимчасово держава може розпочати швидкий економічний розвиток, скеровуючи ресурси і людей декретами, однак цей процес неминуче обмежений. Коли досягаються межі, ріст припиняється, як це сталося в Радянському Союзі у 1970-х роках. Навіть коли СРСР досягав швидкого економічного розвитку, супровідні технологічні зміни в більшості галузей економіки були незначними, хоча, скеровуючи величезні ресурси у військову галузь, країні вдалося розвивати військові технології й навіть на певний час випередити США в космічній і ядерній гонках. Але цей розвиток без творчої деструкції й без широких технологічних інновацій не був стабільним і дійшов свого раптового кінця.

Крім того, конструкції, що підтримують економічний розвиток при екстрактивних політичних інститутах, за своєю природою дуже крихкі, вони схильні колапсувати чи можуть бути зруйновані конфліктами, що створюються самими екстрактивними інститутами. Справді, екстрактивні політичні й економічні інститути мають загальну тенденцію до внутрішніх конфліктів, бо ведуть до концентрації багатства і влади в руках вузької еліти. Якщо інша група зможе обійти чи перебороти існуючу еліту й захопити контроль над державою, вони користуватимуться цим багатством і владою. Отже, як покажуть далі наші обговорення колапсу Римської імперії й міст-держав *майя*, боротьба за контроль над всемогутньою державою завжди приховано протікає, періодично спалахуючи й руйнуючи ці режими, що може перетворитися на громадянську війну, а іноді й повний колапс держави. Це означає, що навіть якщо країна з екстрактивними інститутами досягає певного ступеня політичної централізації, це не триватиме завжди. Фактично боротьба за контроль над екстрактивними інститутами часто веде до громадянських воєн і поширення беззаконня, загрожуючи постійному існуванню державної централізації, як це сталося в багатьох країнах тропічної Африки й деяких — у Латинській Америці та Південній Азії.

Нарешті, коли розвиток відбувається при екстрактивних політичних інститутах, але економічні інститути при цьому мають інклюзивні аспекти, як у Південній Кореї, завжди існує загроза, що економічні інститути стануть більш екстрактивними, і розвиток зупиниться. Ті, хто контролює політичну владу, вважатимуть вигіднішим використовувати її для обмеження конкуренції, збільшення своєї частки пирога чи навіть обкрадання й пограбування інших, аніж для підтримки економічного розвитку. Розподіл і здатність до здійснення влади в кінцевому підсумку підірве самі основи економічного процвітання, допоки політичні інститути не перетворяться з екстрактивних на інклюзивні.

НЕЗНАЧНІ ВІДМІННОСТІ Й КРИТИЧНІ ЗБІГИ ОБСТАВИН: ТЯГАР ІСТОРІЇ

Світ під тягарем чуми

У 1346 році бубонна чума, або Чорна смерть, досягла портового міста Тана в гирлі річки Дон на Чорному морі. Чуму, яку переносять блохи пацюків, привезли з Китаю торговці, котрі подорожували Шовковим шляхом — великою трансазійською торговельною артерією. Завдяки генуезьким торговцям пацюки швидко рознесли бліх і чуму з Тани по всьому Середземномор'ю. На початку 1347 року чума досягла Константинополя. Навесні 1348 року вона поширилася по всій Франції й Північній Африці, захопивши італійський чобіт. Пандемія забрала із собою в могилу близько половини всього населення тих територій, на які поширилася. Її появу в італійській Флоренції вперше описав Джованні Боккаччо. Він згадував:

«Перед цим спалахом будь-яка людська мудрість і дотепність була марна... чума почалася в жакливий і незвичний спосіб, виявляючи свою руйнівну силу. Вона не набирала форми, поширеної на Сході, де знаком неминучої смерті стала носова кровотеча. Навпаки, її найпершим симптомом була поява певного набряку в паху чи під пахвою, схожого на яйце чи навіть звичайне яблуко... Пізніші симптоми хвороби змінилися, багато хто покривався темними прищами й синцями на руках, стегнах та інших частинах тіла... Проти цих хвороб будь-які поради лікарів і всієї сили медицини були безпорадні й марні... У більшості випадків смерть наставала протягом трьох днів від появи описаних симптомів».

Жителі Англії знали про наближення чуми й добре усвідомлювали загрозу загибелі. У середині серпня 1348 року король Едуард III попросив

архієпископа Кентерберійського організувати всіх священників. Численні єпископи писали до священників листи для зачитування в церквах, аби допомогти людям протистояти прийдешньому лихові. Ральф Шрусбурзький, єпископ Батський, писав до своїх священників:

«Всемогутній Бог використовує бурю, блискавку й інші знаряддя, що виходять з його трону, щоб покарати своїх синів, котрі мають спокутувати гріхи. Відповідно, із моменту катастрофічного поширення пошесті зі Сходу в сусідньому королівстві ми дуже боїмося, що якщо не молитимемося віддано й неперервно, подібна пошесть простягне свої отруйні пазури на наше королівство, вдарить і поглине його жителів. Тому всі мусимо стати перед лицем Божим у сповіді й співі псалмів».

Однак молитви мало допомогли. Чума вдарила й швидко забрала половину населення Англії. Такі катастрофи надзвичайно впливають на суспільні інститути. Зрозуміло, що втрати людей були неймовірні. Боккаччо зазначав, що «дехто дотримувався безпомилкового способу відвернення страшної небезпеки — напивався до безтями, сповна насолоджувався життям, співаючи й радіючи, принагідно задовольняючи власні бажання, і зневажливо ставився до всього... і це пояснює, чому жінки, котрі вижили, менш цнотливі після всього». Окрім усього, чума справила ще й соціальний, економічний і політичний трансформаційний вплив на середньовічну Європу.

Наприкінці XIV століття в Європі панував феодальний лад — та організація суспільства, що виникла в Західній Європі після колапсу Римської імперії. Феодальний лад полягав у ієрархічних відносинах між королем і лордами та бідними селянами. Король володів землею і дарував її лордам в обмін на військові послуги. Лорди передавали землю селянам, за що ті мали безкоштовно працювати й одночасно сплачували безліч податків і зборів. Селяни, яких через їхнє становище називали «холопами», прив'язувалися до землі й не могли змінити місце проживання без дозволу свого лорда, який був не лише землевласником, а й суддею, присяжним і поліцаєм одночасно. Це була винятково екстрактивна система, у якій прибутки надходили вгору від багатьох селян до кількох лордів.

Брак робочої сили, зумовлений чумою, струснув підвалини феодальної системи. Селяни почали вимагати змін. Наприклад, в Ейншамському абатстві селяни вимагали зменшення багатьох зборів і скасування безоплатної праці. Вони отримали бажане. Їхні нові договори починалися словами: «В часи мору й пошесті, що настали у 1349 році, у поселенні

залишилися двоє жителів, і вони висловили бажання піти звідти, якщо брат Ніколас Аптон, тодішній абат і лорд маєтку, не укладе з ними нової угоди». І той мусив укласти.

Події в Ейншамі повторилися повсюди. Селяни звільнялися від примусових робіт і багатьох обов'язків перед лордами. Заробітки зростали. Уряд намагався припинити це і в 1351 році видав Статут чорноробів, який встановлював:

«Оскільки велика частина людей, особливо робітників і слуг, померла в цю пошесть, дехто, спостерігаючи труднощі хазяїв і брак слуг, відмовляється працювати, поки йому не заплатять вищу платню... Ми, розглянувши смертельну небезпеку від браку особливо плугатарів і подібних робітників, постановили: кожна людина в Англійському королівстві... мусить служити достойному і отримувати платню чи винагороду, яку в тому місці, де він служить, встановлено у двадцятому році перебування короля на престолі (король Едуард III зійшов на трон 25 січня 1327 року, отже, це посилення на 1347 рік) чи в наступні п'ять або шість років».

Цей статут фактично був спробою зафіксувати платню на рівні до Чорної смерті. Особливе занепокоєння англійської еліти викликало намагання одного лорда переманити до себе залишки селян від іншого. Розв'язанням цього конфлікту стало ув'язнення за звільнення з роботи без дозволу роботодавця:

«І якщо жнець, косар, інший робітник або слуга, на яких би умовах він не працював, найнятий на певну роботу, залишить її до завершення домовленого терміну без дозволу чи поважної причини, він має бути покараний ув'язненням, і нехай ніхто не платить і не дозволяє платити більшу винагороду ніж встановлено».

Спроби англійської держави зупинити зміни інститутів і зарплат, що відбулися слідом за Чорною смертю, не подіяли. У 1381 році під проводом Вота Тайлера вибухнуло Селянське повстання, захопивши навіть більшу частину Лондона. Повстання було придушено, а Тайлера страчено. Однак більше не було спроб виконувати Статут чорнороба. Феодальні звичаї примусової праці виродилися, інклюзивний ринок робочої сили в Англії почав розвиватися, а платня — зростати.

Чума зачепила увесь світ, і повсюди гинула та сама кількість населення. Тобто, демографічний удар по Східній Європі не відрізнявся від

Англії та Західної Європи. Відповідно, соціальні та економічні сили були подібні. Робочої сили бракувало, а люди потребували більше свободи. Однак на Сході діяла суперечливіша логіка. Логіка інклюзивного ринку вказує, що зменшення кількості працівників сприяє збільшенню зарплатні. Однак це більше стимулювало лордів залишити ринок екстрактивним, а селян — холопами. Така мотивація існувала і в Англії, що відобразилося в Статуті чорнороба. Але люди були достатньо сильними, щоб змінити ситуацію на свою користь. У Східній Європі ситуація відрізнялася. Після чуми східні землевласники захоплювали дедалі більше землі й розширювали володіння, що і так були більші, ніж у Західній Європі. Міста були слабші й менш заселені. Замість свободи у працівників відібрали їхні права.

Особливо помітно це стало після 1500 року, коли Західна Європа потребувала більше сільськогосподарських товарів зі Сходу: пшениці, жита й худоби. 80% імпорту жита до Амстердама надходило з долин річок Ельба, Вісла й Одер. Невдовзі половина всієї торгівлі Нідерландів відбувалася зі Східною Європою. Зі збільшенням попиту Заходу східні землевласники посилили свій контроль над робочою силою, аби збільшити постачання. Почалося так зване друге рабство, явне й інтенсивніше ніж у Середньовіччі. Землевласники збільшували податки на власні ділянки жителів і відбирали половину врожаю. У 1533 році у польському Корчині будь-яка робота на лорда оплачувалася. Але вже до 1600 року майже половина робітників працювала без оплати. У 1500 році у Мекленбурзі в Східній Німеччині люди мусили безоплатно працювати лише декілька днів на рік. У 1550 році це вже був один день на тиждень, а в 1600 році — три дні на тиждень. Діти робітників мусили працювати на хазяїна безоплатно протягом кількох років. У 1514 році в Угорщині землевласники взяли під повний контроль усю землю, узаконивши один безоплатний день служби на тиждень для кожного робітника. У 1550 році це вже були два дні. Наприкінці століття — три дні. Холопи, що підлягали тодішнім законам, становили 90% усього сільського населення.

Хоча у 1346 році політичні й економічні інститути у Західній і Східній Європі мало відрізнялися між собою, у 1600 році це були вже два різні світи. На Заході робітники були звільнені від феодалських обов'язків, платежів та правил і стали головною силою для економіки, що швидко розвивалася. На Сході робітники також були задіяні в економіці, але вже як холопи, котрі примусово вирощували сільськогосподарські продукти для Заходу. Це була ринкова економіка, але не інклюзивна. Подібні інституційні відмінності — результат спочатку незначної різниці між Заходом і

Сходом: на Сході лорди були краще організовані, наділені більшими правами і консолідованим землеволодінням. Міста — слабші й менші, селяни — менш організовані. З погляду великої історії, це незначні відмінності між Заходом і Сходом. Однак коли феодалний лад струснула Чорна смерть, ці відмінності привели до значних наслідків у житті населення і в розвитку інститутів.

Чорна смерть — яскравий приклад критичної випадковості, значної події чи збігу чинників, що порушили реальний економічний і політичний баланс у суспільстві. Критичний випадок — це двосічний меч, що може різко змінити шляхи розвитку суспільства. Він може привести до розриву циклічності екстрактивних інститутів і дати змогу розвиватися інклюзивним інститутам, як це сталося в Англії. Або ж прискорити виникнення екстрактивних інститутів, як це було з другим рабством у Східній Європі.

Усвідомлення того, як історія й критичні випадки формують розвиток економічних і політичних інститутів, дає змогу створити повнішу теорію джерел відмінності між багатими й бідними націями. Крім того, це допомагає пояснити сучасну картину світу і те, чому певні нації перейшли до інклюзивних економічних і політичних інститутів, а решта — ні.

Створення інклюзивних інститутів

Англія була унікальною країною, що в XVII столітті стрімко рушила до сталого економічного розвитку. Основним економічним змінам передувала політична революція, що зумовила формування нової системи економічних і політичних інститутів, набагато інклюзивніших, ніж будь-коли до того. Ці інститути глибоко впливали не лише на економічні стимули й процвітання, а й на те, хто вигравав від цього процвітання. Інститути були результатом не консенсусу, а радше інтенсивного конфлікту різних груп у боротьбі за владу, що виступали проти повноважень інших і намагалися структурувати інститути на свою користь. Кульмінацією інституційної боротьби XVI і XVII століть стали дві визначні події: Громадянська війна 1642–1651 років і Славетна революція 1688 року.

Славетна революція обмежила владу короля й уряду та надала Парламенту право визначати економічні інститути. Водночас вона відкрила політичну систему широким верствам населення, яке отримало можливість суттєво впливати на функціонування держави. Славетна

революція стала основою для створення плюралістичного суспільства і прискорила процес політичної централізації. Вона створила першу у світі систему інклюзивних політичних інститутів.

Унаслідок цього економічні інститути також ставали дедалі інклюзивнішими. На початку XVII століття в Англії не було ні рабства, ні сильних економічних обмежень феодального середньовіччя, як, наприклад, кріпацтво. Однак існували численні обмеження економічної діяльності громадян. І внутрішня, і міжнародна економіка стримувалася монополіями. Держава накладала довільні податки й маніпулювала законодавством. Більшість земель перебували під архаїчними формами власності, що ускладнювало торгівлю ними і збільшувало ризики інвестування.

Усе змінилося після Славетної революції. Уряд створив низку економічних інститутів, які стимулювали інвестиції, торгівлю й інновації. Швидко посилилися права власності, включно з правом власності на ідеї через патентування. У результаті було створено основний стимул для інновацій. Це захищало законність і порядок. Історично безпрецедентним було застосування англійського закону до всіх громадян. Довільне оподаткування було скасовано, а монополії майже повністю обмежено. Держава Англія агресивно підтримувала торгівлю й вітчизняну промисловість шляхом не лише усунення бар'єрів у розвитку виробничої діяльності, а й надання влади англійському військовому флоту в захисті торговельних інтересів. Раціоналізуючи права власності, вона стимулювала створення інфраструктури — доріг, каналів, а пізніше — й залізниць, що виявилось вирішальним для розвитку промисловості.

Ці закладені основи рішуче змінили стимули для населення й запустили механізми процвітання, торуючи шлях до Промислової революції. Найперше і найголовніше — Промислова революція залежала від вирішальних технологічних досягнень на основі знань, накопичених у Європі протягом попередніх століть. Це був радикальний розрив із минулим, можливий завдяки науковому пошуку й талантам багатьох унікальних людей. Найбільша сила цієї революції походила з ринку, що створював вигідні можливості для розвитку і впровадження технологій. Саме інклюзивний характер ринку дав людям можливість використовувати свої здібності в бізнесі. Революція також базувалася на освіті й уміннях, оскільки рівень освіти за стандартами того часу був досить високий, а також створювала умови для виникнення підприємництва, чітко бачила шляхи застосування новітніх технологій для бізнесу й пошуку робітників з умінням використовувати ці технології.

Не випадково Промислова революція почалася в Англії через кілька десятиліть після Славетної революції. Видатні винахідники, як-от Джеймс Ватт (батько парової машини), Річард Тревітік (конструктор першого парового локомотива), Річард Аркрайт (винахідник автоматичної прядки) та Айсамбард Кінгдом Брунел (конструктор кількох революційних пароплавів), використали економічні можливості, створені їхніми ідеями, впевнилися, що їхні права власності будуть дотримані, і мали доступ до ринків, де їхні інновації можна було з вигодою продати й використати. У 1775 році, одразу після оновлення патенту на парову машину — «вогняну машину», Джеймс Ватт писав своєму батькові:

«Любий тату, після низки різних ворожих протидій я нарешті отримав Акт Парламенту, що надає право власності на нову Вогняну машину мені й моїм поручителям на території всієї Великобританії і плантацій на наступні 25 років, що, сподіваюся, буде дуже вигідним для мене, оскільки вже тепер є великий попит на них».

Цей лист окреслює дві речі. По-перше, Ватт був вмотивованим ринковими можливостями, на які сподівався, щодо «великого попиту» у Великобританії та на плантаціях — заморських колоніях Англії. По-друге, це засвідчує, що він міг вплинути на Парламент для отримання бажаного, оскільки той реагував на звернення окремих осіб та інноваторів.

Технологічні досягнення, рушій бізнесу в розширенні й інвестуванні, та ефективне використання вмінь і таланту стали можливими завдяки інклюзивним економічним інститутам, що розвинулися в Англії завдяки інклюзивним політичним інститутам.

Англія створила інклюзивні політичні інститути завдяки двом чинникам. По-перше, існували політичні інститути, включно з централізованою державою, що дали їй змогу в результаті Славетної революції зробити подальший радикальний, навіть безпрецедентний крок до інклюзивних інститутів. Хоча цей чинник виокремлював Англію з-поміж більшості країн світу, він не дуже вирізняв її з-посеред західноєвропейських країн, таких як Франція та Іспанія. Важливішим був інший чинник. Події, що привели до Славетної революції, зумовили створення широкої й потужної коаліції, здатної накласти тривалі обмеження на владу монарха й уряду, які змушені були дослухатися до вимог коаліції. Це заклало основи для плюралістичних політичних інститутів, що відтак забезпечили розвиток тих економічних інститутів, які зумовили Промислову революцію.

Невеликі, але значущі відмінності

Нерівність світу радикально посилилася після британської, чи англійської, Промислової революції. Лише окремі країни світу впроваджували інновації та новітні технології, розроблені такими особистостями, як Аркрайт, Ватт і їхні послідовники. Відгук націй на цю хвилю технологій, що визначав посилення бідності чи досягнення стійкого економічного зростання, визначався здебільшого різними шляхами історичного розвитку їхніх інститутів. У середині XVIII століття окреслилися відмінності між політичними й економічними інститутами країн світу. Однак яке їх походження?

У 1688 році англійські політичні інститути сприяли піднесенню плюралізму, якщо порівняти з Францією та Іспанією. Однак за 100 років до того ця різниця була непомітна. Усі три країни мали абсолютні монархії: Єлизавета I в Англії, Філіп II в Іспанії та Генріх III у Франції. Усі боролися з громадськими асамблеями — Парламентом в Англії, Кортесом в Іспанії й Ета-Женераль у Франції, які вимагали більше прав і контролю над монархією. Ці асамблеї мали дещо різну владу й мету. Наприклад, англійський Парламент та іспанський Кортес мали повноваження визначати податки, на відміну від Ета-Женераль. Для Іспанії це майже нічого не важило, оскільки після 1492 року іспанська корона володіла величезною американською імперією та отримувала значні прибутки у вигляді золота й срібла. В Англії ситуація була іншою. Єлизавета I була значно менш фінансово незалежною, а тому мусила просити Парламент про збільшення податків. У відповідь Парламент вимагав концесій, зокрема обмеження права Єлизавети створювати монополії. У цьому конфлікті Парламент поступово перемагав. В Іспанії в подібному конфлікті Кортес програв. Торгівля була не просто монополізована, а монополізована іспанською монархією.

Ці, здавалося б, незначні особливості у XVII столітті почали відігравати дедалі важливішу роль. Хоча Америку й було відкрито у 1492 році, а Васко да Гама дістався до Індії, обпливши у 1498 році південний край Африки — мис Доброї Надії, світова торгівля почала розширюватися, здебільшого в Атлантиці, лише після 1600 року. У 1585 році відбулася перша англійська колонізація Північної Америки в Роанок — нині штат Північна Кароліна. У 1600 році створено англійську Іст-Індську компанію. У 1602 році з'явився її голландський аналог. У 1607 році компанія *Virginia* заснувала Джеймстаун. У 1620-х колонізовано Кариби, а в 1627 році захоплено Барбадос. Франція також вторглася в Атлантику, заснувавши в

1608 році Квебек Сіті як столицю Нової Франції на сьогоднішній території Канади. Наслідки цієї економічної експансії для інститутів у Англії відрізнялися від Франції та Іспанії через невеликі вихідні відмінності.

Елизавета I і її наступники не змогли монополізувати торгівлю з Америкою, на відміну від інших європейських монархів. В Англії трансатлантична торгівля й колонізація створили велику групу успішних торговців, які дуже мало залежали від корони. Інакша ситуація була у Франції й Іспанії. Англійські торговці знехтували королівським контролем і вимагали змін у політичних інститутах та обмеження королівських прерогатив. Вони відіграли критичну роль у Громадянській війні в Англії й Славетній революції. Подібні конфлікти мали місце всюди. Французькі королі, наприклад, зіткнулися з Фрондою в 1648–1652 роках. Відмінність полягала в тому, що в Англії противники абсолютизму мали значно більше шансів на перемогу, адже були багатшими й численнішими за таких самих опонентів абсолютизму у Франції й Іспанії.

Розходження шляхів англійського, французького й іспанського суспільств у XVII столітті окреслює важливість взаємовпливу невеликих інституційних відмінностей і критичних випадковостей. Під час критичних випадковостей головна подія чи збіг чинників порушує реальний баланс політичної або економічної влади в суспільстві. Це може зачепити одну країну. Наприклад, смерть Мао Цзедунга в 1976 році спочатку створила критичну випадковість лише для комуністичного Китаю. Однак часто критичні випадковості впливають на сукупність країн, як-от колонізація і пізніше деколонізація вплинули на всю земну кулю.

Такі критичні збіги обставин важливі тим, що для поступових покращень існують майже непереборні бар'єри, пов'язані з синергією екстрактивних політичних і економічних інститутів та їх взаємопідтримкою. Існування цього тривалого зворотного зв'язку створює порочне коло. Від статус-кво виграють багаті й добре організовані, ті, що здатні ефективно боротися проти кардинальних змін, які відберуть у них економічні привілеї й політичну владу.

Коли виникає критична випадковість, помітну роль відіграють малі початкові інституційні відмінності, які по-різному реагують на неї. Ось чому відносно малі інституційні відмінності між Англією, Францією й Іспанією спричинили фундаментально різні шляхи подальшого розвитку. Ці шляхи були зумовлені критичною випадковістю, наданою європейцям трансатлантичною торгівлею.

Якщо навіть невеликі інституційні розбіжності мають велике значення в моменти критичних випадковостей, то, природно, більші

інституційні розбіжності призводять до ще більших розходжень при настанні критичних збігів обставин. У 1588 році інституційні розбіжності між Англією й Францією були невеликі, натомість між Західною і Східною Європою — значно більші. На Заході потужні централізовані держави, такі як Англія, Франція та Іспанія, мали латентні конституційні інститути (Парламент, Ета-Женераль і Кортес). В економічних інститутах також існувала певна схожість, наприклад, не було кріпацтва.

Східна Європа була зовсім інакша. Польсько-Литовським королівством, наприклад, правила еліта, що називалася шляхтою і була настільки сильною, що навіть обирала короля. Це було не абсолютне правління, як у Франції за часів Короля-Сонця Людовика XIV, а абсолютизм еліти. Екстрактивні політичні інститути при цьому були ті самі. Шляхта керувала переважно сільським населенням, у якому переважали кріпаки без права вільно пересуватися та без економічних можливостей. Далі на схід російський імператор Петро Великий також консолідував абсолютизм набагато інтенсивніше й екстрактивніше, ніж навіть Людовик XIV.

Карта 8. Кріпацтво у Європі у 1800 р.

На карті 8 можна легко порівняти відмінності між Західною і Східною Європою на початку XIX століття. Тут зазначено наявність кріпацтва в країнах у 1800 році. Темнішим кольором позначені країни, де панувало кріпацтво, світлішим — країни без кріпацтва. Східна Європа — темна, Західна — світла.

Однак інститути у Західній Європі не завжди дуже відрізнялися від інститутів у Східній. Розбіжності почалися, як ми вже бачили, у XIV столітті — після удару Чорної смерті у 1346 році. Між політичними й економічними інститутами Західної та Східної Європи різниця невелика. Англією і Угорщиною навіть правили члени однієї сім'ї — Анжевін. Інституційні відмінності, що виникли після Чорної смерті, у XVII–XIX століттях заклали основу для більш значних розбіжностей між Заходом і Сходом.

Однак у чому полягали незначні відмінності, які й поклали початок інституційному розходженню? Чому Східна Європа в XIV столітті мала відмінні від Заходу політичні й економічні інститути? Чому баланс влади між Короною й Парламентом в Англії відрізнявся від ситуації в Іспанії та Франції? Як ми побачимо в наступному розділі, навіть набагато менш складні суспільства, ніж наше сучасне, створюють політичні й економічні інститути, що надзвичайно впливають на життя своїх громадян. Це справедливо навіть для первісних суспільств з їхнім мисливством і збиранням плодів, як засвідчують приклади країн, що дійшли до наших днів. Скажімо, плем'я *сан* у сучасній Ботсвані ще й досі не має сільського господарства й навіть постійних поселень.

Ви не знайдете двох країн з однаковими інститутами: вони матимуть свої звичаї, різні системи прав власності й відмінні способи розбирання туш убитих тварин чи розподілу вкраденого в іншій групі. Одні визнаватимуть владу старших і досягатимуть політичної централізації раніше, інші — навпаки. Країни постійно перебувають у політичних та економічних конфліктах і по-різному їх розв'язують через історичні відмінності, роль особистостей чи просто вплив випадку.

Ці відмінності часто занадто незначні, щоб починати з них, але вони накопичуються, створюючи умови для повільних інституційних змін. Як і дві ізольовані популяції організмів поступово різнитимуться в процесі генетичних змін через накопичення випадкових генетичних мутацій, так і дві схожі між собою країни поступово розходитимуться у своїх інститутах. Інституційні зміни, як і генетичні, не мають заздалегідь визначеного шляху й навіть не мусять бути кумулятивними. Протягом століть вони можуть привести до відчутних, часом важливих відмінностей.

Створені повільними інституційними змінами, ці відмінності впливатимуть дедалі більше, адже вони визначають, як суспільство реагує на зміну політичних чи економічних умов під час критичних збігів обставин.

Багатоманітність картин економічного розвитку в усьому світі вказує на взаємозв'язок між критичним збігом обставин та повільними інституційними змінами. Наявні політичні й економічні інститути, що часом формуються шляхом тривалого процесу повільних інституційних змін, а часом — різного реагування на попередні критичні збіги обставин, представляють ковадло, на якому виковують майбутні зміни. Чорна смерть і поширення світової торгівлі після 1600 року були головними критичними випадковостями для європейських держав і впливали на різні початкові інститути, створюючи суттєві відмінності. Оскільки у 1346 році селяни в Західній Європі мали більше влади й автономії ніж у Східній, Чорна смерть привела до розпаду феодалізму на Заході й другого рабства — кріпацтва — на Сході. Через розбіжності між Східною і Західною Європою у XIV столітті нові економічні можливості XVII-XIX століть також мали радикально різні наслідки для цих частин Європи. Оскільки у 1600 році хватка монархії в Англії була слабша ніж у Франції й Іспанії, трансатлантична торгівля відкрила шлях до створення нових інститутів із потужнішим плюралізмом в Англії, водночас зміцнюючи французьку й іспанську монархії.

Непередбачуваний рух історії

Наслідки подій у критичні моменти визначаються тягарем історії, оскільки наявні економічні й політичні інститути формують баланс влади й визначають політичну здійсненність. Однак ці наслідки заздалегідь історично не визначені, а випадкові. Точний шлях інституційного розвитку в ці періоди залежить від того, яка із сил протистояння переможе, які групи створять коаліції та які лідери повернуть структурні події на свою користь.

Роль непередбачуваності можна проілюструвати на прикладі походження інклюзивних політичних інститутів у Англії. Неможливо було передбачити перемогу груп, які у 1688 році прагнули обмеження влади корони і впровадження більш плюралістичних інститутів під час Славетної революції. Та й увесь шлях, що привів до цієї політичної революції, був ланцюжком випадкових подій. Перемога опозиції нерозривно пов'язана з критичним збігом обставин, що виникли в результаті розвитку трансатлантичної торгівлі, яка збагачувала й підбадьорювала торговців, котрі

протистояли короні. Однак за сто років до того ніщо не віщувало домінування Англії на морях, колонізації нею багатьох територій на Карибах і в Північній Америці чи захоплення більшої частини вельми прибуткової торгівлі з Америкою і Сходом. Ані Єлизавета I, ані інші монархи династії Тюдорів до неї не побудували потужного об'єднаного військово-морського флоту. Англійський флот підтримували кораблі приватерів¹⁵ і незалежних торговців. Він був набагато слабший за іспанський флот. І все ж вигоди від трансатлантичної торгівлі привабили приватерів протистояти іспанській монополії в океані. У 1588 році іспанці вирішили покінчити з викликом їхньої монополії, як і з втручанням Англії у справи іспанських Нідерландів, що в той час боролися за незалежність від Іспанії.

Іспанський монарх Філіп II відправив потужний флот — Армаду — під командуванням герцога Медіна Сідонія. Усі були впевнені, що іспанці обов'язково розіб'ють англійців, зміцнять свою монополію в Атлантиці й скинуть Єлизавету I, отримавши контроль над Британськими островами. Однак сталося інакше. Погана погода і стратегічні помилки Сідонія, якого призначили головним в останній момент через смерть досвідченішого командувача, відібрали в Армади її переваги. Попри всі прогнози англійці знищили значну частину флоту сильнішого ворога, й атлантичні води відкрилися для них на рівноправних умовах. Без цієї малоімовірної перемоги англійців — події, що створила трансформаційний критичний збіг обставин, — плюралістичні політичні інститути в Англії після 1688 року ніколи б не виникли.

На карті 9 зображено шлях іспанської Армади навколо Британських островів із позначенням катастроф її кораблів.

Звичайно, ніхто у 1588 році не міг передбачити наслідки щасливої перемоги Англії. Мабуть, мало хто в той час розумів, що ця подія створила критичний збіг обставин, який відкрив шлях до головної політичної революції через 100 років.

Не можна заздалегідь оголошувати, що будь-який критичний збіг обставин приведе до успішної політичної революції чи позитивних змін. Історія повниться прикладами революцій і радикальних рухів, що змінювали одну тиранію на іншу в послідовності, яку німецький соціолог Роберт Міхельс сформулював як «Залізний закон олігархії» — особливо згубну форму порочного кола. Завершення колоніалізму через десятиліття

¹⁵ Приватери (англ. *Privateer*) — приватні власники озброєних кораблів, котрі отримували від уряду Англії дозвіл нападати на ворожі військові й торговельні кораблі. — Прим. перекл.

Карта 9. Іспанська Армада, місця знищення кораблів і головні битви, що привели до поворотного пункту

після Другої світової війни створило критичний збіг обставин для багатьох колишніх колоній. Однак у більшості випадків тропічної Африки й Азії постнезалежні уряди просто запозичили в Роберта Міхельса «інструкції» та повторили навіть із перебільшенням насилля своїх попередників, часто значно звужуючи розподіл політичної влади, розриваючи обмеження і знищуючи без того слабкі стимули, що їх надавали економічні інститути для інвестування та економічного прогресу. Лише

в кількох випадках країни на кшталт Ботсвани (див. с. 353-361) використали критичний збіг обставин для початку процесу політичних та економічних змін, що проклали шлях до економічного розвитку.

Критичний збіг обставин може також привести до змін на користь, а не на шкоду екстрактивним інститутам. Інклюзивні інститути, навіть попри наявність власної петлі зворотного зв'язку, так званого добродічного кола, можуть також змінити курс і поступово стати екстрактивними через критичний збіг обставин. Однак чи відбудеться це, передбачити неможливо. Венеціанська республіка, як ми дізнаємося в розділі 6, зробила суттєві кроки до створення інклюзивних політичних та економічних інститутів у часи Середньовіччя. Але в той час, коли такі інститути поступово міцнішали в Англії після Славетної революції 1688 року, у Венеції вони рішуче трансформувалися в екстрактивні інститути під контролем вузької еліти, що монополізувала і економічні можливості, і політичну владу.

Усвідомлення картини світу

Зародження ринкової економіки на основі інклюзивних інститутів і стійкий економічний розвиток в Англії XVII століття викликав збурення всього світу, не в останню чергу через те, що це дало Англії змогу колонізувати значну його частину. Однак якщо вплив англійського економічного розвитку явно поширився світом, цього не скажеш про економічні й політичні інститути, що забезпечили цей розвиток. Поширення Промислової революції по-різному впливало на світ, так само як і Чорна смерть неоднаково подіяла на Західну і Східну Європу, а експансія трансатлантичної торгівлі по-своєму позначилася на Англії та Іспанії. Цей вплив визначали наявні в різних частинах світу інститути. Вони були насправді дуже різні — незначні відмінності згодом посилювалися в результаті критичних випадковостей. Ці інституційні відмінності та їх вплив існують і тепер. Завдяки порочним і добродічним колам, навіть найнедосконалішим, вони є ключем до розуміння природи картини світу і походження світової нерівності.

У певних країнах світу інститути, подібні до англійських, розвинулися зовсім іншим шляхом, особливо в деяких європейських «колоніях поселенців» на кшталт Австралії, Канади і Сполучених Штатів, хоча їхні інститути якраз формувалися в часи Промислової революції. Як відомо з розділу 1, процес, що розпочався створенням колонії Джеймстаун у 1607 році й досяг кульмінації під час війни за незалежність і прийняття

Конституції США, окреслюється багатьма характеристиками. Вони схожі на тривалу боротьбу англійського Парламенту проти монархії. Адже саме вона привела до створення централізованої держави з плюралістичними політичними інститутами, і Промислова революція швидко поширилася на ці країни.

Західна Європа, у якій відбувалися подібні історичні процеси, мала в часи Промислової революції подібні до Англії політичні інститути. Між Англією і рештою Європи існували невеликі, але вирішальні відмінності. Саме тому Промислова революція відбулася в Англії, а не у Франції. Відтак ця революція створила цілком нову ситуацію і вельми відмінний набір викликів європейським режимам, що призвело до нових конфліктів, кульмінацією яких стала Французька революція. Вона була ще одним критичним збігом обставин, який змусив західноєвропейські інститути зблизитися з англійськими, тоді як Східна Європа відходила далі й далі.

Решта світу йшла різними інституційними траєкторіями. Європейська колонізація створила умови для інституційних розбіжностей в Америці. На противагу інклюзивним інститутам, що розвивалися в США й Канаді, у Латинській Америці виникали екстрактивні інститути, що й пояснює картину нерівності, яку ми спостерігаємо в сучасній Америці. Екстрактивні політичні й економічні інститути іспанських конкістадорів у Латинській Америці виявилися стійкими, прирікаючи більшу частину регіону на бідність. Однак Аргентина і Чилі почувалися краще, ніж більшість країн регіону. У них було мало місцевих жителів і мінеральних багатств, тому іспанці «знехтували» ними, зосереджуючись на землях, населених цивілізаціями *ацтеків*, *майя* та *інків*. Не випадково найбільшою частиною Аргентини є північний захід, єдиний район, долучений до іспанської колоніальної економіки. Її стійка бідність — спадщина екстрактивних інститутів, подібна до тієї, що викликана *мита* в Болівії й Перу (див. с. 20-22).

Африка була тією частиною світу, де інститути найменш здатні отримати вигоду від можливостей, дарованих Промисловою революцією. Принаймні останнє тисячоліття, за винятком обмежених територій і окремих періодів, Африка відставала від решти світу в технологіях, політичному розвитку й добробуті. У цій частині світу централізовані держави формувалися дуже пізно і слабо. Там, де вони розвинулися, виникав потужний абсолютизм, як у Конго. Тож ці держави мали коротке життя, здебільшого колапсуючи. Траєкторія браку централізації в Африці схожа з такими країнами, як Афганістан, Гаїті й Непал, які теж

не змогли навести ладу на своїх територіях і забезпечити певну подобу стабільності для досягнення бодай крихти економічного прогресу. Розташовані в різних частинах світу, Афганістан, Гаїті й Непал мають багато спільного в інституційному сенсі з більшістю націй тропічної Африки й, таким чином, належать до найбідніших сучасних країн світу.

Те, як африканські інститути розвивалися в нинішню екстрактивну форму, ілюструє процес інституційних змін, відзначених критичними випадковостями. Однак у цьому випадку з дуже відмінними наслідками, особливо під час розширення трансатлантичної работоргівлі. Для Королівства Конго з приходом європейських торговців виникли нові економічні можливості. Торгівля на далекі відстані, що трансформувала Європу, перетворила і Королівство Конго, але знову суттєвим чинником були інституційні відмінності. Метаморфозою конголезького абсолютизму став перехід від абсолютного домінування над суспільством з екстрактивними економічними інститутами, що просто віднімали сільськогосподарську продукцію у своїх громадян, до масового уярмлення людей і продажу їх португальцям в обмін на зброю та предмети розкоші для конголезької еліти.

Початкові відмінності між Англією і Конго вказували, що нові трансатлантичні торговельні можливості становили критичний збіг обставин для плюралістичних політичних інститутів Англії і водночас позбавляли будь-якої надії на поразку абсолютизму в Конго. У більшій частині Африки значні прибутки від работоргівлі призводили не лише до її інтенсифікації й посилення небезпеки для прав власності, а й до посилення воєнних дій і руйнації багатьох наявних інститутів. За декілька століть усі процеси державної централізації було повністю припинено. Численні африканські держави зруйновано. Хоча деякі нові й іноді сильні держави розвинулися навколо работоргівлі, основним для них була війна і руйнації. Критичний збіг обставин у вигляді відкриття Америки, можливо, й допоміг Англії розвинути інклюзивні інститути, але водночас він зробив інститути в Африці ще екстрактивнішими.

Після 1807 року работоргівля практично припинилася. Однак подальша європейська колонізація не лише зупинила незрілу економічну модернізацію в Південній і Західній Африці, а й відрізала будь-які можливості для місцевих інституційних реформ. Це означало, що навіть поза такими територіями, як Конго, Мадагаскар, Намібія й Танзанія, територіями, де грабіж, масові руйнування і навіть широкомасштабне винищення населення були нормою, існувало мало шансів, що Африка змінить траєкторію свого інституційного розвитку.

Ще гірше те, що структури колоніального правління залишили Африку зі ще складнішим і згубнішим інституційним спадком у 1960-х, аніж на початку колоніального періоду. Розвиток політичних і економічних інститутів у багатьох африканських колоніях вказував, що замість створення критичного збігу обставин для вдосконалення своїх інститутів незалежність відкрила двері для безпринципних лідерів, які перехопили й посилили екстрактивний характер європейських колонізаторів. Політичні стимули, створені цими структурами, впровадили політику, яка відтворювала історичні умови незабезпечення й неефективності прав власності в умовах держав із потужними абсолютистськими тенденціями з одночасним браком централізованої влади на своїх територіях.

Промислова революція досі не поширилася в Африку, бо цей континент потрапив у порочне коло існування й оновлення екстрактивних політичних та економічних інститутів. Винятком є Ботсвана. Як ми побачимо далі (див. с. 353-361), у XIX столітті король Кхама, дід першого прем'єр-міністра Ботсвани після здобуття незалежності Серетсе Кхами, ініціював інституційні зміни для модернізації політичних та економічних інститутів свого племені. Унікальний випадок, що ці зміни були збережені в колоніальний період частково завдяки розумним діям щодо колоніальної влади Кхами й інших вождів. Використання ними критичного збігу обставин, що виник внаслідок здобуття незалежності від колоніального правління, заклало основи для економічного й політичного успіху Ботсвани. Це ще один приклад важливості малих історичних відмінностей.

Існує тенденція до розгляду історичних подій як неминучих наслідків дії глибоко прихованих сил. Хоча ми стверджуємо, що саме історія економічних і політичних інститутів формує порочні й добродесні кола, однак випадковість, як у прикладі з розвитком англійських інститутів, завжди може бути важливим чинником. Серетсе Кхама, навчаючись в Англії у 1940-х роках, покохав білу жінку Рут Вільямс. Через це расистський режим апартеїду в Південній Африці переконав англійський уряд позбавити його влади у протектораті, який тоді називали Бечуаналенд (адміністрацію очолював Високий комісар у справах Південної Африки), і він зрікся королівського престолу. Після повернення з метою очолити антиколоніальну боротьбу він зробив усе можливе не для відновлення традиційних інститутів, а для пристосування їх до сучасного світу. Кхама був надзвичайною людиною. Його не цікавило особисте збагачення. Він був відданим розбудові своєї країни. Більшості інших африканських країн не пощастило мати такого лідера. Тут проявилися як історичний

розвиток інститутів у Ботсвані, так і випадкові чинники, що зумовили їх творення замість подолання чи викривлення попередніх інститутів, як це сталося в більшості африканських країн.

У XIX столітті абсолютизм, що майже не відрізнявся від африканського чи східноєвропейського, блокував шлях до індустріалізації в більшій частині Азії. Китай був дуже абсолютистський. Незалежних міст, торговців і промисловців тут або взагалі не існувало, або ж вони були дуже слабкі політично. Китай мав найбільшу морську потугу й активно здійснював торгівлю з віддаленими країнами за багато століть до того, як це почала робити Європа. Але в певний період він відвернувся від океанів. Адже наприкінці XIV — початку XV століття династія Мін вирішила, що торгівля з іншими країнами й творча деструкція, яку вона може привнести, загрожуватиме владі.

В Індії інституційні зміни діяли іншим шляхом, розвиваючи унікально жорстку систему кастової спадковості, що обмежувала діяльність ринку й розподіл праці по професіях набагато більше, ніж феодальний лад у середньовічній Європі. Це також закріпило іншу сильну форму абсолютизму в часи правління Могола. Більшість європейських країн в Середньовіччі мали подібні системи. Сучасні англосаксонські прізвища, як-от Бейкер, Купер і Сміт, прямо походять зі спадкових професійних категорій. Бейкери випікали, купери робили діжки, а сміти кували метал. Але ці категорії ніколи не були настільки жорсткими, як в індійському кастовому розподілі, і поступово втратили своє значення як показники професійної приналежності людини. Хоча індійські торговці торгували через Індійський океан, а текстильна промисловість була добре розвинена, кастова система й абсолютизм Могола серйозно стримували розвиток інклюзивних економічних інститутів у Індії. У XIX столітті обставини були ще менш сприятливі для індустріалізації, бо Індія стала екстрактивною колонією Англії. Китай ніколи формально не було колонізовано європейцями. Однак після опіумних воєн 1839–1842 і 1856–1860 років, у яких Англія завдала Китаю поразки, він змушений був підписати низку принизливих договорів і дозволити європейський експорт. Оскільки ні Китай, ні Індія, ні інші країни не спромоглися скористатися перевагами комерційних та індустріальних можливостей, Азія, за винятком Японії, відставала, тоді як Західна Європа стрімко рухалася вперед.

Перебіг інституційного розвитку Японії в XIX столітті знов-таки ілюструє взаємодію між критичними збігами обставин і малими відмінностями,

пов'язаними з інституційними змінами. Японія, як і Китай, перебувала під абсолютистським правлінням. У 1600 році сім'я Токуґави захопила владу й правила феодальною системою, що забороняла міжнародну торгівлю. Японія також відчувала критичний збіг обставин, створений західною інтервенцією, коли в липні 1853 року чотири військові кораблі США під командуванням Метью К. Перрі вторглися в затоку Едо, вимагаючи торговельних концесій, подібних до тих, які отримала Англія від Китаю в результаті опіумних воєн. Але на Японію ця критична випадковість вплинула інакше. Попри їх близькість і часту взаємодію, у XIX столітті Китай і Японія вже рухалися різними шляхами.

Хоча правління Токуґави в Японії було абсолютистське й екстрактивне, воно мало обмежений вплив на інших основних феодалів і було відкрите до змін. Навіть незважаючи на селянські повстання і громадянський розбрат, абсолютизм у Китаї був потужніший, а опозиція — менш організована й автономна. Між лідерами інших доменів у Китаї не було рівності, щоб підважувати абсолютну владу імператора й переходити на інший шлях інституційного розвитку. Ці інституційні відмінності, багато в чому менші, якщо порівняти з відмінностями між Китаєм, Японією і Західною Європою, мали важливі наслідки під час критичного збігу обставин, викликаного силовим вторгненням англійців і американців. Китай продовжував свій абсолютистський шлях після опіумних воєн, тоді як загроза від США згуртувала опозицію проти правління Токуґави в Японії й призвела до політичної революції, «Відновлення Мейдзі», про що йтиметься в розділі 10. Ця японська політична революція започаткувала інклюзивніші політичні та економічні інститути і тим самим дала початок подальшому розвитку Японії, тоді як Китай і далі жив в абсолютизмі.

Те, як Японія реагувала на загрозу від військових кораблів США, розпочавши процес фундаментальних інституційних трансформацій, допомагає зрозуміти ще один аспект картини світу: перехід від стагнації до швидкого розвитку. Південна Корея, Тайвань і, нарешті, Китай після Другої світової війни досягли карколомних темпів економічного розвитку тим самим шляхом, який раніше пройшла Японія. У кожному з цих випадків розвиткові передували історичні зміни економічних інститутів цих країн, хоча політичні інститути не завжди змінювалися радикально, про що свідчить приклад Китаю.

Доречно розглянути і логіку того, як епізоди швидкого розвитку закінчувалися й відбувався розворот у протилежний бік. Так само, як рішучі кроки до інклюзивних економічних інститутів можуть запустити швидке економічне зростання, різкий поворот від інклюзивних

інститутів може призвести до економічної стагнації. Але частіше колапс швидкого розвитку, як-от в Аргентині чи Радянському Союзі, є наслідком розвитку при екстрактивних інститутах, що вичерпують себе. Як ми вже бачили, це може статися або в результаті боротьби з недоліками, зумовленими екстракцією, що призводить до колапсу режиму, або через те, що притаманний екстрактивним інститутам брак інновацій і творчої деструкції обмежує стійкий розвиток. Те, як «Совєти» зазнали поразки в боротьбі з цими обмеженнями, детально розглянемо в наступному розділі.

Якщо політичні й економічні інститути в Латинській Америці за останні п'ять століть сформовано іспанським колоніалізмом, то інститути на Близькому Сході — османським колоніалізмом. У 1453 році Османська імперія при султані Мехметі II захопила Константинополь і зробила його своєю столицею. До кінця століття османи окупували значну частину Балкан і більшість території сучасної Туреччини. Протягом першої половини XVI століття османське правління поширилося на весь Близький Схід і Північну Африку. У 1566 р. після смерті султана Сулеймана I Чудового Османська імперія простяглася від Тунісу на схід через Єгипет аж до Мекки на Аравійському півострові, охоплюючи сучасний Ірак. Османська держава була абсолютистська, на султана впливали лише декілька людей, а він не поділяв владу ні з ким. Економічні інститути, насаджувані османами, були повністю екстрактивні. Не існувало приватної власності на землю, яка формально вся належала державі. Оподаткування землі й сільськогосподарської продукції разом із награваним під час воєн було головним джерелом урядових доходів. Однак Османська держава не домінувала на Близькому Сході так, як у серці своєї території — Анатолії, чи навіть так, як іспанська держава — в Латинській Америці. Османській державі постійно загрожували бедуїни й інші племена з Аравійського півострова. Їй не вистачало не лише здатності встановити стабільний порядок на більшій території Близького Сходу, а й адміністративної влади збирати податки. Тому вона передала право збирати їх приватним особам, причому у бажаний для них спосіб. Ці митарі були автономними й наділеними чималою владою. Ставки податку на території Близького Сходу були дуже високі — від половини до двох третин валової продукції фермерів. Значна частина доходів залишалася у митарів. Оскільки Османська держава не змогла встановити стабільний порядок на цих територіях, то права власності не дотримувалися, рівень беззаконня був дуже високий, а бандитизм змагався за місцеву владу. У Палестині, наприклад, ситуація була настільки жаклива, що з кінця XVI

століття селяни залишили родючі землі й перебралися в гірські місцевості, аби краще захиститися від бандитів.

Екстрактивні економічні інститути в міських поселеннях Османської імперії були не менш задушливими. Торгівлю контролювала держава, а професійну діяльність жорстко регулювали гільдії і монополії. Унаслідок цього під час Промислової революції економічні інститути Близького Сходу залишалися екстрактивними. Відбувалася економічна стагнація.

У 1840-х роках Османська імперія спробувала реформувати інститути, зокрема встановити контроль над збирачами податків і місцевими адміністративними органами. Але абсолютизм тривав аж до Першої світової війни. Спроби реформ зазнавали поразки через страх еліти перед творчою деструкцією, унаслідок якої вони могли стати економічними чи політичними невдахами. Тоді як реформатори говорили про введення приватної власності на землю, щоб підвищити продуктивність сільського господарства, прагнення еліти зберегти політичний контроль і податки підтримували статус-кво. Після 1918 року османську колонізацію змінила європейська. Коли ж європейський контроль завершився, мала місце та сама динаміка, яку ми спостерігали в тропічній Африці, коли екстрактивні колоніальні інститути потрапили під владу незалежної еліти. У певних випадках, як-от із монархією в Йорданії, ці еліти були прямим породженням колоніальної влади, але те саме часто траплялося і в Африці. Близькосхідні країни, які не мають нафти, нині перебувають на тих самих рівнях бідності, що й бідні латиноамериканські нації. Вони не постраждали від таких спустошливих дій, як работоргівля, і раніше почали отримувати технології з Європи. У Середньовіччі сам Близький Схід економічно був відносно високо розвинутою територією. Тому тепер він не настільки бідний, як Африка, але більшість людей досі злидарюють.

Ми бачили, що ні географічні, ні культурні, ані освітні теорії не можуть пояснити картину світу навколо нас. Вони не дають задовільного пояснення контрастної картини світової нерівності: того факту, що процес економічного розходження почався з Промисловою революцією в Англії у XVII–XIX століттях і поширився на Західну Європу й колонії європейських переселенців; відмінностей в добробуті окремих частин Америки; бідності в Африці й на Близькому Сході; розбіжностей між Західною і Східною Європою; переходу від стагнації до розвитку, а часом різкого припинення зростання. Пояснення дає наша інституційна теорія.

У наступних розділах розглядатимемо детальніше, як інституційна теорія діє і пояснює широкий діапазон явищ — від витоків Неолітичної революції до колапсу кількох цивілізацій через або притаманні екстрактивним інститутам обмеження розвитку, або обмежені кроки до досягнення інклюзивності.

Ми дізнаємося, як і чому рішучі кроки до інклюзивних політичних інститутів були зроблені під час Славетної Революції в Англії. Тобто розглянемо:

- Як інклюзивні інститути виникли з поєднання критичного збігу обставин, зумовленого атлантичною торгівлею, і природи англійських інститутів, що їм передували.
- Як ці інститути вижили й зміцніли, закладаючи основи Промислової революції, частково завдяки доброчесності, а частково — щасливим випадковостям.
- Як численні режими, засновані на абсолютизмі й екстрактивних інститутах, непохитно опиралися поширенню новітніх технологій, упроваджених Промисловою революцією.
- Як самі європейці придушували можливість економічного розвитку в багатьох частинах світу, які вони завойовували.
- Як порочне коло й залізний закон олігархії створили потужну тенденцію для виживання екстрактивних інститутів, унаслідок чого країни, на які не поширилася Промислова революція, залишилися відносно бідними.
- Чому Промислова революція та новітні технології не поширилися й навряд чи поширюватимуться там, де нині не досягнуто мінімального рівня централізації держави.

Наше обговорення також покаже, що певні країни, яким вдалося трансформувати інститути у бік їх більшої інклюзивності, наприклад, Франція та Японія, або ті, що запобігли створенню екстрактивних інститутів, зокрема Сполучені Штати та Австралія, були більше готові сприймати поширення Промислової революції й усього того, що вона впроваджувала. Як і в Англії, це не завжди проходило гладко. У процесі довелося долати

багато перешкод для інклюзивних інститутів, інколи завдяки динаміці сприятливого кола, подеколи — непередбачуваності історії.

І, нарешті, ми також поговоримо про те, як занепад сучасних націй значною мірою визначається їхньою інституційною історією, тим, наскільки політика ґрунтується на неправильних гіпотезах, і як нації досі здатні вхопитися за критичний збіг обставин і зруйнувати межі, щоб реформувати свої інститути й стати на шлях процвітання.

«Я БАЧИВ МАЙБУТНЄ. І ВОНО ДІЄ»: РОЗВИТОК ПРИ ЕКСТРАКТИВНИХ ІНСТИТУТАХ

Я побачив майбутнє

Інституційні відмінності відіграють критичну роль у поясненні економічного розвитку протягом століть. Однак якщо більшість країн в історії заснована на екстрактивних політичних та економічних інститутах, чи означає це, що розвиток ніколи не відбувається? Очевидно, що ні. Екстрактивні інститути за своєю внутрішньою логікою мають створювати добробут, аби було що відбирати. Правитель, монополізуючи політичну владу й використовуючи централізовану державу, може забезпечувати певний рівень законності й порядку та систему правил, стимулюючи цим економічну діяльність.

Проте розвиток при екстрактивних інститутах відрізняється за своєю природою від розвитку, що стимулюється інклюзивними інститутами. Найважливіше, що це буде не стійкий розвиток, який потребує технологічних змін, а радше розвиток на основі наявних технологій. Економічна траєкторія Радянського Союзу яскраво демонструє, як повноваження і стимули від держави можуть сприяти швидкому економічному розвитку при екстрактивних інститутах і як цей тип розвитку неминуче призводить до його припинення й колапсу.

Перша світова війна завершилася. Переможці й переможені зустрілися у Версалі під Парижем для вирішення питання параметрів миру. Серед присутніх особливо виділявся Вудро Вільсон, президент Сполучених Штатів Америки. Цікаво, що представника від Росії взагалі не було.

У жовтні 1917 року більшовики в Росії повалили старий царський режим. Відтак розпочалася Громадянська війна між червоними (більшовики) і білими. Для боротьби проти більшовиків англійці, французи й американці відрядили свої експедиційні війська. До Москви прибула місія під

керівництвом молодого дипломата Вільяма Буллита та досвідченого інтелектуала й журналіста Лінкольна Стеффенса, аби зустрітися з Леніним і зрозуміти наміри більшовиків, налагодити з ними контакти. Стеффенс був відомий під прізвиськом «іконоборець». Він знаходив скандальну інформацію про відомих людей та послідовно викривав ворогів капіталізму в США. Під час революції журналіст перебував у Росії. Тож його присутність мала викликати довіру й знизити вороже ставлення до місії. Додому місія повернулася із запропонованим Леніним проектом щодо того, як можна досягти миру з новоствореним Радянським Союзом¹⁶. Стеффенс був вражений величезним потенціалом радянського режиму.

«Радянська Росія, — згадував він у 1931 році у своїй автобіографії, — була революційним урядом з еволюційними планами. Їхній план спрямовано не на пряме знищення таких ворогів, як бідняки й багатії, хабарі, привілеї, тиранія та війна, а на знаходження й усунення причин цього. Вони встановили диктатуру, підтримувану підготовленою меншістю, щоб здійснити й утримати для майбутніх поколінь наукову перебудову економічних сил, що привело би спочатку до економічної, а потім і політичної демократії».

Після повернення з дипломатичної місії Стеффенс зустрівся з давнім приятелем — скульптором Джо Девідсоном. Той саме малював портрет багатого фінансиста Бернарда Баруха. «Отже, ви побували в Росії», — сказав Барух. На що Стеффенс відповів: «Я побував у майбутньому, і воно діє». Ця фраза у вдосконаленому вигляді стала крилатою: «Я побачив майбутнє, і воно діє».

До кінця 1980-х років багато хто на Заході все ще бачив майбутнє у Радянського Союзу і далі вірив, що воно дієве, зважаючи на те, яким його розуміли в минулому. У 1924 році Ленін помер. До 1927 року Йосип Сталін консолідував у країні свою владу. Він усунув своїх опонентів і розпочав швидку індустріалізацію країни через створений у 1921 році Державний комітет із планування — Держплан. На період 1928–1933 років було складено перший п'ятирічний план. Економічний розвиток сталінського стилю простий: розвинути промисловість під урядовим управлінням і отримати необхідні для цього ресурси, установивши для сільського господарства дуже високі податки. Комуністична держава не мала ефективної податкової системи. Натомість Сталін «колективізував» сільське господарство. Цей процес передбачав скасування права на приватну

¹⁶ Автори, очевидно, мали на увазі Росію, оскільки Радянський Союз утворено лише наприкінці 1922 року. — *Прим. перекл.*

власність на землю і згуртування всіх селян у великі колективні господарства під орудою Комуністичної партії. Це суттєво полегшило Сталіну пограбування сільськогосподарської продукції, аби прогледувати тих, хто будував і запуслав нові фабрики. Наслідки для сільського населення були вкрай згубні. Колективні господарства повністю позбавили стимулів до наполегливої роботи, тому продуктивність швидко знизилася. Відбирали настільки велику частину продукції, що не вистачало їжі. Люди почали вмирати від голоду. Зрештою близько шести мільйонів людей померли від голодомору, водночас сотні тисяч вбито чи заслано до Сибіру під час примусової колективізації. Ні новостворена індустрія, ні колективізовані господарства не були економічно ефективними, оскільки не сповна використовували ресурси, які мав Радянський Союз. Це звучить як рецепт для економічної катастрофи і стагнації, навіть цілковитого колапсу. Утім Радянський Союз швидко розвивався. Неважко зрозуміти — чому. Дозволити людям самим ухвалювати рішення через ринок — найкращий шлях до ефективного використання ресурсів. Якщо замість цього держава чи вузька еліта контролює всі ресурси, то не будуть застосовані відповідні стимули і ефективно використані вміння та кваліфікація людей. Однак у певних умовах продуктивність робочої сили й капіталу може бути настільки підвищена в одному секторі чи галузі, як-от важка індустрія в Радянському Союзі, що навіть вертикальний процес розміщення ресурсів у цьому секторі при екстрактивних інститутах приведе до економічного зростання. Як відомо з розділу 3, екстрактивні інститути на Карибських островах (Барбадосі, Кубі, Гаїті та Ямаїці) генерували відносно високий рівень доходів, адже скеровували ресурси на виробництво цукру — товару, який мав попит в усьому світі. Виробництво цукру групами рабів було неефективним, і в цих суспільствах не відбувалися технологічні зміни чи творча деструкція, однак це не заважало їм досягати певного розвитку при екстрактивних інститутах. Подібна ситуація склалася і в Радянському Союзі, де промисловість відігравала роль цукру на Карибах. Високі темпи розвитку промисловості в Радянському Союзі були зумовлені початковою відсталістю технологій, якщо порівнювати з Європою та США, через що досягалися високі темпи зростання шляхом перерозподілу ресурсів до промислового сектора, навіть якщо це здійснювалося неефективно й примусово.

До 1928 року більшість росіян проживала в сільській місцевості. Використовувалася примітивна технологія, а стимулів до підвищення продуктивності майже не було. Насправді, останні рудиментарні залишки російського феодалізму було усунуто лише перед Першою світовою війною.

Величезний нереалізований економічний потенціал сприяв переведенню робочої сили від сільського господарства до промисловості. Сталінська індустріалізація була брутальним способом використання цього потенціалу. Своїм декретом Сталін перевів погано використовувані ресурси в промисловість, де їх можна використати продуктивніше, навіть якщо сама промисловість організована дуже неефективно, якщо порівняти з тим, чого можна досягти.

Від 1928 до 1960 року національний дохід щороку зростав на 6%. Мабуть, це був найшвидший економічний розвиток за всю попередню історію. Зумовлений він не технологічними змінами, а переміщенням робочої сили й накопиченням капіталу через створення нових засобів виробництва і заводів.

Зростання було настільки стрімке, що ввело в оману не лише Лінкольна Стеффенса та багатьох людей із Заходу, а й Центральне розвідувальне управління США. Цей швидкий розвиток ввів в оману навіть лідерів самого СРСР, наприклад, Микиту Хрущова. Усім відомий його знаменитий вислів під час виступу перед західними дипломатами у 1956 році: «Ми поховаємо вас (Захід)». Навіть у 1977 році відомий підручник з економіки англійського економіста доводив, що радянська економіка — краща за будь-яку капіталістичну з погляду економічного розвитку, забезпечення повної зайнятості населення, стабільності цін і навіть продукування людей з альтруїстською мотивацією. Бідний старий західний капіталізм мав успіхи лише в наданні політичних свобод. Справді, більша частина популярного університетського підручника з економіки авторства Нобелівського лауреата Пола Самуельсона знову пророкувала майбутнє економічне панування Радянського Союзу. У виданні 1961 року Самуельсон прогнозував, що національний дохід СРСР перевищить американський до 1984, а може, до 1997 року. У виданні 1980 року в аналіз внесено небагато змін, але ці дві дати відсунуто вже на 2002 і 2012 роки.

Політика Сталіна й наступних радянських лідерів могла сприяти швидкому, однак нестійкому економічному розвитку. На початок 1970-х економічне зростання повністю припинилося.

Найважливішим уроком є те, що екстрактивні інститути не можуть забезпечити стійких технологічних змін через дві причини: брак економічних стимулів і спротив еліти. Крім того, після переведення всіх неефективних ресурсів у промисловість мало що можна було зробити за допомогою декретів. Радянська система наткнулася на бар'єр, не маючи для його подолання жодних інновацій і маючи заслабкі економічні стимули, що виключало будь-який подальший прогрес. Єдиною галуззю, у

якій СРСР завдяки неймовірним зусиллям спромігся досягти певного стійкого прогресу, були військові й аерокосмічні технології. У результаті в космос було відправлено собаку Лайку і першу людину — Юрія Гагаріна. СРСР також подарував світові автомат АК-47 як один із інструментів забезпечення законності.

Всемогутнім органом централізованого планування в СРСР був Держплан. Однією з переваг п'ятирічних планів, що їх складав і адміністрував Держплан, було окреслення довготермінових перспектив задля раціонального інвестування й інновацій. Насправді те, що вдалося зробити в радянській промисловості, мало стосувалося п'ятирічних планів, які часто переглядали, переписували чи просто ігнорували. Промисловість розвивалася за наказами Сталіна і Політбюро, які часто змінювали свою думку і навіть повністю переглядали попередні рішення. Усі плани мали позначку «проект» чи «попередній». Із позначкою «остаточний» світ побачила лише одна копія плану розвитку легкої промисловості. У 1937 році Сталін говорив, що «лише бюрократи думають, що планування завершується зі створенням плану. Це лише початок. Справжній напрям плану визначається лише тоді, коли весь він зведений разом». Сталін хотів максимізувати своє право винагороджувати політично лояльних і карати незгодних. Держплан мав надавати Сталіну інформацію, аби той міг краще контролювати своїх друзів і ворогів, і фактично уникав прийняття рішення. Адже якщо ви ухвалюєте хибне рішення, то можете втратити життя, тож ліпше уникати будь-якої відповідальності.

Прикладом того, що може трапитися, коли ви надто серйозно ставитеся до своєї роботи, а не вгадуєте, чого хоче Комуністична партія, був перепис населення СРСР у 1937 році. Після зібрання відомостей стало зрозуміло, що кількість населення становила 162 млн. А це значно менше, ніж 180 млн, які очікував Сталін, і навіть нижче, ніж 168 млн, про які він оголосив у 1934 році. Перепис 1937 року був перший після перепису 1926-го, а отже, перший після голоду й репресій початку 1930-х. Точна кількість населення відобразила саме це. Реакцією Сталіна став арешт організаторів перепису, їх заслання в Сибір або розстріл. У 1939 році за наказом Сталіна проведено новий перепис. Цього разу організатори правильно зрозуміли завдання, тож кількість населення становила вже 171 млн.

Сталін усвідомлював, що в радянській економіці у людей замало стимулів до старанної праці. Тож природною реакцією було впровадити ці стимули, що він інколи й робив. Наприклад, до малопродуктивних регіонів Сталін постачав продукти як винагороду за поліпшення. Ба більше, у 1931 році він висунув ідею виховання «соціалістичних чоловіків і

жінок», котрі працюватимуть без матеріального заохочення. У своїй знаменитій промові Сталін розкритикував «оспівувачів рівності». Відтак по-різному почали оплачувати не лише різну роботу, а й ввели систему бонусів. Важливо зрозуміти, як вона діяла. Зазвичай компанія в межах центрального планування мала досягти певного рівня виробництва, незважаючи на те, що плани часто переглядали й змінювали. З 1930-х працівникам за досягнення запланованого результату платили премії. Вони могли бути навіть високі — до 37% зарплати керівникам і старшим інженерам. Однак виплата премій призводила до відмови від технологічних змін. По-перше, інновації, що забирали ресурси від поточного виробництва, спричиняли ризик невиконання плану. Отже, премій могло не бути. По-друге, заплановані показники зазвичай визначалися на основі попередніх рівнів виробництва. Тож це прямо змушувало відмовлятися від збільшення виробництва, оскільки означало потребу виробляти більше в майбутньому, бо наступні показники встановлювалися на основі «досягнутого». Стимування досягнень — завжди найкращий спосіб виконати завдання й отримати премію. Той факт, що премії виплачували щомісяця, також змушував усіх зосереджуватися на сьогоднішньому дні. Інновації ж означають жертвування сьогоднішнім днем заради найкращих результатів завтра.

Премії і стимули хоча й ефективно змінювали поведінку, однак часто спричиняли інші проблеми. Централізоване планування не могло замінити того, що видатний економіст XVIII століття Адам Сміт назвав «невидимою рукою» ринку. Адже коли план формулювали в тоннах сталевого листа, то лист ставав надто важким, а якщо у площі листа — то дуже тонким. Якщо ж план з виробництва люстр визначити в тоннах, ці люстри стануть такі важкі, що їх неможливо буде прикріпити до стелі.

На початку 1940-х років лідери СРСР, навіть без своїх західних прихильників, добре зрозуміли хибність цих стимулів. Радянські лідери підходили до економічних проблем як до технічних, які потребують ремонту. Наприклад, вони припинили виплачувати премії на основі валової продукції, а натомість дозволили підприємствам для виплати премій відкладати частину свого прибутку. Але «мотивація прибутком» була не більшим стимулом для інновацій, ніж валовий продукт. Система ціноутворення, що використовувалась для обрахунку прибутку, була майже відірваною від ціни інновацій чи новітніх технологій. На відміну від ринкової економіки, ціни в СРСР встановлював уряд, а тому вони не узгоджувались із реальною вартістю. У 1946 році Радянський Союз ввів прямі премії за інновації, аби конкретизувати стимули до новітніх технологій.

Ще у 1918 році було визнано, що інноватор повинен отримувати грошову винагороду за свої інновації. Однак встановлена винагорода була занизька й не пов'язана з цінністю цієї нової технології. Зміни відбулися лише у 1956 році, коли премія прямо залежала від продуктивності інновації. Однак, оскільки продуктивність обраховувалася через економічну вигоду з використанням реальної системи ціноутворення, це не сприяло бажаному стимулюванню інноваційної діяльності. Можна скласти довгий список прикладів, коли ця схема давала негативний ефект. Наприклад, оскільки розмір премії за інновацію обмежувався фондом зарплати компанії, це негайно зменшило стимул до створення чи використання будь-якої інновації, яка вивільняла б робочу силу.

Зосередження на різних правилах і схемах преміювання радше маскуватиме внутрішні проблеми системи. Протягом усього періоду політичного й державного панування Комуністичної партії неможливо було докорінно змінити основні стимули — давати чи не давати премію. Від початку Комуністична партія для досягнення своєї мети використовувала не так пряник, як батіг, жорсткий батіг. Продуктивність в економіці — не виняток. Усі закони передбачали кримінальне переслідування тих працівників, яких підозрювали в ухилянні від роботи. Скажімо, у червні 1940 року законом було встановлено відповідальність за відсутність на роботі чи простій упродовж 20 хв. Покаранням могло бути 6 місяців примусових робіт і зменшення зарплатні на 25%. Подібні покарання накладалися з дивовижною частотою. Від 1940 до 1955 року 56 млн людей — близько третини дорослого населення, було звинувачено в таких злочинах. Із них 15 млн — ув'язнено, а 250 тисяч — розстріляно. Щороку близько 1 млн дорослих було ув'язнено за порушення на роботі. Слід згадати і про 2,5 млн людей, яких Сталін запроторив до ГУЛАГу в Сибіру. Однак усе це не діяло. Адже ви можете привести людину на фабрику, але не змусите її думати й висувати добрі ідеї, погрожуючи розстрілом. Такий примус міг забезпечити підвищення виробництва цукру на Барбадосі чи Ямайці, але він не компенсує брак стимулів у сучасній індустріальній економіці.

Той факт, що в економіку централізованого планування не могли впровадити ефективні стимули, зумовлений не технічними помилками в розробці схем преміювання. Це — внутрішній недолік усього підходу, за яким досягався розвиток при екстрактивних інститутах. Усе робилося лише за командами уряду, і тільки він міг вирішити основні економічні проблеми. Утім стимулювання стійкого економічного розвитку потребує використання людьми їхніх талантів та ідей, що було неможливо в

економічній системі радянського стилю. Керівникам Радянського Союзу слід було скасувати екстрактивні економічні інститути, але такий хід загрожував би їхній політичній владі. Справді, коли Михайло Горбачов після 1987 року почав відходити від екстрактивних інститутів, влада Комуністичної партії луснула, а з нею — і Радянський Союз.

Радянський Союз був здатен здійснити швидкий розвиток навіть при екстрактивних інститутах, адже більшовики побудували потужну централізовану державу й використовували її для переведення ресурсів у промисловість. Проте, як і у всіх випадках розвитку при екстрактивних інститутах, ці дії не сприяли технологічним змінам, а отже, розвиток не був стійким. Спочатку він сповільнився, а відтак повністю припинився. Цей ефемерний тип розвитку демонструє, яким чином екстрактивні інститути можуть стимулювати економічну діяльність.

Протягом усієї історії більшість країн з екстрактивними інститутами й ті з них, які спромоглися забезпечити певний порядок у суспільстві, змогли забезпечити який-такий розвиток, навіть якщо жодна з цих екстрактивних країн не досягла його стійкості. Справді, певні поворотні моменти історії характеризуються інституційними інноваціями, що зміцнили екстрактивні інститути й посилили владу однієї групи для встановлення законності й порядку та отримання вигоди від екстракції.

Далі в цьому розділі розглянемо природу інституційних інновацій, що встановлюють певну державну централізацію й забезпечують розвиток при екстрактивних інститутах. Окреслимо, як ці ідеї допомагають зрозуміти Неолітичну революцію, швидкий перехід до сільського господарства, що є значною частиною сучасної цивілізації. На завершення на прикладі міст-держав *майя* покажемо, чому розвиток при екстрактивних інститутах обмежений не лише через брак технологічного прогресу, а й через посилення внутрішньої боротьби між конкурентними групами за контроль над державою й екстракцією суспільного продукту.

На берегах Касаї

Касаї — одна з приток річки Конго. Вона бере початок в Анголі, тече на північ і впадає в Конго на північному сході Кіншаси — столиці сучасної Демократичної Республіки Конго. Конго — бідна країна, якщо порівняти

з рештою держав світу. Однак між добробутом різних груп у Конго завжди існувала суттєва різниця. Касаї утворює кордон між такими двома групами. Трохи нижче від місця впадання в Конго на західному березі живе населення *леле*, а на східному — *бушонг* (карта 6). Здавалося б, між цими групами не має бути великої різниці в добробуті. Вони розділені лише річкою, через яку можна переправитися човном. Ці два племені мають спільне походження й споріднені мови. Крім того, їхні будівлі схожі за стилем, як і одяг та домашнє начиння.

Однак коли на початку 1950-х антрополог Мері Дуглас та історик Ян Вансіна досліджували ці групи, вони виявили певні початкові відмінності між ними. Дуглас писала: «*Леле* бідні, тоді як *бушонг* — багаті... Усе, що мають чи можуть зробити *леле*, *бушонг* мають більше і можуть зробити краще». Пояснимо простіше. Однією з відмінностей, що нагадує різницю між територіями Перу, що зазнавали і не зазнавали впливу *міта* в часи Потосі, є те, що *леле* виробляли продукцію для свого прожиття, а *бушонг* — для обміну на ринку. Дуглас і Вансіна також помітили, що *леле* використовували відсталі технології. Наприклад, вони не користувалися сітями для полювання, хоча це суттєво підвищило би продуктивність. Дуглас стверджувала: «Брак сіток узгоджується із загальною схильністю *леле* не витрачати часу й праці на довготривале обладнання».

Відмінності були також і в сільськогосподарських технологіях та організації праці. *Бушонг* використовували складну форму змішаного фермерства, за якою п'ять культур висаджували по черзі з ротацією кожні два роки. Вони вирощували ямс, батат, маніоку (касаву) і бобові, а також збирали два, а часом три врожаї маїсу на рік. У *леле* не було такої системи, і вони збирали лише один врожай маїсу на рік.

Закон і порядок теж різуче різнилися. *Леле* розпорошено по укріплених селах, що постійно конфліктували між собою. Подорожуючи між селами чи просто зайшовши до лісу за продуктами, можна очікувати нападу чи викрадення. У країні *бушонг* таке траплялося вкрай рідко.

Що лежить в основі цих відмінностей у структурі виробництва, аграрних технологіях і панівному порядку? Очевидно, що не географія, яка змушувала *леле* використовувати відсталі технології мисливства і сільського господарства. Це явно не було невігластво, адже вони знали про знаряддя, що їх використовували *бушонг*. Альтернативним поясненням могла би стати культура: могло ж трапитися так, що культура *леле* не стимулювала їх до створення мисливських сіток і будівництва міцних будинків. Однак і це не схоже на правду. Як і всі народи Конго, *леле* дуже цікавилися придбанням зброї. Дуглас навіть зазначала, що «їхнє бажання

купувати вогнепальну зброю... показує, що їхня культура не обмежує їх відсталими технологіями, коли це не вимагає довготривалої співпраці й зусиль». Отже, ні культурна відраза до технологій, ні невігластво, ні географія не можуть пояснити вищий добробут *бушонг* порівняно з *леле*.

Причина відмінностей між цими двома племенами полягає в різних політичних інститутах, що виникли на землях *бушонг* і *леле*. Ми вже згадували, що *леле* жили в укріплених селах, які не були частинами об'єднаної політичної структури. На протилежному боці Касаї все інакше. Близько 1620 року відбулася політична революція під проводом Шиаама. Ця революція зруйнувала Королівство Куба, як зображено на карті 6, причому *бушонг* перебував у центрі подій, а сам Шиаам став королем. До цього, напевно, відмінностей між *бушонг* і *леле* було небагато. Вони виникли внаслідок реорганізації Шиааом суспільства на схід від річки. Він збудував державу й піраміду політичних інститутів. Вони були не лише більш централізовані, ніж до того, а й утворювали складну структуру. Шиаам і його послідовники створили бюрократію для збирання податків, законодавчу систему і поліцію, щоб впроваджувати законність. Лідерів контролювали ради, з якими вони мусили консулюватися перед ухваленням рішень. Існувало навіть судочинство — унікальна річ для тропічної Африки до європейської колонізації. Тим не менш, централізована держава, створена Шиааом, була абсолютистською й виступала інструментом екстракції. Короля не обирали на виборах, а державна політика диктувалася згори без участі населення.

Ця політична революція зі створенням централізованої держави, законності й порядку в країні Куба привела до економічної революції. Сільське господарство було реорганізовано з упровадженням новітніх технологій для підвищення продуктивності. Зернові й інші культури низької врожайності замінені на більш урожайні, завезені з Америки (маїс, кава й перець чилі). Упроваджено змішаний цикл сівозміни. Обсяги продукції подвоїлися. Щоб освоїти ці культури й реорганізувати сільськогосподарський цикл, потрібні були додаткові руки. Тому вік вступу у шлюб знижено до 20 років, унаслідок чого чоловіки ставали працездатними в молодшому віці. Контраст із *леле* вражає. Їхні чоловіки одружувалися у 35 років і лише потім працювали на полях. До цього ж вони воювали і мандрували.

Зв'язок між політичною і економічною революціями простий. Король Шиаам і його прибічники хотіли збирати податки й данину в Кубі, тож люди мусили виробляти надлишок продукції порівняно з потребою власного споживання. Хоча Шиаам і його люди не впровадили інклюзивних

інститутів на східному березі Касаї, до певної міри забезпечення добробуту притаманне екстрактивним інститутам завдяки централізації держави та підтриманню законності й порядку. Звичайно, у стимулюванні економічної діяльності Шиаам і його люди були зацікавлені, бо інакше нічого було б відбирати. Як і Сталін, Шиаам наказав створити систему інститутів для забезпечення добробуту, необхідного для підтримки цієї системи. Якщо порівнювати з цілковитим браком законності й порядку на протилежному боці Касаї, тут створювався значний економічний добробут навіть попри те, що Шиаам і його еліта забирали значну його частину. Але він неминуче був обмежений. Як і в Радянському Союзі, у Королівстві Куба після цих початкових змін не відбулася творча деструкція, не з'явилися технологічні інновації. Ця ситуація незмінно існувала аж до захоплення королівства бельгійцями наприкінці XIX століття.

Досягнення короля Шиаама показують, як можна досягти певного обмеженого економічного розвитку за допомогою екстрактивних інститутів. Такий розвиток потребує централізованої держави. Для централізації держави часто необхідна політична революція. Після створення цієї держави Шиаам зміг використати свою владу для реорганізації економіки й різкого збільшення аграрного виробництва, яке він міг би оподатковувати.

Чому саме *бушонг*, а не *леле*, здійснив політичну революцію? Хіба *леле* не могли мати свого короля Шиаама? Шиаам упровадив інституційні інновації, жодним чином не детерміновані географією, культурою чи письменністю. *Леле* могли здійснити подібну революцію й також трансформувати свої інститути, але вони цього не зробили. Можливо, це сталося з причин, які ми не розуміємо через погане знання суспільства того часу. Найімовірніше, це пов'язано з непередбачуваними поворотами історії. Мабуть, ця ж непередбачуваність сприяла тому, що деякі країни Близького Сходу 12 тис. років тому створили ще радикальніший набір інститутів, що привів до осіlosti суспільства й відтак — одомашнення тварин і рослин, про що ми поговоримо далі.

Довге літо

Близько 15 тисяч років до н. е. Льодовиковий період дійшов кінця, і клімат на Землі почав теплішати. Згідно з дослідженнями льодовиків Гренландії, середнє підвищення температури за короткий період становило 15 °C. Схоже, що це потепління збіглося з різким збільшенням популяції

людей, адже глобальне потепління сприяло розширенню популяції тварин і доступності багатьох диких їстівних рослин. Цей процес змінився швидким похолоданням близько 14 тисяч років до н. е. Настав холодний період, відомий під назвою «Пізній дріас». Однак після 9600 року до н. е. менш ніж за 10 років глобальна температура знову підвищилася на 7° C і відтоді залишалася високою. Археолог Брайан Фаган називає цей період Довгим літом. Потепління клімату — значна історична й критична подія. Вона заклала основу для Неолітичної революції, коли людські спільноти перейшли до осілого способу життя, землеробства і скотарства.

Між землеробством і скотарством та полюванням і збиранням є велика різниця. Перші засновані на одомашненні тварин і рослин з активним втручанням у їхній спосіб життя задля зміни генетики та пристосування до потреб людини. Одомашнення — це технологічні зміни, що дають людям змогу виробляти набагато більше їжі з наявних тварин і рослин. Окультурення маїсу, наприклад, почалося зі збирання теосінте — дикої рослини, родича маїсу. Стебла теосінте малі, заведве кілька сантиметрів завдовжки. Ці рослини — карлики, якщо порівнювати з маїсом. Але поступово відбираючи більші качани теосінте й ті рослини, у яких качани не відриваються, а залишаються при стеблі задля збирання, люди створили сучасний маїс — рослину, що дає значно більше їжі з тієї самої площі землі.

Найдавніші відомості про землеробство, скотарство та одомашнення тварин і рослин дійшли до нас із Близького Сходу, зокрема з місцевості під назвою *Hilly Flanks*, що простягається від півдня сучасного Ізраїлю через Палестину, західний берег річки Йордан, південно-східну Туреччину, північний Ірак і західний Іран. Датовані близько 9500 року до н. е. емер і ячмінь знайдено в Єрихоні на західному березі річки Йордан у Палестині. Крім цього, емер, горох і сочевицю виявлено в *Tell Aswad* на півночі Сирії. Обидва місця належать до так званої натурфійської (*Natufian*) культури. В обох існували великі села. Наприклад, село Єрихон на той час населяло близько 500 людей.

Чому перші землеробські села виникли тут, а не деінде? Чому саме *натифійці*, а не хтось інший, окультурили горох і сочевицю? Чи їм пощастило, і вони жили там, де було багато кандидатів на окультурення? Так. Однак інші племена також жили серед цих рослин, але не окультурили їх. Як ми дізналися з розділу 2 (карти 4 і 5), дослідження генетиків і археологів щодо поширення диких предків сучасних окультурених тварин і рослин засвідчують, що більшість цих прототипів була поширена на величезних площах — мільйонах квадратних кілометрів. Дикі предки сучасних одомашнених

тварин були поширені у всій Євразії. У *Hilly Flanks* було особливо багато видів диких рослин. Але навіть вони не були винятком. *Натуфійці* стали особливими не завдяки проживанню в місцевості, унікально наповненій різними видами диких рослин, а радше тому, що вони осіли, перш ніж почали одомашнювати рослини і тварин. Як один із доказів — зуби газелі, у складі яких цементна речовина, а саме кісткова з'єднувальна тканина, що наростає шарами. Навесні і влітку, коли цемент росте найшвидше, шари відрізняються за кольором від тих, що нарастають узимку. На поперечному зрізі зубів можна побачити колір останнього шару, що наріс перед смертю тварини. За допомогою цієї технології можна дізнатися, влітку чи взимку вбито газель. У місцях поселень *натуфійців* знайдено рештки тварин, убитих у різні сезони, що вказує на цілорічне проживання.

Село Абу Хурейра на річці Євфрат — одне з найбільш досліджених поселень *натуфійців*. Упродовж 40 років археологи досліджували нашіарування в цьому селі. Ці дослідження дали найкраще задокументовані свідчення осілої до й після початку землеробства. Поселення виникло близько 9500 року до н. е. Його жителі п'ять століть поспіль займалися мисливством і збиранням, перш ніж перейти до сільського господарства. За оцінками археологів, населення села становило від 100 до 300 жителів.

Можна запропонувати багато причин, чому спільнота віддала перевагу осілому способу життя. Переселення забирає сили і ресурси: треба перевозити дітей і літніх людей, а ще під час переміщення важко зберігати продукти. Крім того, інструменти для обробки диких рослин, як-от жорна і серпи, також важкі для переміщення. Відома інформація і про те, що навіть мисливці-кочівники зберігали продукти в спеціальних місцях, зокрема в печерах. Одна з переваг маїсу — його здатність зберігатися довгий час. Це — головна причина культивування його по всій Америці. Здатність ефективніше вирішувати питання зберігання й накопичення продуктів мала стати головним стимулом до осілого способу життя.

Колективне прагнення до осілого способу життя ще не означає, що це обов'язково трапиться. Кочівна група мисливців і збирачів плодів або сама вирішувала осісти, або ж хтось змушував її до цього. Дехто з археологів дотримується думки, що збільшення кількості населення і зниження стандартів життя були основними чинниками виникнення осілого способу життя, які змусили кочівників розміститися в одному місці. Однак густина населення *натуфійських* поселень не була більшою ніж у попередніх груп, тому навряд чи можна брати до уваги цей чинник. Дослідження скелетів і зубів не вказує на погіршення здоров'я. Наприклад, брак харчів викликає утворення в емалі зубів тонких ліній — так званої

гіпоплазії. Фактично цих ліній менше в зубах натуфійців, ніж у пізніших землеробських груп.

Важливішим є те, що осілий спосіб життя має як позитивні аспекти, так і негативні. В умовах осілості розв'язувати конфлікти, мабуть, було важче, оскільки проблеми навряд чи вирішувалися простим відходом людей або груп. Відхід здавався дуже нерозумним, якщо люди вже збудували постійне житло й зібрали багато речей, які довелося би перевозити. Тому селяни потребували ефективніших способів залагодження конфліктів і досконаліших понять власності. Слід було вирішувати, хто має доступ до певних ділянок землі біля села або хто має право збирати фрукти з певних груп дерев і ловити рибу в певних частинах річки. Мали бути встановлені правила, а отже, створені інститути, що встановлюють ці правила і контролюють їх дотримання.

Для осілого способу життя мисливці та збирачі плодів, очевидно, мушили десь укорінитися. Для цього мала відбутися інституційна інновація щодо зосередження влади в руках групи, яка стане політичною елітою, підтримуватиме права власності, лад і водночас матиме вигоду від свого статусу, відбираючи ресурси у решти населення. Фактично політична революція, подібна до тієї, яку здійснив король Шиаам, і була тим проливом, що привів до осілого способу життя.

Археологічні дослідження свідчать, що *натуфійці* розвинули складне суспільство, якому притаманна ієрархія, лад і нерівність — початок того, що ми визнаємо як екстрактивні інститути, — задовго до періоду, коли вони стали землеробами. Переконливе свідчення такої ієрархії й нерівності знаходимо в похованнях *натуфійців*. Декого поховано з великою кількістю обсидіану й мушель із середземноморського берега біля гори Кармель. Деякими коштовностями були намиста, підв'язки й браслети, зроблені із собачих зубів, оленячих фаланг і мушель. Інших *натуфійців* поховано без цих прикрас. Мушлі й обсидіан були предметом торгівлі. Цілком імовірно, що контроль за цією торгівлею і був джерелом накопичення влади й нерівності.

Ще одне свідчення економічної та політичної нерівності можна віднайти в *натуфійському* поселенні Айн Маллага на північ від Галілейського моря. Серед групи з близько 50 халуп і ям, очевидно, для зберігання продуктів, розташована велика ретельно оштукатурена будівля поблизу розчищеної центральної площі. Цей будинок явно належав місцевому вождю. Деякі могили на цвинтарі кращі за інші. Знайдено також докази існування культу черепа, що вказує на прообраз релігійного обряду. Такі культу поширені в місцевості *натуфійців*, зокрема поблизу Єрихона.

Велика кількість доказів із місцевості *натуфійців* вказує на існування суспільства з розвиненими інститутами, що визначали спадковість статусу еліти. *Натуфійці* торгували з віддаленими поселеннями й мали свої стародавні форми релігії та політичної ієрархії.

Виникнення політичних еліт найімовірніше забезпечило перехід до осілого способу життя й відтак — землеробства. Як засвідчують дослідження *натуфійської* місцевості, осіле життя не обов'язково означало землеробство і скотарство. Люди могли поселятися, але й далі забезпечувати своє життя мисливством і збиранням їжі. Зрештою, Довге літо зробило дикі види доступнішими, мисливство зі збиранням плодів цілком могло забезпечувати потребу в їжі. Більшість людей, певно, були задоволені своїм існуванням на основі мисливства і збирання, адже це не потребувало значних зусиль. Навіть технологічні інновації не обов'язково ведуть до підвищення аграрної продуктивності. Відомо, що головна технологічна інновація — початок використання залізної сокири у групі австралійських аборигенів Ір Йоронт — привела не до зростання продуктивності, а до тривалішого сну, бо для забезпечення існування потрібно менше зусиль, а стимулів для довшої праці бракувало.

Традиційне для географічної гіпотези пояснення Неолітичної революції — центральне в праці Джареда Даймонда, про що ми говорили в розділі 2, — полягає в тому, що нею рухав надлишковий достаток багатьох видів рослин і тварин, яких можна було легко одомашнити. Це зробило привабливим землеробство і скотарство, а також стимулювало осілий спосіб життя. Після того як спільноти осіли й зайнялися землеробством, почали виникати політична ієрархія, релігія й значно складніші інститути. Ця гіпотеза набула великого поширення. Однак відомості з *натуфійської* місцевості підтверджують, що вона ставить віз поперед коня. Інституційні зміни в спільнотах почалися дещо раніше, ще до того, як *натуфійці* перейшли до землеробства. Схоже, саме ці зміни якраз і були причиною переходу до осілого способу життя, що посилює їх, і потім до Неолітичної революції. Така послідовність підтверджується не лише інформацією з Hilly Flanks — найкраще дослідженої області, а й багатьма доказами, отриманими в Америці, тропічній Африці та Східній Азії.

Зрозуміло, що перехід до землеробства дав більшу продуктивність сільськогосподарської діяльності й забезпечив суттєве збільшення населення. Наприклад, у таких поселеннях, як Єрихон та Абу Хуреїра, помітили, що село в епоху раннього землеробства було значно більше ніж до того. Загалом із цим переходом села виросли у 2–6 разів. Безумовно, мали місце й численні наслідки, що традиційно пов'язувалися з цим

переходом. Відбулися значна професійна спеціалізація й швидкий технологічний прогрес, а з ними, напевно, і розвиток складніших і менш егалітарних політичних інститутів. Однак не встановлено, чи сталося це в окремому місці завдяки доступності різних видів рослин і тварин. Навпаки, осілий спосіб життя й землеробство сформувалися якраз унаслідок здійснення інституційних, соціальних і політичних інновацій.

Довге літо й доступність різних видів зернових і тварин дало змогу цьому відбутися, однак не визначало, де і коли саме. Радше це пояснювалося сукупністю критичного збігу обставин, Довгого літа з малими, але важливими інституційними змінами. З потеплінням клімату певні спільноти, як-от *натуфійці*, створили елементи централізованих інститутів та ієрархій, хоча й мало схожих на сучасні держави-нації. Подібно до племен *бушонг* при Шиаамі, спільноти реорганізовувалися для вигіднішого використання можливостей, наданих доступністю різних видів рослин і тварин. Без сумніву, саме політичні еліти отримували найбільшу вигоду від нових можливостей і процесу політичної централізації. В інших місцях, де інститути лише трохи вирізнялися, політичним елітам не дозволили здобути подібні вигоди від цього збігу обставин і затримали процес політичної централізації та утворення осілих, аграрних і складніших спільнот. Це торувало шлях до посилення відмінностей того виду, який ми вже бачили. Ці відмінності поширилися на одні місця та не виникли в інших. Наприклад, після 6500 року до н. е. землеробство прийшло в Європу з Близького Сходу переважно внаслідок міграції землеробів. У Європі інститути пішли інакшим шляхом, аніж в інших частинах світу. Зокрема в Африці початкові інститути вирізнялися, й інновації, що розпочалися завдяки Довгому літу на Близькому Сході, відбулися значно пізніше й навіть у іншій формі.

Інституційні інновації *натуфійців*, що слугували основою для Неолітичної революції, не залишили простої спадщини у світовій історії та й не привели до тривалого процвітання своїх земель у сучасному Ізраїлі, Палестині та Сирії. Сирія і Палестина — відносно бідні країни у сучасному світі, а добробут Ізраїлю значною мірою імпортовано осіданням євреїв після Другої світової війни з їхнім високим рівнем освіти й легким доступом до передових технологій. Ранній розвиток *натуфійців* не став стійким через ті самі причини, що й розвиток у Радянському Союзі. Попри велике, навіть революційне значення, це був розвиток при екстрактивних інститутах. У *натуфійському* суспільстві, цілком можливо, цей тип розвитку викликав глибокі конфлікти навколо контролю за інститутами й екстракцією, яку вони здійснювали. Для кожної еліти, що отримує

вигоди від екстракції, виникає контреліта, яка прагне замінити її. Часом така боротьба просто приводить до заміни однієї еліти іншою. Інколи вона руйнує саме екстрактивне суспільство, посилюючи процес державного і соціального колапсу, який пережили міста-держави яскравої цивілізації *майя* понад тисячу років тому.

Нестабільна екстракція

Землеробство виникло незалежно в кількох місцях світу. Там, де нині Мексика, спільноти утворили держави й поселення та перейшли до сільського господарства. Як і *натуфійці* на Близькому Сході, вони також досягли певного економічного розвитку. Міста-держави *майя* на півдні Мексики, у Белізі, Гватемалі й Західному Гондурасі фактично створили складну цивілізацію при своїх екстрактивних інститутах. Досвід *майя* демонструє не лише можливість розвитку при екстрактивних інститутах, а й величезне обмеження цього типу розвитку: політичну нестабільність, що виникає й неминуче призводить до колапсу і суспільства, і держави через те, що між різними групами й людьми точиться боротьба за те, щоб стати екстракторами.

Міста *майя* почали розвиватися близько 500 року до н. е. Орієнтовно в I ст. н. е. вони колапсували. Відтак виникла нова політична модель, що між 250 і 900 роками н. е. створила основу для Класичної ери. Цей період позначено повним розквітом культури й цивілізації *майя*. Однак протягом наступних 600 років і ця складніша цивілізація колапсувала. На початку XVI століття на момент прибуття іспанських конкістадорів величні замки й палаци в таких містах *майя*, як Тікал, Паленк і Калакмул, перетворилися на ліси й не були відкриті аж до XIX століття.

Міста *майя* ніколи не об'єдналися в імперію, хоча деякі з них підпорядковувалися іншим і часто співпрацювали між собою, особливо у військових питаннях. Головне, що об'єднувало міста-держави регіону, від п'ятдесяти з яких залишилися їхні герби, — це те, що їх жителі мали 31 споріднену мову. *Майя* розробили систему писемності. Знайдено близько 15 тис. написів, що описували різні аспекти життя, культури й релігії еліт. *Майя* також мали складний календар для реєстрації дат, відомий як «Довгий рахунок». Він був дуже схожий на наш календар тим, що відлічував роки від фіксованої дати й використовувався всіма містами *майя*. «Довгий рахунок» почався від 3114 року до н. е., хоча ми так і не знаємо, з чим *майя* пов'язували цю дату, що набагато випереджає виникнення будь-чого пов'язаного з суспільством *майя*.

Майя були вмілими будівельниками й самостійно винайшли цемент. Їхні будівлі й написи несуть важливу інформацію про розвиток міст майя, оскільки в них часто записані події за «Довгим рахунком». Дослідивши всі міста майя, археологи визначили, скільки будівель і якого року зведено. Близько 500 року н. е. було лише декілька пам'яток. Наприклад, «Довгий рахунок» повідомив про лише 10 пам'яток, збудованих у 514 році. Поступово їх кількість збільшувалася, досягши двадцяти в 672 році й сорока — у середині VIII століття. Після цього кількість датованих монументів зменшувалася. У IX столітті вона становила 10 пам'яток на рік, а в X столітті дійшла до нуля. Ці датовані написи окреслюють чітку картину розширення міст майя і їх подальше скорочення з кінця VIII століття.

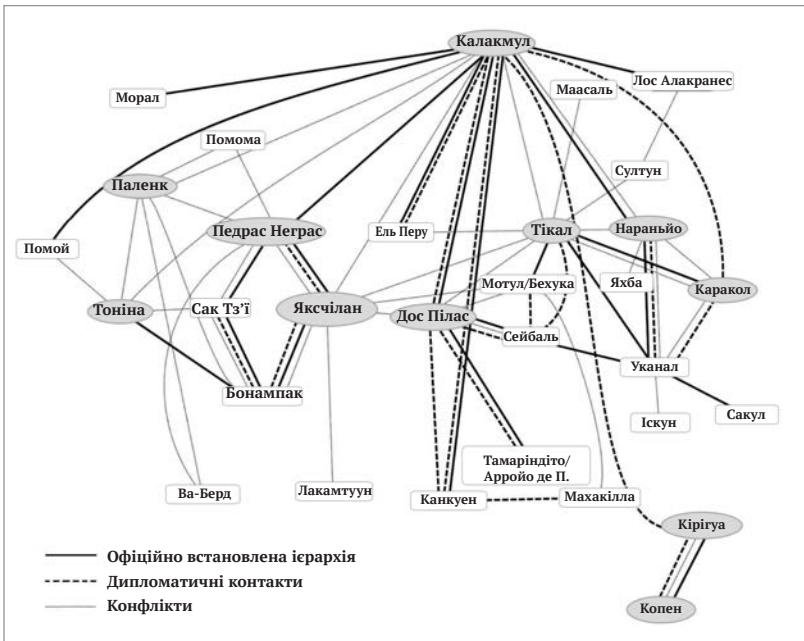
Аналіз дат можна доповнити переліком королів, який вели майя. У місті Копен, що лежить на території нинішнього Гондурасу, є відомий монумент Олтар Q. На ньому записано імена всіх королів від засновника династії К'ініх Якс К'ук Мо («Король зеленого сонця Першого Кетцаля Макао», названий так на честь не сонця, а двох екзотичних пташок лісів Центральної Америки, пір'я яких дуже високо цінували майя). К'ініх Якс К'ук Мо прийшов до влади в Копені у 426 році н. е. Про це стало відомо з дати «Довгого рахунку» на Олтарі Q. Король заснував династію, яка правила 400 років. Дехто з послідовників К'ініх Якс К'ук Мо мав такі ж графічні імена. Герб тринадцятого правителя перекладається як «18 кроликів», за ним ішли «Димова мавпа» і «Димова черепашка», котрий помер у 763 році н. е. Останнє ім'я на Олтарі — король Якс Пасай Чан Йоаат, або «Перший просвітлений Бог небесних блискавок». Він був шістнадцятим правителем цієї лінії й прийняв трон після смерті «Димової черепашки». Після нього з Олтаря відомий лише один із наступних королів — Укіт Тук («Покровитель кременю»). Після Якса Пасая будівництво пам'яток і нанесення написів припинилося, напевно через те, що династію було повалено. Можливо, Укіт Тук не був навіть спадкоємцем трону, а лише претендентом на нього.

Археологи Анн Корінн Фретер, Ненсі Гонлін і Девід Вебстер побудували схему розвитку й занепаду Копена, досліджуючи поширення поселень у його долині впродовж 850 років (від 400-го до 1250 року н. е.) з використанням технології гідратації обсидіану, яка дає змогу обчислити вміст води в обсидіані на дату, коли його добуто. Після видобування вміст води збільшується з відомою швидкістю, що дає змогу археологам обчислювати дату видобутку обсидіану. Фретер, Гонлін і Вебстер склали карту із зображенням місця видобутку обсидіану в долині Копен із визначеною датою. Археологи відстежували, як місто розширювалося, а потім звужувалося. Оскільки можливо орієнтовно визначити

кількість будинків на певній території, можна оцінити загальну площу міста. У період 400–449 років кількість населення була незначна, близько 600 осіб. Поступово вона зростає до максимального значення — 28 тис. осіб у 750–799 рр. н. е. За сучасними стандартами — не дуже велика кількість, однак для того часу це було значне поселення. Тоді Копен був більший за Лондон чи Париж. Інші міста *майя* без сумніву були набагато більші. Згідно з відомостями, отриманими з «Довгого рахунку», 800 рік був піковим за кількістю населення Копена. Відтак місто почало зменшуватися, і на 900 рік кількість населення становила 15 тисяч. Скорочення чисельності тривало, і на 1200 рік кількість населення була такою ж як за 800 років до того.

Основа економічного розвитку Класичної ери *майя* була такою ж, як у племен *бушонг* та *натуфійців*: створення екстрактивних інститутів із певним рівнем державної централізації. Ці інститути мали декілька головних елементів. Близько 100 року н. е. в м. Тікал (Гватемала) виник новий тип династичної монархії. Правлячий клас, до якого входили *ajaw* (лорд чи правитель), призначив головним короля, якого називали *k'ubul ajaw* (Небесний лорд), і вибудував під ним ієрархію аристократів. Небесний лорд організовував суспільство спільно з елітами й спілкувався з богами. Як відомо, цей тип політичних інститутів не допускав участі населення, однак це сприяло стабільності. Небесний лорд підняв данину з аграріїв і організував робітників для будівництва величних пам'яток. Об'єднання інститутів стало основою для різкої економічної експансії. Економіку *майя* було засновано на екстенсивній спеціалізації населення з майстрами в гончарстві, ткацтві, столярній справі, а також виробниками інструментів і орнаментів. *Майя* торгували обсидіаном, шкірами ягуарів, морськими мушлями, какао, сіллю й пташиним пір'ям не лише між собою, а й з іншими країнами аж до Мексики. Цілком можливо, що в *майя* були і гроші. Подібно до *ацтеків* вони використовували зерна какао як валюту.

Шлях, яким Класична ера *майя* дійшла до екстрактивних політичних інститутів, вельми подібний до *бушонгу* — Якс Енб' Сук в Тікалі відіграв таку ж роль, як король Шиаам. Нові політичні інститути значно підвищили економічний добробут, значну частину якого згодом загарбала нова еліта навколо Небесного лорда. Однак після консолідації цієї системи близько 300 року н. е. технологічний розвиток припинився. Незважаючи на те, що існували відомості про покращену іригацію та водогони, аграрні технології були відсталі й фактично не покращувалися. Будівництво і мистецтво з часом розвинули значно складніші технології, проте загалом інновацій було дуже мало.

Карта 10. Міста-держави майя та контакти
і конфлікти між містами

Творчої деструкції бракувало. Однак спостерігалися інші форми деструкції, оскільки добробут, створений екстрактивними інститутами для Небесного лорда й еліти *майя*, призводив до постійних воєнних сутичок, що з часом посилювалися. У написах *майя* зареєстровано ланцюг конфліктів. Кожен напис засвідчував, що війна відбувалася в певний час за «Довгим рахунком». Планета Венера була небесним покровителем війни. *Майя* вважали певні фази орбіти цієї планети як особливо сприятливі для боротьби. Напис, що означав війну, відомий археологам як «зоряні війни», зображено у формі зірки, яка поливає землю рідиною на кшталт води чи крові. Написи також свідчать про союзників і ворогів. Відбувалися тривалі сутички за владу між більшими державами, як-от Тікал, Калакмул, Копен і Паленк, які поневолювали менші країни та робили їх своїми васалами. Свідчення цього можна знайти на пам'ятках, що позначали вступ королів на престол. У цей період вони окреслюють домінування зовнішніх правителів над малими державами.

Карта 10 ілюструє основні міста *майя* й різні структури відносин між ними за реконструкцією археологів Ніколаї Грубе та Симона Мартіна. Ці структури засвідчують, що хоча великі міста — Калакмул, Дос Пілас, П'єдрас Неграc і Яксчілан — мали широкі дипломатичні відносини, між ними відбувалися сутички й домінування одних над іншими.

Разючим фактом щодо колапсу *майя* є те, що він збігається в часі з руйнуванням політичної моделі на основі Небесного лорда. На прикладі Копена ми бачили, що після смерті Якса Пасаї у 810 році королів більше не було. Орієнтовно в цей самий період було зруйновано королівські палаци. У двадцяти милях на північ від Копена в місті Кірігуа між 795-м і 800 роками на трон зійшов останній король. Останній монумент датовано в «Довгому рахунку» 810 роком — у цей рік помер Якс Пасай. Згодом місто було зруйновано. По всій території *майя* відбувалося те саме: політичні інститути, що створювали контекст для розширення торгівлі, сільського господарства й населення, було знищено. Королівські суди не функціонували, монументи й храми не будувалися, а палаци порожніли. Після руйнування політичних і суспільних інститутів розпалася централізація держави, економіка занепадала, а населення зменшилося.

У деяких випадках головні центри колапсували через поширення насильства. Район Петексбатун у Гватемалі, де величні храми послідовно зруйновано, а каміння використано для будівництва оборонних мурів, є одним з яскравих прикладів. Як буде зазначено в наступному розділі, це дуже схоже на кінець Римської імперії. Пізніше навіть у таких містах, як Копен, де знаходять менше ознак насильства в період колапсу, багато пам'яток було пошкоджено чи зруйновано. В інших місцях еліта збереглася навіть після усунення Небесного лорда. У Копені є докази, що еліта зводила нові будинки протягом принаймні двох наступних століть, поки також не зникла. На інших територіях еліти, схоже, зникли одночасно з Небесним лордом.

Відомі археологічні докази не дають змоги зробити чіткі висновки, чому Небесного лорда і його оточення було повалено, а інститути, що створили Класичну еру *майя*, зруйновано. Ми знаємо, що це відбувалося в контексті війни між містами. Цілком можливо, що опозиція й повстанці всередині міст під проводом різних груп еліт скасували ці інститути.

Незважаючи на те, що створені *майя* екстрактивні інститути сприяли добробуту й процвітання міст, а самі еліти збагатилися й створили визначні твори мистецтва та архітектури, система виявилася нестабільною. Екстрактивні інститути, за допомогою яких правила вузька еліта,

утворювали зростаючу нерівність, а отже, спричиняли боротьбу між тими, хто міг отримувати вигоду від екстракції благ із населення. Цей конфлікт неминуче призвів до руйнування цивілізації *майя*.

Що йде не так?

Екстрактивні інститути дуже поширені в історії, адже вони мають потужну логіку: можуть генерувати певний обмежений добробут, одночасно розподіляючи його до рук невеликої групи еліти. Щоб цей розвиток відбувався, має бути політична централізація. Якщо вона існує, то держава — чи еліти, що контролюють державу, — зазвичай мають стимули інвестувати й підвищувати добробут, заохочувати інших до інвестування, щоб держава мала що відбирати в них, і навіть копіювати певні процеси, властиві інклюзивним економічним інститутам і ринкам. У Карибській економіці плантацій екстрактивні інститути набули форму еліти, яка примушувала рабів виробляти цукор. У Радянському Союзі ці інститути набули форму Комуністичної партії, яка переводила ресурси із сільського господарства до промисловості та створювала певні стимули для управлінців і робітників. Як ми вже впевнилися, такі стимули руйнувалися самою природою системи.

Потенціал для створення екстрактивного розвитку посилює політичну централізацію. Саме тому король Шиаам намагався створити Королівство Куба, а *натуфійці* на Близькому Сході — примітивну форму закону й порядку, ієрархію та екстрактивні інститути, що неминуче спричинили Неолітичну революцію. Можливо, подібні процеси лягли в основу появи осілих суспільств і переходу до аграрного виробництва в Америці та простежуються у складній цивілізації *майя*, побудованій на гранично екстрактивних інститутах, що гнобили багатьох на користь вузької еліти.

Розвиток, забезпечений екстрактивними інститутами, радикально відрізняється за своєю природою від розвитку при інклюзивних інститутах. Насамперед він нестійкий. За своєю природою екстрактивні інститути не заохочують до творчої деструкції та в найкращому разі генерують вельми обмежений технологічний прогрес. Розвиток, який вони породжують, тимчасовий. Досвід СРСР яскраво демонструє це. Радянська Росія досягла різкого розвитку, отримавши від інших держав певні новітні технології, а ресурси перевела з неефективного сільського господарства у промисловість. Однак неминуче стимули в усіх секторах — від аграрного до промислового — не змогли стимулювати

технологічний прогрес. Це відбувалося лише в певних галузях, куди надходили додаткові ресурси й де інновації щедرو винагороджувалися за їх велику вагу в конкуренції із Заходом. Радянський розвиток, яким би стрімким він не був, мав відносно коротке життя і «пішов у гудок» на початку 1970-х років.

Брак творчої деструкції й інновацій — не єдина причина існування серйозних обмежень для розвитку при екстрактивних інститутах. Історія міст-держав *майя* ілюструє зловісніший і звичніший кінець, що витікає із самої внутрішньої логіки екстрактивних інститутів. Коли ці інститути дають значні прибутки еліті, інших вони стимулюють до боротьби за те, щоб собою замінити цю еліту. Отже, боротьба і нестабільність притаманні екстрактивним інститутам. Вони не лише зумовлюють зростання неефективності, а й часто повертають у зворотний бік будь-яку політичну централізацію, іноді навіть повністю руйнуючи закон і порядок зі сповзанням у хаос, що й пережили міста-держави *майя* після свого відносного успіху під час Класичної ери.

Попри внутрішні обмеження розвиток при екстрактивних інститутах може бути привабливий у своєму русі. Багато людей у СРСР і ще більше — в західному світі захоплювалися радянським розвитком у 1920–1960-ті й навіть 1970-ті так само, як нині вони загіпнотизовані карколомними темпами економічного розвитку сучасного Китаю. Однак, як буде детальніше розглянуто в Розділі 15, Китай під проводом Комуністичної партії — ще один приклад країни, що розвивається при екстрактивних інститутах. Відповідно, навряд чи процвітання цієї країни буде стійке — поки не відбудуться фундаментальні політичні трансформації до встановлення інклюзивних політичних інститутів.

ДРЕЙФУВАННЯ ВРІЗНОБІЧ

Як Венеція стала музеєм

Група островів, що утворили Венецію, лежить на крайній півночі Адриатичного моря. У Середньовіччі Венеція була, мабуть, найбагатшим містом у світі з найрозвиненішою системою інклюзивних економічних інститутів, підкріплених недосконалою політичною інклюзивністю. У 810 році країна здобула незалежність, власне, у результаті випадку. Економіка Європи відновлювалася після падіння Римської імперії. Королі за прикладом Карла Великого встановлювали сильну центральну політичну владу. Усе це вело до стабільності, більшої безпеки й поширення торгівлі. Венеція мала дуже зручне розташування для отримання вигоди. Вона була нацією мореплавців, адже лежала в самому серці Середземного моря. Зі Сходу надходили прянощі, виготовлені у Візантії товари, а також раби. Венеція стала багатою. У 1050 році, після розвитку протягом принаймні століття, населення Венеції налічувало 45 тис. осіб. До 1200 року ця кількість зросла до 70 тисяч, а до 1330 року — ще на 50% (до 110 тис.). У той час за кількістю населення Венеція прирівнювалася до Парижа та була майже утричі більша за Лондон.

Однією з основ для економічної експансії Венеції була низка договірних інновацій, які зробили економічні інститути інклюзивнішими. Найвідоміша інновація — *commenda*, первісний тип акціонерної компанії, що створювалася лише на термін однієї торговельної транзакції. *Commenda* передбачала двох партнерів — осілого, який перебував у Венеції, та мандрівного. Осілий партнер вкладав капітал у підприємство, а мандрівний супроводжував вантаж. Зазвичай осілий партнер вкладав левову частку капіталу. Молоді підприємці, у яких не було власних статків, могли долучатися до торговельного бізнесу, подорожуючи з товарами. Це був

основний канал для вертикальної соціальної мобільності. Усі втрати під час подорожі партнери ділили пропорційно до капіталу, який вони вкладали. Якщо подорож приносила гроші, прибутки розподілялися відповідно до договорів *commenda* двох типів. Якщо *commenda* була одностороння, осілий партнер вкладав 100% капіталу і отримував 75% прибутку. У разі двосторонньої *commenda* осілий торговець вносив 67% капіталу й отримував 50% прибутку. З досліджень офіційних документів видно, наскільки потужним був вплив *commenda* на стимулювання вертикальної мобільності. У цих документах є багато нових імен людей, які не належали до еліти Венеції. В урядових документах 960, 971 і 982 років кількість нових імен становила, відповідно, 69%, 81% і 65% усіх зареєстрованих.

Ця економічна інклюзивність і поява нових прізвищ завдяки торгівлі змушувала політичну систему ставати ще відкритішою. Дожа, який керував Венецією, Генеральна асамблея обирала на все життя. У загальних зборах усіх громадян, фактично Генеральній асамблеї, домінувала центральна група впливових сімей. Хоча дож мав дуже сильну владу, ця влада поступово обмежувалася змінами в політичних інститутах. Із 1032 року дожа обирали разом із новоствореною Радою дуче, до функцій якої входило також запобігання отриманню дожем абсолютної влади. Першим дожем, якого обмежила Рада, був Доменіко Фабіаніко, багатий торговець шовком із родини, що раніше не обіймала жодних високих посад.

Після цих інституційних змін почалася широка експансія венеціанської торгівлі й влади на морях. У 1082 році Венеція отримала широкі торговельні привілеї в Константинополі. Згодом у цьому місті було створено Венеціанський квартал, де оселилося 10 тис. венеціанців. Це ілюструє початок дії тандему інклюзивних економічних і політичних інститутів.

Економічна експансія Венеції, що стимулювала здійснення політичних змін, різко збільшилася після зміни політичних та економічних інститутів, що відбулися у 1171 році після вбивства дожа. Перша важлива інновація — створення Великої Ради, яка мала стати головним джерелом політичної влади у Венеції. До Ради входили посадовці венеційської держави, наприклад, судді, та домінували аристократи. Крім цих посадовців, щороку спеціальний комітет номінував до неї сто нових членів. Чотири члени визначались жеребкуванням із числа членів чинної Великої Ради. Відтак Рада обирала членів двох підрад — Сенату й Ради Сорока, які мали різні законодавчі й виконавчі функції. Велика Рада обирала також Раду дуче, розширену з двох до шести членів.

Друга інновація — створення для номінації дожа ще однієї ради, обраної Великою Радою шляхом жеребкування. Цей вибір мала ратифікувати Генеральна асамблея, оскільки обирали одну особу. Однак фактично вибір дожа було віддано в руки Великої Ради.

Третьою інновацією стало те, що новий дож при вступі на посаду мав принести присягу, що обмежувала його владу. З часом ці обмеження було поступово розширено. Наступні дожі мусили підкорятися магістрату, а відтак і узгоджувати всі свої рішення з Радою дуче. Рада дуче взяла на себе роль контролера за тим, щоб усі рішення дожа узгоджувалися Великою Радою.

Ці політичні реформи привели до подальшого ланцюжка інституційних інновацій: у законодавстві, створенні незалежних магістратів, судів, апеляційного суду й нових законів про приватний договір і банкрутство. Венеційські економічні інститути відкрили дорогу новим легальним формам бізнесу й типам договорів. Відбулася швидка фінансова інновація. У Венеції тих часів можна побачити початок сучасної банківської системи. Динамічний рух Венеції до інклюзивних інститутів здався непереконливим.

Однак у всьому цьому крилася й напруга. Економічний розвиток, підтримуваний венеційськими інклюзивними інститутами, супроводжувався творчою деструкцією. Кожна нова хвиля підприємливих молодих людей, що збагачувалися завдяки *commenda* чи іншим подібним економічним інститутам, призводила до зменшення прибутків і економічного успіху старої еліти. Нова хвиля не лише зменшувала їхні прибутки, а й зазіхала на політичну владу. Тому для еліт, що засідали у Великій Раді, завжди існувала спокуса, з якою важко боротися, — закрити систему для нових людей.

На початку існування Великої Ради членство в ній визначали щороку. Як уже відомо, наприкінці кожного року жеребкуванням визначали чотирьох виборщиків для номінації ста членів на наступний рік, яких відтак обирали автоматично. Так, 3 жовтня 1286 року Великій Раді було запропоновано змінити це правило, щоб домінування підтверджувалося більшістю в Раді Сорока, яку суворо контролювали сім'ї еліт. Це дало б еліті право вето на нові номінації до ради — те, чого вони раніше не мали. Пропозицію відхилили. 5 жовтня 1286 року було внесено й прийнято іншу пропозицію. Із цього моменту відбувалося автоматичне підтвердження особи, чиї батько й дід були членами ради. В інших випадках було потрібне підтвердження Ради дуче. Правила знову змінилися 17 жовтня. Призначення до Великої Ради тепер мусили затвердити Рада Сорока, дож і Рада дуче.

Дебати і конституційні зміни 1286 року віщували *La Serrata* («Закриття») Венеції. У лютому 1287 року було ухвалене рішення, відповідно до якого автоматично номінувалися й затверджувалися всі, хто був членом Великої Ради протягом попередніх чотирьох років. Нові номінації почала затверджувати Рада Сорока, однак лише 12 голосами. Від 11 вересня 1298 року чинні члени і їхні сім'ї вже не потребували підтвердження. Велика Рада фактично стала закритою для притоку ззовні, а її депутати — спадковою аристократією. Гарантією цього у 1315 році стала публікація *Libro d'Oro* («Золотої книги») — офіційного реєстру венеціанської знаті.

Ті, хто не ввійшов до нового дворянства, не могли дозволити знищити свою владу без боротьби. У 1297–1315 роках політична напруга у Венеції поступово зростала. Велика Рада, реагуючи на це, збільшила кількість членів. У намаганні кооптувати своїх найбільш голосистих опонентів вона зросла з 450 до 1500 членів. Однак це розширення супроводжувалося репресіями. У 1310 році було вперше створено поліцію. Відтоді поступово наростав внутрішній примус, безумовно спрямований на утвердження нового політичного порядку.

Запровадивши політичне *Serrata*, Велика Рада взялася за економічне *Serrata*. Перехід до екстрактивних політичних інститутів продовжився встановленням екстрактивних економічних інститутів. Найважливіше, що вони заборонили використання договорів *commenda*, однієї з найбільших інституційних інновацій, що зробила Венецію багатою. І не дивно: *commenda* вела до збагачення нових торговців, а тепер усталена еліта намагалася приборати їх. Це був лише один крок до більш екстрактивних економічних інститутів. Наступний зроблено 1314 року, відколи венеційська держава почала відбирати й націоналізувати торгівлю. Вона створила державні галери, щоб долучитися до торгівлі, а з 1324 року почала обтяжувати громадян високими податками, якщо ті хотіли зайнятися торгівлею. Торгівля на далекій відстані стала прерогативою аристократів. Це було початком кінця процвітання Венеції. Після монополізації основних ліній бізнесу елітою, що дедалі більше звужувалася, розпочався спад. Венеція перебувала на шляху до першого у світі інклюзивного суспільства, однак у місті почався путч. Політичні й економічні інститути ставали більш екстрактивними, у Венеції розпочався економічний спад. До 1500 року населення скоротилося до 100 тисяч. У 1650–1800 роках, коли кількість населення в Європі різко зростала, у Венеції вона скорочувалася.

Сучасна економіка Венеції, окрім невеликої частки риболовлі, ґрунтується на туризмі. Замість торування нових торговельних шляхів і

вдосконалення економічних інститутів венеціанці готують піцу й морозиво, видують кольорові скляні прикраси для туристів. Подорожувальники приїжджають подивитися на чудеса Венеції, створені до *Serrata*: Палац дожів, коні на Кафедральному соборі Святого Марка, що були вкрадені у Візантії, коли Венеція правила Середземномор'ям. Венеція з економічного світового володаря перетворилася на музей.

У цьому розділі ми зосередимося на історичному розвитку інститутів у різних частинах світу й пояснимо, чому вони розвивалися в різний спосіб. У розділі 4 ми бачили, як інститути Західної Європи йшли відмінним від східноєвропейських шляхом, як інститути Англії почали відрізнятися від решти Західної Європи. Це було наслідком невеликих інституційних відмінностей переважно через інституційний дрейф у взаємодії з критичними збігами обставин. У такому разі можна подумати, що ці інституційні відмінності є лише верхівкою глибокого історичного айсберга, де під ватерлінією ми виявимо англійські та європейські інститути, які невблаганно дрейфують геть від тих, що існують в інших місцях, внаслідок історичних подій, якщо брати до уваги лише історичні події, що відбувалися тисячоліття тому. Решта, скажете ви, — історія.

Але це не так із двох причин. По-перше, рух до інклюзивних інститутів, як засвідчує приклад Венеції, може розвернутися у протилежний бік. Венеція процвітала. Але через руйнування її політичних і економічних інститутів це процвітання обернулося на спад. Сучасна Венеція багата завдяки людям, які заробили свої статки деінде й вирішили витратити їх удома, шануючи славу минулого своєї батьківщини. Те, що інклюзивні інститути можуть повернути назад, засвідчує, що немає простого кумулятивного процесу інституційного розвитку.

По-друге, малі інституційні відмінності, що відіграють критичну роль під час критичних збігів обставин, за своєю природою ефемерні. Оскільки вони малі, їх можна розвернути, потім знову повернути вперед і знову назад. У цьому розділі ми побачимо, що, на противагу географічним або культурним теоріям, Англія, де рішучий крок до інклюзивних інститутів зроблено у XVII столітті, пішла «проти течії» не лише порівняно з тисячоліттями після Неолітичної революції на Близькому Сході, а й із початком Середніх віків після руйнації Римської імперії. Британські острови лежали на краю Римської імперії і мали менше значення, якщо порівнювати з континентальною Західною Європою, Північною Африкою, Балканами, Константинополем чи Близьким Сходом. Коли Західна Римська імперія у V столітті н. е. колапсувала, Британія пережила найбільший спад. Але

політичні революції, що неминуче призвели до Промислової революції, відбулися не в Італії, Туреччині чи навіть континентальній Західній Європі, а на Британських островах.

Для розуміння шляху до Промислової революції Англії та країн, що були її послідовниками, римська спадщина важлива з кількох причин. Найперше, Рим, як і Венеція, впровадив кілька інституційних інновацій. Як і у Венеції, початковий економічний успіх Риму ґрунтувався на інклюзивних інститутах, принаймні за стандартами того часу. Як і у Венеції, ці інститути з часом стали екстрактивними. У випадку Риму це було наслідком переходу від республіки (510–49 роки до н. е.) до імперії (49–76 роки н. е.). Навіть незважаючи на те, що в часи республіки Рим побудував дивовижну імперію, а торгівля на далекі відстані й транспорт розквітали, значна частина римської економіки базувалася на екстракції. Перехід від республіки до імперії посилив екстракцію й неминуче призвів до боротьби, нестабільності й колапсу, який ми спостерігали у випадку міст-держав *майя*.

Друге і значно важливіше — ми дізнаємося, що наступний розвиток інститутів у Західній Європі, які, втім, не були прямою спадщиною Риму, став наслідком критичних збігів обставин, що стосувалися всього регіону на початку колапсу Західної Римської імперії. Ці критичні збіги обставин мали слабку схожість з іншими частинами світу — Африкою, Азією чи Америкою. Однак покажемо також на прикладі історії Ефіопії, що коли інші регіони переживали подібні критичні збіги обставин, вони часом і реагували у доволі подібний спосіб. Розпад Риму призвів до феодалізму, що, як побічний продукт, зумовив кінець рабства, сприяв появі міст поза досяжністю монархів та аристократів, і в цьому процесі створив систему інститутів, у яких політична влада правителів ослабла. Саме на цьому феодальному підґрунті Чорна смерть викликала хаос і зміцнила незалежні міста й селян за рахунок монархів, аристократів і великих землевласників. Саме на цьому тлі реалізовано можливості, створені трансатлантичною торгівлею. Багато регіонів світу не здійснили цих змін і, як наслідок, пішли іншим шляхом.

Чесноти Риму...

У 133 році до н. е. римські сенатори до смерті забили кийками римського плебейського трибуна Тіберія Гракха, а його тіло безцеремонно кинули до річки Тібр. Його вбивці — аристократи, як і сам Тіберій, а керував убивством його двоюрідний брат Публій Корнелій Сципіо Насіка. Тіберій

Гракх мав бездоганний аристократичний родовід як спадкоємець видатних лідерів Римської Республіки разом із Люцієм Емілієм Паулом, героєм Іллірійської та Другої Пунічної воєн, та Сціпію Африканусом, генералом, котрий переміг Ганнібала в Другій Пунічній війні. Чому ж можновладні сенатори і навіть двоюрідний брат постали проти Тіберія?

У відповіді криється суть конфліктів і напруги в Римській Республіці та причини її поступового занепаду. Виступити проти владних сенаторів Тіберія спонукала незгода у критичному питанні щодо розподілу земель і права плебеїв і звичайних римських громадян.

За часів Тіберія Гракха Рим був розвиненою республікою. Його політичні інститути й чесноти римських громадян-солдатів (як змалював Жак-Луї Давід на відомій картині «Клятва Гораційів», де зображено, як сини клянуться батькам захищати Римську Республіку до смерті) досі багато істориків вважають основою успіху Республіки. Близько 510 року до н. е. громадяни Риму створили Республіку, скинувши короля Луція Тарквінія Супербуса, відомого як Тарквіній Гордий. Республіка вдало створила політичні інститути з багатьма інклюзивними елементами. Нею керував магістрат, який щороку переобирали. Те, що склад магістрату щорічно переобирали, а управління здійснювалося багатьма людьми, зменшувало можливість для будь-кого консолідувати чи використовувати свою владу. Інститути Республіки містили систему стримувань і противаг, що досить широко розподіляла владу навіть попри те, що не всі громадяни мали рівне представництво, оскільки голосування було непряме. Третину всього населення становили раби, що були основою виробництва в Італії, однак, зрозуміло, не мали жодних прав, не кажучи вже про політичне представництво.

Як і у Венеції, римські політичні інститути мали плюралістичні елементи. Плебеї могли обирати своїх трибунів із правом вето на дії магістрату, скликати Асамблею плебеїв і пропонувати проекти законів. Саме плебеї у 133 році до н. е. привели до влади Тіберія Гракха. Їхня влада підкріплювалася «сецесією», формою страйку плебеїв, особливо солдатів, які виходили з міста на пагорби й відмовлялися співпрацювати з магістратом, доки їхні вимоги не розглянуть. Такі погрози були особливо чутливі у воєнний період. Вважається, що саме під час такої сецесії у V столітті до н. е. громадяни добилися права обирати своїх трибунів і приймати закони, що управляли їхньою громадою. Їхній політичний і правовий захист, нехай навіть обмежений із погляду сучасних стандартів, забезпечував громадянам економічні можливості й певну інклюзивність в економічних інститутах. У результаті середземноморська торгівля при

Римській Республіці процвітала. Археологічні відомості засвідчують, що хоча більшість і громадян, і рабів мали життєві стандарти лиш трохи вищі від рівня виживання, багато римлян, зокрема й звичайних громадян, отримували високі доходи й мали такі послуги, як міська каналізація та освітлення вулиць.

Більше того, існують свідчення економічного розвитку Римської Республіки. Економічні досягнення можна відстежити за уламками кораблів. Імперія, збудована римлянами, була фактично мережею портових міст — від Афін, Антіохії та Александрії на сході через Рим, Карфаген і Кадіс аж до Лондона на крайньому заході. З розширенням території Риму поширювалася торгівля й морські перевезення, що можна простежити за уламками кораблів на дні Середземного моря. Ці уламки датують різними способами. Часто кораблі везли амфори, наповнені вином чи оливковою олією з Італії до Галлії або іспанською оливковою олією для продажу чи безкоштовної роздачі в Римі. На амфорах, запечатаних посудинах із глини, часто зображали інформацію про те, хто їх зробив і коли. Біля річки Тібр у Римі є невисокий пагорб *Monte Testaccio*, відомий також як *Monte dei Cocci* («Гончарна гора»). Його утворили близько 53 млн амфор. Коли амфори вивантажували з корабля й випорожнювали, їх викидали, через що протягом століть і утворився цей неймовірний пагорб.

Датування інших товарів на кораблях і самих кораблів також інколи можна визначити за допомогою радіовуглецевого аналізу — найточнішої методики, яку використовують археологи для визначення віку органічних решток. Рослини з використанням сонячної енергії генерують енергію внаслідок фотосинтезу, перетворюючи двоокис вуглецю в цукор. У цьому процесі рослини накопичують певну кількість природного радіоактивного ізотопу вуглецю — ^{14}C . Коли рослина гине, ^{14}C поступово розпадається. За уламками корабля археологи можуть визначити вік дерева корпусу, порівнюючи залишкову кількість ^{14}C у ньому з кількістю атмосферного радіоактивного ізотопу. Це дає змогу оцінити, коли зрізали дерево. Лише близько 20 уламків кораблів датовано 500 роком до н. е. Напевно, то були не римські, а, наприклад, карфагенські кораблі. Але пізніше кількість римських кораблів різко зростає. За часів Різдва Христового вона сягнула максимальної кількості 180 знахідок.

Уламки кораблів — потужний спосіб відстеження економічних контурів Римської Республіки. Вони справді свідчать про певний економічний розвиток. Майже 2/3 вантажу кораблів становила власність Римської держави — податки й данина, що перевозили з провінцій до Риму, або зерно й оливкова олія з Північної Африки, яку безкоштовно роздавали

громадянам. Саме ці плоди екстракції здебільшого й утворили *Monte Testaccio*.

Інший вражаючий спосіб знаходження фактів економічного розвитку запропоновано Проектом дослідження Гренландського вікового льоду. Під час падіння сніжинки в невеликих кількостях захоплюють атмосферне забруднення, особливо метали — свинець, срібло й мідь. Сніг замерзає й утворює шар поверх того, що випав у попередні роки. Процес міг тривати тисячоліттями. Це дає вченим незрівнянну можливість визначити рівень атмосферного забруднення тисячі років тому. У 1990–1992 роках Проект дослідження Гренландського вікового льоду пробурих у льоду свердловину завглибшки 3030 м, охоплюючи 250 тисяч років людської історії. Одним із найголовніших відкриттів цього проекту й інших, що передували йому, стало збільшення атмосферних забруднень від 500 року до н. е. Атмосферна кількість свинцю, срібла й міді постійно зростала, досягши максимуму в I столітті н. е. Характерно, що така ж кількість атмосферного свинцю з'явилася знову лише у XIII столітті. Ці факти засвідчують, наскільки інтенсивною була гірничовидобувна галузь Риму, якщо порівнювати з періодами до і після тієї дати. Зростання видобутку руди чітко вказує на економічну експансію.

Однак розвиток Римської Республіки не був стійким і проявлявся в умовах частково інклюзивних, частково екстрактивних інститутів. Хоча громадяни Риму мали політичні й економічні права, рабство було дуже поширене й занадто екстрактивне, а еліта — клас сенаторів — домінувала і в економіці, і в політиці. Незважаючи на існування Асамблеї і трибуна плебеїв, реальна влада належала Сенату, члени якого походили з великих землевласників, що й складали клас сенаторів. Згідно з дослідженнями римського історика Лівія, перший король Риму Ромул створив Сенат. До нього входило сто чоловіків. Їхні спадкоємці утворили клас сенаторів, хоча вливалася й свіжа кров. Розподіл землі був дуже нерівний і, схоже, став ще більш нерівним у II столітті до н. е. Це й був корінь проблем, висунутих Тіберієм Гракхом як трибуном.

З експансією в Середземному морі Рим отримував дедалі більше багатств. Однак цей щедрий дарунок захоплювали декілька багатих сімей сенаторського рангу, унаслідок чого нерівність між багатими й бідними зростала. Сенатори своїми статками завдячували не лише контролю за прибутковими провінціями, а й дуже великим об'єктам нерухомості по всій Італії. Маєтки будували великі групи рабів, що їх часто захоплювали римляни у війнах. Однаково важливим є і походження землі для цих маєтків. До римських армій за часів Республіки входили громадяни-солдати,

котрі були малими землевласниками спочатку в Римі, а потім і в інших частинах Італії. Зазвичай вони в разі потреби воювали в армії, а потім поверталися до своїх земель. Коли Рим розширився й кампанії стали довшими, ця модель перестала діяти. Солдати роками перебували далеко від своїх домівок. Багато землеволодінь не використовувалися. Сім'ї солдатів часом мали величезні борги і перебували на межі голоду. Тому багато ділянок поступово виявилися закинутими, їх поглинули маєтки сенаторів. Із подальшим збагаченням класу сенаторів велика кількість безземельних громадян зібралася в Римі, і часто це були звільнені з армії. Не маючи землі, до якої вони могли повернутися, ці люди шукали роботу в Римі. Наприкінці II століття до н. е. ситуація досягла точки кипіння — і через зростання розриву між багатими й бідними до безпрецедентних розмірів, і тому, що в Римі утворилися орди незадоволених громадян, готових до повстання у відповідь на цю несправедливість і налаштованих проти римської аристократії. Однак політична влада була в руках великих землевласників сенаторського класу, котрі отримували вигоди від змін, що відбувалися протягом останніх двох століть. Більшість не хотіла змін у системі, яка так добре служила їм.

За свідченнями римського історика Плутарха, Тіберій Гракх, подорожуючи Етрурією, нині регіоном у центральній Італії, переконався, що сім'ї солдатів живуть у злиднях. Чи завдяки цьому досвіду, чи через певні суперечки з владними сенаторами того часу Гракх згодом виступив зі сміливим планом зміни розподілу землі в Італії. У 133 році до н. е. Гракх почав боротися за посаду трибуна плебеїв, а потім використав її для просування земельної реформи. Комісія мусила дослідити, чи справді громадські землі зайняті незаконно й мають бути перерозподілені понад законний ліміт у 300 акрів для безземельних громадян Риму. Ліміт у 300 акрів був фактично частиною старого закону, який ігнорували й не виконували століттями. Пропозиція Тіберія Гракха викликала обурення в класі сенаторів, які могли заблокувати здійснення його реформ. Тіберій скористався своєю владою над натовпом прихильників для усунення іншого трибуна, котрий погрожував накласти вето на його земельні реформи. Нарешті запропоновану комісії було створено. Однак Сенат запобіг її впровадженню, не виділивши грошей.

Справи пішли вперед, коли Тіберій Гракх подав вимогу про забезпечення комісії із земельної реформи грошима, що їх надав римлянам король грецького міста Пергамум. Гракх знову намагався стати трибуном частково через побоювання, що Сенат стратить його, якщо він піде з посади. Це дало сенаторам привід заявляти, що Тіберій намагається

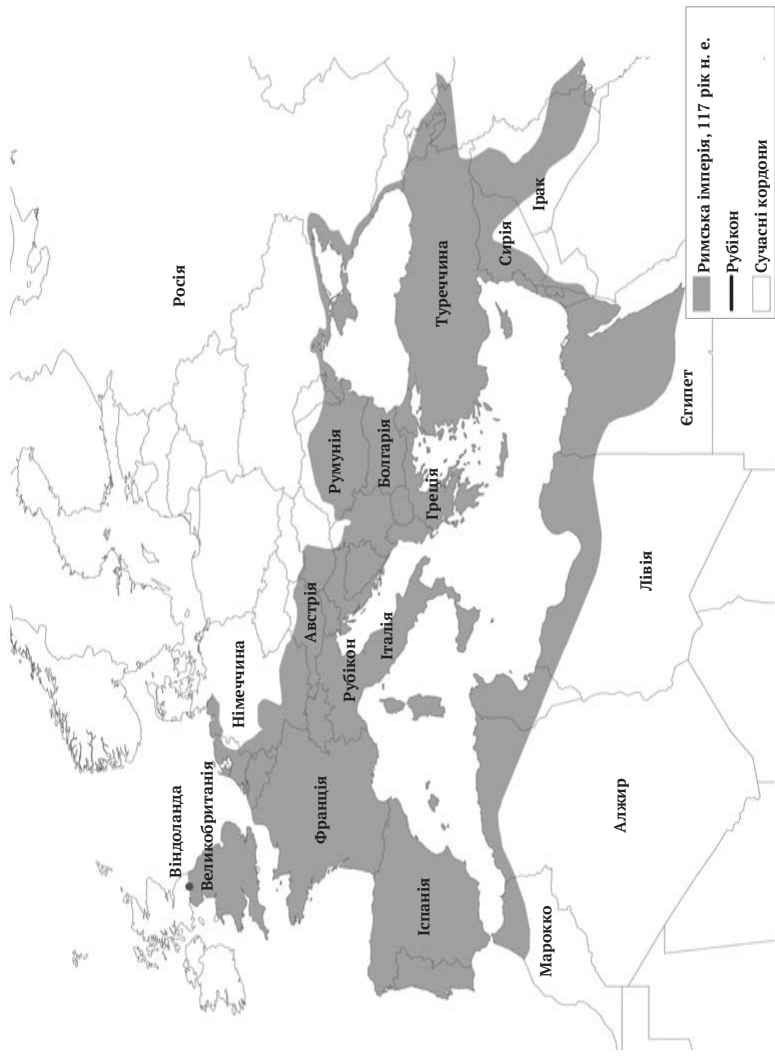
оголосити себе королем. На нього і його прихильників напали, багатьох убили. Тіберій Гракх загинув одним із перших, хоча його смерть не розв'язала проблеми. Інші намагалися реформувати розподіл землі та аспекти римської економіки й суспільства. Багатьох із них спіткала така ж доля. Брата Тіберія Гракха — Гая, наприклад, також убили землевласники, коли він одягнув мантию свого брата.

Подібні сутички точилися час від часу протягом наступного століття. Вони призвели до Союзницької війни 91–87 років до н. е. Агресивний захисник інтересів сенаторів Луцій Корнелій Сулла не лише жорстоко придушив спроби добитися змін, а й різко обмежив владу трибуна плебеїв. Ці питання були в центрі уваги й тоді, коли Юлій Цезар одержав підтримку римлян у своїй боротьбі проти Сенату.

У 49 році до н. е. Юлій Цезар переміг політичні інститути, що утворювали ядро Римської Республіки, коли перевів свій легіон через Рубікон — річку, що відділяла римські провінції Південно-Альпійської Галлії від Італії. Рим здався Цезарю. Вибухнула нова громадянська війна. Цезар став переможцем. Однак у 44 році до н. е. його вбили розгнівані сенатори під проводом Брута і Кассія. Римська Республіка більше не піднялася. Вибухнула нова громадянська війна між прихильниками Цезаря під проводом Марка Антонія та Октавіана і його ворогами. Після перемоги Антоній та Октавіан почали воювати між собою, аж поки Октавіан у 31 році до н. е. не тріумфував у битві при Актіумі. Октавіан, відомий із 28 року до н. е. як Август Цезар, сам правив Римом протягом подальших 45 років. Август створив Римську імперію, хоча віддавав перевагу терміну «Першоприсутній — Принцепс», відповідно до вислову «Перший серед рівних». Він назвав режим у Римі принципатом.

На карті 11 зображено Римську імперію за часів її найвищого розквіту у 117 році н. е., а також річку Рубікон, яку доленосно перейшов Цезар.

Саме цей перехід від республіки до принципату, а згодом і до явної імперії посіяв зерна занепаду Риму. Частково інклюзивні політичні інститути, що були основою економічного успіху, поступово усунулися. Навіть попри боротьбу між сенаторами й іншими багатіями Римська Республіка не мала абсолютистського режиму й ніколи не зосереджувала багато влади в руках одного посадовця. Зміни, започатковані Августом, як і з венеціанською *Serrata*, були спершу політичні, але у V столітті н. е. вони вже мали значні економічні наслідки. У результаті цих змін у V столітті н. е. Західна Римська імперія, як називалася її західна частина після розколу зі Сходом, в економічному й воєнному сенсі занепадала та була на межі колапсу.

Карта 11. Римська імперія у 117 році н. е.

...Пороки Риму

Флавій Аецій — славетна постать пізньої Римської імперії. Як «останнього римлянина» Едвард Гіббон прославив Аеція у книзі «Занепад і крах Римської імперії». У 433-445 роках н. е. генерал Аецій до його вбивства імператором Валентиніаном III був, мабуть, найвпливовішою особою в Римській імперії. Він формував і внутрішню, і зовнішню політику, виграв низку великих битв у війнах проти варварів, а також проти інших римлян у громадянських війнах. Він був єдиним серед впливових генералів, хто воював у громадянських війнах і водночас не прагнув для себе імператорства. Від кінця II століття громадянська війна стала частиною життя Римської імперії. Від смерті Марка Аврелія у 180 році н. е. і до колапсу Західної Римської імперії у 476 році н. е. навряд чи можна знайти хоча б десятиліття без громадянської війни чи палацового перевороту проти імператора. Лише кілька імператорів померли природною смертю або ж загинули в бою. Більшість із них вбили узурпатори чи їхні ж вояки.

Кар'єра Аеція ілюструє зміни від Римської Республіки до пізньої Римської імперії. Його участь у невпинних громадянських війнах і влада в усіх аспектах справ імперії не лише контрастує з набагато обмеженою владою генералів і сенаторів у попередні періоди, а й підкреслює, наскільки радикально змінилися долі римлян за ці століття.

За часів пізньої Римської імперії так звані варвари, до того придушені й долучені до римських армій чи перетворені на рабів, почали домінувати в багатьох частинах Римської імперії. Ще молодого Аеція варвари захопили в полон — спочатку готи під проводом Аларіка, а потім гуни. Римські відносини з цими варварами показові для змін від часів Республіки. Аларік був і диким ворогом, і союзником. У 405 році його було призначено одним із найстарших генералів римської армії. Однак це призначення було тимчасове. У 408 році Аларік уже воював проти римлян, вторгся в Італію й сплюндрував Рим.

Гуни також були і потужними ворогами, і частими союзниками для римлян. Незважаючи на те, що вони колись полонили Аеція, пізніше пліч-о-пліч із ним билися в громадянських війнах. Однак гуни не залишалися надовго на одному боці. Під проводом Аттіли вони провели найбільшу битву проти римлян у 451 році навпроти Рейну. Того разу римлян боронили готи під проводом Теодорика.

Усе це не зупинило намагань римської еліти потурати командувачам варварів не стільки для захисту римських територій, скільки для перемоги у внутрішній боротьбі за владу. Наприклад, вандалі під проводом

їхнього короля Гейзеріка спустошили великі території Іберійського півострова і з 429 року захопили римські житниці в Північній Африці. Рим відповів Гейзеріку пропозицією віддати за наречену неповнолітню доньку Валентиніана III. Гейзерік у той час був одружений із донькою одного з лідерів готів, але це не зупинило його. Він анулював свій шлюб, аргументуючи це тим, що дружина намагалася його вбити. Тож Гейзерік відіслав її назад до сім'ї, спотворивши при цьому її обличчя — відрізавши вуха й кінчик носа. На щастя для майбутньої нареченої, через малий вік вона залишилася в Італії, тож цей шлюб ніколи не був доведений до кінця. Пізніше вона вийшла заміж за іншого впливового генерала Петронія Максимуса, організатора вбивства Аеція імператором Валентиніаном III, якого невдовзі теж убили під час заколоту Максимуса. Пізніше Максимус проголосив себе імператором, але його правління було дуже коротке й завершилося його смертю під час вторгнення вандалів під проводом Гейзеріка в Італію. Рим упав і був сплюндрований.

На початку V століття варвари були буквально біля воріт Риму. Дехто з істориків стверджує, що це були найстрашніші вороги, з якими Рим стикався в часи пізньої імперії. Однак успіх готів, гунів і вандалів проти Риму був радше симптомом, аніж причиною його занепаду. За часів Республіки Рим міг упоратися зі значно організованішими й грізнішими ворогами, наприклад, карфагенянами. Занепадом Рим через причини, подібні до міст-держав *майя*. Дедалі екстрактивніші політичні й економічні інститути Риму призвели до його кінця, оскільки вони викликали сутички й громадянські війни.

Початок занепаду пов'язують із захопленням влади Августом, що привело до зміни політичних інститутів на більш екстрактивні. Сюди входили зміни структури армії, що зробили сецесію неможливою, тим самим вилучивши вирішальний елемент, який забезпечував політичне представництво простих римлян. Імператор Тіберій, який наслідував Августа в 14 році н. е., скасував Асамблею плебей і передав її повноваження до Сенату. Замість політичного голосу римляни отримали безкоштовні жмені зерна, а пізніше — оливкової олії, вина й свинини. Вони розважалися в цирках і на боях гладіаторів. Після реформ Августа імператори почали покладатися не на армію із солдатів-громадян, а на Преторіанську гвардію — створену Августом елітну групу професійних солдатів. Гвардія швидко стала важливим незалежним «брокером» щодо того, хто стане наступним імператором, і найчастіше не мирним шляхом, а за допомогою громадянських воєн та інтриг. Август також зміцнив аристократію

проти рядових римлян. Зростаюча нерівність, що лежала в основі конфлікту між Тіберієм Гракхом та аристократами, ще більш зміцніла.

Зосередження влади в центрі знизило безпеку прав власності простих громадян. Державні землі за часів імперії також розширювалися внаслідок конфіскацій і зрештою зайняли половину всіх земель у багатьох частинах імперії. Права власності стали особливо нестійкими через концентрацію влади в руках імператора і його оточення. В таких умовах, які мало відрізнялися від того, що ми бачили у випадку міст-держав *майя*, боротьба за контроль над цією впливовою посадою зростала. Громадянські війни стали регулярними аж до хаосу V століття, коли варвари взяли владу. Наприклад, Септимій Северус відібрав владу в Дидія Юліана, що став імператором після вбивства Пертінакса у 193 році н. е. Северус, третій імператор у так званий «рік п'яти імператорів», почав війну проти своїх супротивних позивачів — генералів Песценнія Нігера й Клодія Альбінуса, яких було переможено, відповідно, у 194-му і 197 роках. Северус конфіскував усе майно переможених у розпочатій громадянській війні. Хоча сильні правителі Траян (98–117 роки н. е.), Адріан і Марк Аврелій у наступному столітті могли зупинити спад, вони не мали змоги або не хотіли розв'язувати фундаментальні інституційні проблеми. Жоден із них не запропонував скасувати імперію чи заново створити політичні інститути за моделлю республіки. Після Марка Аврелія, попри всі його успіхи, до влади прийшов його син Коммодус, який був більше схожий на Калігулу чи Нерона, ніж на батька.

Зростання нестабільності видно з розташування й планування міст імперії. У III столітті кожне більш-менш значне поселення обносили захисним муром. У багатьох випадках історичні пам'ятки розбирали, щоб мати каміння для фортифікаційних робіт. У Галлії до приходу римлян у 125 році до н. е. було прийнято селитися на верхівках пагорбів, оскільки так легше оборонятися. Після приходу римлян поселення перенесли вниз у долини. У III столітті ця тенденція стала зворотною.

Разом зі зростанням політичної нестабільності відбувалися й суспільні зміни, що посилювали екстрактивний характер економічних інститутів. Громадянство поширилося настільки, що у 212 р. н. е. майже всі жителі імперії були її громадянами. Однак це супроводжувалося змінами в статусі громадянина. Будь-які принципи рівності перед законом зникли. Наприклад, за часів імператора Адріана (117–138 роки) існували чіткі відмінності в законах, які застосовували для різних категорій римських громадян. Важливо також, що роль громадянина цілковито відрізнялася від такої за часів Римської Республіки, коли громадяни могли впливати на політичні й економічні рішення через асамблеї в Римі.

Рабство залишилося незмінним по всій імперії, однак з'явилися певні суперечності щодо того, чи зменшилася частка рабів протягом століть. Важливо також те, що з розвитком імперії дедалі більше аграріїв отримували напівкріпацький статус і були прив'язані до землі. Статус цих кріпаків «*coloni*» широко дискутується в законодавчих документах типу *Codex Theodosianus* і *Codex Justinianus* і, схоже, бере початок за доби імператора Діоклетіана (284–305 роки). Права землевласників над кріпаками постійно розширювалися. Імператор Константин у 332 році дозволив землевласникам садити кріпака на ланцюг, якщо була підозра, що він збирається втекти, а з 365 року кріпаки не мали права продавати свою власність без дозволу землевласника.

За прикладом застосування аналізу уламків кораблів і вікового льоду Гренландії для відстеження економічної експансії Риму можна застосувати цей аналіз для відстеження його занепаду. На 500 рік кількість кораблів із 500 зменшилася до 20. Із занепадом Риму середземноморська торгівля колапсувала. Дехто з дослідників навіть стверджує, що вона не поверталася до рівня Римської Республіки аж до XIX століття. Гренландський лід свідчить про те саме. Римляни використовували для монет срібло, а свинець ішов на інші потреби, включно із трубами й столовим начинням. Після максимуму в I столітті н. е. осад свинцю, срібла й міді у віковій кризі знизилися.

Досвід економічного розвитку під час Римської Республіки був разючим, як і інші випадки розвитку при екстрактивних інститутах, наприклад, у Радянському Союзі. Але цей розвиток був обмежений і нестійкий, навіть якщо взяти до уваги, що відбувався він при частково інклюзивних інститутах. Розвиток ґрунтувався на відносно високій продуктивності сільського господарства, значній данині з провінцій і торгівлі на далекі відстані, однак не був підкріплений технологічним прогресом чи творчою деструкцією. Римляни успадкували певні основні технології, залізні інструменти і зброю, писемність, оранку плугом і будівельні технології. На ранній стадії республіки вони створили інші технології: цементне мурування, насоси й водяне колесо. Однак під час Римської імперії технології перебували в стані стагнації. Наприклад, конструкція кораблів майже не змінилася, римляни так і не винайшли стерна, замість цього керуючи кораблем за допомогою весел. Водяні колеса поширювалися дуже повільно, тому енергія води не змогла революціонізувати римську економіку. Навіть такі видатні творіння, як акведуки й міська каналізація, використовували наявні технології, хоча й удосконалені. Певний розвиток міг відбуватися без інновацій на основі наявних технологій, однак це був

розвиток без творчої деструкції, до всього ще й нетривалий. За згортанням прав власності й економічних прав громадян відбулися й утиски їхніх політичних прав. Економічний розвиток зупинився. Цікаво зазначити, що створення й поширення нових технологій у Римі відбувалося під тиском держави. Це добре, доки уряд не вирішить, що технологічний розвиток — не в його інтересах просто зі страху перед творчою деструкцією. Видатний римський письменник Плутарх Старший розповів таку історію.

Під час правління імператора Тіберія один чоловік винайшов скло, яке не б'ється, і звернувся до імператора, сподіваючись на велику винагороду. Він продемонстрував свій винахід. Тіберій запитав його, чи розповів той про свій винахід ще комусь. Коли чоловік відповів «ні», Тіберій звелів схопити його і стратити: «щоб золото не знецінилося до вартості болота». Тут є два цікаві моменти. По-перше, той чоловік пішов до Тіберія по винагороду, а не для створення спільного бізнесу й отримання прибутків від продажу скла. Цей випадок показує роль римського уряду в контролі над технологіями. По-друге, Тіберій залюбки знищив інновацію через шкідливий економічний ефект, який вона могла спричинити. Це був страх перед економічними впливами творчої деструкції.

Існують також прямі докази страху перед політичними наслідками творчої деструкції за часів імперії. Сутоніус розповідав, як імператор Веспасіан, котрий правив у 69–79 рр. н. е., прийняв чоловіка, який винайшов спосіб транспортування колон для Капітолія — цитаделі Риму — за досить малі кошти. Колони були великі й важкі. Їх було дуже складно переміщати. Перевезення колон до Риму з копалень, де вони були висічені, потребувало роботи тисяч людей зі значними витратами від уряду. Веспасіан не вбив того чоловіка, але й використати інновацію відмовився, заявивши: «Як я можу годувати простолюдинів?». Винахідник знову звернувся до уряду. Мабуть, це природніше за скло, що не б'ється, бо римський уряд був повністю причетний до висічення й транспортування колон. І знову інновацію було відкинуто через страх перед творчою деструкцією, але вже не так в економічному сенсі, як через побоювання політичної творчої деструкції. Веспасіан вважав, якщо не давати людям відчуття щастя й контролю, виникне політична дестабілізація. Плебеї Риму мусили перебувати в стані постійної зайнятості й покори, отже, їм потрібно увесь час давати роботу на кшталт перевезення колон. Це доповнювало принцип «хліба й видовищ», що також надавалися безкоштовно для заспокоєння громадян. Слід зазначити, що обидва випадки сталися після колапсу Республіки. Римські імператори мали значно більше влади для блокування змін, аніж це було за часів Республіки.

Інша важлива причина браку технологічних інновацій — превалювання рабської праці. Із розширенням підконтрольних Риму територій дуже багато людей поневолили. Їх часто привозили до Італії для роботи у великих маєтках. Багатьом громадянам Риму не потрібно було працювати: вони жили на подачки від уряду. Звідки могли братися інновації? Ми вже довели, що інновації з'являються в нових людей із новими ідеями, що продукують нові рішення старих проблем. У Римі виробництвом займалися раби, а пізніше — кріпаки, котрі не мали стимулів до інновацій, оскільки не вони, а їхні хазяї отримували зиски від будь-якої інновації. У цій книзі ми багато разів зустрінемося з тим, що економіка на основі примусової праці й системи на кшталт рабства й кріпацтва неодмінно постає проти інновацій. Це твердження справедливе для всіх періодів — від стародавнього світу до наших днів. У США, наприклад, саме північні штати брали участь у Промисловій революції, а не південні. Звичайно, рабство й кріпацтво сприяли накопиченню величезних статків рабовласників, однак не створювали технологічних інновацій чи добробуту для всього суспільства.

Жодного листа з Віндоланди

У 43 р. н. е. римський імператор Клавдій загарбав Англію, але не захопив Шотландію. Остання марна спроба зробити це належала римському губернатору Агриколі, який зрештою здався й у 85 р. н. е. збудував низку фортів для захисту північних кордонів Англії. Одним із найбільших фортів була Віндоланда, що лежала на відстані 35 миль на захід від Ньюкастла. На карті 11 форт зображено точкою на крайньому північному заході Римської імперії. Пізніше Віндоланду було долучено до 85-мильного оборонного муру, побудованого імператором Адріаном, але у 105 році, коли там стояв римський центуріон Кандид, це ще був окремий форт. Кандид зі своїм другом Октавієм займався постачаннями для римського гарнізону. Одного разу він отримав відповідь на свій лист від Октавія:

«Октавій своєму братові Кандиду, вітаю.

Я декілька разів писав тобі, що купив близько 5000 модіїв¹⁷ зерна, і для цього потрібні гроші. Якщо ти не надішлеш мені принаймні 500 динарів, я втрачу 300 динарів завдатку і потраплю в складне становище. Тому прошу тебе якнайшвидше надіслати мені гроші. Сховище, куди ти

¹⁷ 1 модій орієнтовно дорівнював 6,5 кг — Прим. перекл.

писатимеш, називається Катарактоніум. Вкажи, щоб мені віддали гроші й транспорт. Я вже зібрав його, за винятком того, де виникли проблеми з хворими тваринами через дуже погані дороги. Запитай Тертія про 8,5 динарів, які він отримав від Фаталіса. Він не поклав їх на мій рахунок. Постарайся вислати мені гроші, щоб я відправив зерно на обмолот. Передавай вітання Спектатусу й Фірмусу. Бувай».

Листування між Кандидом і Октавієм демонструє важливі аспекти економічного добробуту римської Англії. Воно свідчить про розвинену монетарну економіку з фінансовими послугами. Можна також помітити наявність доріг, навіть якщо вони подекуди були в поганому стані. Бачимо й існування фіскальної системи, що збирала податки для зарплатні Кандиду. А найочевидніше, що обидва були письменними й могли користуватися поштовими послугами. Римська Англія також мала розвинене виробництво високоякісного посуду, особливо в Оксфордширі, міські центри з лазнями й публічними центрами, а також технології будівництва з використанням вапна й черепиці для дахів.

У IV столітті все це прийшло в занепад. У 411 році Римська імперія залишила Англію. Війська було виведено, а тим, що залишилися, перестали платити. З розпадом Римської держави адміністрацію заміняли місцеві. До 450 року економічне процвітання припинилося. Гроші зникли з обігу. Міські поселення було покинуто, будинки руйнувалися. Дороги позаростали бур'яном. Гончарні вироби вже виготовляли вручну, а не на фабриках. Люди забули, як використовувати вапно, а писемність поступово зійшла нанівець. Дахи робили з дерева, а не черепиці. Ніхто більше не писав із Віндоланди.

Із 411 року Англія переживала економічний колапс і поринула в бідність — і не вперше. З попереднього розділу відомо, як близько 9500 року до н. е. на Близькому Сході розпочалася Неолітична революція. Тоді як жителі Єрихона і Абу Хурейра жили в малих містах і селах, жителі Англії все ще займалися мисливством і збиранням плодів і робили це протягом наступних 5500 років. І навіть пізніше англійці не винайшли землеробства чи тваринництва. Воно принесено ззовні мігрантами, які мандрували тисячі років Європою з Близького Сходу. Коли англійці опановували ці інновації, жителі Близького Сходу будували міста, винаходили писемність і створювали гончарні вироби. До 3500 року до н. е. в Месопотамії (сучасний Ірак) виникли такі міста, як Урук і Ур. Урук населяло близько 14 тис. осіб у 3500 році до н. е., а пізніше — і до 40 тисяч. Водяне колесо з глечиками було винайдено у Месопотамії майже в той самий

час, що й колеса для перевезень. Столиця Єгипту Мемфіс згодом стала великим містом. Писемність виникла майже одночасно в обох регіонах. Коли єгиптяни зводили великі піраміди Гіза близько 2500 року до н. е., англійці будували свою найвідомішу стародавню пам'ятку — кам'яне коло в Стоунхенджі. Непогано за англійськими стандартами, але це не настільки велике будівництво, щоб розмістити один із церемоніальних кораблів, похований біля підніжжя піраміди короля Кхуфу. До і під час римського періоду Англія відставала й запозичувала технології в Близького Сходу й решти Європи.

Попри таку нещасливу історію, саме в Англії виникло перше інклюзивне суспільство й відбулася Промислова революція. Ми вже говорили раніше (див. с. 94-104), що це стало результатом взаємодії між малими інституційними відмінностями й критичними збігами обставин, зокрема Чорною смертю й відкриттям Америки. Розходження в Англії мало історичні корені, але погляд із Віндоланди свідчить, що ці корені не були занадто глибокі й історично визначені наперед. Вони не були посіяні в Неолітичній революції чи навіть у століттях римської гегемонії. У 450 році н. е., на початку періоду, який історики називають Темними віками, Англія відійшла назад у бідність і політичний хаос. Протягом століть в Англії не було ефективної централізованої держави.

Шляхи розходяться

Поява інклюзивних інститутів і подальший промисловий розвиток в Англії не був прямим наслідком римських (чи більш ранніх) інститутів. Це не означає, що з падінням Західної Римської імперії, головної події, що вплинула на всю Європу, не сталося нічого значного. Оскільки різні частини Європи перебували під впливом того самого критичного збігу обставин, їхні інститути мали би дрейфувати подібним між собою чином, можливо, загалом характерним для Європи. Падіння Римської імперії було критичною частиною спільних збігів обставин. Цей європейський шлях відрізняється від інших частин світу, включно із тропічною Африкою, Азією й Америкою, що розвивалися в інший спосіб, оскільки вони не зіткнулися з критичним збігом обставин.

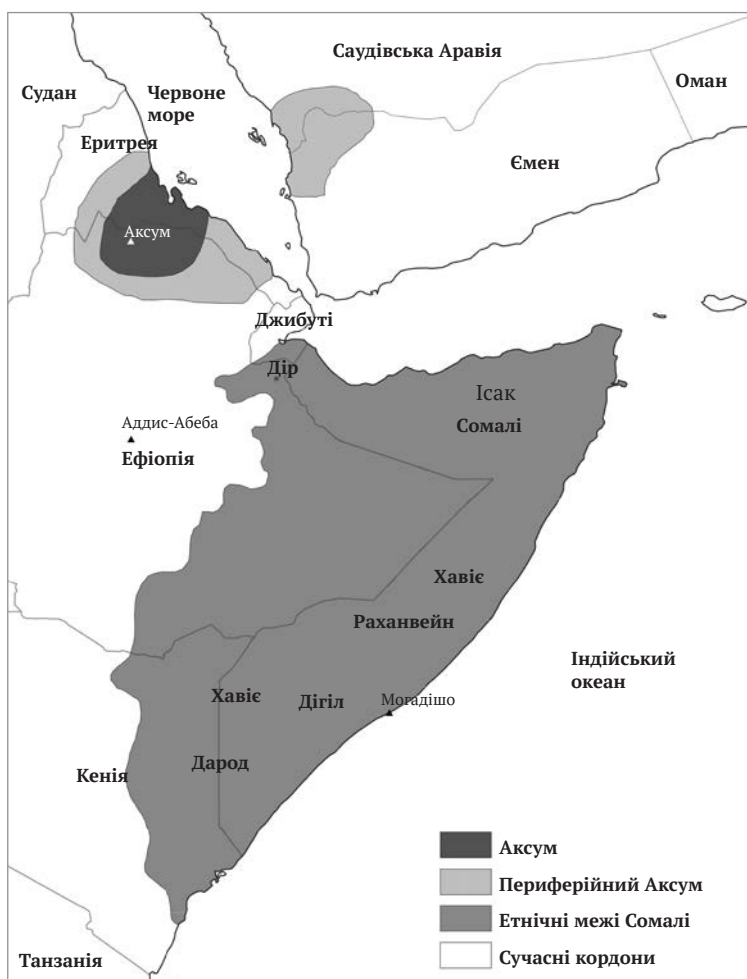
Римська Англія колапсувала гучно. Такого не сталося в Італії, Римській Галлії (сучасна Франція) чи навіть Північній Африці, де багато старих інститутів вижили в певних формах. Безсумнівно, перехід від домінування однієї Римської держави до множини держав франків, вестготів, остготів, вандалів і бургундців був дуже важливий. Влада цих держав

була значно слабша. Вони зазнавали численних нападів з боку власних провінцій. Із півночі прийшли вікінги й датчани на довгих кораблях. Зі сходу — гуни на конях. Нарешті, виникнення ісламу як релігії й політичної сили через сто років після смерті в 632 році н. е. Магомета привело до формування нових ісламських держав переважно у Візантійській імперії, Північній Африці й Іспанії. Ці спільні процеси струснули Європу. Відтак виник особливий тип суспільства, який прийнято називати феодалізмом. Феодальне суспільство було децентралізоване, бо сильні централізовані держави зникли, навіть попри намагання деякого з правителів, скажімо, Карла Великого, побудувати їх.

Феодальні інститути, що опиралися на невільну примусову працю (кріпаків), були екстрактивні й створювали основу для тривалого періоду екстрактивного й повільного зростання в Європі протягом Середніх віків. Однак вони мали свої наслідки для подальших досягнень. Наприклад, під час зведення сільського населення до статусу кріпаків рабство в Європі зникло. За часів пониження статусу селян до кріпаків еліта не бачила сенсу зберігати рабів як окремий клас, характерний для попереднього суспільства. Феодалізм створив також владний вакуум, у якому могли процвітати незалежні міста, що спеціалізувалися на виробництві й торгівлі. Однак коли рівновага влади змінилася через Чорну смерть, а кріпацтво в Західній Європі почало розсипатися, з'явилися шанси для утворення набагато плюралістичнішого суспільства без рабства.

Критичні обставини, що призвели до виникнення феодального суспільства, були виразні, але не обмежувалися лише Європою. Доречно порівняти їх із сучасною африканською країною Ефіопією, що виникла з Королівства Аксум, заснованого на півночі цієї країни близько 400 року до н. е. Аксум був відносно розвиненим королівством для свого часу й брав участь у міжнародній торгівлі з Індією, Аравією, Грецією та Римською імперією. У той час його в багатьох аспектах можна було порівняти зі Східною Римською імперією. Аксум мав гроші, зводив монументальні громадські споруди й дороги, мав також дуже подібні технології в сільському господарстві та кораблебудуванні. Між Аксумом і Римом проводять цікаві ідеологічні паралелі. У 312 році н. е. римський імператор Константин перейшов до християнства, як це зробив майже в той самий час король Аксуму Езана.

На карті 12 зображено розташування історичної держави Аксум у сучасній Ефіопії та Еритреї з регіонами на протилежному боці Червоного моря в Саудівській Аравії та Ємені.

Карта 12. Імперія Аксум і кланові сім'ї Сомалі

Подібно до Риму, Аксум теж занепадав. Його історичний занепад відбувався шляхом, подібним до Західної Римської імперії. Роль, яку відіграли гуни й вандали, у випадку Аксуму припала арабам, які в VII столітті поширили свої володіння на Червоне море й південь Аравійського півострова. Аксум втратив свої колонії в Аравії й торговельні шляхи. Це прискорило економічний занепад: гроші перестали чеканити, міське

населення зникло, держава інкапсулювалася в центральній частині та на високогір'ях сучасної Ефіопії.

У Європі феодальні інститути виникли після колапсу централізованої держави. Те саме трапилося в Ефіопії на основі системи *gult*, що передбачала дарування землі імператором. Цей інститут згадується в манускриптах XIII століття, хоча він міг бути започаткований значно раніше. Термін *gult* походив із мови амхарі й означав «йому дали маєток». В обмін на землю носій *gult* мусив служити імператору, особливо у військово-му сенсі. Натомість носій *gult* мав право збирати на його землі данину в землеробів. Різні історичні джерела свідчать, що носії *gult* забирали від половини до $\frac{3}{4}$ продукції аграріїв. Ця система сформувалася незалежно, але була дуже подібна до європейського феодалізму, навіть більш екстрактивна. На піку феодалізму в Англії кріпаки підлягали менш обтяжливій екстракції. Вони віддавали лордам майже половину свого врожаю в тій чи тій формі.

Однак Ефіопія не була характерною для Африки. В інших країнах рабство не замінили на кріпацтво — рабство в Африці й інститути, що підтримували його, тривали набагато довше. Навіть первинний шлях Ефіопії був дуже відмінний. У VII столітті Ефіопія в горах Східної Африки виявилася ізольованою від процесів, що впливали на інституційний шлях Європи: утворення незалежних міст, слабкі обмеження, що накладалися на монархів, та поширення трансатлантичної торгівлі після відкриття Америки. Внаслідок цього її версія абсолютистських інститутів залишалася неперевершеною. Пізніше Африканський континент взаємодіяв з Європою і Азією в зовсім інший спосіб. Східна Африка стала основним постачальником рабів до арабського світу, а Західна й Центральна Африка були залучені до світової економіки протягом експансії Європи, пов'язаної з трансатлантичною торгівлею, як постачальник рабів. Те, як трансатлантична торгівля привела до різко відмінних шляхів між Західною Європою й Африкою, — ще один приклад інституційного розходження, спричиненого взаємодією між критичними обставинами й наявними інституційними розбіжностями. Тоді як в Англії прибутки від работоргівлі допомогли збагатитися тим, хто протистояв абсолютизму, в Африці вони допомагали створювати й зміцнювати абсолютизм.

Що далі від Європи, то вільніше відбувалися процеси інституційного дрейфу власними шляхами. Наприклад, в Америці, яка була відрізана від Європи протягом 15 тис. років до н. е. через танення криги між Аляскою й Росією, мали місце інституційні інновації, подібні до натуфійських, що

вели до осілого життя, ієрархії й нерівності, тобто — екстрактивні інститути. Вони спостерігалися спочатку в Мексиці, Перу в Андах і Болівії та привели до американської Неолітичної революції з окультуренням маїсу. Саме в цих місцях відбувалися ранні форми екстрактивного розвитку, що ми спостерігали в містах-державках майя. Але так само, як значний прорив до інклюзивних інститутів у Європі не відбувся там, де римський світ мав найсильніший вплив, інклюзивні інститути в Америці не розвинулися на землях цих ранніх цивілізацій. Як ми дізналися з розділу 1, ці густонаселені цивілізації хибно взаємодіяли з європейським колоніалізмом, створюючи «поворот долі» й спричиняючи зубожіння процвітаючих територій Америки. Нині саме Сполучені Штати Америки та Канада, які колись були позаду порівняно зі складними цивілізаціями Мексики, Перу й Болівії, значно багатші, ніж решта Америки.

Наслідки раннього розвитку

Тривалий період між Неолітичною революцією, що почалася у 9500 році до н. е., та Промисловою революцією в Британії наприкінці XVIII століття хаотично заповнений раптовими зусиллями досягнути економічного розвитку. Ці спроби реалізувалися несміливими інституційними інноваціями. У Стародавньому Римі інститути республіки, що забезпечували певний рівень економічної життєздатності й побудову величної імперії, ослабли після путчу Юлія Цезаря й зміцнення імперії за часів Августа. Руїнування Римської імперії тривало століттями. Кінець був неминучий — щойно відносно інклюзивні республіканські інститути поступилися місцем більш екстрактивним інститутам імперії, економічний спад став невідворотним.

Динаміка Венеції подібна. Економічне процвітання Венеції забезпечували інститути з важливими інклюзивними елементами. Однак вони були підірвані, коли тодішня еліта блокувала систему від новачій і навіть знищила економічні інститути, які забезпечували процвітання республіки.

Яким би впливовим не був досвід Риму, не його спадщина сприяла розвитку інклюзивних інститутів у Англії до британської Промислової революції. Історичні чинники визначають те, як розвиваються інститути, однак це не простий, наперед визначений кумулятивний процес. Приклад Риму і Венеції показує, як легко кроки до інклюзивності можуть повернути назад. Економічний та інституційний ландшафт, який Рим створив у Європі й на Близькому Сході, не обов'язково вів до стійкіших

інклюзивних інститутів у наступні століття. Спочатку вони могли виникнути й стати найсильнішими в Англії, де вплив Риму був найслабший і протягом V століття припинився майже без наслідків. Навпаки, як обговорювалося в розділі 4, історія відіграє свою роль через інституційний дрейф, що створює такі інституційні відмінності, якими б малими вони не були, які посилюються під час взаємодії з критичними збігами обставин. Саме тому, що ці відмінності часто незначні, вони можуть легко повернути у зворотний бік і не обов'язково є наслідком простого кумулятивного процесу.

Звичайно, вплив Риму мав тривалий ефект у Європі. Римські закони та інститути впливали на закони та інститути, які створювали королівства варварів після колапсу Західної Римської імперії. Падіння Риму викликало також децентралізацію політичного ландшафту, що перетворився на феодалний лад. Зникнення рабства й утворення незалежних міст були тривалими похідними (і, безумовно, історично непередбачуваними) побічними продуктами цього процесу. Це могло бути особливо результативним після того, як Чорна смерть глибоко струснула феодалне суспільство. З попелу Чорної смерті виникли сильніші міста, а селяни більше не були прив'язані до землі й зобов'язань перед феодалами. Саме ці критичні обставини, спричинені падінням Римської імперії, привели до сильного інституційного дрейфу всієї Європи, який нічим не нагадував ці процеси в тропічній Африці, Азії чи Америці.

Наприкінці XVI століття Європа в інституційному сенсі радикально відрізнялася від тропічної Африки й Америки. Хоча Європа не була значно багатшою за найяскравіші азійські цивілізації в Індії чи Китаї, вона відрізнялася від них головними особливостями. Наприклад, розвиненими представницькими інститутами, несхожими на азійські. Як буде показано в наступних двох розділах, малі інституційні відмінності справді мали значення в Європі. На перший план вийшла Англія, оскільки саме там феодалний лад створив широкі можливості для комерційного мислення землеробів і незалежних міських центрів, завдяки чому могли процвітати торговці й промисловці. Ці групи вже вимагали у своїх монархів безпечніших прав власності, різних економічних інститутів і політичного голосу. Увесь цей процес рушив уперед у XVII столітті.

ПОВОРОТНИЙ ПУНКТ

Проблеми з панчохами

У 1583 році Вільям Лі повернувся з навчання в Кембриджському університеті, аби стати місцевим священиком у Калвертоні (Англія). Перед цим Єлизавета I (1558–1603 роки) видала наказ, щоб усі її піддані завжди носили плетені капелюхи. Щодо цього Лі написав: «В'язальниці були єдиними, хто міг виробляти капелюхи, але це потребувало часу. Я почав думати. Спостерігав за матір'ю та моїми сестрами, котрі з вечора до світанку орудували спицями. Якщо вбрання треба робити двома спицями в одну нитку, то чому не брати кілька спиць на одну нитку?»

Ця думка заклала початок механізації текстильного виробництва. Лі захопився створенням машини, яка звільнить людину від нескінченного плетіння вручну. Він згадував: «Я почав нехтувати своїми обов'язками перед церквою і сім'єю. Ідея моєї машини та її створення проникла в мій мозок і серце».

Нарешті у 1589 році його «панчішна рама» — ткацька машина — була готова. Винахідник поїхав до Лондона, схвилювано чекаючи розмови з Єлизаветою I. Лі хотів показати, якою корисною є його машина, та попросити про патент, що запобіг би копіюванню його машини іншими людьми. Він орендував будинок, щоб скласти машину. За сприяння місцевого представника в Парламенті Річарда Паркінса винахідник зустрівся з Генрі Карі, лордом Хадсоном, членом Особистої ради королеви. Карі влаштував так, щоб Єлизавета I прийшла подивитися на машину, однак її реакція була нищівна. Королева відмовилася видати Лі патент і натомість сказала: «Ти старався, майстре Лі. Подумай, що принесе твій винахід моїм бідним підданим. Зруйнує їх, позбавить роботи і перетворить на жебраків». Приголомшений Лі переїхав до Франції, намагаючись випробувати свою долю.

Однак коли й там його спіткала невдача, Лі повернувся до Англії. Відтак винахідник звернувся до Якова I (1603–1625 роки), наступника Єлизавети I. Яків I також відмовив через ті ж причини, що й Єлизавета. Королі боялися, що механізація панчішного виробництва призведе до політичної дестабілізації. Вона викине людей із роботи, спричинить безробіття й політичну нестабільність, а отже, загрожуватиме королівській владі. Ткацький станок був інновацією, що обіцяла значне збільшення продуктивності, але й створювала творчу деструкцію.

Реакція на чудовий винахід Лі ілюструє головну ідею цієї книги. Страх перед творчою деструкцією — це головна причина того, чому перед Неолітичною та Промисловою революціями не відбувалося стійкого поліпшення життєвих стандартів. Технологічна інновація сприяє процвітанню людського суспільства. Вона одночасно замінює старе новим і руйнує економічні привілеї та політичну владу певних людей. Для стійкого економічного розвитку потрібні нові технології, удосконалені способи діяльності, які найчастіше виникають завдяки таким новачкам, як Лі. Усе це може сприяти процвітанню країни, однак ініційований процес творчої деструкції загрожує зруйнувати стиль життя тих, хто працює зі старими технологіями, як-от ткалі, котрі стали би безробітними в результаті технології Лі. Ще важливіше те, що головні інновації, подібні до ткацької машини Лі, загрожують переформувати політичну владу. Зрештою, Єлизавета I і Яків I відмовили Лі в патенті не через турботу про тих, хто міг стати безробітним, а через страх стати політичними лузерами. Страх, що ті, кого звільнять у результаті впровадження інновації, спричинять політичну нестабільність і загрожуватимуть владі. Як ми бачили у випадку луддитів (див. с. 79-81), часто існує можливість обійти опір робітників, таких як в'язальниці. Однак еліта, особливо коли її політична влада опиняється під загрозою, створює непереборні бар'єри для інновацій. Той факт, що еліти можуть дуже багато втратити від творчої деструкції, означає не лише те, що вони не будуть творцями інновацій, а й те, що вони часто опиратимуться й намагатимуться зупинити інновації. Тому суспільство потребує новачків, котрі впроваджуватимуть найрадикальніші інновації. Ці новачки і творча деструкція, яку вони викликають, мають подолати різні джерела опору разом із тими, що походять від можновладців та еліти.

До XVII століття в Англії екстрактивні інститути були нормою протягом усієї історії. Часом вони генерували економічний розвиток, як відомо з останніх двох розділів, особливо коли містили інклюзивні елементи,

як це було у Венеції і Римі. Але екстрактивні інститути не допускали творчої деструкції. Генерований ними розвиток не був стійкий і спадав через брак інновацій, політичну боротьбу задля отримання вигоди від екстракції чи тому, що зародкові інклюзивні елементи були зрештою повернуті у зворотному напрямі, як це сталося у Венеції.

Середня тривалість життя у натуфійському селі Абу Хурейра, напевно, мало відрізнялася від середньої тривалості життя у Стародавньому Римі. У XVII столітті середня тривалість життя типового римлянина була майже така сама, як і в типового англійця. Що ж до прибутків — у 301 році н. е. римський імператор Діоклетіан видав Едикт про найвищі ціни. Цей Едикт встановлював розміри заробітної платні, яку мали отримувати різні типи робітників. Точно не відомо, наскільки добре виконувався Едикт Діоклетіана, однак коли історик економіки Роберт Аллен скористався цим Едиктом для обчислення стандартів життя типового некваліфікованого робітника, то виявив, що ці стандарти були майже такі самі, як у некваліфікованого робітника в Італії XVII століття. Далі на північ, в Англії, зарплата була вища й надалі підвищувалася, справи змінювалися. Як це склалося — тема цього розділу.

Постійний політичний конфлікт

Конфлікт, пов'язаний з інститутами й розподілом ресурсів, був усеохопним протягом усієї історії. Ми бачили, наприклад, як політичний конфлікт формував еволюцію Стародавнього Риму й Венеції та врештірешт був розв'язаний на користь еліт, які змогли зміцнити свою владу.

Англійська історія також сповнена конфліктів між монархією та її підданими, між окремими групами, що змагалися за владу, між елітами та громадянами. Однак наслідком цього не завжди було зміцнення влади її носіями. У 1215 році в Ранніміді барони, елітна група, наближена до монарха, змусили короля Іоанна Безземельного підписати Magna Carta («Велику хартію вольностей») (див. карту 9, с.103). Цей документ затвердив основні принципи, що суттєво підважили повноваження короля. Найважливіше те, що тепер король мусив консультуватися з баронами щодо підвищення податків. Найзмістовнішою у Великій хартії була стаття 61, яка встановлювала, що «барони за їхнім бажанням обиратимуть 25 баронів королівства, які матимуть право спостерігати, підтримувати й розпоряджатися умовами миру і свободи, що даровані й підтверджені цією хартією». По суті барони створили раду, щоб гарантувати впровадження хартії королем. У разі непогодження хартії королем Іоанном

25 баронів мали право захоплювати замки, землі й маєтки «...допоки, на їхню думку, не буде надано відшкодування». Королю Іоанну не подобалася Велика хартія. Щойно барони розійшлися, він звернувся до Папи з проханням її анулювати. Однак і політична влада баронів, і вплив Великої хартії вольностей залишилися. Англія зробила свій перший відважний крок до плюралізму.

Конфлікт між політичними інститутами тривав. Влада монарха й далі обмежувалася першим обраним у 1265 році Парламентом. На відміну від Асамблеї плебеїв у Римі чи сучасних виборних законодавчих органів, до Парламенту входили спочатку феодалні вельможі, потім рицарі й найбагатші аристократи нації. Хоча англійський Парламент і складався з еліт, він мав дві важливі характеристики. По-перше, представляв не лише еліту, що не обов'язково була прямо пов'язана з королем, а й ту, що мала широкий спектр інтересів. Зокрема сюди входили аристократи нижчого рівня, представники комерції та промисловості, а пізніше й джентрі — дрібномаєтне дворянство, новий клас торговців і землеробів, які збільшували свої статки. Таким чином Парламент наділяв владою досить широку частину суспільства, особливо за стандартами того часу. По-друге, здебільшого в результаті першої характеристики, багато членів Парламенту послідовно опонували спробам монархії посилити її владу й були головною опорою борців проти монархії в англійській Громадянській війні, а відтак і у Славетній революції.

Незважаючи на Велику хартію і вперше обраний Парламент, політичний конфлікт навколо влади й того, хто мав стати королем, тривав. Усередині еліт конфлікт завершився Війною Троянд, тривалою дуеллю між домами Ланкастерів і Йорків, двома сім'ями — претендентами на трон короля. Перемогли Ланкастери. У 1485 році їхній кандидат на трон Генрі Тюдор став Генріхом VII.

Відбулися два взаємопов'язані процеси. Перший — дедалі більша політична централізація, приведена в дію Тюдорами. Після 1485 року Генріх VII роззброїв аристократію, фактично демілітаризуючи її й тим самим суттєво розширюючи свою владу в централізованій державі. Його син Генріх VIII пізніше здійснив за допомогою головного міністра Томаса Кромвеля революцію в уряді. У 1530-х Кромвель упровадив зародкову бюрократичну державу. Замість уряду як приватного домогосподарства короля вона могла стати окремою сукупністю стабільних інститутів. До цього додався розрив Генріха VIII з Римською католицькою церквою й «розпуск монастирів» після експропріювання ним церковних земель. Відбирання влади у церкви було частиною подальшої централізації держави. Централізація державних

інститутів означала, що вперше стали можливими інклюзивні політичні інститути. Процес, ініційований Генріхом VII і Генріхом VIII, не лише централізував державні інститути, а й посилив потребу в ширшому політичному представництві. Процес політичної централізації фактично може привести до абсолютизму, оскільки король і його оточення можуть знищити інші владні угруповання в суспільстві. Як відомо з розділу 3, це справді була одна з причин появи опозиції проти централізації держави. Однак на противагу цим силам централізація державних інститутів може також посилити потребу в первинних формах плюралізму, що й сталося в Англії Тюдорів. Барони й місцева еліта, розуміючи, що політична влада стане більш централізованою і цей процес важко зупинити, намагатимуться сказати своє слово щодо використання централізованої влади. Протягом кінця XV і всього XVI століття в Англії це означало більші спроби цих груп отримати Парламент як противагу Короні й досягти часткового контролю над функціонуванням держави. Отже, проект Тюдора не лише ініціював політичну централізацію, одну з опор інклюзивних інститутів, а й непрямо робив свій внесок у встановлення плюралізму, іншої опори інклюзивних інститутів.

Перетворення політичних інститутів відбувалося в контексті значних змін у природі суспільства. Особливо важливим стало розширення політичного конфлікту, що збільшував кількість груп зі здатністю нав'язувати свої вимоги монарху й політичним елітам. Центральним був бунт селян у 1381 році (див. с. 92). У результаті тривалих народних повстань англійську еліту було повалено. Політичну владу розподілено не просто від короля до лордів, а й від еліт до народу. Ці зміни разом із посиленням обмеження влади короля уможливили появу широкої коаліції, що протистояла абсолютизму і таким чином заклала основи для плюралістичних політичних інститутів.

Попри боротьбу проти успадкованих і підтримуваних Тюдорами політичних та економічних інститутів, вони все ж залишалися явно екстрактивними. У 1603 році Єлизавета I, донька Генріха VIII, котра посіла трон у 1558 році, померла і не залишила спадкоємців. Тюдорів замінила династія Стюартів. Перший король Стюарт, Яків I, успадкував не лише інститути, а й конфлікти навколо них. Він прагнув бути абсолютистським правителем. Держава стала більш централізованою, а соціальні зміни перерозподілили владу в суспільстві. Однак політичні інститути ще не були плюралістичними. В економіці екстрактивні інститути проявлялися не лише в опозиції винаходам Лі, а й у формі монополій, монополій і ще раз монополій. У 1601 році перелік монополій було зачитано в Парламенті. На що один із членів Парламенту з іронією запитав: «Хліб

входить до них?». Станом на 1621 рік існувало 700 монополій. Як зазначає англійський історик Крістофер Гілл, людина жила

«...у будинку, збудованому з цегли, виготовленої монопольно, з вікнами... з монопольного скла, із обігрівом монопольним вугіллям (в Ірландії — монопольними дровами), що горіло в пічці, зроблений з монопольного заліза... Людина милася монопольним милом, її одяг був монопольного пошиву. Шнурки монопольні, тканина монопольна, шкіра монопольна з монопольною золотою ниткою... Одяг підтримувався монопольними пасками, монопольними гудзиками, монопольними кнопками. Пофарбовано одяг монопольною фарбою. Людина їла монопольне масло, монопольну смородину, монопольний оселедець, монопольний лосось і монопольні омари. Їжа була приправлена монопольною сіллю, монопольним перцем, монопольним оцтом... Людина писала монопольним пером, на монопольному папері для письма, читала (крізь монопольні окуляри при світлі монопольних свічок) монопольно віддруковані книги».

Ці та багато інших монополій давали окремим людям і групам виняткове право контролювати виробництво багатьох товарів. Монополії стримували розвиток і застосування талантів, що є надзвичайно критичним для економічного процвітання.

І Яків I, і його син Карл I прагнули зміцнити монархію. Вони хотіли зменшити вплив Парламенту і встановити абсолютистські інститути, подібні до тих, які діяли в Іспанії й Франції, щоб посилити контроль власний та еліти над економікою, роблячи інститути ще більш екстрактивними. У 1620 році конфлікт між Яковом I і Парламентом посилювався. Центральним у цьому конфлікті був контроль за торгівлею — як трансатлантичною, так і в межах Британських островів. Право Корони надавати монополії було головним джерелом доходів держави і часто використовувалося як спосіб надання ексклюзивних прав тим, хто підтримував короля. Не дивно, що цей екстрактивний інститут, який блокував зовнішній доступ на ринок і стримував його функціонування, завдавав величезної шкоди економічній діяльності й інтересам багатьох членів Парламенту. У 1623 році Парламент здобув визначну перемогу, прийнявши Статут монополій, відповідно до якого королю Якову I заборонялося створювати нові внутрішні монополії. Король поки що мав змогу надавати монополії у зовнішній торгівлі, доки повноваження Парламенту не поширилися на міжнародні відносини. Наявні ж монополії, як міжнародні, так і інші, залишилися недоторканими.

Парламент збирався не регулярно, а його сесії скликав король. За нормою, що виникла після Великої хартії, від короля могли вимагати скликати Парламент для схвалення нових податків. У 1625 році на трон зійшов Карл I. У 1629-му він відмовився скликати Парламент і посилив намагання Якова I побудувати сильніший абсолютистський режим. Карл I впровадив примусові позики, згідно з якими люди мусили «позичати» йому гроші, а згодом одноосібно змінив умови позик і відмовився сплачувати борги. Карл I створив і продав монополії в тій галузі, яку йому залишив Статут монополій — заморській торгівлі. Він також підважив незалежність судової влади й спробував втручатися у виконання судових вироків. Король стягував численні штрафи й податі, найбільш спірними з яких були «корабельні гроші». У 1634 році було впроваджено оподаткування прибережних графств для підтримки Королівських військово-морських сил, а в 1635 році цей податок поширено на внутрішні графства. Корабельні гроші щорічно стягували аж до 1640 року.

Дедалі більш абсолютистська поведінка Карла I та екстрактивні політики викликали невдоволення й опір по всій країні. У 1640 році король вступив у конфлікт із Шотландією. Через брак грошей для введення в дію армії він скликав Парламент, аби впровадити нові податки. Так званий Короткий Парламент засідав лише три тижні. Парламентарі зібралися в Лондоні й відмовилися обговорювати питання щодо податків. Натомість вони оприлюднили низку скарг на утиски, поки Карл не розпустив Парламент. Шотландці зрозуміли, що нація Карла не підтримала, і вторглися в Англію, окупувавши місто Ньюкасл. Карл почав переговори, та шотландці вимагали участі в переговорах Парламенту. Ця ситуація змусила Карла скликати Довгий Парламент. Цей Парламент діяв аж до 1648 року, відмовившись розійтися навіть на вимогу короля.

У 1642 році між Карлом і Парламентом вибухнула Громадянська війна, незважаючи навіть на присутність у Парламенті численних прихильників Корони. Парламент прагнув покінчити з абсолютистськими політичними інститутами, а король — зміцнити їх. Ці конфлікти мали економічне підґрунтя. Багато хто підтримував Корону, адже їм даровано вигідні монополії. Наприклад, місцеві монополії, контрольовані багатими і впливовими торговцями у Шрусбурі й Освестрі, Корона захищала від конкуренції лондонських торговців. Тому місцеві торговці підтримували Карла I. Металургійна промисловість у Бірмінгемі розвинулася завдяки слабкості місцевих монополій. Новачки в цій галузі не мусили проходити семирічне навчання, як це відбувалося в інших регіонах країни. Під час Громадянської війни вони виготовляли мечі й постачали волонтерів

для парламентських сил. Подібним чином у 1640 році брак регулювання з боку гільдій в окрузі Ланкашир дав змогу розвинутися «Новій мануфактурі» — новому стилю легкого одягу. Місцевість, де вироблявся цей одяг, була єдиною на весь Ланкашир, що підтримувала сили Парламенту.

Під проводом Олівера Кромвеля парламентарі, відомі як «круглоголові» через характерні зачіски, завдали поразки роялістам, котрих прозвали кавалерами. У 1649 році Карла схопили і стратили. Однак його поразка і скасування монархії не привели до виникнення інклюзивних інститутів. Навпаки, монархію замінила диктатура Олівера Кромвеля. У 1660 році після смерті Кромвеля монархію було відновлено. Їй повернуто численні привілеї, що були відібрані в 1649 році. Син Карла I Карл II впровадив ту саму програму створення абсолютизму в Англії. Ці спроби посилив і його брат Яків II, котрий після смерті Карла II у 1685 році успадкував трон. У 1688 році намагання Якова відновити абсолютизм викликали нову кризу й нову Громадянську війну. Цього разу Парламент був організованішим і згуртованішим. Він закликав голландського принца Вільгельма Оранського та його дружину Марію, протестантську доньку Якова, змінити його. Тож Вільгельм привів армію та заявив претензію на трон, аби правити не як абсолютний монарх, а шляхом конституційної монархії, контрольованої Парламентом. Через два місяці після висадки Вільгельма на Британських островах біля Бріксема, графство Девон (див. карту 9, с.103), армія Якова розбіглася, а він сам утік до Франції.

Славетна революція

Після перемоги у Славетній революції Парламент і Вільгельм III провели переговори щодо нової Конституції. Декларація Вільгельма III, створена невдовзі після його вторгнення, провіщала зміни. Їх збережено в Декларації прав, що її ухвалив Парламент у 1689 році. Декларацію зачитали Вільгельму на тій самій сесії, на якій йому запропонували корону. У багатьох сенсах Декларація, яку після її підписання як закону назвали Біллем про права, була неточною. Однак вирішальним стало встановлення головних конституційних принципів. Вона визначала успадкування трону й робила це таким чином, щоб максимально відійти від тодішніх принципів спадковості. Якщо Парламент зміг усунути монарха й замінити його іншим на свій вибір, то чому не зробити це ще раз? Декларація прав також встановлювала, що монарх не міг змінити чи припинити дію законів, а також відновлювала визнання незаконним оподаткування без схвалення Парламентом. Крім того, Декларація встановлювала, що

в Англії не можна задіювати армію без згоди на те Парламенту. Невизначеними залишалися такі положення, як стаття 8, що встановлювала: «Обрання членів Парламенту має бути вільним», однак не уточнювала, як визначати цю «вільність». Ще більш непевною була стаття 13. Відповідно до її головного положення Парламент мусив збиратися часто. Оскільки питання про необхідність і періодичність скликання Парламенту залишалося гострим упродовж цілого століття, можна було сподіватися на точніше формулювання цієї статті. Однак причина такої невизначеності зрозуміла. Статті слід виконувати. Під час правління Карла II діяв Трирічний Акт, який встановлював, що Парламент має скликатися принаймні раз на три роки. Але Карл ігнорував його без жодних для себе наслідків, адже спосіб виконання Акта не був прописаний. Із 1688 року Парламент міг спробувати ввести спосіб виконання цієї статті, як це зробили барони зі своєю радою після підписання королем Іоанном Великою хартії. Однак цього не сталося, бо їй потреби не було. Адже з 1688 року повноваження й право ухвалювати рішення належали Парламенту. Навіть без конкретних конституційних правил чи законів Вільгельм просто погоджувався на численні процедури попередніх королів. Він перестав втручатися в законодавчі рішення і скасував попередні «права», такі як пожиттєві митні збори.

Зміни політичних інститутів представляли тріумф Парламенту над королем, а отже — кінець абсолютизму в Англії й, відповідно, в усій Великобританії, оскільки Англія і Шотландія були об'єднані Актом про Унію від 1707 року. Відтоді Парламент взяв у свої руки весь контроль за державною політикою. Ситуація докорінно змінилася, оскільки інтереси Парламенту дуже відрізнялися від інтересів Стюартів. Завдяки тому, що багато членів Парламенту мали важливі інвестиції в торгівлю й промисловість, вони твердо обстоювали права власності. Доти Стюарти часто порушували права власності, але тепер вони були захищені. Ба більше, коли Стюарти контролювали видатки уряду, Парламент виступав проти збільшення податків і заважав посиленню влади держави. Тепер, коли Парламент сам контролював видатки, він і радий був би підвищити податки й витратити кошти на заходи, які вважав важливими. Серед них головним було зміцнення військово-морського флоту для захисту заморських торговельних інтересів багатьох членів Парламенту.

Ще важливішою за інтереси парламентаріїв була все більш плюралістична природа політичних інститутів. Тепер англійці мали доступ до Парламенту, політичні й економічні інститути створювались у Парламенті у спосіб, який був неможливий при королівському правлінні.

Частково це було зумовлено обранням членів Парламенту. Однак оскільки Англія в той період була далека від демократичності, цей доступ забезпечував лише часткове реагування. Серед багатьох несправедливостей слід зазначити, що у XVIII столітті менш ніж 2% населення мали змогу брати участь у голосуванні, і то лише чоловіки. Міста, де відбувалася Промислова революція — Бірмінгем, Лідс, Манчестер і Шеффілд — не мали незалежного представництва в Парламенті. Сільські ж місцевості, навпаки, були досить добре представлені. Ще гірше те, що право голосу в сільських місцевостях, «графствах», ґрунтувалося на власності на землю, а численні міські райони, малі міста із самоврядуванням контролювали малі еліти, які не давали змоги новим промисловцям голосувати чи обиратися на посади. У міській місцевості Бірмінгема, наприклад, 13 міських жителів мали ексклюзивне право голосу. Нагорі були «гнилі міські райони», які історично мали право голосу, але «прогнили» через те, що їхнє населення з часом переїхало, чи, як у випадку Данвіча на східному узбережжі Англії, частину території поглинув океан внаслідок ерозії берега. У кожному з випадків «гнилих районів» мала кількість виборців проводила до Парламенту аж двох членів. Олд Сарум мав сім виборців, Данвіч — 32, і кожен обирав двох членів Парламенту.

Однак існували й інші способи впливу на Парламент, а відповідно, — й на економічні інститути. Найважливішим інструментом були петиції, які стали для появи плюралізму після Славетної революції значно важливішими за обмежений рівень демократії. Кожен мав змогу направити петицію до Парламенту. Важливо, що люди подавали петиції, а Парламент їх заслуховував. Після 1688 року це як ніщо інше знаменувало поразку абсолютизму, наділення політичними правами значного сегмента суспільства й посилення плюралізму в Англії. Бурхлива діяльність із подання петицій показує, що існувала справді велика суспільна група, у якої була сила впливати на функціонування держави. І ця група була значно більша за ті, що засідали в Парламенті, і навіть ті, що були представлені членами Парламенту.

Найкраще ілюструє це приклад із монополіями. Ми щойно дізналися, що в XVII столітті монополії були осердям екстрактивних економічних інститутів. У 1623 році вони зазнали утисків через прийняття Статуту монополій і стали серйозним яблуком розбрату протягом англійської Громадянської війни. Довгий Парламент скасував усі внутрішні монополії, що занадто впливали на життя людей. Хоча Карл II і Яків II не спромоглися відновити їх, проте зберегли право надавати заморські монополії. Однією з цих монополій була Королівська африканська

компанія, хартію монополності якої Карл II видав у 1660 році. Компанія мала монополію на прибуткову торгівлю африканськими рабами. Її керівником і головним акціонером був брат Карла Джеймс, який невдовзі став Яковом II. Із 1688 року компанія втратила не лише свого управителя, а й головну підтримку. Яків старанно захищав монополію компанії від «контрабандистів» — незалежних торговців, котрі намагалися купувати рабів у Західній Африці й продавати їх в Америці. Це була дуже вигідна торгівля. Королівська африканська компанія зіткнулася з низкою проблем, оскільки інша торгівля Англії в Атлантиці була вільною. У 1689 році компанія перехопила в контрабандистів судно *Nightingale*. Компанія *Nightingale* подала на Королівську компанію в суд за незаконну конфіскацію майна. Головний суддя Голт визнав захоплення незаконним, оскільки Королівська компанія використовувала монополні права, надані королівською прерогативою. Голт затвердив, що монополні привілеї можуть надаватися лише за статутом, а це мусить зробити Парламент. Цим Голт віддав усі майбутні монополії, а не лише Королівську африканську компанію, в руки Парламенту. До 1688 року Яків II швидко усунув би будь-якого суддю, котрий виніс такий вердикт. Однак із 1688 року ситуація змінилася.

Тепер Парламент мав вирішити, що робити з монополіями. Полетіли петиції. 135 петицій надійшло від контрабандистів, які вимагали вільного доступу до торгівлі в Атлантиці. Хоча Королівська африканська компанія мирно виконала вердикт, вона не сподівалася протистояти такій кількості й характеру петицій, що вимагали її скасування. Контрабандисти досягли успіху в обтяженні свого опонента на користь не лише власного інтересу, а й національного, яким він і був по суті. У результаті самі контрабандисти підписали лише 5 зі 135 петицій, а 73 петиції надійшли з провінцій за межами Лондона проти 8 на користь Королівської компанії. 3 колоній, де також були дозволені петиції, контрабандисти зібрали 27 петицій проти 11 на користь компанії. Контрабандисти також зібрали набагато більше підписів до своїх петицій — загалом 8000 проти 2500 за компанію. Ця боротьба тривала аж до 1698 року, коли Королівську африканську компанію нарешті закрили.

Із 1688 року разом із новим підходом до встановлення економічних інститутів і новими відповідями на виклики парламентарії започаткували низку змін в економічних інститутах і урядовій політиці, що зрештою мало прокласти шлях для Промислової революції. Зміцнили права власності, послаблені за часів правління Стюартів. Парламент розпочав процес реформування економічних інститутів для стимулювання

виробництва замість його оподаткування й обтяжування. «Паливний податок» — щорічний податок на кожну піч чи вогнище. Він був особливо тяжкий для всіх виробників, тож проти нього рішуче виступали. У 1689 році, невдовзі після вступу на трон Вільгельма і Марії, цей податок було скасовано. Замість оподаткування опалення Парламент почав оподатковувати землю.

Перерозподіл податкового тягаря — не єдина політика Парламенту, спрямована на підтримку виробництва. Було також ухвалено сукупність постанов і законів, що розширювали можливості ринку й текстильної промисловості. Усе це мало політичний сенс, оскільки багато парламентаріїв, котрі протистояли Якову, зробили значні інвестиції в зародкові виробничі підприємства. Парламент також ухвалив закони, що створювали умови для повної реорганізації прав власності на землю, дозволяючи консолідувати й вилучити багато архаїчних форм прав власності та користування.

Іншим пріоритетом Парламенту була реформа фінансів. Перед Славетною революцією відбулася експансія банківської й фінансової системи. Однак цей процес був підкріплений створенням у 1694 році Банку Англії як джерела фондів для промисловості. Це було ще одним прямим наслідком Славетної революції. Заснування Банку Англії відкрило шлях до значно екстенсивнішої «фінансової революції», що привела до величезного розширення фінансових ринків і банківської справи. На початок XVIII століття позики були доступні кожному, хто міг подати необхідні підтвердження. Записи щодо невеликого банку *C. Hoare & Co* в Лондоні, якому вдалося вижити в період 1702–1724 років, ілюструють цю думку. Хоча цей банк позичав гроші аристократам і лордам, дві третини всіх найбільших позичальників банку *Hoare* в цей період були не з привілейованих суспільних класів. Навпаки, це були торговці й бізнесмени, включно із таким собі Джоном Смітом, чоловіком з ім'ям середнього англійця, якому було надано позику 2600 фунтів стерлінгів на період 1715–1719 років.

Досі ми відзначали, як Славетна революція трансформувала англійські політичні інститути, зробила їх більш плюралістичними й заклала підвалини для інклюзивних економічних інститутів. Однак була ще одна важлива зміна інститутів, що виникла в результаті Славетної революції. Парламент продовжив процес політичної централізації, розпочатий Тюдорами. Централізація полягала не в посиленні обмежень чи регулюванні державою економіки в інший спосіб, не в тому, що держава витратила кошти іншим чином, а в підвищенні прагнень і можливостей держави в

усіх сферах. Це ще раз демонструє зв'язки між політичною централізацією та плюралізмом. До 1688 року Парламент протидіяв підвищенню ефективності держави й кращому накопиченню ресурсів, бо не міг цього контролювати. Від 1688 року це вже була інша історія.

Держава почала розширюватися, скоро її витрати сягнули 10% національного доходу. Це підкріплювалося розширенням податкової бази, особливо щодо акцизного податку, що накладався на виробництво великого переліку товарів споживання, вироблених усередині країни. Для того періоду це був дуже великий бюджет держави. Фактично він перевищував бюджети багатьох сучасних країн світу. Державні бюджети, наприклад, Колумбії досягли цього відносного розміру лише в 1980-х роках. У багатьох частинах тропічної Африки, наприклад, у Сьєрра-Леоне, державний бюджет навіть тепер значно менший відносно розмірів економіки без значних вливань іноземної допомоги.

Однак збільшення розмірів держави — лише частина процесу політичної централізації. Важливішим за це був якісний спосіб функціонування держави й спосіб поведінки тих, хто керував нею та працював у ній. Конструкція державних інститутів у Англії зробила крок назад у Середні віки, але, як ми вже бачили (див. с. 166), кроки до політичної централізації та розвитку сучасної адміністрації рішуче зробили ще Генріх VII і Генріх VIII. Проте держава ще була далекою від сучасної форми, що мала виникнути після 1688 року. Наприклад, багато призначень робилося з політичних міркувань, а не завдяки чеснотам і талантам, держава мала вельми обмежені можливості для збирання податків.

Від 1688 року Парламент почав набувати здатності збільшувати доходи через податки. Це добре ілюструє бюрократія, що відповідала за стягнення акцизного податку, кількість якої зросла з 1211 осіб у 1690 році до 4800 осіб у 1780 році. Інспектори з акцизу розміщувалися по всій країні. За ними наглядали колектори, які роз'їжджали країною для визначення й перевірки кількості хліба, пива й інших товарів, що підлягали акцизному податку. Розміри цієї діяльності можна проілюструвати реконструкцією акцизних поїздок контролера Джорджа Ковпертвайта, яку змалював історик Джон Брюер. У період між 12 червня і 5 липня 1710 року контролер Ковпертвайт проїхав 290 миль в окрузі Річмонд графства Йоркшир. За цей період він відвідав 263 торговців продуктами, 71 виробника солоду, 20 дрібних торговців і одного звичайного пивовара. Загалом контролер здійснив 81 окреме вимірювання продукції та перевірів роботу 9 різних акцизників, котрі працювали на нього. Вісім років по тому можна побачити, що він так само тяжко працював, але цього разу в окрузі

Вейкфілд того ж Йоркширу. У Вейкфілді Ковпертвайт проїжджав пересічно 19 миль на день і працював шість днів на тиждень, зазвичай перевіряючи чотири-п'ять торгових закладів. У свій вихідний, неділю, він вів щоденник, тому ми й маємо повні записи про його діяльність. Справді, система акцизного податку мала дуже чітку систему реєстрації. Офіційні особи вели три різні типи записів, які мали узгоджуватися між собою. Будь-яка підробка записів була серйозним порушенням. Цей чудовий рівень контролю суспільства у 1710 році перевершує те, що уряди більшості бідних країн можуть досягти сьогодні. Важливо також, що після 1688 року держава почала більше покладатися на таланти й менше — на політичні призначення, розвинула потужну інфраструктуру для управління країною.

Промислова революція

Промислова революція проявлялася в усіх галузях англійської економіки. Спостерігалися значні досягнення в транспорті, металургії та паровій енергетиці. Однак найвизначнішою галуззю інновацій стала механізація текстильної промисловості й розвиток фабрик для виробництва текстилю. Цей динамічний процес був інспірований інституційними змінами, що впливали зі Славетної революції. Це не лише скасування в 1640 році внутрішніх монополій, різні податки чи доступ до фінансів. Це — ґрунтова реорганізація економічних інститутів на користь інноваторів та підприємців на основі формування надійніших і ефективніших прав власності.

Досягнення в забезпеченні й ефективному дотриманні прав власності, наприклад, відіграло головну роль у «революції транспортування», що торувала шлях до Промислової революції. З 1688 року різко збільшилися інвестиції в канали й дороги, так звані магістралі. Ці інвестиції, знижуючи затрати на транспортування, давали змогу створювати важливу передумову Промислової революції. До 1688 року інвестиції в таку інфраструктуру стримувалися довільними рішеннями королів Стюартів. Зміна ситуації після 1688 року яскраво демонструється випадком із річкою Салверпе у Вустерширі, Англія. У 1662 році Парламент ухвалив закон про стимулювання інвестицій для того, щоб зробити річку Салверпе судноплавною. У цю справу сім'я Болдуїн інвестувала 6000 фунтів стерлінгів. Натомість отримала право збирати з людей платню за плавання цією річкою. У 1693 році до Парламенту було подано білль про передачу права збирати плату за плавання графу Шрусбурі й лорду Ковентрі. Проти цього

закону виступив сер Тімоті Болдуїн, який негайно подав петицію до Парламенту. Він скаржився, що запропонований закон призведе до значної експропріації його батька, який уже зробив значну інвестицію в річку, сподіваючись отримувати платню. Болдуїн стверджував, що «новий закон спрямований на скасування зазначеного закону і на експропріацію всіх робіт і матеріалів, затрачених на виконання завдання». Перерозподіл прав на кшталт цього повністю відповідав манері дій монархів Стюартів. Болдуїн вказував: «Відбирання прав рішенням Парламенту в будь-кого є небезпечним без їхньої згоди». У цьому випадку новий закон відхилили, а права Болдуїнів підтримали. Після 1688 року права власності забезпечувались значно краще, почасти тому, що це співпадало з інтересами Парламенту, а почасти завдяки можливості впливати за допомогою петицій на плюралістичні інститути. Тут ми бачимо, що з 1688 року політична система в Англії стала більш плюралістичною і створила відносно рівноправні умови конкуренції.

Транспортну революцію й у ширшому сенсі реорганізацію земельного устрою, що відбулася у XVIII столітті, закріпив Парламент, змінивши своїми рішеннями природу встановлення власності. До 1688 року законодавчою фікцією було положення, що вся земля в Англії зрештою належить Короні, що прямо легалізувало феодальну організацію суспільства. Багато ділянок землі було обтяжено численними архаїчними формами прав власності й багатьма взаємними претензіями. Значна частина земель перебувала в статусі так званого безстороннього володіння. Власник землі не міг заставляти, віддавати в оренду чи продавати цю землю. Спільну землю часто могли використовувати лише для традиційної мети. Для використання землі в економічно вигідний спосіб існувало багато перешкод. Цю ситуацію Парламент почав змінювати, даючи змогу групам людей подавати петиції щодо спрощення й реорганізації прав власності, у результаті чого їхні вимоги врахували в сотнях актів Парламенту.

Реорганізація економічних інститутів проявилася також у порядку денному щодо захисту вітчизняного текстильного виробництва від зовнішнього імпорту. Можна не дивуватися, що парламентарії та їхні виборці виступали не проти всіх бар'єрів на шляху виходу на ринок і діяльності монополій. Ті бар'єри, які розвивали їхній ринок і збільшували прибутки, сприймалися позитивно. Однак критичним було те, що плюралістичні політичні інститути — а Парламент представляв, наділяв політичними правами й прислухався до широкого сегмента суспільства — означали, що ці бар'єри для вільного виходу на ринки не душили інших промисловців і повністю не викидали новачків із ринку, як

це робила *Serrata* у Венеції (див. с. 139-140). Потужні ткацькі промисловці швидко це зрозуміли.

У 1688 році найзначнішими видами імпорту в Англії були текстиль з Індії, ситець і міткаль, що становили чверть всього текстильного імпорту. Суттєвим був також імпорт шовку з Китаю. Ситець і шовк імпортувала Іст-Індська компанія (*East India Company*), яка до 1688 року користувалася санкціонованою урядом монополією на торгівлю з Азією. Однак монополію і політичну владу компанія підтримувала великими хабарами королю Якову II. З 1688 року вона опинилася в небезпечному становищі й невдовзі стала об'єктом звинувачень. Ця ситуація набула форми інтенсивної війни петицій, у яких торговці в надії розгорнути торгівлю з Далеким Сходом та Індією вимагали від Парламенту застосувати конкурентні санкції до Іст-Індської компанії. На це компанія відповідала контрпетиціями й запропонувала Парламенту гроші. Однак компанія програла. Для конкуренції було засновано нову Іст-Індську компанію. Однак виробники текстилю не прагнули сильнішої конкуренції в торгівлі з Індією. Вони хотіли, щоб імпорт дешевого індійського текстилю (ситцю) оподатковувався чи навіть був заборонений. Адже дешевий індійський імпорт становив сильну конкуренцію для товарів місцевих виробників. У цих умовах найбільші вітчизняні промисловці почали виробляти вовняний текстиль, але виробники бавовняного одягу ставали економічно й політично дедалі потужнішими.

Ще в 1660-х вовняна промисловість посилила спроби захиститися. Вона просувала Закони про регулювання витрат, які, окрім іншого, забороняли носіння легкого одягу. У 1666-1678 роках вовняна промисловість лобіювала в Парламенті прийняття законодавства, що забороняло поховання в будь-чому, окрім вовняних саванів. Ці заходи захищали ринок вовняних товарів і зменшували конкуренцію з азійським імпортом. Однак у ті часи Іст-Індська компанія була надто потужна, щоб допустити обмеження імпорту азійського текстилю. Ситуація змінилася у 1688 році. У 1696-1698 роках вовняні промисловці зі Східної Англії й Заходу уклали союз із виробниками шовку в Лондоні, Кентербері й компанією Левант щодо обмеження імпорту. Імпортери шовку із Середземномор'я, навіть попри втрату своєї монополії, прагнули вилучити азійський шовк, аби створити нішу для шовку з Османської імперії. Ця коаліція почала пропонувати Парламенту закони, що обмежували в Англії носіння азійського шовку й бавовни, а також фарбування азійського текстилю. У відповідь Парламент у 1701 році нарешті ухвалив «Акт про ефективніше працевлаштування бідних на підтримку виробників цього королівства».

Із вересня 1701 року він постановив: «Усі вироби з шовку, ситцю і змішаних тканин на основі шовку чи рослинних волокон виробництва Персії, Китаю чи Іст-Індії, увесь ситець фарбований чи розмальований там, який імпортується чи буде імпортуватися до цього королівства, не повинні носитися».

Тепер в Англії стало незаконно носити азійський шовк і ситець. Однак усе ще було дозволено імпортувати його для реекспорту в Європу чи деінде, особливо до американських колоній. Ба більше: простий ситець міг бути імпортований і доведений до товарного стану в Англії, а міткаль уник заборони. Після тривалої боротьби ці лазівки, як їх бачили вітчизняні виробники вовняного текстилю, закрив «ситцевий» закон 1721 року: «Із 25 грудня 1722 року буде незаконним для будь-якої особи чи осіб у будь-який спосіб використовувати чи носити у Великобританії в будь-якому одязі чи прикрасах будь-який тиснений, фарбований чи інший ситець». Хоча цей закон усунув конкурентів з Азії для англійських виробників вовняних тканин, але він залишив конкуренцію активного внутрішнього виробництва бавовняних і лляних тканин проти вовни: бавовну і льон змішували у виробництві популярного одягу «fustian» («пишний»). Уникнувши конкуренції з Азії, вовняна промисловість перейшла на спроби придушити лляне виробництво. Лляні тканини історично виробляли в Шотландії та Ірландії. Це мотивувало англійську коаліцію вимагати вилучення цих країн з англійського ринку. Однак влада вовняних виробників була обмежена. Їхні нові спроби зіткнулися з сильним опором від виробників фустіану з розвинених промислових центрів Манчестера, Ланкастера й Ліверпуля. Пліуралізм у політичних інститутах означав, що всі ці групи тепер мали доступ до процесу вироблення політики в Парламенті шляхом голосування і, що важливіше, подання петицій. Хоча петиції виходили з-під пера обох сторін, збираючи підписи за і проти, результатом конфлікту була перемога нових інтересів над виробниками вовни. Манчестерський акт від 1736 року встановив, що «великі обсяги тканин із льону й бавовни за останні кілька років вироблені, тиснені й пофарбовані в королівстві Великобританії». І далі: «Ніщо з переліченого в цитованому Законі [від 1721 року] не може бути розширеним чи витлумаченим для заборони носіння чи використання в прикрасах, домашньому текстилі, меблях чи чомусь іншому будь-якого виду тканини, виробленої з лляної пряжі й бавовни, тисненої чи пофарбованої в будь-який колір чи кольори в королівстві Великобританія».

Манчестерський акт — визначна перемога для молодих бавовняних виробників. Однак його історичне й економічне значення значно більше.

По-перше, він продемонстрував обмеження бар'єрів для виходу на ринок, які можуть допустити плюралістичні політичні інститути парламентської Англії. По-друге, за останню половину століття технологічні інновації у виготовленні бавовняного одягу відіграли вирішальну роль у Промисловій революції й докорінно змінили суспільство, впроваджуючи фабричну систему.

Із 1688 року, незважаючи на виникнення конкурентних умов бізнесу, на міжнародній арені Парламент намагався повернути їх у протилежний бік. Це видно не лише із «ситцевого» закону, а й законів про навігацію, перший з яких прийнято у 1651 році. Ці закони залишалися чинними з певними змінами протягом наступних двох століть. Мета цих законів — посилити монополізацію Англією міжнародної торгівлі, хоча критичною тут була монополізація не державою, а приватним сектором. Основний принцип — англійську торгівлю мали здійснювати англійські кораблі. Ці закони встановлювали незаконність перевезення товарів з Європи до Англії чи її колоній. Подібним чином із країн Європи до Англії заборонено перевозити товари кораблям третіх країн. Цей привілей для англійських торговців і виробників природно збільшив їхні прибутки й міг додатково стимулювати інновації в цих нових і вельми вигідних видах діяльності.

На 1760 рік поєднання всіх чинників — поліпшених і нових прав власності, удосконаленої інфраструктури, змін у фіскальному режимі, розширеного доступу до фінансів та агресивного захисту торговців і виробників — починало давати плоди. Після цієї дати відбувся стрибок у кількості патентованих інновацій. Тож став очевидним швидкий розквіт технологічних змін, що опинилися в серці Промислової революції. Інновації відбувалися на багатьох фронтах, що відображало покращене інституційне оточення. Однією з критичних галузей була енергетика. Найвідомішим стало впровадження у 1760-х ідей Джеймса Ватта з застосування парових машин.

Початковий прорив Ватта полягав у впровадженні окремої конденсаційної камери для пари, щоб циліндр, у якому ходив поршень, увесь час залишався гарячим замість його постійного нагрівання та охолодження. Потім винахідник висунув багато інших ідей, серед яких був значно ефективніший метод перетворення руху парової машини в корисну енергію, тобто планетарну систему приводу. У всіх цих галузях технологічні інновації ґрунтувалися на працях попередників. У контексті парової машини це були роботи англійського винахідника Томаса Ньюкомена, а також Дені Папена, французького фізика та винахідника.

Історія винаходу Папена — ще один приклад того, як при екстрактивних інститутах загроза творчої деструкції стримувала технологічні зміни. У 1679 році Папен розробив принцип «парового автоклава», а в 1690-му застосував його до поршневої машини. У 1705 році він використав цей примітивний двигун для будівництва першого пароплава у світі. На той час Папен був професором математики в Університеті Марбурга в німецькому Касселі. Він вирішив провести цей пароплав униз по річці Фульда до річки Везер. Кожен човен у такій подорожі мав зупинитися біля міста Мюнден. У той час рух по річках Фульда і Везер був монополією гільдії човнярів. Папен мав би передчувати, що тут можуть бути проблеми. Його друг і наставник — відомий німецький фізик Готфрід Лейбніц — написав Електору Касселя, очільнику держави, петицію, щоб Папену дозволили спокійно пройти через Кассель. Однак петиція отримала різку відсіч і стислу відповідь: «Обрані канцлери знайшли серйозні перешкоди для задоволення цієї петиції і, не розкриваючи своїх міркувань, доручили мені повідомити вам про їхнє рішення. Таким чином запит відхилений Електоральною Високістю». Нехтуючи заборорою, Папен вирішив будь-що здійснити подорож. Коли його пароплав прибув до Мюндена, гільдія човнярів спочатку спробувала привести місцевого суддю, аби конфіскувати корабель, але безуспішно. Тоді човнярі вилізли на пароплав Папена й розібрали його разом із паровим двигуном на частини. Папен помер у злиднях і був похований у невідомій могилі. В Англії Тюдорів або Стюартів Папен отримав би подібне вороже ставлення, однак після 1688 року ця ситуація могла змінитися. Справді, Папен мав би привезти свій пароплав до Лондона поки його не знищили.

У металургії головні досягнення 1780-х років пов'язані з Генрі Кортон, який упровадив нові технології регулювання домішок у залізі, досягаючи значно кращих властивостей формового заліза. Це вкрай важливо для виробництва деталей машин, цвяхів та інструментів. Виробництво великих обсягів формового заліза з використанням технології Корта підкріплене інноваціями Абрагама Дарбі та його синів, які з 1709 року першими використали вугілля для плавлення заліза. Цей процес у 1762 році було удосконалено, адже Джон Смітон застосував водяну енергію для роботи повітродувних циліндрів при виробництві коксу. Після цього деревне вугілля зникло з технології виробництва заліза й було замінено на значно дешевше й доступніше кам'яне вугілля.

Навіть попри те, що інновація є явно кумулятивною, у середині XVIII століття відбулося різке прискорення. Це найяскравіше проявилось в текстильному виробництві. Основною операцією під час виробництва

текстилю є прядіння, що передбачає скручування волокон рослин чи тварин, наприклад, бавовни чи вовни, для отримання нитки. Відтак ці нитки переплітаються, утворюючи тканину. Однією з видатних технологічних інновацій Середньовіччя було прядильне колесо, що замінило ручне прядіння. Цей винахід з'явився орієнтовно в 1280 році в Європі, можливо, потрапивши туди з Близького Сходу. Методи прядіння не змінювалися аж до XVIII століття. У 1738 році розпочалися значні інновації. Льюїс Пол запатентував новий метод прядіння з використанням роликів, щоб замінити людські руки у витягуванні волокна для пряжі. Однак ця машина не дуже добре працювала. Згодом інновація Річарда Аркрайта і Джеймса Харгрівса насправді еволюціонувала процес прядіння.

У 1769 році Аркрайт, один із видатних діячів Промислової революції, запатентував «водяну рамку», що була значним удосконаленням машини Льюїса. Він вступив у партнерство з Джедедайсом Страттом і Семюелем Нідом, які були виробниками трикотажу. У 1771 році вони збудували біля Кромфорда одну з найперших фабрик у світі. Нові машини приводилися в рух водою. Однак пізніше Аркрайт зробив історичний перехід до парової машини. На 1774 рік його фірма налічувала 600 робітників і активно розширювалася, створюючи фабрики в Манчестері, Матлоку, Баті та Нью-Ламарку в Шотландії. Інновації Аркрайта були доповнені винаходом, який зробив у 1764 році Харгрівс. Це був прядильний верстат «Дженні», що його у 1779 році доробив Семюел Кромптон до «мюль-машини», а пізніше Річард Робертс — до «самопривідної мюль-машини». Ефект від цих інновацій справді вражав: наприкінці століття потрібно було 50 тисяч годин працювати вручну, щоб отримати 100 фунтів пряжі з бавовни. Водяна рамка Аркрайта давала змогу зробити це лише за 300 годин, а самопривідна мюль-машина — за 135 годин.

Поряд із механізацією прядіння відбулася механізація ткацтва. Важливим першим кроком став винахід Джоном Кеєм летючого човника у 1733 році. Хоча на початку летючий човник лише підвищив продуктивність ручного ткацтва, найважливішим наслідком було відкриття шляху до механізованого процесу. На основі летючого човника Едмунд Картрайт у 1785 році зробив потужний ткацький верстат, що стало першим кроком у низці інновацій, які привели до заміни ручної праці у ткацькій справі машинами, як це сталося в прядінні.

Англійська текстильна промисловість стала рушійною силою не лише Промислової революції, а й спричинила революційні перетворення в світовій економіці. За період 1780-1800 років англійський експорт із бавовняним текстилем на чолі подвоївся. Розвиток саме цього сектора

підштовхнув усю економіку. Поєднання технологічних та організаційних інновацій являє собою модель економічного прогресу, що трансформувалася світові економіки у напрямку збагачення.

Для цієї трансформації критичними були нові люди з новими ідеями. Погляньмо на інновації в перевезеннях. В Англії спостерігалася декілька хвиль подібних інновацій: спочатку канали, потім дороги і нарешті залізниці. У кожній із цих хвиль інноваторами були нові люди. Канали почали розвиватися в Англії з 1770 року. До 1810 року вони зв'язали між собою найважливіші промислові області. У ході розгортання Промислової революції канали відігравали важливу роль для зменшення витрат на транспортування безлічі нових готових промислових виробів, таких як бавовняний текстиль, а також сировини для них — сирови бавовни й вугілля для парових двигунів. Першим інноватором у будівництві каналів був Джеймс Бріндлі. Його найняв Дюк міста Бриджвотер для будівництва Бриджвотерського каналу, аби з'єднати головне промислове місто Манчестер із портом Ліверпуля. Народжений у сільському Дербіширі, Бріндлі за професією був конструктором. Дюк звернув увагу на нього через його репутацію людини, котра вміє знаходити творче вирішення технічних проблем. У Бріндлі не було досвіду розв'язання транспортних проблем, як і в інших видатних інженерів із будівництва каналів — Томаса Телфорда, який починав кар'єру муляром, чи Джона Смітона, інструментальника й інженера.

Подібно до видатних будівельників каналів, досвіду в транспортуванні не мали й видатні інженери — будівельники доріг і залізниць. Джон Макадам, котрий винайшов «тармак» — суміш подрібненого каменю зі смолою — близько 1816 року, був другим сином дрібного аристократа. У 1804 році Річард Тревітік винайшов перший паротяг. Батько Річарда мав стосунок до копалень у Корнвелі, тож хлопець долучився до цього бізнесу в ранній молодості, захопившись паровими двигунами, що використовувалися для відкачки в копальнях. Ще важливішими були інновації Джорджа Стефенсона, сина неписьменних батьків і винахідника знаменитого поїзда «Ракета». Стефенсон починав працювати на обслуговуванні двигунів на копальнях.

Нові люди дали розвиток і критичній бавовняній текстильній промисловості. Серед піонерів нової галузі промисловості були ті, котрі займалися безпосередньо виробництвом і торгівлею вовняним одягом. Наприклад, Джон Фостер найняв 700 робітників ручного ткацтва у вовняному виробництві в той час, коли перейшов на бавовну й відкрив у 1835 році *Black Dyke Mills*. Однак людей типу Фостера було небагато. Лише

п'ята частина тодішніх провідних промисловців перед тим мали справу з чимось схожим на виробництво. І це не дивно. По-перше, бавовняна промисловість розвивалася в нових містах на півночі Англії. В організації виробництва фабрики були абсолютно новим напрямом. Вовняна промисловість була організована зовсім інакше, з видачею матеріалів окремим особам додому для самостійного прядіння й ткання. Тому більшість вовняних промисловців були не готові до переходу на бавовну, як це зробив Фостер. Для розробки й використання нових технологій потрібні новачки. Швидке поширення бавовни різко ослабило вовняну промисловість. Це була творча деструкція в дії.

Творча деструкція перерозподіляє не просто доходи й добробут, а й політичну владу. Саме це явище виявив Вільям Лі, коли наткнувся на можновладців, негативно налаштованих до його винаходу через страх політичних наслідків. Із моменту розквіту промислової економіки в Манчестері й Бірмінгемі власники нових фабрик і групи середнього класу, що виникли навколо них, почали протестувати проти позбавлення їх права голосу та проти урядової політики, що не враховувала їхніх інтересів. Першим кандидатом на зміни став Зерновий закон, котрий забороняв імпорт усіх видів зерна і насамперед пшениці, якщо ціна падала надто низько, тим самим забезпечуючи високі прибутки великим землевласникам. Така політика була дуже вигідна землевласникам, які вирощували пшеницю, але невигідна промисловцям, бо вони мусили підвищувати платню, аби компенсувати високі ціни на хліб.

Із зосередженням робітників на нових фабриках та у промислових центрах стало легше організовуватися й бунтувати. У 1820-х роках відсторонення нових промисловців і виробничих центрів від політичної діяльності ставало нестерпним. У Манчестері 16 серпня 1819 року на Сент-Пітерз Філдз був запланований мітинг протесту проти політичної системи й урядових політик. Організатором став Джозеф Джонсон, місцевий виробник щіток і один із засновників радикальної газети *Manchester Observer*. До числа організаторів також входили Джон Найт, виробник бавовни й реформатор, і Джон Такер Сакстон, редактор *Manchester Observer*. Загалом зібралося 60 тис. протестувальників. Багато хто тримав гасла: «Ні Зерновому закону», «Загальне виборче право» та «Таємне голосування» (тобто голосування мало бути таємне, а не відкрите, як у 1819 році). Адміністрація міста дуже стривожилася цим мітингом. Вона викликала 600 кавалеристів П'ятнадцятого гусарського полку. Коли почалися промови, місцевий магістрат вирішив видати ордер на арешт промовців. Під час спроб задіяти ордер поліція зіткнулася

з опором натовпу. Вибухнула бійка. У цей момент гусари напали на людей. Протягом кількох хвилин 11 осіб було вбито і близько 600 — поранено. *Manchester Observer* назвав цю подію Бійнею Петерлоо.

Однак, враховуючи зміни, що відбулися в економічних і політичних інститутах Англії, тривалі репресії не могли розв'язати конфлікт. Бійня Петерлоо залишилася окремим випадком. Після бунту політичні інститути в Англії відступили перед протестами й дестабілізаційною загрозою значно ширших суспільних заворушень, особливо після революції 1830 року у Франції проти Карла X, котрий намагався відновити абсолютизм, зруйнований Французькою революцією 1789 року. У 1832 році уряд прийняв Перший закон про реформи. Він наділяв виборчими правами Бірмінгем, Лідс, Манчестер і Шеффілд, а також розширював основу голосування, щоб промисловці могли бути представлені в Парламенті. Викликані цим зміни в політичній владі повернули політику в напрямі, якого вимагали інтереси нових представників. У 1846 році сумнозвісний Зерновий закон було скасовано. Це означало, що творча деструкція зумовлювала перерозподіл не лише доходів, а й політичної влади. Цілком природно, що зміни в розподілі політичної влади з часом привели до подальшого перерозподілу доходів. Саме інклюзивна природа англійських інститутів забезпечила успіх цього процесу. Постраждали від творчої деструкції вже не могли її зупинити.

Чому в Англії?

Промислова революція в Англії почалася й досягла найбільших успіхів завдяки її унікально інклюзивним економічним інститутам. Вони виростили на підґрунті, закладеному інклюзивними політичними інститутами, впровадженими Славетною революцією. Саме Славетна революція зміцнила й раціоналізувала права власності, поліпшила фінансові ринки, підірвала підтримувані державою монополії на зовнішню торгівлю й усунула бар'єри на шляху розвитку промисловості. Саме Славетна революція зробила політичну систему відкритою й уважною до економічних потреб та очікувань суспільства. Ці інклюзивні економічні інститути дали талановитим і натхненним людям, як-от Джеймсу Ватту, можливості й стимули розвивати свої вміння та ідеї, впливати на цю систему таким чином, щоб від цього вигравали і вони, і нація загалом. Природно, що успіх цих людей став переконливим прикладом для інших. Вони хотіли забезпечити себе від конкуренції й боялися процесу творчої деструкції, що могла викинути їх з їхнього бізнесу так само, як вони свого

часу вчинили з іншими. Однак після 1688 року це ставало дедалі важче зробити. У 1775 році Річард Аркрайт подав заявку на патент у сподіванні, що в майбутньому він забезпечить монополію в галузі прядіння бавовни, що швидко розвивалася. Однак Аркрайт не зміг знайти суду, який би затвердив патент.

Чому цей унікальний процес почався в Англії й чому саме в XVII столітті? Чому саме Англія розвинула плюралістичні політичні інститути й порвала з екстрактивними інститутами? Як уже відомо, політичні зміни, що привели до Славетної революції, зумовлені кількома взаємопов'язаними процесами. Центральним був політичний конфлікт між абсолютизмом і його опонентами. Наслідком конфлікту стало не лише припинення спроб оновити і зміцнити абсолютизм в Англії, а й наділення політичною владою тих, хто прагнув ґрунтовних змін у інститутах суспільства. Опоненти абсолютизму не просто намагалися побудувати абсолютизм нового типу. Це не була лише перемога Дому Ланкастерів над Домом Йорків у Війні Троянд. Навпаки, Славетна революція привела до виникнення нового режиму на основі конституційного правління й плюралізму.

Цей результат був наслідком повільних змін в інститутах Англії і їхньої взаємодії з критичними збігами обставин. Ми дізналися з попереднього розділу, як було створено феодальні інститути в Західній Європі після розпаду Західної Римської імперії. Феодалізм поширився майже по всій Європі — Західній і Східній. Однак, як зазначено в розділі 4, Західна і Східна Європа почали радикально розходитися після Чорної смерті. Невеликі відмінності в політичних та економічних інститутах зумовили те, що на Заході баланс влади привів до інституційних вдосконалень, а на Сході — до інституційного занепаду. Однак це не був той шлях, що обов'язково й неминуче мав привести до інклюзивних інститутів. На цьому шляху мали статися критичніші повороти. Хоча Велика хартія намагалася встановити загальні інституційні основи для конституційного правління, в багатьох інших місцях Європи, навіть Східної, точилася подібна боротьба зі схожими документами. Однак після Чорної смерті Західна Європа значно розійшлася зі Сходом. Документи на кшталт Великої хартії почали дедалі більше впливати на Заході. На Сході вони мало що означали. В Англії навіть до конфліктів XVII століття було встановлено норму, за якою король не міг упроваджувати нові податки без згоди Парламенту. Не менш важливим був повільний інкрементальний відтік влади від еліт до громадян, про що свідчить політична мобілізація сільських громад, яка відбувалася в Англії з такими сплесками, як Селянське повстання 1381 року.

Цей дрейф інститутів тепер взаємодіяв з іншою критичною обставиною, зумовленою різким розширенням трансатлантичної торгівлі. Як ми бачили в розділі 4, одним із критичних чинників впливу на майбутню інституційну динаміку була здатність Корони монополізувати цю торгівлю. В Англії трохи більша влада Парламенту не дала змоги Тюдорам і Стюартам зробити це. У результаті виник новий клас торговців і бізнесменів, котрі агресивно протистояли плану створити в Англії абсолютизм. Наприклад, у Лондоні в 1686 році було 702 торговці, які займалися експортом до Карибів, і 1283 імпортери. Північна Америка мала 691 експортера й 626 торговців-імпортерів. Вони давали роботу працівникам складів, морякам, капітанам, докерам, клеркам. Натомість ті широко поділяли їхні інтереси. Інші важливі порти — Брістоль, Ліверпуль і Портсмут — так само мали багатьох подібних торговців. Нові люди хотіли й потребували інших економічних інститутів. Збагачуючись завдяки торгівлі, вони ставали потужнішими. Ті самі сили діяли у Франції, Іспанії та Португалії. Однак там королі були значно сильнішими, щоб контролювати торгівлю і прибутки від неї. Нові групи на кшталт тих, що виникли в Англії, існували і там, але вони були значно менші та слабші.

Після створення Довгого Парламенту і Громадянської війни у 1642 році торговці активно підтримували Парламент. У 1670-х вони взяли участь у формуванні Партії вігів, що протистояла абсолютизму Стюартів, а у 1688 році були головними в усуненні Якова II. Отже, розширення торговельних можливостей завдяки Америці, численному втручання англійських торговців у торгівлю й економічний розвиток колоній, а також статки, зароблені ними в цьому процесі, змінили баланс влади в боротьбі між монархією й тими, хто протистояв абсолютизму.

Але найкритичнішим було, мабуть, те, що поява й зміцнення різних інтересів — від дрібномастного дворянства «джентрі», класу, що виник у період правління Тюдорів, до різних промисловців і трансатлантичних торговців — означали, що коаліція проти абсолютизму Стюартів була не лише сильною, а й широкою. Ця коаліція ще більш зміцнилася у 1670-х із утворенням Партії вігів, що сприяла просуванню ідей. Її поява у владі зміцнила плюралізм після Славетної революції. Якби всі, хто боровся проти Стюартів, мали однакові інтереси й умови, подолання монархії Стюартів було б, найімовірніше, повторенням битви Дому Ланкастерів із Домом Йорків, тобто виступом однієї групи вузьких інтересів проти іншої, що зрештою привело б до заміни чи повторного створення таких самих або інших екстрактивних інститутів. Широка коаліція означала появу сильнішого прагнення створити плюралістичні політичні інститути.

Без певного виду плюралізму існувала загроза, що один із різноманітних інтересів узурпує владу за рахунок інших. Той факт, що Парламент від 1688 року представляв настільки широку коаліцію, був вирішальним чинником, щоб змусити парламентаріїв вислуховувати петиції навіть у тому разі, якщо вони надходили з-поза Парламенту і від людей без права голосу. Це стало поворотним моментом у запобіганні спробам однієї групи створити монополію за рахунок інших, як це намагалися зробити виробники вовни до Манчестерського закону.

Славетна революція була одномоментною подією саме тому, що її очолювала натхненна широка коаліція, й сама наділяла цю коаліцію владою, що привело до зміцнення конституційного режиму з обмеженнями влади — як виконавчої, так і всіх інших гілок. Саме ці обмеження заповігли спробам виробників вовни зруйнувати потенційну конкуренцію з боку виробників бавовни й фустіану. Широка коаліція відіграла вирішальну роль у зміцненні Парламенту після 1688 року. Однак це означало також наявність всередині Парламенту протидії намаганням будь-якої окремої групи стати надто потужною й зловживати своєю владою. Це був критичний чинник у зміцненні плюралістичних політичних інститутів. Прихід до влади такої широкої коаліції також відіграв важливу роль у виживанні й зміцненні інклюзивних економічних і політичних інститутів, про що стане відомо з розділу 11.

Проте жоден із цих чинників не забезпечував неминучості справжнього плюралістичного режиму. Його формування було частково наслідком непередбачуваного перебігу історії. Не надто різноманітна коаліція змогла вийти переможцем із Громадянської війни проти Стюартів, але це призвело лише до диктатури Олівера Кромвеля. Сила коаліції не була також гарантією поразки абсолютизму. Яків II мав змогу розбити Вільгельма Оранського. Перебіг основних інституційних змін був, як завжди, не менш непередбачуваним, аніж наслідки інших політичних конфліктів. Це так, навіть попри те, що особливий перебіг інституційних змін привів до широкої коаліції, яка протистояла абсолютизму, а критичний збіг обставин щодо можливостей трансатлантичної торгівлі змінив розклад не на користь Стюартів. У той момент непередбачувані обставини й широка коаліція стали вирішальним чинником підтримки зародження плюралізму та інклюзивних інститутів.

НЕ НА НАШОМУ ГАЗОНІ: БАР'ЄРИ НА ШЛЯХУ РОЗВИТКУ

Без дозволу на друк

У 1445 році Йоганнес Гутенберг у німецькому місті Майнц зробив відкриття, яке мало глибокі наслідки для подальшої економічної історії. Це — друкарський верстат на основі рухомого набору. До того часу книги або копіювали вручну переписувачі, що було дуже повільним і трудомістким процесом, або друкували блоками з особливих шматків дерева, вирізаних для друку кожної сторінки окремо. Книжки були рідкісні, малодоступні й дуже дорогі. Після винаходу Гутенберга почалися зміни. Книжки друкувалися й ставали дедалі доступнішими. Без цієї інновації масова письменність і освіта були б неможливі.

У Західній Європі важливість друкарського верстата визнали дуже швидко. У 1460 році з'явився друкарський верстат уже за кордоном — у французькому Страсбурзі. До кінця 1460-х ця технологія поширилася на всю Італію. З'явилися верстати в Римі та Венеції, а згодом і у Флоренції, Мілані й Турині. У 1476 році Вільям Какстон установив друкарський верстат у Лондоні, а через два роки — ще один в Оксфорді. За цей період друкарство поширилося й на нижні країни, досягнувши Іспанії, і навіть у Східну Європу. У 1473 році верстати ввели в дію у Будапешті та роком пізніше — у Кракові.

Не всі вважали друк бажаною інновацією. Ще в 1485 році османський султан Баєзід II видав указ, який суворо забороняв мусульманам друкувати арабським шрифтом. У 1515 році це правило посилив султан Селім I. І лише в 1727 році перший друкарський верстат дозволили на османських землях. Відтак султан Ахмед III видав указ, яким давав дозвіл Ібрагіму Мютеферріці встановити верстат. Навіть цей запізнений крок сприймався із застереженнями. Указ зазначав: «Цього щасливого

дня західна технологія буде розкрита, як наречена, і ніколи більше не буде схована». Однак друк Мютеферріки уважно контролювали. Відповідно до указу:

«Щоб друковані книги не містили друкарських помилок, мудрі, шановані й достойні релігійні вчені, котрі спеціалізуються на Ісламському Законі, прекрасний Каді Стамбула, Мевлана Ішак, і Каді Селанік, Мевлана Сахіб, і Каді Галати, Мевлана Асад, нехай зростуть їхні чесноти, і від сяючих релігійних громад — стовп добродішних релігійних учених, шейх Касім Паша Мевлевіане, Мевлана Муса, нехай їхня мудрість і знання поглибляться, наглядатимуть за читанням коректури».

Мютеферріка встановив верстат. Однак усе, що він друкував, мусили проглядати троє релігієзнавців і правників — кадї. Можливо, мудрість і знання кадї, як і будь-кого іншого, збільшувалися б значно швидше, якби друкарський верстат працював вільніше. Однак цього не сталося навіть після виданого султанського указу.

Не дивно, що Мютеферріка зрештою надрукував лише 17 книг у період від 1729 року після початку роботи верстата до 1743 року, коли він перестав працювати. Його сім'я намагалася продовжувати традицію, однак спромоглася надрукувати ще лише 7 книг, доки в 1797 році зовсім не припинила цю діяльність.

За межами центру Османської імперії в Туреччині друкування ще більше спізнювалося. Наприклад, у Єгипті перший друкарський верстат було встановлено лише в 1798 році. Це зробили французи, які брали участь у невдалій спробі Наполеона Бонапарта захопити країну. До другої половини XIX століття книги в Османській імперії виготовляли писці, котрі їх переписували. На початку XVIII століття у Стамбулі працювало близько 8 тис. переписувачів.

Опір друкарському верстату мав очевидні наслідки для письменності, освіти й економічного успіху. У 1800 році заледве 2–3% громадян Османської імперії були письменними. Для порівняння: в Англії було 60% освічених дорослих чоловіків і 40% дорослих жінок. У Нідерландах і Німеччині частка письменних була ще вища. Османські землі дуже відстали від європейських країн із найнижчим показником освіти, наприклад, Португалії, де близько 20% дорослих уміли читати й писати.

Зважаючи на високий абсолютизм і екстрактивність османських інститутів, ворожість султана до друкарського верстата легко зрозуміти. Книги поширюють ідеї, тому населення дедалі складніше контролювати.

Певні ідеї цінні новими шляхами до економічного розвитку, але інші можуть підірвати реальний політичний і соціальний статус-кво. Через те, що книги роблять знання легкодоступним для кожного письменного, вони послаблюють владу тих, хто контролює усне знання. Така ситуація загрожувала підірвати реальний статус-кво, де знання контролювала еліта. Османські султани й релігійний істеблішмент боялися можливої творчої деструкції. Цим і пояснюється заборона друку.

Промислова революція створила критичний збіг обставин, що вплинув практично на всі країни. Певні нації, зокрема Англія, не лише дозволяли, а й активно заохочували комерцію, індустріалізацію та підприємництво. У результаті вони швидко розвивалися. Багато інших, і серед них Османська імперія, Китай та решта абсолютистських режимів, відставали, оскільки блокували чи принаймні нічого не робили для стимулювання розвитку промисловості. Політичні й економічні інститути формували реакцію на технологічні інновації, створюючи знайому структуру взаємодії між наявними інститутами й критичними збігами обставин, що вело до поглиблення відмінностей в інститутах та економічних результатах.

Османська імперія залишалася абсолютистською до моменту свого колапсу наприкінці Першої світової війни, а тому мала змогу успішно протистояти чи стримувати інновації на кшталт друкарського верстата і творчу деструкцію, що могла бути їх результатом. Причиною того, чому економічні зміни, що відбулися в Англії, не відбулися в Османській імперії, є природний зв'язок між екстрактивними, абсолютистськими політичними інститутами й екстрактивними економічними інститутами. Абсолютизм — це правління, не обмежене законами чи бажаннями інших, хоча в реальності абсолютисти правлять за підтримки вузької групи еліт. У Росії XIX століття, наприклад, царі були абсолютистськими правителями, яких підтримувало дворянство, що становило заледве 1% усього населення. Ця вузька група організовувала політичні інститути для продовження своєї влади. У російському суспільстві не існувало парламенту чи політичного представництва інших груп аж до 1905 року, коли цар створив Думу, хоча скоро він відібрав значну частину наданих повноважень. Не дивно, що економічні інститути були екстрактивні, організовані для максимального збагачення царя й дворянства. Основою для цього, як і в багатьох інших екстрактивних економічних системах, була масова система примусової праці та контролю в особливо згубній формі російського кріпацтва.

Абсолютизм був не єдиним типом політичних інститутів, що заважали індустріалізації. Незважаючи на те, що абсолютистські режими не були плюралістичними й боялися творчої деструкції, багато з них мали централізовані держави чи принаймні достатньо централізовані держави для заборони інновацій на кшталт друкарського верстата. Навіть нині такі країни, як Афганістан, Гаїті й Непал, мають національні держави, яким бракує політичної централізації. У тропічній Африці ситуація ще гірша. Ми доводили вище, що без централізованої держави, що вносить порядок, законність і захист прав власності, інклюзивні інститути не можуть виникнути. З цього розділу дізнаємося, що в багатьох районах тропічної Африки (наприклад, у Сомалі й Південному Судані) головною перешкодою для індустріалізації є брак будь-яких форм політичної централізації. Без цих природних передумов індустріалізація не має жодних шансів на становлення.

Абсолютизм і брак або слабкість політичної централізації — це дві різні перешкоди для поширення індустріалізації. Однак вони пов'язані між собою: обидві зберігаються завдяки страху перед творчою деструкцією й тому, що процес політичної централізації часто зумовлює тенденцію до абсолютизму. Опір політичній централізації мотивується тими самими причинами, що й опір інклюзивним політичним інститутам: страх втратити політичну владу, віддати її новій централізованій державі та її керівникам. У попередньому розділі зазначено, як процес політичної централізації при Тюдорах в Англії посилив вимоги надати право голосу й представництва для різних місцевих еліт у національних політичних інститутах як засіб запобігання втратам своєї політичної влади. Було створено сильніший Парламент, який зрештою дав змогу розвинути інклюзивним політичним інститутам.

Але в багатьох інших випадках відбувається якраз протилежне — процес політичної централізації віщує еру посилення абсолютизму. Це ілюструють витоки російського абсолютизму, встановленого Петром I у період між 1682 роком і його смертю в 1725 році. Петро збудував нову столицю Санкт-Петербург, забираючи владу в старій аристократії — бояр, аби створити сучасну бюрократичну державу й сучасну армію. Він навіть розпустив боярську Думу, яка зробила його царем. Петро ввів табель про ранги — цілком нову соціальну ієрархію, метою якої було обслуговувати царя. Він також перейняв контроль над церквою так само, як це зробив Генріх VIII, коли централізував англійську державу. За допомогою процесу централізації Петро I відібрав владу в інших і скерував її на самого себе. Його військові реформи збурили традиційну царську

гвардію — стрільців. Відтак пішли й інші бунти — башкирів у Центральній Азії та повстання Булавіна. Жоден із них не досяг успіху.

Проект політичної централізації Петра I мав успіх. Опозицію було подолано. Однак сили на кшталт тих, що протистояли державній централізації, наприклад, стрільці, і відчували загрозу своїй владі, здобули перемогу в багатьох частинах світу. Брак державної централізації як наслідок цього означав тривкість різних екстрактивних політичних інститутів.

У цьому розділі ми побачимо, як під час критичних збігів обставин, зумовлених Промисловою революцією, багато націй пропустили свій корабель і не змогли скористатися перевагами поширення промисловості. Вони мали або абсолютистські політичні й екстрактивні економічні інститути, як в Османській імперії, або брак політичної централізації, як у Сомалі.

Малі відмінності — велике значення

Протягом XVII століття абсолютизм розвалювався в Англії й ставав сильнішим в Іспанії. Іспанський еквівалент англійського Парламенту — Кортес — існував лише за назвою. Іспанію було утворено в 1492 році при об'єднанні королівств Кастилія й Арагон шляхом одруження королеви Ізабелли й короля Фердинанда. Ця дата збіглася з кінцем Реконкісти — тривалого процесу вигнання арабів, котрі окупували південь Іспанії й побудували великі міста Гранада, Кордоба й Севілья за період з VIII століття. Останнє арабське місто на Іберійському¹⁸ півострові, Гранада, здалося іспанцям у той самий час, коли Христофор Колумб прибув до Америки й заявив претензію на ті землі для королеви Ізабелли й короля Фердинанда, котрі фінансували подорож.

Об'єднання королівств Кастилія й Арагон і наступні династичні одруження та успадкування створили європейську супердержаву. У 1504 році Ізабелла померла. Відтак її доньку Іоанну коронували королевою Кастилії. Іоанна була одружена з Філіпом із Дому Габсбургів, сином імператора Священної Римської імперії Максиміліана I. У 1516 році Карла, сина Іоанни й Філіпа, коронували як Карла I Кастилії та Арагона. Після смерті батька Карл успадкував Нідерланди і Франш-Конт¹⁹, які він додав до своїх територій в Іберії та Америці. У 1519 році після смерті Максиміліана I Карл успадкував також території Габсбургів у Німеччині. Він став

¹⁸ Стародавня назва Піренейського півострова. — *Прим. перекл.*

¹⁹ Історична область на сході Франції, що межує зі Швейцарією. — *Прим. перекл.*

імператором Карлом V Священної Римської імперії. Те, що було у 1492 році об'єднанням двох іспанських королівств, стало міжконтинентальною імперією. Карл і далі зміцнював абсолютистську державу, яку заснували Ізабелла й Фердинанд.

Намагання побудувати й консолідувати абсолютизм в Іспанії мало сильну підтримку завдяки відкриттю в Америці коштовних металів. У 1520-х роках у Гуанахуато в Мексиці вже знаходили срібло у великих кількостях, а згодом після цього — і в Закатекасі у Мексиці. Захоплення Перу після 1532 року принесло ще більші статки монархії. Вони надходили у вигляді частки, «королівської п'ятої частини» від кожного пограбування при захопленні та від видобування. Як відомо з розділу 1, у Потосі у 1540-х роках було знайдено гору зі срібла, що ще більше збагатило іспанського короля.

За часів об'єднання Кастилії й Арагона Іспанія належала до найбільш економічно успішних країн Європи. Після зміцнення її абсолютистської політичної системи почався відносний, а з 1600 року й абсолютний економічний спад. Мало не першим законом Ізабелли і Фердинанда після Реконкісти була експропріація євреїв. Близько 200 тис. євреїв Іспанії дали чотири місяці на виїзд із країни. Вони мусили продавати свої землі й активи за дуже низьку ціну. Не дозволили їм вивозити з країни ані золото, ані срібло. Подібна людська трагедія розігралася через одне століття. У період 1609–1614 років Філіп III спровадив моріскок, нащадків громадян колишніх арабських держав на півдні Іспанії. Як і у випадку з євреями, моріскок мусили виїжджати лише з тим, що могли нести в руках. Їм також забороняли вивозити золото, срібло чи інші коштовності.

Права власності під час правління Габсбургів у Іспанії не дотримувалися і в іншому відношенні. Філіп II, котрий у 1556 році успадкував трон від свого батька Карла V, у 1557 й знову в 1560 роках оголосив дефолт по своїх боргах і зруйнував банки сімей Фуггер та Велсер. Тоді роль німецьких банківських сімей узяли на себе генуезькі банківські сім'ї. Їх також знищили наступні іспанські відмови сплачувати борги протягом правління Габсбургів у 1575, 1596, 1607, 1627, 1647, 1652, 1660 і 1662 роках.

Так само критичним, як і нестабільність прав власності в абсолютистській Іспанії, був вплив абсолютизму на економічні інститути торгівлі й розвитку іспанської колоніальної держави. Як ми бачили в попередньому розділі, економічний успіх Англії ґрунтувався на швидкому розширенні торгівлі. Якщо порівняти з Іспанією і Португалією, Англія пізно вступила в трансатлантичну торгівлю. Однак вона домоглася відносно

широкої участі в торгівлі й використанні колоніальних можливостей. Те, що заповнювало скрині корони в Іспанії, збагачувало новий клас торговців у Англії. І саме цей клас торговців заклав основи для раннього англійського економічного динамізму і став опорою антиабсолютистської політичної коаліції.

В Іспанії ті процеси, що сприяли економічному розвитку й інституційним змінам, не відбувалися. Після відкриття Америки Ізабелла й Фердинанд організували торгівлю між своїми новими колоніями та Іспанією через гільдію торговців у Севільї. Торговці контролювали всю торгівлю й забезпечували отримання монархами їхньої частки багатств Америки. Не існувало вільної торгівлі з жодною колонією. Щороку велика флотилія кораблів перевозила з Америки дорогі метали й коштовності до Севільї. Вузька монополізована основа цієї торгівлі означала, що можливості торгівлі з колоніями не приводили до створення нового широкого класу торговців. Навіть торгівля з Америкою була строго регульована. Наприклад, торговець у колонії на кшталт Нової Іспанії (сучасна Мексика) не міг торгувати напрямом з ким-небудь у Новій Гранаді (сучасна Колумбія). Обмеження торгівлі всередині Іспанської імперії знижували її економічний добробут і — непрямо — потенційні прибутки, які могла би мати Іспанія від торгівлі з іншою, більш розвиненою імперією. Тим не менш, вони були привабливі, адже гарантували потік золота й срібла до Іспанії.

Екстрактивні економічні інститути Іспанії були прямим результатом побудови абсолютизму й іншого шляху розвитку політичних інститутів, якщо порівняти з Англією. І королівство Кастилія, і королівство Арагон мали свої кортеси, парламенти, що представляли різні групи — «стани» — королівства. Як і з англійським Парламентом, із кастильськими кортесами потрібно було узгоджувати введення нових податків. Однак кортеси і в Кастилії, і в Арагоні переважно представляли великі міста, а не міські й сільські місцевості, як Парламент Англії. У XV столітті вони представляли лише 18 міст, кожне з яких мало двох депутатів. Через це до кортесів не входило настільки багато груп, як в англійському Парламенті. Не було поєднання різних інтересів, які змагалися б за обмеження абсолютизму, тож кортеси не розвивалися і не могли приймати законів. Навіть у питаннях оподаткування їхні повноваження були обмежені. Усе це полегшувало іспанським монархам ігнорування кортесів у процесі консолідації свого абсолютизму.

Навіть приплив срібла з Америки не усував потребу з боку Карла V і Філіпа II постійно збільшувати доходи від податків для фінансування

низки затратних воєн. У 1520 році Карл V вирішив подати до кортесів вимогу підвищити податки. Міські еліти скористалися моментом для вимагання значно ширших змін кортесів і їхньої влади. Опозиція зміцніла й стала відомою під назвою *Comunero Rebellion*. Карл спромігся придушити повстання за допомогою лояльних військ. Протягом решти XVI століття боротьба тривала, оскільки монархи намагалися вирвати в кортесів права на впровадження нових податків і збільшення старих. Ця боротьба то згасала, то розгорялася знову. Урешті-решт перемогу здобула монархія. З 1664 року протягом 150 років кортеси вже не збиралися, аж доки під час вторгнення Наполеона не відбулося їх відновлення.

В Англії поразка абсолютизму в 1688 році привела не лише до утворення плюралістичних політичних інститутів, а й до подальшого розвитку значно ефективнішої централізованої держави. В Іспанії з тріумфом абсолютизму відбулося протилежне. Монархія вихолостила кортеси й усунула будь-які обмеження своєї поведінки. Однак дедалі важче було піднімати податки навіть попри прямі переговори з окремими містами. У той час, як Англія створювала сучасну ефективну податкову бюрократію, іспанська держава знову рухалася в протилежному напрямку. Монархія не лише зазнавала поразки у введенні гарантованих прав власності для підприємців, а й продавала посади, часто робила їх спадковими, надаючи права оподаткування й навіть торгівлі імунітетом від судового переслідування.

Наслідки екстрактивних політичних та економічних інститутів в Іспанії були передбачувані. Протягом XVII століття, коли в Англії розвивалася торгівля й відбувалася швидка індустріалізація, Іспанія в економіці зірвалася в некерований штопор. На початку століття одна особа з п'яти жила в місті. На кінець століття ця цифра зменшилася до однієї десятої внаслідок процесу подальшого зубожіння населення Іспанії. Доходи іспанців зменшувалися, тоді як англійців — зростали.

Тривалий і постійно зміцнюваний абсолютизм в Іспанії, який було викорінено в Англії, — ще один приклад малих відмінностей, що відіграють важливу роль при критичних збігах обставин. Малі відмінності проявлялися в силі й природі представницьких інститутів. Критичною випадковістю стало відкриття Америки. Взаємодія цих двох чинників скерувала Іспанію на зовсім інший шлях інституційного розвитку порівняно з Англією. Відносно інклюзивні економічні інститути, що виникли в Англії, створили безпрецедентний економічний динамізм, який досяг вершини у Промисловій революції, тоді як індустріалізація в Іспанії не отримала жодного шансу. У той час, коли промислові технології

поширювалися в багатьох частинах світу, іспанська економіка занепадала настільки, що Короні й елітам землевласників не потрібно було блокувати індустріалізацію.

Страх перед промисловістю

Без змін у політичних інститутах і розподілі політичної влади, подібних до тих, що відбулися в Англії після 1688 року, у абсолютистських країн було мало шансів отримати хоч якусь вигоду від інновацій та нових технологій Промислової революції. В Іспанії, наприклад, незабезпеченість прав власності й наростання економічного спаду означали, що люди просто не мали стимулів для необхідного інвестування й ризику. У Росії й Австро-Угорщині завадою для індустріалізації стали не просто нехтування й погане управління від еліт та прихований економічний спад при екстрактивних інститутах. Фактично правителі активно блокували будь-які спроби впровадити ці технології й зробити основні інвестиції в інфраструктуру на кшталт залізниць чи трубопроводів.

За часів Промислової революції, у XVIII і на початку XIX століття, політична карта Європи суттєво відрізнялася від сучасної²⁰. Священна Римська імперія — клаптикова ковдра з понад 400 держав, більшість з яких об'єдналися в Німеччину, — покривала майже всю Центральну Європу. Дім Габсбургів усе ще був головною політичною силою, відомою як Габсбурзька чи Австро-Угорська імперія. Вона займала величезну площу близько 250 тис. квадратних миль, навіть не враховуючи Іспанії після захоплення іспанського трону Бурбонами в 1700 році. За населенням це була третя країна в Європі, у якій жила сьома частина всіх європейців. Наприкінці XVIII століття до земель Габсбургів увійшла сучасна Бельгія, яку тоді називали Австрійськими Нідерландами. Однак найбільшу частку становив блок прилеглих одна до одної країн навколо Австрії та Угорщини разом із Чехією й Словаччиною на півночі та Словенією, Хорватією і великими частинами Італії й Сербії на півдні. На сході вона охоплювала значну частину сучасних Румунії та Польщі.

Торговці в габсбурзьких доменах мали суттєво менше значення ніж в Англії, а кріпацтво переважало в країнах Східної Європи. Як ми бачили в розділі 4, Угорщина і Польща були центром Другого кріпацтва у Східній Європі. Габсбурги, на відміну від Стюартів, успішно утримували сильну абсолютистську владу. Франц I, котрий правив як останній імператор

²⁰ 650 тис. км². — Прим. перекл.

Священної Римської імперії у 1792–1806 роках, а потім імператор Австрійської імперії до своєї смерті у 1835 році, був абсолютистом до кінця. Він не визнавав жодних обмежень своєї влади й понад усе прагнув зберегти політичний статус-кво. Основною його стратегією було протистояти змінам, будь-яким змінам. У 1821 році Франц I прямо висловив це в характерній для габсбурзьких правителів промові перед учителями школи в Лайбаху. Він стверджував: «Мені потрібні не видатні вчені, а хороші, чесні громадяни. Ваше завдання — саме так виховувати молодих людей. Той, хто служить мені, мусить навчати того, що я наказую. Якщо хтось не може цього робити чи виступає з новими ідеями, може йти, інакше я вижену його».

Імператриця Марія-Терезія, котра правила у 1740–1789 роках, часто відповідала на пропозиції щодо покращення чи змін інститутів так: «Залиште все без змін». Проте вона і її син Йосиф II, який був імператором у 1780–1790 роках, намагалися збудувати потужнішу централізовану державу й ефективнішу адміністративну систему. Однак робили вони це в контексті політичної системи без жодних реальних обмежень на свої дії й зі слабкими елементами плюралізму. Не існувало національного парламенту для найменшого контролю над монархом. Була лише система регіональних землеволодінь і ландтагів, що історично зберегли певну владу у питаннях оподаткування й набору до війська. Контроль над діями Габсбургів у Австрії був ще слабкішим, ніж над іспанськими монархами, а політична влада зосереджена у вузьких групах.

Зі зміцненням абсолютизму Габсбургів у XVIII столітті влада всіх немонархічних інститутів дедалі слабшала. На звернення депутації громадян австрійської провінції Тіроль із петицією щодо конституції Франц відповів: «Ага, вам потрібна конституція!.. Дивіться, мене це не цікавить. Я дам вам конституцію, але ви мусите знати, що солдати слухаються мене, і я не проситиму вас двічі, коли потребуватиму грошей... У будь-якому разі раджу вам бути обережними в тому, що ви робите й кажете». Отримавши таку відповідь, лідери тірольців сказали: «Якщо ви так вважаєте, то краще взагалі не мати конституції», на що Франц зауважив: «І я такої думки».

Франц розпустив Державну Раду, яку Марія-Терезія використовувала як форум для консультацій зі своїми міністрами. Відтоді вже не було консультацій чи публічних дискусій щодо рішень монарха. Франц створив поліцейську державу й безжалісно цензурував усе, що могло вважатися помірно радикальним. Його філософію правління граф Гартіг, багаторічний радник, охарактеризував як «неослабне підтримання повноважень

суверена й заперечення будь-яких намагань частини людей брати участь у цих повноваженнях». У цьому йому допомагав князь фон Меттерніх, у 1809 році призначений на посаду міністра закордонних справ. Влада і вплив Меттерніха фактично пережили владу Франца. Він залишався на посаді майже 40 років.

У центрі габсбурзьких економічних інститутів стояли феодальний лад і кріпацтво. Якщо рухатися на схід у межах імперії, то феодалізм ставав інтенсивнішим. У розділі 4 ми вже наводили роздуми про більш загальні зміни в економічних інститутах при русі із Західної у Східну Європу. Трудова мобільність була дуже обмеженою, а еміграція — незаконною. Коли англійський філантроп Роберт Оуен намагався вмовити австрійський уряд прийняти певні соціальні реформи для поліпшення умов життя бідняків, один із помічників Меттерніха Фрідріх фон Генц відповів: «Ми взагалі не бажаємо, щоб великі маси стали багатими й незалежними... Як у такому разі ми ними правитимемо?».

Окрім кріпацтва, яке повністю блокувало появу ринку робочої сили й усувало будь-які економічні стимули чи ініціативи мас сільського населення, Габсбурзький абсолютизм покладався на монополії й інші обмеження в торгівлі. У міській економіці домінували гільдії, що обмежували доступ до професії. До 1774 року в самій Австрії й до 1784 року в Угорщині існували внутрішні тарифи. На імпорتنі товари тарифи були дуже високі, і це на додачу до прямої заборони імпорту й експорту багатьох товарів.

Придушення ринків і створення екстрактивних економічних інститутів, звичайно, вельми характерні для абсолютизму, однак Франц пішов далі. Екстрактивні економічні інститути не просто нехтували ініціативою індивідів щодо інновацій чи впровадження нових технологій. У розділі 2 ми бачили, як намагання Королівства Конго насаджувати користування плугами виявилися безуспішними, бо людям бракувало будь-якої ініціативи, зважаючи на екстрактивну природу економічних інститутів. Король Конго зрозумів, що якби він зміг примусити людей користуватися плугами, продуктивність сільського господарства підвищилася б, збільшуючи статки, якими він міг користуватися. Це потенціальний стимул для всіх урядів, у тому числі й абсолютистських. Проблема в Конго полягала в усвідомленні людьми, що все вироблене ними може конфіскувати абсолютистський монарх. Тому вони й не мали стимулів інвестувати чи застосовувати кращі технології. На землях Габсбургів Франц не заохочував людей впроваджувати нові технології. Навпаки, він фактично виступав проти цього й блокував поширення технологій,

які люди в іншому випадку хотіли би впровадити з наявними економічними інститутами.

Опір інноваціям проявлявся двома шляхами. По-перше, Франц I опирався розвитку промисловості. Промисловість сприяла виникненню фабрик, а фабрики зосереджували би бідних робітників у містах і насамперед у столиці Відні. Тоді ці робітники могли би підтримати опонентів абсолютизму. Політика Франца була спрямована на закріплення традиційних еліт за своїми місцями та збереження політичного й економічного статус-кво. Він хотів зберегти переважно аграрний характер суспільства. Франц вважав, що найкращий спосіб для цього — перш за все припинити будівництво фабрик. Він робив це безпосередньо. Наприклад, у 1802 році Франц заборонив створення нових фабрик у Відні. Замість заохочення імпорту і впровадження нових технологій — основи індустріалізації — він забороняв це аж до 1811 року.

По-друге, Франц I опирався будівництву залізниць, одній з головних нових технологій, що прийшли з Промислової революції. Після представлення плану будівництва північної залізниці він сказав: «Ні, ні, я нічого для цього не робитиму, щоб у країну не прийшла революція».

Оскільки уряд не надавав концесії для будівництва парової залізниці, перша побудована в імперії залізниця діяла на кінській тязі. Лінія, що простяглася від міста Лінц на Дунаї до міста Будвайс у Богемії на річці Влтаві, була збудована з такими ухилами й поворотами, які не давали можливості потім перейти до парової тяги. Тому аж до 1860 року її обслуговували коні. Банкір Саломон Ротшильд, представник у Відні великої банківської сім'ї, першим відчув економічний потенціал для розвитку залізниць в імперії. Брат Саломона Натан, котрий жив у Англії, був глибоко вражений двигуном Джорджа Стефенсона «Ракета» й потенціалом парової локомотивної тяги. Він зустрівся зі своїм братом, аби заохотити його пошукати можливостей для розвитку залізниць в Австрії, оскільки вважав, що їхня сім'я могла би отримати великі прибутки, фінансуючи розвиток залізниць. Натан домовився, але вся схема зійшла нанівець, бо імператор Франц просто сказав «ні».

Опозиція до індустрії й парових залізниць походила зі страху Франца перед творчою деструкцією, що супроводжувала розвиток сучасної економіки. Головними пріоритетами Франца було забезпечити стабільність екстрактивних інститутів, за допомогою яких він правив, і захистити переваги традиційних еліт, котрі його підтримували. Для цього не лише індустріалізація не годилася, загрожуючи підірвати феодальний лад через залучення робочої сили із сільської місцевості до міст. Франц

також зрозумів, що основні економічні зміни загрожуватимуть його політичній владі. Тому він блокував промисловість і економічний прогрес, замикаючись в економічній відсталості, що проявлялася в багатьох відношеннях. Наприклад, навіть у 1883 році, коли 90% світового виробництва заліза відбувалося з використанням кам'яного вугілля, у Габсбурзьких землях із цією метою здебільшого використовували деревне вугілля. Те саме і з виробництвом текстилю: перед Першою світовою війною після розпаду імперії це виробництво не було повністю механізованим і здійснювалося вручну.

Австро-Угорщина була не єдиною у своєму страху перед індустрією. Далі на схід Росія мала так само абсолютистський набір політичних інститутів, заснований Петром I, про що ми дізналися на початку цього розділу. Як і в Австро-Угорщині, економічні інститути Росії були явно екстрактивні, засновані на кріпацтві, яке тримало принаймні половину населення прив'язаними до землі. Кріпаки мусили працювати безоплатно по три дні на тиждень на землях свого поміщика. Вони не могли переїжджати, не мали свободи вибору професії. Поміщик міг продавати їх на власний розсуд. Радикальний філософ Петро Кропоткін, один із засновників сучасного анархізму, залишив яскравий опис того, як працювали кріпаки за царства Миколи I, котрий правив Росією в 1825-1855 роках. Він згадував зі свого дитинства:

«Історії про чоловіків і жінок, відірваних від їхніх сімей і сіл та проданих, програних в азартних іграх чи обмінаних на пару мисливських собак і перевезених у віддалені частини Росії... Дітей, яких забирали від батьків і продавали жорстоким чи розбещеним хазяям. Про різки на стайні, що траплялися щоденно з нечуваною жорстокістю. Про дівчину, яка єдиним своїм порятунком вважала втопитися. Про старого чоловіка, котрий дожив до сивого волосся на службі у свого хазяїна і врешті-решт повісився під його вікном. Про бунти кріпаків, придушені генералами Миколи I, що страчували кожного десятого або п'ятого чоловіка з вишикуваних у шеренгу й руйнували цілі села... Що ж до бідності, яку я бачив під час наших подорожей в окремих селах, особливо в тих, що належали сім'ї імператора, то неможливо знайти слова, щоб адекватно описати злидні читачеві, який цього не бачив».

Точнісінько так, як і в Австро-Угорщині, у Росії абсолютизм не створив комплексу економічних інститутів, що сприяли би процвітанню суспільства. Це був подібний страх перед творчою деструкцією та промисловістю

і залізницями. У центрі цього під час царювання Миколи I стояв граф Єгор Канкрін, міністр фінансів у 1823-1844 роках. Він відігравав головну роль у протистоянні змінам суспільства, потрібним для досягнення економічного процвітання.

Політика Канкріна була спрямована на зміцнення традиційних політичних опор режиму, особливо земельної аристократії, та утримання сільського й аграрного характеру суспільства. Ставши міністром фінансів, Канкрін швидко виступив проти й відкинув пропозиції попереднього міністра фінансів Гусева про створення Комерційного банку з урядовою власністю для кредитування промисловості. Натомість Канкрін знову відкрив Державний позиковий банк, що був закритий під час наполеонівських воєн. Той банк від початку було створено для кредитування великих землевласників із субсидованими відсотками, що подобалося Канкріну. Позики вимагали, щоб клієнти подавали в «заставу» або гарантію своїх кріпаків, тому ці позики могли отримувати лише феодалні землевласники. Для фінансування Державного позикового банку Канкрін перевів активи з Комерційного банку, вбиваючи одначасно двох зайців одним пострілом: для промисловості залишалося надто мало коштів.

Позиція Канкріна була передбачливо сформована під впливом побоювань, що економічні зміни принесуть зміни політичні, і в цьому збігалася з позицією царя Миколи I. Вступ Миколи на престол у грудні 1825 року був майже зірваний спробою путчу військових офіцерів, так званих декабристів, котрі мали радикальну програму суспільних змін. Микола писав Великому князю Михайлу: «Революція біля дверей Росії, але я присягаюся, що вона не проникне в країну до останнього мого подиху».

Микола боявся суспільних змін, які могло внести створення сучасної економіки. У промові на зустрічі з виробниками на промисловій виставці у Москві він висловився так:

«І держава, і виробники мусять звернути свою увагу на предмет, без якого самі фабрики стануть злом, а не добром. Це турбота про робітників, число яких із кожним роком збільшується. Вони потребують енергійного батьківського нагляду за своєю мораллю. Без цього маса людей поступово зіпсується й, можливо, перетвориться на клас настільки убогий, наскільки й небезпечний для своїх господарів».

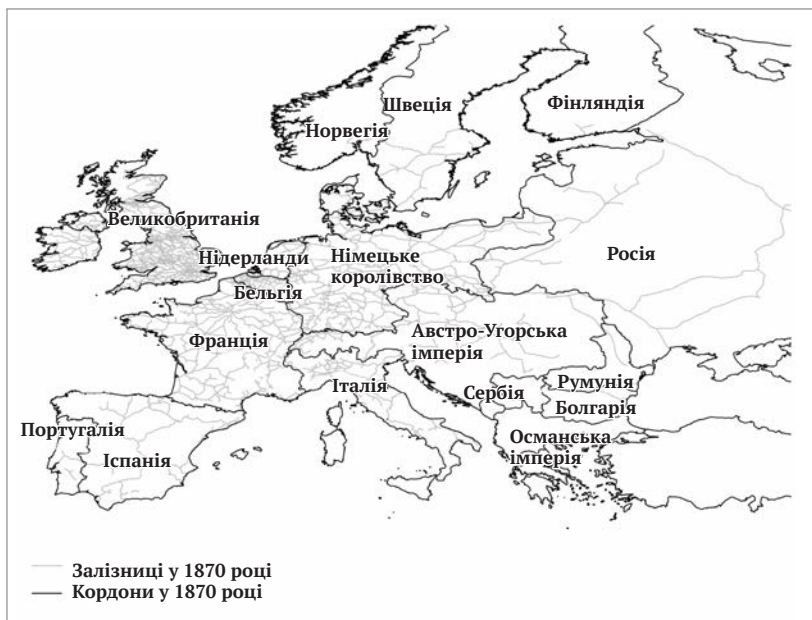
Як і Франц I, Микола боявся, що творча деструкція, розв'язана сучасною індустріальною економікою, підірве політичний статус-кво в Росії. Під

тиском Миколи Канкрін зробив особливі кроки для сповільнення розвитку потенціалу індустріалізації. Він скасував декілька промислових виставок, що до того проводили періодично для демонстрації нових технологій і стимулювання їх впровадження.

У 1848 році Європу струснула низка революційних вибухів. У відповідь А. А. Закревський, військовий губернатор Москви, до обов'язків якого входило підтримання громадського порядку, писав Миколі: «Для збереження спокою й процвітання, що притаманні сьогодні лише Росії, уряд не повинен дозволяти зібрання бездомних і розбещених людей, які з легкістю приєднуються до будь-якого руху, руйнуючи громадський чи приватний мир». Його пропозицію передали міністрам Миколи. У 1849 році було ухвалено новий закон, який накладав значні обмеження на кількість фабрик, що могли бути відкриті в будь-якій частині Москви. Закон особливо забороняв відкриття будь-яких нових бавовняних чи вовняних текстильних фабрик та залізоливарних цехів. Інші галузі промисловості, як-от ткацтво й фарбування, мали подавати прохання про відкриття нової фабрики до військового губернатора. Фактично прядіння бавовни було заборонено. Закон було спрямовано на припинення будь-якого подальшого зкупчення потенційно бунтівних робітників у місті.

Опозиція до залізниць доповнювала опозицію до промисловості, точнісінько так само, як і в Австро-Угорщині. До 1842 року в Росії була лише одна залізниця. Це була нитка завдовжки 17 миль від Санкт-Петербурга до резиденцій імператора в Царському Селі й Павловську. Окрім протистояння промисловості, Канкрін не бачив сенсу і в стимулюванні будівництва залізниць, які, на його думку, внесуть соціально небезпечну мобільність. Він зазначав: «Залізниці не завжди є результатом природної необхідності, а радше об'єктом штучної потреби чи розкоші. Вони заохочують до необов'язкових подорожей з одного місця в інше, що повністю типово для нашого часу».

Канкрін відхилив численні пропозиції щодо будівництва залізниць. Лише у 1851 році було збудовано колію, що пов'язувала Москву із Санкт-Петербургом. Політику Канкріна продовжив граф Кляйнміхель, якого призначили керівником головної адміністрації транспорту й громадського будівництва. Цей інститут став головним арбітром у будівництві залізниць. Після 1849 року Кляйнміхель скористався своєю владою для цензури обговорень розвитку залізниць у газетах.

Карта 13. Залізниця у Європі в 1870 році

На карті 13 зображено наслідки такої логіки. Тоді як Британія та більша частина північно-західної Європи у 1870 році покреслена залізницями, на величезній території Росії помітно лише декілька колій. Політика проти залізниць змінилася лише після поразки від Британії, Франції й Османської імперії в Кримській війні 1853–1856 років, коли стала зрозумілою серйозна небезпека для Росії, пов'язана з відсталістю транспортної системи. Слабка мережа залізниць спостерігалася також за межами Австрії в Австро-Угорщині й у західних регіонах імперії, хоча революція 1848 року принесла зміни в ці території, особливо щодо скасування кріпацтва.

Заборона на перевезення

Абсолютизм панував не лише в більшій частині Європи, а й в Азії. Він так само протистояв індустріалізації під час критичних збігів обставин, створених Промисловою революцією. Династії Мін і Цин у Китаї та абсолютизм Османської імперії ілюструють цю картину. При династії Сун протягом 960-1279 років Китай був світовим лідером у багатьох технологічних

інноваціях. Китайці винайшли годинник, компас, порох, папір і паперові гроші, порцеляну й доменні печі для виплавки чавуну задовго до того, як це з'явилося в Європі. Вони незалежно винайшли прядильні станки й водяні млини майже в той самий час, що й на іншому краю Євразії. Унаслідок цього в 1500 році стандарти життя в Китаї були так само високі, як і в Європі. Протягом століть Китай також мав централізовану державу з меритократичним принципом набору на державну службу.

І все ж Китай був абсолютистський, а розвиток при династії Сун відбувався під екстрактивними інститутами. Жодна суспільна група, окрім монархії, не мала свого політичного представництва. Не було нічого хоч орієнтовно схожого на парламент чи кортеси. Торговці в Китаї завжди мали сумнівний статус. Великі винаходи доби Сун не спонукалися ринковими стимулами, а з'являлися під наглядом чи навіть на замовлення уряду. Рідко коли їх комерціалізували. Державна хватка ослабла під час правління династій Мін і Цин, що прийшли після династії Сун. Коренем усього цього була звичайна логіка екстрактивних інститутів. Як і більшість правителів, котрі спираються на екстрактивні інститути, абсолютистські імператори Китаю опиралися змінам, прагнули стабільності й по суті боялися творчої деструкції.

Найкраще проілюструвати це можна на прикладі міжнародної торгівлі. Як ми вже бачили, відкриття Америки й спосіб організації міжнародної торгівлі відігравали головну роль у політичних конфліктах та інституційних змінах ранньої сучасної Європи. У Китаї, незважаючи на те, що приватні торговці загалом були задіяні у внутрішній торгівлі, держава монополізувала міжнародну торгівлю. Після приходу до влади династії Мін першим правителем був імператор Хонгу, котрий правив 30 років. Хонгу боявся, що міжнародна торгівля буде політично й соціально дестабілізувати. Він дозволив їй лише за умови, що вона здійснюватиметься урядом і передбачатиме данину, а не комерційну діяльність. Хонгу навіть стратив сотні людей, звинувачених у намаганні перетворити місії зі збору данини на комерційні підприємства. У період 1377-1397 років імператор не дав дозволу на жодну місію зі збору данини з-за океану. Він заборонив приватним особам торгувати з іноземцями й не дозволяв китайцям заморські подорожі.

У 1402 році трон посів імператор Юнле. Він розпочав один із найславетніших періодів китайської історії, впровадивши спонсоровану урядом міжнародну торгівлю у великих масштабах. Юнле надав фінансування адміралові Чжен Хе для здійснення шести масштабних місій на Південний Схід і до Південної Азії, Аравії та Африки. Китайці знали про ці краї з довгої історії торгових відносин, однак до цього періоду таких

активних дій не було. Перший флот налічував 27800 людей і 62 великі кораблі для перевезення цінностей, їх супроводжувало 190 менших кораблів, включно з пристосованими для перевезення прісної води, запасів і війська. І все ж імператор Юнле тимчасово припинив ці місії у 1422 році. Цю діяльність продовжив його наступник Хунсі, котрий правив із 1424 до 1425 року. Рання смерть Хунсі привела на трон імператора Сюаньде, який спершу дозволив Чжен Хе останню місію у 1433 році. Однак після цього вся міжнародна торгівля була заборонена. У 1436 році будівництво морських кораблів було оголошено поза законом. Заборона морської торгівлі не знімалася аж до 1567 року.

Ці події, що були лише вершечком екстрактивного айсберга, перешкоджаючи багатьом економічним діям, що здавалися потенційно дестабілізуючими, справили дуже сильний вплив на економічний розвиток Китаю. У той самий час, коли міжнародна торгівля й відкриття Америки докорінно змінювали інститути в Англії, Китай відрізав сам себе від цього критичного збігу обставин і замкнувся. Це відокремлення не завершилося і в 1567 році. У 1644 році династію Мін повалив народ цурчен, маньчжури з континентальної Азії, які заснували династію Цин. Настав період інтенсивної політичної нестабільності. Правителі Цин масово експропріювали власність і активи. У 1690 році Тан Чен, відставний китайський учений і невдаха-торговець, писав:

«Понад 50 років минуло після заснування династії Цин, і з кожним днем імперія біднішає. Землероби в нужді, ремісники в нужді, торговці в нужді, й чиновники теж у нужді. Зерно дешеве, але важко ним наїстися. Одяг дешевий, але важко достатньо вдягтися. Човни, завантажені товарами, подорожують від одного базару до іншого, але вантаж продається зі збитком. Чиновники, ідучи зі своїх посад, виявляють, що в них немає необхідних коштів на підтримання власного домогосподарства. Справді всі чотири професії впадають у бідність».

У 1661 році імператор Кандзі наказав, щоб усі люди, які живуть вздовж узбережжя від В'єтнаму до Чжецзяну, — фактично всього південного узбережжя, що колись було найактивнішою в комерційному відношенні частиною Китаю, — перемістилися на 17 миль углиб країни. Узбережжя патрулювали війська для контролю за виконанням наказу. До 1693 року існувала заборона кораблям плавати по всьому узбережжю. У XVIII столітті цю заборону періодично відновлювали, фактично заважаючи виникненню трансокеанської торгівлі у Китаї. Декому пощастило досягти

успіху. Однак мало хто наважувався вкладати інвестиції з огляду на те, що імператор раптово міг змінити свою думку і заборонити торгівлю. Ця ситуація робила інвестиції в кораблі, обладнання й торговельні відносини непривабливими.

Міркування держав Мін і Цин щодо протидії міжнародній торгівлі тепер нам цілком зрозумілі — це страх перед творчою деструкцією. Головною метою лідерів була політична стабільність. Міжнародна торгівля могла внести дестабілізацію через збагачення й зміцнення торговців, як це сталося в Англії в епоху трансатлантичного розширення. Це було прагненням не лише династій Мін і Цин, а й позицією правителів династії Сун, навіть попри їхнє бажання підтримувати технологічні інновації й дозволяти більшу комерційну свободу за умови їх контролю. Справи погіршилися за часів Мін і Цин, коли держава посилила контроль за економічною діяльністю, а міжнародну торгівлю заборонила. Звичайно, у Китаї часів Мін і Цин існували ринки, а уряд оподатковував вітчизняну економіку досить слабо. Однак він мало що робив для підтримки інновацій і змінював розвиток торгівлі чи промисловості на політичну стабільність. Наслідок абсолютистського контролю для економіки передбачуваний: протягом усього XIX і початку XX століття китайська економіка перебувала в стагнації у той час, коли інші економіки індустріялізувалися. На момент встановлення в 1949 році Мао комуністичного режиму Китай став однією з найбідніших країн світу.

Абсолютизм Пресвітера Іоанна

Абсолютизм як система політичних інститутів та економічних наслідків, що впливали з них, не обмежувався Європою й Азією. Він був і в Африці, наприклад, у Королівстві Конго, як відомо з розділу 2. Ще тривалішим є приклад африканського абсолютизму в Ефіопії чи Абіссинії, корені якого ми розглядали у розділі 6, коли обговорювали появу феодалізму після занепаду Аксуму. Абіссінський абсолютизм тривав ще довше ніж його європейські аналоги, оскільки стикався з дуже різними викликами й критичними обставинами.

Після навернення короля Аксуму Езана до християнства ефіопи залишилися християнами й у XIV столітті стали центром міфу про короля Пресвітера Іоанна. Пресвітер Іоанн був християнським королем, відокремленим від Європи розвитком ісламу на Близькому Сході. Спочатку вважали, що його королівство розташоване в Індії. Однак після поглиблення знань європейців про Індію люди зрозуміли, що це неправда. Тоді

король Ефіопії, оскільки був християнином, став природним персонажем цього міфу. Ефіопські королі справді намагалися встановити союзи з європейськими монархами проти арабського вторгнення, тож із 1300 року посилали в Європу дипломатичні місії і навіть переконали португальського короля відправити їм солдатів.

Солдати разом із дипломатами, єзуїтами й мандрівниками, котрі мріяли побачити Пресвітера Іоанна, залишили багато спогадів про Ефіопію. З найцікавіших з економічного погляду можна назвати спогади Франсиско Альвареса, капелана, котрий супроводжував португальську дипломатичну місію і перебував у Ефіопії з 1520 до 1527 року. Окрім того, існують спогади єзуїта Мануеля де Алмейди, який жив у Ефіопії з 1624 року, а також Джона Брюса, мандрівника, котрий перебував у цій країні з 1768 до 1773 року. Письмові спогади цих людей дають широке уявлення про тодішні політичні й економічні інститути в Ефіопії і не залишають сумнівів у тому, що Ефіопія була досконалим прикладом абсолютизму. У ній не було жодних плюралістичних інститутів, стримувань чи обмежень влади імператора, який аргументував право на панування своїм походженням начебто від легендарного короля Соломона й королеви Шеби.

Наслідком абсолютизму стала цілковита незабезпеченість прав власності, що визначалася політичною стратегією імператора. Брюс, наприклад, зазначав, що...

«Уся земля належить королю. Він дає її тим, хто йому подобається, і відбирає, коли така його воля. Щойно король помирає, уся земля королівства відходить у розпорядження Корони. І не лише це — після смерті власника його володіння, як би довго він ними не розпоряджався, повертаються до наступного короля, а не переходять до старшого сина».

Альварес стверджував, що було б «набагато більше фруктів і обробітку землі, якби великі люди не поводитися так погано зі своїми людьми». Із цим узгоджується спостереження Алмейди:

«Для імператора було цілком звичним обмінювати, змінювати й відбирати землі в кожної людини кожні два-три роки, а часом і щороку та навіть кілька разів протягом року, і це не дивує. Часто один зорює землю, інший її засіває, а третій збирає врожай. Отже, виходить, що немає нікого, хто дбав би про землю, якою користується. Ніхто не садить дерев, адже відомо: той, хто садить, дуже рідко збирає плоди. Однак для короля корисно, що вони так сильно залежать від нього».

Ці описи ілюструють основні подібності між політичними й економічними структурами Ефіопії та країн європейського абсолютизму. Вони свідчать також, що в Ефіопії абсолютизм був значно інтенсивніший, а економічні інститути — ще більш екстрактивні. Ба більше, як ми зазначали в розділі 6, Ефіопія не зазнала тих самих критичних збігів обставин, що допомогли підірвати основи абсолютизму в Англії. Вона була відрізана від багатьох процесів, що формували сучасний світ. Навіть у протилежному випадку інтенсивність її абсолютизму привела б, мабуть, до його подальшого посилення. Наприклад, як і в Іспанії, міжнародну торгівлю в Ефіопії, разом із потворною работоргівлею, контролював монарх. Ефіопія не була повністю ізольована: європейці шукали Пресвітера Іоанна. Ефіопія мусила вести війни проти навколишніх ісламських держав. І все ж історик Едвард Гіббон зазначав із певною точністю, що «оточені з усіх боків ворогами своєї релігії, ефіопи спали майже тисячу років, забувши про світ, який забув про них».

Після початку європейської колонізації Африки у XIX столітті Ефіопія була незалежним королівством під правлінням Раса (герцога) Касса, якого у 1855 році коронував імператор Теводрос II. Теводрос узявся за модернізацію держави, створюючи більш централізовану бюрократію й судову систему, а також військо, здатне контролювати всю країну та протистояти європейцям. Він призначив військових губернаторів, відповідальних за збирання й надсилання йому податків від імені всіх провінцій. Його переговори з європейськими володарями були важкі. У роздратуванні він ув'язнив англійського консула. Відтак у 1868 році англійці послали експедиційні війська, які сплюндрували столицю Ефіопії. Теводрос наклав на себе руки.

І знову реконструйований Теводросом уряд зміг досягти одного з найбільших колоніальних тріумфів XIX століття проти італійців. У 1889 році трон перейшов до Менеліка II, який відразу ж зіткнувся з прагненням Італії встановити там свою колонію. У 1885 році німецький канцлер Бісмарк скликав конференцію в Берліні, де володарі Європи затівали «боротьбу за захоплення Африки», тобто вирішували, як ділитимуть Африку на сфери інтересів. На цій конференції Італія зарезервувала за собою право на колонії в Еритреї, вздовж узбережжя Ефіопії, та в Сомалі. Ефіопія, представника якої не було на цій конференції, якось змогла залишитися недоторканою. Однак італійці й далі будували плани. У 1896 році вони відправили армію на південь від Еритреї. Реакція Менеліка була схожа на реакцію європейських королів Середньовіччя: він сформував армію, змушуючи дворянство скликати своїх озброєних людей. Такий підхід не міг зібрати армію на тривалий час, однак короткий період він мав змогу протистояти.

Цього часу було цілком достатньо, щоб завдати поразки італійцям, чії 15 тис. солдатів у 1896 році перемогла стотисячна армія Менеліка в битві при Адуа. Це була найсерйозніша військова поразка, якої доколоніальна африканська країна могла завдати європейцям. Вона забезпечила Ефіопії незалежність на наступні 40 років.

У 1930 році Рас Тафарі був коронований як останній імператор Ефіопії Хайле Селассіє. Хайле Селассіє перебував на троні, поки його не скинуло друге італійське вторгнення, що почалося у 1935 році. Однак у 1941 році з допомогою англійців імператор повернувся з вигнання. Відтак Селассіє правив до 1974 року, аж поки його не скинули під час заколоту під проводом Дерга, тобто «Комітету», групи марксистськи налаштованих армійських офіцерів, які продовжили виснажувати й спустошувати країну. Основні екстрактивні економічні інститути абсолютистської ефіопської імперії, такі як *gult* (с. 157) і феодалізм, що виник після занепаду Аксуму, тривали до скасування їх у результаті революції 1974 року.

Сучасна Ефіопія — одна з найбідніших країн світу. Доходи пересічного ефіопа становлять 1/40 частину доходів пересічного жителя Англії. Більшість населення проживає в сільській місцевості та займається сільським господарством для власного виживання. Бракує чистої води, електрики та доступу до шкільної освіти й медичного обслуговування. Середня тривалість життя — близько 45 років. Лише третина населення письменна. Порівняння між Англією й Ефіопією вказує на масштаби світової нерівності. Причина того, що нині Ефіопія перебуває на самому дні, на противагу Англії, полягає в її абсолютизмі, що протримався до наших днів. Абсолютизм супроводжують екстрактивні економічні інститути й бідність для більшості ефіопів, хоча, звичайно, імператор і дворянство отримали величезні прибутки. Але найтривалішим наслідком абсолютизму стало те, що Ефіопія не змогла реалізувати переваги індустріалізації протягом XIX і початку XX століття, що й призвело до жакливої бідності її громадян сьогодні.

Діти Самаале

Абсолютистські політичні інститути в усьому світі стримували індустріалізацію непрямо, через певну організацію економіки, або прямо, як ми бачили в Австро-Угорщині й Росії. Однак абсолютизм був не єдиною перешкодою на шляху виникнення інклюзивних економічних інститутів. На початку XIX століття в багатьох частинах світу, особливо в Африці, бракувало держав, які могли б забезпечити мінімальну законність і

порядок, що є передумовою для отримання сучасної економіки. Не було когось подібного до Петра I в Росії, який розпочав процес політичної централізації, а потім і становлення російського абсолютизму, не кажучи вже про Тюдорів у Англії, які централізували державу без повного знищення Парламенту й інших обмежень їхньої влади радше через брак сил. Без певного рівня політичної централізації країни Африки мало що могли зробити, навіть якби еліти цих держав зустрічали індустріалізацію з розкритими обіймами.

На північно-східному півострові Африки, так званому Африкансько-му розі, лежить Сомалі. Ця країна демонструє руйнівний вплив браку політичної централізації. Історично в Сомалі домінували шість сімей-кланів. Чотири найбільші клани — Дір, Дарод, Ісак і Хавіє — ведуть свій рід від міфічного предка Самаале. Сім'ї-клани з'явилися на півночі Сомалі й поступово поширилися на південь і схід. Навіть нині є люди-пастухи, які мандрують зі своїми стадами кіз, овець і верблюдів. На півдні — Ді-гіл і Раганвейн, осілі землероби, утворюють останні дві сім'ї-клани. Території цих кланів зображено на карті 12 (див. с. 158).

Сомалійці ідентифікують себе зі своєю сім'єю-кланом, але клани дуже великі й до них входять багато підгруп. Першими серед них є клани, що походять з однієї з найбільших сімей-кланів. Важливішим є групування всередині кланів, що називають групами плати *diya*. Вони складаються з тісно пов'язаних родичів, котрі платять і збирають *diya* чи «кровний добробут», компенсацію за вбивство одного з їхніх членів. Сомалійські клани й групи *diya*-плати історично перебували в майже постійних конфліктах навколо незначних ресурсів, що були в їхньому розпорядженні, особливо водних ресурсів, і хороших пасовиськ для худоби. Клани також постійно відбирали стада сусідніх кланів і груп *diya*-плати. Хоча клани мали лідерів, яких називали султанами, а також старійшин, ці люди не володіли реальною владою. Політична влада була дуже широко розподілена, причому кожний дорослий сомалієць міг сказати своє слово у питанні, що може вплинути на клан чи групу. Це здійснювалося через неформальну раду, до якої входили всі дорослі чоловіки. Писаного права не існувало, як і поліції. Про законодавчу систему годі було й говорити, за винятком шаріату, що використовувався як межі, у яких існували неформальні закони. Неформальні закони для груп *diya*-плати було зібрано в кодекс — *beer*. Ці закони формулювали обов'язки, права й функції, які мусили виконувати інші групи при їхній взаємодії з цією групою. З початком колоніальної доби *beers* почали записувати. Наприклад, родовід Хасан Угаас утворив групу *diya*-плати з майже 1500 осіб і

став субкланом у родині кланів Дір у Британському Сомаліленді. Британський комісар округу записав їхній *beer* 8 березня 1950 року. Перші три статті *beer* встановлювали:

1. Якщо людину Хасан Угаас убила зовнішня група, 20 верблюдів його кровного добробуту (100) отримає наступний родич, а решту 80 верблюдів розділять між усіма членами клану Хасан Угаас.
2. Якщо людину Хасан Угаас поранив чужинець, її рани оцінюються у 33 і 1/3 верблюда, 10 верблюдів треба віддати йому, а решту — його *jiffo* групі (підгрупа в групі *diya*-плати).
3. Вбивство серед членів Хасан Угаас підлягає компенсації в розмірі 33 і 1/3 верблюда, що виплачується лише наступному родичу постраждалого. Якщо винуватець не може сплатити все або частину, йому мусить допомогти його рід.

Особливе зосередження *beer* на вбивствах і пораненнях відображає майже постійний стан війни між групами *diya*-плати й кланами. У центрі були кровний добробут і кровна ворожнеча. Злочин проти окремої особи був злочином проти всієї групи *diya*-плати, тож колективна компенсація, кровний добробут, були потребою. Якщо кровний добробут не виплачували, групі *diya*-плати тієї особи, котра скоїла злочин, мстилася група, з якої походить жертва. Після появи в Сомалі сучасних транспортних засобів кровний добробут поширили на людей, вбитих чи постраждалих у дорожніх пригодах. *Beer* Хасан Угаас не обмежувався лише вбивствами. Відповідно до статті 6 *beer*: «Якщо один чоловік з Хасан Угаас образить іншого перед радою Хасан Угаас, він мусить заплатити 150 шилінгів ображеній стороні».

На початку 1955 року стада двох кланів, Хабар Тол Я'ло та Хабар Юуніс, паслися одне біля одного в районі Домбереллі. Чоловіка з клану Юуніс під час суперечки за стадо верблюдів поранив член клану Тол Я'ло. Клан Юуніс відразу ж помстився: напав на Тол Я'ло і вбив людину. За кодексом про кровний добробут ця смерть привела до того, що клан Юуніс запропонував компенсацію клану Тол Я'ло. Компенсацію прийняли. Кровний добробут передавали персонально і зазвичай у формі верблюдів. Під час церемонії передачі один із членів клану Тол Я'ло вбив члена клану Юуніс, переплутавши його з членом групи *diya*-плати вбивці. Ця ситуація призвела до загальної війни. Впродовж наступних 48 годин загинуло 13 людей клану Юуніс і 26 — клану Тол Я'ло. Воєнні дії тривали

протягом року, доки старійшини обох кланів, зведені разом зусиллями англійської колоніальної адміністрації, не спромоглися досягти згоди (обмінятися кровним добробутом), що задовольнила обидві сторони й була сплачена протягом наступних трьох років.

Кровний добробут сплачували під тиском погроз застосувати силу. Але навіть після сплати конфлікт не обов'язково вичерпувався. Зазвичай він стихувався, а потім вибухав знову.

Таким чином, у сомалійському суспільстві політична влада була широко розподілена, майже плюралістична. Однак без повноважень централізованої держави для підтримки порядку, не кажучи вже про права власності, це не сприяло створенню інклюзивних інститутів. Ніхто не визнавав повноважень іншого. Ніхто, включно з британською колоніальною державою після її фактичної появи, не міг навести ладу. Брак політичної централізації унеможливив для Сомалі отримання вигод від Промислової революції. У такій атмосфері неможливо уявити інвестування чи впровадження нових технологій, запозичених у Британії, чи бодай створення для цього відповідних організацій.

Складна політична боротьба в Сомалі мала й тонші наслідки для економічного прогресу. Ми вже згадували про певні видатні технологічні загадки африканської історії. До поширення колоніального правління наприкінці XIX століття африканські суспільства не використовували коліс для транспортування предметів і не мали сільськогосподарських плугів. Рідко хто мав писемність. Як відомо, в Ефіопії це було. Сомалійці також мали письмо, однак, на відміну від ефіопів, не використовували його. Ми вже спостерігали подібні моменти в історії Африки. Африканські суспільства могли не застосовувати коліс чи плугів, але вони явно знали про них. У випадку Королівства Конго, як ми бачили, це було особливо пов'язано з тим, що економічні інститути не створювали стимулів для застосування цих технологій. Чи не могло те саме статися і з впровадженням письма?

Певні докази цього можна взяти з історії королівства Такалі, що лежало на північний захід від Сомалі на Нубійських пагорбах південного Судану. Королівство Такалі наприкінці XVIII століття створила група воїнів під проводом чоловіка на ім'я Ісма'їл. Королівство залишалося незалежним до його долучення до складу Британської імперії у 1884 році. Королі й люди Такалі мали доступ до арабського письма, але не використовували його, за винятком королів — для зовнішнього спілкування з іншими державами й дипломатичної кореспонденції. На перший погляд ця ситуація видається загадковою. Традиційна думка про походження писемності з Месопотамії ґрунтується на припущенні, що його

розвивали держави для запису інформації, контролю за людьми й збирання податків. Хіба це не цікавило королівство Такалі?

Ці питання наприкінці 1970-х досліджувала історик Джанет Евальд, намагаючись реконструювати історію держави Такалі. Частина цієї історії полягає в тому, що громадяни опиралися використанню письма через страх, що воно призведе до контролю за ресурсами, такими як цінна земля, даючи змогу державі заявляти про її привласнення. Вони також остерігалися більш системного оподаткування. Династія, заснована Ісма'ілом, не перетворилася на потужну державу. Навіть за бажання ця держава не була достатньо сильна для виконання своєї волі попри побоювання громадян. Однак тут діяли ще й інші, тонші чинники. Різні еліти також протидіяли політичній централізації, наприклад, віддаючи перевагу усному спілкуванню з громадянами перед письмовим, бо це давало їм більшу свободу дій. Написані закони й розпорядження не можна відкликати чи знехтувати ними. Їх важче змінити. Вони встановлюють стандарти, які правлячі еліти хотіли б змінювати. Отже, ні піддані, ні правителі Такалі не бачили переваг для себе від поширення письма. Піддані боялися того, як правителі використовуватимуть письмо, а правителі вбачали у відсутності письма допомогу в утриманні хиткої влади. Саме політична боротьба в Такалі перешкоджала введенню писемності. Хоча сомалійці мали ще менш виразно визначені еліти ніж у королівстві Такалі, цілком можливо, що стримували використання ними письма й упровадження інших основних технологій одні й ті самі сили.

Випадок із Сомалі показує наслідки браку політичної централізації для економічного розвитку. Історична література не описує спроб створити таку централізацію в Сомалі. Однак зрозуміло, чому це було настільки важко. Досягнення політичної централізації означало потрапляння одних кланів під контроль інших. Однак клани заперечували будь-яке домінування і втрату своєї влади, що могло стати його наслідком. Рівновага військової влади в суспільстві також ускладнювала створення центральних інститутів. Справді, цілком можливо, що будь-яка група чи клан, намагаючись централізувати владу, не лише наштовхнеться на сильний опір, а й втратить свою владу та привілеї. Унаслідок браку політичної централізації і навіть основних гарантій для прав власності сомалійське суспільство ніколи не створювало стимулів для інвестування в технології, що підвищують продуктивність. У період розгортання процесу індустріалізації в інших частинах світу в XIX і на початку XX століття сомалійці скоювали злочини та піклувалися про своє виживання. Їхня економічна відсталість укорінювалася дедалі більше.

Стійка відсталість

Протягом XIX століття й надалі Промислова революція створила трансформативні критичні обставини для всього світу. Ті суспільства, що звільнили й стимулювали своїх громадян до інвестування в нові технології, могли швидко розвиватися. Однак багато країн не змогли чи вирішили цього не робити. Нації під тягарем екстрактивних політичних та економічних інститутів не створювали таких стимулів. Іспанія й Ефіопія є такими прикладами, де абсолютистський контроль політичних інститутів і очікувані екстрактивні економічні інститути задушили економічні ініціативи задовго до початку XIX століття. Подібний результат спостерігався і в інших країнах, наприклад, в Австро-Угорщині, Росії, Османській імперії й Китаї. Хоча в цих випадках правителі зі страху перед творчою деструкцією не лише знехтували можливістю стимулювати економічний прогрес, а й зробили явні кроки до блокування розвитку промисловості й упровадження нових технологій, що мало б за наслідок індустріалізацію.

Абсолютизм — не єдина форма екстрактивних політичних інститутів і не єдиний чинник у стримуванні індустріалізації. Інклюзивні політичні та економічні інститути зумовлюють потребу певного рівня політичної централізації, аби держава могла забезпечувати законність і порядок, реалізувати дотримання прав власності й стимулювати економічну діяльність шляхом інвестування в державні послуги. Однак навіть тепер багато націй, як-от Афганістан, Гаїті, Непал і Сомалі, мають держави, нездатні підтримувати бодай загальний лад, а економічні стимули лише руйнують. Випадок Сомалі показує, як процес індустріалізації також оминув ці суспільства. Політичній централізації протидіють через ті ж міркування, що й абсолютистський режим протидіє змінам: із часто обґрунтованого страху, що зміни перерозподілять політичну владу від тих, хто панує тепер, до нових осіб і груп. Отже, так само як абсолютизм блокує рух до плюралізму й економічних змін, традиційні еліти і клани прагнуть зберегти своє домінування в суспільствах без державної централізації. Унаслідок цього країни, яким бракувало такої централізації у XVIII і XIX століттях, стали особливими аутсайдерами в індустріальну епоху.

Тоді як численні екстрактивні інститути в діапазоні від абсолютизму до держав зі слабкою централізацією не дали змоги отримати переваги від поширення промисловості, критичний збіг обставин у вигляді Промислової революції дуже по-різному вплинув на інші частини світу. Із розділу 10 ми дізнаємося, що ті країни, які вже зробили кроки до

інклюзивних політичних та економічних інститутів, наприклад, Сполучені Штати й Австралія, а також ті, де абсолютизм зустрів сильну протидію, як-от у Франції та Японії, скористалися перевагами нових економічних можливостей і розпочали процес швидкого економічного розвитку. Сама по собі вже відома нам взаємодія між критичним збігом обставин та наявними інституційними відмінностями, ведучи до подальшого інституційного й економічного розходження, знову розігралася у XIX столітті. Цього разу з більшою стрімкістю й ґрунтовнішими впливами на процвітання чи бідність націй.

РОЗВИТОК ЗМІНЮЄ НАПРЯМ

Прянощі й геноцид

Молуккський архіпелаг у сучасній Індонезії складається з трьох груп островів. На початку XVII століття північні Молуккські острови були зайняті незалежними королівствами Тідор, Темат і Бакан. Середні були притулком для острівного королівства Амбон. На півдні лежали острови Банда, малий архіпелаг, який ще не був політично ідентифікований. Хоча нині вони здаються нам віддаленими, Молуккські острови в той час були головними у світовій торгівлі як єдиний виробник цінних прянощів — гвоздики та мускатного горіха. При цьому мускатний горіх ріс лише на островах Банда. Жителі цих островів виробляли й експортували рідкісні прянощі в обмін на продукти і штучні вироби, що надходили з острова Ява, зі складів Молукка на Малайзійському півострові та з Індії, Китаю і Аравії.

Перший контакт жителів островів з європейцями відбувся у XVI столітті після прибуття португальських мореплавців для придбання прянощів. До цього часу їх доставляли через Близький Схід торговельними маршрутами, контрольованими Османською імперією. Європейці шукали обхідні шляхи навколо Африки або через Атлантику, щоб отримати доступ до Островів прянощів і торгівлі ними. У 1488 році португальський мореплавець Бартоломеу Діас обігнув мис Доброї Надії. У 1498 році за тим же маршрутом мореплавець Васко да Гама дістався Індії. Уперше європейці отримали незалежний шлях до Островів прянощів.

Португальці поставили собі за мету встановити контроль над торгівлею прянощами. У 1511 році вони захопили Малакку. Завдяки стратегічному розташуванню західного краю Малайзійського півострова, там збиралися торговці з усієї Північно-Східної Азії аби продавати свої прянощі іншим торговцям — індусам, китайцям та арабам, які потім доставляли

Карта 14. Південно-Східна Азія, Острови прянощів, Амбон і Банда у 1600 році

їх на Захід. Як зазначав португальський мандрівник Томе Пірес у 1515 році, «торгівля і комерція між різними націями на відстані тисяч ліг²¹ на всі сторони мають прийти до Малакки... Хай би хто був господарем Малакки, він тримає руки на горлі Венеції».

Контролюючи Малакку, португальці систематично намагалися встановити монополію на вигідну торгівлю прянощами. Однак вони зазнали поразки.

Опонентами, яких вони зустріли, не можна було нехтувати. Між XIV і XVI століттями відбувався значний економічний розвиток на основі торгівлі прянощами. Міста-держави, такі як Ачех, Бантен, Малакка, Макассар, Пегу і Бруней, швидко розширювалися, виробляючи й експортуючи прянощі поряд з іншими товарами, наприклад, твердою деревиною.

Ці держави мали абсолютистські режими правління, подібні до тодішніх європейських. Розвиток політичних інститутів стимулювався подібними процесами, включно із технологічними змінами у веденні

²¹ Ліга — міра відстані: морська ліга = 5,56 км, сухопутна ліга = 4,83 км. — Прим. перекл.

війни й міжнародної торгівлі. Державні інститути стали більш централізовані. На чолі був король, котрий претендував на абсолютну владу. Як і абсолютистські правителі Європи, королі Південно-Східної Азії покладалися насамперед на прибутки від торгівлі, беручи безпосередню участь у ній або надаючи монополні права місцевим та іноземним елітам. Як і в абсолютистській Європі, це створювало певний економічний розвиток, проте далекий від ідеалу. Адже для процвітання економічні інститути мали зависокі бар'єри для виходу на ринок і негарантовані права власності для більшості населення. Однак процес комерціалізації відбувався, незважаючи на спроби португальців домінувати в Індійському океані.

Вплив європейців зростав і значно посилювався після прибуття голландців. Голландці швидко зрозуміли, що монополізація постачання цінних прянощів із Молуккських островів була б значно вигідніша ніж конкуренція з місцевими чи іншими європейськими торговцями. У 1600 році голландці переконали правителя Амбона підписати ексклюзивну угоду, що давала їм монополію на торгівлю гвоздикою в Амбоні. У 1602 році після заснування Голландської Іст-Індської компанії (Dutch East-India Company) намагання голландців захопити всю торгівлю прянощами й усунути своїх конкурентів будь-якими можливими методами обернулися прибутками для голландців і втратами для Південно-Східної Азії. Голландська Іст-Індська компанія була другою європейською акціонерною компанією після Англійської Іст-Індської компанії. Голландська компанія стала поворотним пунктом у розвитку сучасних корпорацій і відіграла головну роль в індустріальному розвитку Європи. Це також була друга компанія, що мала свою армію і потугу для розв'язання війни та колонізації заморських земель. За допомогою армії голландці усунули всіх потенційних контрабандистів, аби підтримувати виконання угоди з правителем Амбона. Вони захопили головний форт, який утримували португальці, й силою усунули всіх інших торговців. Після цього голландці розширили свій вплив на північні Молуккські острови, примусивши правителів Тідора, Терната й Бакана погодитися з тим, що на їхніх територіях більше не буде вирощуватися чи продаватися гвоздика. Договір, нав'язаний Тернату, давав голландцям право навіть знищувати всі дерева гвоздики, які вони там знайдуть.

У ті часи Амбоном правили в такий самий спосіб, як і в Європі та Америці. Громадяни Амбона мусили платити данину правителю й виконувати примусові роботи. Голландці перейняли та інтенсифікували ці системи, щоб відбирати з островів ще більше робочої сили і гвоздики. До

появи голландців великі сім'ї платили данину еліті Амбона гвоздиною. Тепер же голландці постановили, що кожне домогосподарство має бути прив'язане до землі й вирощувати певну кількість дерев гвоздики. Також домогосподарства зобов'язувалися надавати робочу силу.

Голландці захопили контроль і над островами Банда, намагаючись монополізувати торгівлю мускатним горіхом. Однак острови Банда були влаштовані інакше, ніж Амбон. Вони склалися з великої кількості міст-держав. Там не існувало ієрархічної соціальної чи політичної структури. Ці малі держави, насправді менші за невеликі міста, управлялися зборами селян. Не існувало повноважного органа, який можна було примусити підписати угоду про монополію, не було й системи сплати данини, що дало би змогу захопити все постачання мускатного горіха. Це означало, що в разі відмови платити високі ціни голландці мусили конкурувати з англійськими, португальськими, індійськими й китайськими торговцями, втрачаючи прянощі на користь своїх конкурентів. Коли плани монополізації торгівлі мускатним горіхом провалилися, голландський губернатор Батавії Ян Пітерсзоон Кун висунув альтернативний план. У 1618 році Кун заснував на острові Ява нову столицю Голландської Іст-Індської компанії — Батавію. У 1621 році він поплив до Банда з цілим флотом і винищив майже все населення островів — близько 15 тис. осіб. Їхніх лідерів він убив разом з усіма іншими. Живими залишив лише кілька осіб — достатньо для збереження ноу-хау щодо виробництва мускатного горіха. Після завершення цього геноциду Кун почав створювати політичну й економічну структуру, необхідну для втілення його плану — створення колоніального суспільства. Острови поділили на 38 ділянок, які віддали голландцям, здебільшого колишнім і чинним працівникам Голландської Іст-Індської компанії. Нові колоніальні власники від кількох жителів Банди, які залишилися живими, навчилися виробляти прянощі. Голландці також мали змогу купувати рабів у Іст-Індської компанії для заселення порожніх тепер островів і виробництва приправ. Ароматні трави власники колоній продавали компанії за фіксовану ціну.

Екстрактивні інститути, створені голландцями на Островах прянощів, дали бажаний ефект. Однак цей ефект був занадто дорогий — 15 тис. невинних життів на Банді та встановлення системи економічних і політичних інститутів, що прирекли острови на занепад. Наприкінці XVII століття голландці зменшили світові поставки прянощів орієнтовно на 60%. Тож ціни на мускатний горіх подвоїлися.

Голландці поширили стратегію, що принесла успіх на Молуккських островах, на весь регіон. Відповідно до цього політичні та економічні

інститути решти країн Південно-Східної Азії мали глибокі наслідки. Тривала комерційна експансія кількох держав у цьому регіоні, що почалася у XIV столітті, була згорнута. Навіть ті держави, які Голландська Іст-Індська компанія безпосередньо не колонізувала і не знищила, замкнулися в собі й припинили торгівлю. Економічні й політичні зміни, що почали зароджуватися в Південно-Східній Азії, зупинилися.

Щоб уникнути загроз від Голландської Іст-Індської компанії, кілька держав вирішили припинити виробництво гвоздики на експорт і згорнули комерційну діяльність. Автаркія була безпечніша за навалу голландців. У 1620 році держава Бантен на острові Ява знищила всі перцеві дерева у сподіванні, що це змусить голландців залишити їх у спокої. Коли голландський торговець у 1686 році відвідав Магінданао на південних Філіппінах, йому сказали: «Мускатні горіхи тут можна вирощувати так само, як і на Малацці. Тепер їх тут немає, бо старий Раджа знищив їх усі перед своєю смертю. Він боявся, що голландська компанія прийде за них битися». У 1699 році інший торговець почув те саме про правителів Магінданао: «Він заборонив постійне насадження перцю, щоб не бути втягнутим у війну чи з [голландською] компанією, чи з іншими володарями». Відбувалася деурбанізація і навіть зменшення населення. У 1635 році бірманці перенесли свою столицю з Пегу на узбережжі до Ава, далеко вгору по річці Ірравадді.

Ми не знаємо, яким був би шлях економічного й політичного розвитку Південно-Східної Азії без агресії голландців. Можливо, вони розвинули б свій тип абсолютизму або ж залишилися в тому самому стані, у якому перебували на кінець XVI століття. Можливо, продовжували б комерціалізацію, поступово створюючи все більш інклюзивні інститути. Але як і на Молуккських островах, голландський колоніалізм докорінно змінив їхній економічний і політичний розвиток. Народи в Південно-Східній Азії припинили торгувати, замкнулися всередині своїх держав, які стали більш абсолютистськими. Протягом наступних двох століть вони ніяк не могли скористатися перевагами інновацій, які принесла Промислова революція. І зрештою їхня втеча від торгівлі не врятувала від європейців: до кінця XVIII століття майже всі народи в Південно-Східній Азії стали частиною європейських колоніальних імперій.

У розділі 7 ми бачили, як європейська експансія через Атлантику живила поширення інклюзивних інститутів у Британії. Однак, як засвідчує досвід Молуккських островів під правлінням голландців, ця експансія посіяла зерна недорозвиненості в багатьох різних куточках світу, насаджуючи

або зміцнюючи наявні екстрактивні інститути. Вони прямо чи непрямо руйнували початкову комерційну й промислову діяльність по всьому світу або поширювали інститути, що зупиняли індустріалізацію. У результаті, коли індустріалізація поширювалася в одних частинах світу, ті райони, що були частиною європейських колоніальних імперій, не мали жодного шансу отримати вигоду від нових технологій.

Ті самі звичні інститути

У Південно-Східній Азії розширення європейської військово-морської й комерційної влади на початку Нових часів скоротило перспективний період економічної експансії та інституційних змін. У той самий період, коли розвивалася Голландська Іст-Індська компанія, в Африці наростав зовсім інший вид торгівлі — работоргівля.

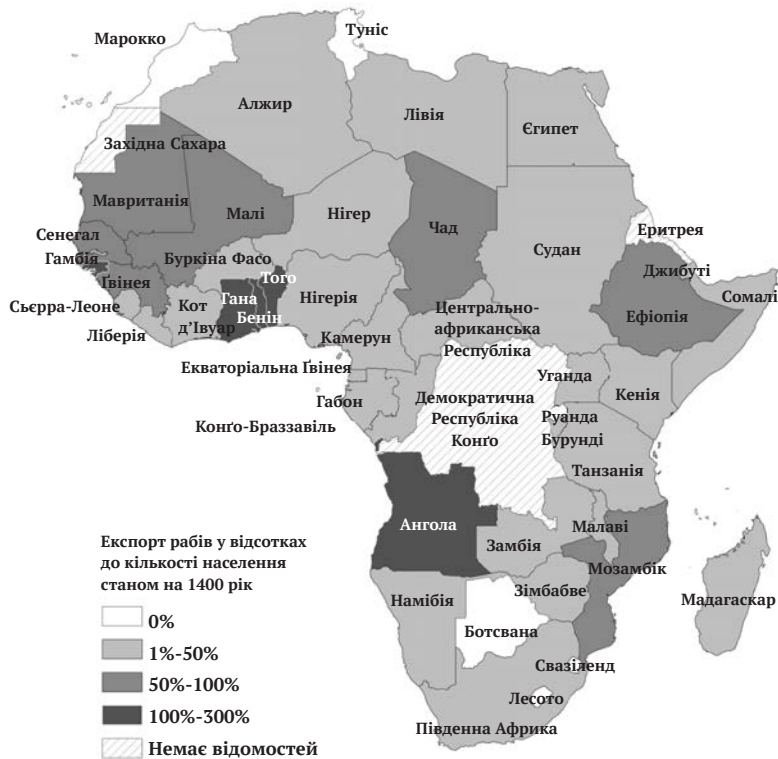
У Сполучених Штатах Америки південне рабство часто називали «особливим інститутом». Однак історично, як зазначав видатний учений-історик Мойзес Фінлі, рабство не було нічим особливим, воно існувало практично в кожній країні. Як ми вже бачили раніше, воно було притаманне Стародавньому Риму й Африці, тривалому, хоча й не єдиному постачальнику рабів для Європи.

У Римі раби походили зі слов'янських народів навколо Чорного моря, з Близького Сходу та Північної Європи. Однак до 1400 року європейці припинили поневолювати одне одного. Водночас, як ми вже дізналися з розділу 6, Африка не перейшла від рабства до кріпацтва, як це відбулося в середньовічній Європі. До початку Нових часів огидна работоргівля існувала у Східній Африці, великі групи рабів переганяли через Сахару на Аравійський півострів. Крім того, великі середньовічні західноафриканські держави — Малі, Гана й Сонгай — активно використовували рабів в управлінні, армії й сільському господарстві, запозичуючи організаційні моделі мусульманської Північної Африки, з якою вони торгували.

Розвиток колоніальних цукрових плантацій на Карибських островах на початку XVII століття призвів до різкої ескалації міжнародної работоргівлі й безпрецедентного зростання важливості рабства в самій Африці. У XVI столітті через Атлантику було переміщено близько 300 тис. рабів. Вони походили здебільшого з Центральної Африки за активної участі Конго й окупованого португальцями півдня Луанди — нині столиці Анголи. У цей час транссахарна работоргівля була ще масштабнішою — через північ було переправлено близько 550 тис. африканців-рабів. У XVII столітті ситуація змінилася на протилежну. У трансатлантичній торгівлі близько 1 млн 350 тис.

африканців було продано в рабство. Більшість доставляли прямо до Америки. Кількість рабів у транссахарній торгівлі залишилася майже незмінною. У XVIII столітті відбулося наступне різке зростання — близько 6 млн рабів доставлено через Атлантику і орієнтовно 700 тис. — через Сахару. Якщо додати всі цифри за весь час і по всій Африці, виходить, що понад 10 млн африканців рабами вивезено з рідного континенту.

Карта 15 дає певне уявлення про масштаби работоргівлі. Використовуючи сучасні кордони держав, вона позначає оцінки сукупних обсягів рабства від 1400 до 1900 року у відсотках до населення у 1400 році. Темним кольором зображено території інтенсивної работоргівлі. Наприклад, у Анголі, Беніні, Гані й Того загальний сукупний експорт рабів перевищував загальну кількість населення станом на 1400 рік.

Карта 15. Експорт рабів з Африки

Раптова поява по всьому узбережжю Західної та Східної Африки європейців, охочих до купівлі рабів, не могла не справити трансформаційного впливу на африканські країни. Більшість рабів, переправлених до Америки, були полонені у війнах і доставлені на узбережжя. Посилення воєн підживлювалося величезним імпортом зброї та боєприпасів, які європейці міняли на рабів. У 1730 році щорічно близько 180 тис. рушниць імпортували на західному узбережжі Африки, а від 1750 року до початку XIX століття лише Британія продавала від 283 до 394 тис. рушниць щороку. Від 1750 до 1807 року британці продали надзвичайно багато — 22 тис. тонн пороху, що становило в середньому 384 тис. кг на рік, а також 91 тис. кг свинцю щорічно. Далі на південь торгівля була такою ж огидною. На узбережжі Лоанго, північніше від Королівства Конго, європейці продавали по 50 тис. рушниць на рік.

Усі ці війни й конфлікти не лише зумовлювали втрату великої кількості людських життів і страждання, а й ввели в дію особливий шлях інституційного розвитку в Африці. До початку Нового часу африканські країни були менш централізовані політично, ніж європейські. Більшість держав були маленькі, з вождями племен та інколи королем, який контролював землю й ресурси. Багато країн, як ми бачили на прикладі Сомалі, взагалі не мали структури ієрархічних політичних повноважень. Работоргівля ініціювала два протилежні політичні процеси. Найперше, багато держав стали більш абсолютистськими, організованими навколо єдиної мети — забирати інших у рабство й продавати європейським рабовласникам. Другий процес, що був наслідком першого, але парадоксально протистояв йому, — воєнні дії й рабство — зрештою руйнував будь-який лад та інститути законності, що ще існували в тропічній Африці. Окрім воєн, рабів також викрадали й полонили в невеликих рейдах. Закон також став інструментом поневолення. Незалежно від скосного злочину, покарання було одне — рабство. Англійський торговець Френсіс Моор у 1730-х роках спостерігав наслідки цього на узбережжі Сенегамбії в Західній Африці:

«Від початку цієї работоргівлі всі покарання змінюються на рабство; від такого засудження були й переваги, вони дуже суворо карали злочинність, щоб отримувати прибутки від продажу злочинців. Не лише вбивство, крадіжки й зґвалтування карали продажем у рабство, а й дрібні порушення каралися тим же».

Інститути, навіть релігійні, також спокусилися бажанням полонити й продавати рабів. Наведемо приклад відомого оракула з Арочукву,

східна Нігерія. Цей оракул був відомим своїми передбаченнями у рідному регіоні, його дуже поважали місцеві етнічні групи — *іджо*, *ібібіо* та *ігбо*. Оракула запрошували врегульовувати конфлікти й вирішувати незгоди. Пошукачі, які подорожували до Арочукву, щоб зустрітися з оракулом, мусили спускатися з міста в каньйон річки Кросс. Оракул мешкав у великій печері, вхід до якої прикрашали людські черепи. Рішення оракула проголошували жерці разом із работорговцями. Часто такі рішення передбачали «з'їдання» людей оракулом. Тобто фактично коли люди входили до печери, їх відводили до річки Кросс на європейський корабель.

Процес, у якому всі закони і звичаї були спотворені й відкинуті заради більшої кількості рабів, мав руйнівний вплив на політичну централізацію. Однак подекуди він справді зумовлював виникнення сильних держав, чиїм головним мотивом існування були раби й напади. Королівство Конго — мабуть, перша африканська держава, що здійснила метаморфозу в рабовласницьку країну, допоки її не зруйнувала громадянська війна. Іншими яскравими рабовласницькими державами були західноафриканські Ойо в Нігерії, Дагомея в Беніні, а потім і Асанте в Гані.

Експансія держави Ойо в середині XVII століття, наприклад, прямо пов'язана з розширенням експорту рабів з узбережжя. Міць цієї держави була результатом революції у військовій справі, що передбачала імпорт коней із півночі й утворення потужної кавалерії, що могла розбивати ворожі армії. При розширенні Ойо на південь до узбережжя вона знищила ворожі держави й продала багатьох їх жителів у рабство. У період із 1690 до 1740 року Ойо встановила свою монополію всередині так званого Рабського Берега. За оцінками, від 80% до 90% рабів, яких продавали на цьому узбережжі, ставали такими в результаті завоювальницьких дій. Подібний трагічний зв'язок між війнами й постачанням рабів існував у XVIII столітті на Золотому Березі, де нині Гана. Після 1700 року держава Асанте розширила свої кордони здебільшого таким же шляхом, як і Ойо перед тим. Протягом першої половини XVIII століття це розширення зумовило так звані війни Акан, коли Асанте завдавала поразки одній державі за іншою. Остання — Джаман — була підкорена у 1747 році. Переважна більшість із 375 тис. рабів, експортованих із Золотого Берега у 1700–1750 роках, була захоплена в цих війнах.

Мабуть, найочевиднішим наслідком цієї масової екстракції людей був демографічний. Важко встановити, яким було населення Африки до Нового часу. Однак учені зробили вірогідні оцінки впливу работоргівлі

на кількість населення. Історик Патрік Маннінг оцінює населення в регіонах Західної й Центрально-Західної Африки, звідки йшло постачання рабів на експорт, у 22–25 млн на початку XVIII століття. Зважаючи на консервативне припущення, що протягом XVIII — початку XIX століття в цих регіонах зростання населення становило близько 1,5% щороку без работоргівлі, Маннінг оцінив, що населення цього регіону в 1850 році мало становити 46–53 млн. Насправді воно налічувало лише половину цієї кількості.

Така величезна різниця зумовлена не лише тим, що близько 8 млн людей експортовано з цього регіону як рабів між 1700 і 1850 роками, а й мільйонами вбитих у постійних внутрішніх війнах за захоплення рабів. Рабство і работоргівля в Африці ще й руйнували сімейні структури, що також могло скоротити народжуваність.

Наприкінці XVIII століття в Британії виник і почав набирати силу рух проти работоргівлі, лідером якого стала харизматична постать — Вільям Вільберфорс. Після низки невдач у 1807 році аболіціоністи переконали британський парламент прийняти закон про заборону работоргівлі. Сполучені Штати зробили подібне на рік пізніше. Британський уряд пішов далі: він активно працював над впровадженням цих заходів, створивши для припинення работоргівлі декілька ескадр в Атлантичному океані. Хоча для досягнення справді ефективних результатів знадобився певний час, і работоргівля у Британській імперії фактично ще тривала до 1834 року, кінець трансатлантичної работоргівлі, принаймні її масової частини, був близький.

Хоча завершення работоргівлі з 1807 року зменшило зовнішній попит на рабів з Африки, та це не означало, що вплив рабства на африканські країни й інститути чарівним чином розчинився. Багато африканських держав якраз зорганізувалися навколо работоргівлі, а рішення британського парламенту не змінило цього факту. Ба більше — рабство значно зросло всередині самої Африки. Ці чинники зрештою і визначили траєкторію розвитку Африки не лише до, а й після 1807 року.

Місце работоргівлі зайняла «законна комерція», як назвали експорт з Африки нових товарів, не пов'язаних із работоргівлею. До цих товарів належали пальмова олія, горіхи, арахіс, слонова кістка, каучук і гума. Завдяки зростанню доходів європейців та північних американців під час Промислової революції попит на ці й інші тропічні товари різко зріс. Африканські країни так само активно, як бралися за работоргівлю, переключилися і на законну торгівлю. Однак робили вони це у специфічному контексті, зумовленому тим, що рабство було стилем життя, аж раптом

зовнішній попит на рабів зник. Що мали робити всі ці раби, яких уже не можна було продати європейцям? Відповідь проста — у Африці їх можна було з вигодою використати на примусових роботах для виробництва нових товарів законної комерції.

В Асанте, сучасна Гана, зафіксовано один із найкраще документованих прикладів. До 1807 року імперія Асанте була активно задіяна в захопленнях і експорті рабів, яких доставляли на узбережжя до великих рабовласницьких фортець Кейп Кост і Ельміна. З 1807 року, коли ці можливості зникли, політична еліта Асанте реорганізувала свою економіку. Однак рабство і раби нікуди не зникли. Вони були скеровані на великі плантації спочатку навколо столиці Кумасе, а пізніше по всій імперії (відповідно — до більшості територій Гани). Раби видобували золото й збирали горіхи на експорт, а також вирощували великі обсяги продуктів. Їх інтенсивно використовували як носіїв, оскільки в Асанте не було колісних транспортних засобів. Далі на схід відбувалися подібні зміни. Наприклад, у Дагомеї король мав великі плантації для отримання пальмової олії біля приморських портів Вида й Порто Ново. На цих плантаціях також працювали раби.

Отже, заборона работоргівлі замість знищення рабства в Африці просто привела до зміни способу використання рабів, яких тепер експлуатували в Африці, а не в Америці. Більше того, значна частина політичних інститутів, які створила работоргівля протягом попередніх двох століть, не змінилася сама й не змінила способу свого функціонування. Наприклад, у Нігерії в 1820–1830-х роках колись сильне королівство Ойо занепало. Його підкосили громадянські війни й виникнення міст-держав Йоруба, таких як Іллорін та Ібадан, що безпосередньо долучалися до работоргівлі на півдні. У 1830 році столицю Ойо розграбували. Після цього міста-держави Йоруба конкурували з Дагомеєю за регіональне домінування. У першій половині століття вони вели неперервні війни, що забезпечило приплив маси рабів. Поряд із цим відбувалися звичайні викрадення людей і засудження за участі оракулів та невеликих рейдерських банд. Викрадення дітей було настільки сильною проблемою в деяких районах Нігерії, що батьки не дозволяли своїм дітям гратися на вулиці, побоюючись, що їх можуть викрасти й продати в рабство.

У результаті протягом XIX століття в Африці поширювалося рабство, а не наймання. Хоча точні цифри важко отримати, низка спогадів, написаних мандрівниками й торговцями в той час, вказують, що в західноафриканських королівствах Асанте й Дагомея, а також у містах-держав Йоруба більшу частину населення становили раби. Точніші відомості

можна отримати з французьких колоніальних реєстрів у Західному Судані, території у формі довгої смуги в Західній Африці, що простягалася від Сенегалу через Малі й Буркіна Фасо до Нігеру та Чаду. У 1900 році в цьому регіоні 30% усього населення становили раби.

Як і з появою законної комерції, початок формальної колонізації після Битви за Африку не зміг покласти край рабству на континенті. Хоча значною мірою вторгнення європейців у Африку виправдовувалося потребою боротьби з рабством аж до повної його заборони, реальність була інакша. У більшості регіонів колоніальної Африки рабство тривало значну частину XX століття. Наприклад, у Сьєрра-Леоне рабство скасовано лише в 1928 році навіть попри те, що столиця Фрітаун від самого початку була заснована як прихисток для рабів, котрі поверталися з Америки. Пізніше вона стала важливою базою для британської ескадри, що боролася з работоргівлею, і новою домівкою для звільнених рабів, урятованих із кораблів работорговців завдяки британській ескадрі. Навіть із таким символізмом рабство в Сьєрра-Леоне затяглося на 130 років. Ліберія, південна сусідка Сьєрра-Леоне, так само була заснована у 1840 році для звільнених американських рабів. Але й тут рабство проіснувало до XX століття. Навіть у 1960-х роках, за оцінками, майже чверть робочої сили була примусова, жила й працювала в умовах, близьких до рабства. Зважаючи на екстрактивні економічні й політичні інститути, засновані на работоргівлі, індустріалізація не поширилася на тропічну Африку, яка переживала стагнацію і навіть економічний спад у той час, коли в інших частинах світу відбувалася трансформація економіки.

Створення подвійної економіки

Парадигма «подвійної економіки», запропонована вперше у 1955 році сером Артуром Льюїсом, все ще визначає уявлення більшості суспільствознавців про економічні проблеми малорозвинених країн. За Льюїсом, багато економік малорозвинених чи недорозвинених країн мають подвійну структуру й поділені на сучасний і традиційний сектори. Сучасний сектор, що відповідає розвиненішій частині економіки, пов'язаний із міським життям, сучасною промисловістю та використанням передових технологій. Традиційний сектор пов'язаний із сільським життям, агрокультурою та «відсталими» інститутами й технологіями. До відсталих агрокультурних інститутів належить комунальна власність на землю, тобто брак прав приватної власності на землю. Робоча сила в традиційному секторі

використовувалася, згідно з Льюїсом, настільки неефективно, що її можна було перевести в сучасний сектор без зменшення обсягів виробництва в сільському секторі. Для цілих поколінь економістів-девелопменталістів, вихованих на ідеях Льюїса, «проблема розвитку» стала означати переведення людей і ресурсів із традиційного сектора, агрокультури й сільської місцевості в сучасний сектор, у промисловість і міста. У 1979 році Льюїс отримав Нобелівську премію за роботи з економічного розвитку.

Льюїс та економісти-девелопменталісти, котрі дотримувалися його ідей, мали рацію щодо подвійних економік. Південна Африка була одним із найяскравіших прикладів розділення на традиційний сектор, відсталіший і бідний, та сучасний, повний сил і процвітання. Навіть тепер виявлена Льюїсом подвійна економіка існує по всій Південній Африці. Одним із найбільш радикальних способів побачити це — перетнути кордон між штатом Квазулу-Наталь, колишній Наталь, і штатом Транскей. Кордон пролягає по річці Грейт Кей. На схід від річки в Наталі вздовж берега на широкий смуги знаменитих піщаних пляжів лежать багаті маєтки. Внутрішня територія вкрита соковитою зеленню плантацій цукрової тростини. Дороги прекрасні, вся місцевість випромінює добробут. По другий бік річки ніби потрапляєш в зовсім інші часи і в іншу країну. Місцевість значною мірою спустошена. Земля не зелена, а коричнева й безлісна. Замість багатих сучасних будинків із водопостачанням, туалетами й усіма сучасними зручностями люди живуть у тимчасових халупах і готують їжу на відкритому вогні. Життя явно традиційне, далеке від сучасного, того, що вирує на схід від річки. Ви не здивуєтеся тому, що ця різниця пов'язана з ґрунтовними відмінностями між економічними інститутами по обидва боки річки.

На сході в Наталі існує право приватної власності, функціонують системи законності, ринки, комерційне сільське господарство й промисловість. На заході в Транскеї дотепер існує комунальна власність на землю й всемогутні вожді. Якщо подивитися крізь призму теорії подвійної економіки Льюїса, контраст між Наталем і Транскеєм демонструє проблеми розвитку Африки. Справді, ми можемо піти далі й звернути увагу на те, що історично вся Африка була така, як Транскей, — бідна, з нерозвиненими економічними інститутами, відсталіми технологіями й правлінням вождів. За цією логікою економічний розвиток має гарантувати, що Транскей стане таким самим, як Наталь.

Така перспектива справедлива, проте вона не бере до уваги логіку того, як виникла подвійна економіка та як вона пов'язана із сучасною економікою. Відсталість Транскею історично не впливає з природної

відсталості Африки. Подвійна економіка між Транскеєм та Наталем виникла фактично недавно і є якою завгодно, але не природною. Її створили білі еліти Південної Африки, щоб мати резервуар дешевої робочої сили для свого бізнесу й зменшити конкуренцію з чорною Африкою. Картина, яку тут спостерігаємо, — яскравий приклад штучно створеної подвійної економіки, а не природної, що існувала століттями.

Південна Африка й Ботсвана, як ми побачимо далі, уникнули більшої негативних впливів работоргівлі й воєн, які вона спричинила. Перша велика взаємодія Південної Африки з європейцями відбулася, коли Голландська Іст-Індська компанія у 1652 році заснувала свою базу на Тейбл Бей, що нині є гаванню Кейптауна. На той час західна частина Південної Африки була негусто заселена переважно мисливцями й збирачами плодів, яких називали плем'ям хой-хой. Далі на схід, де нині Сіскей і Транскей, лежали густонаселені африканські країни, що спеціалізувалися на сільському господарстві. Спочатку вони не дуже контактували з новою колонією голландців і уникнули поневолення. Південноафриканське узбережжя було віддалене від работорговельних ринків. Жителі Сіскея і Транскея, відомі під назвою *коза*, мешкали досить далеко вглиб суші, щоб привертати чиюсь увагу. Тому ці країни не відчували сили багатьох жажливих процесів, що вдарили по Західній і Центральній Африці.

У XIX столітті ізоляція цих місць припинилася. Для європейців Південна Африка виявилася вельми привабливою в сенсі клімату й здорового довкілля. На відміну від Західної Африки, наприклад, Південна Африка мала помірний клімат без тропічних хвороб на кшталт малярії та жовтої лихоманки, що перетворили Африку на «кладовище для білих людей» і запобігли осіданню європейців чи навіть встановленню постійних поселень. Південна Африка була значно привабливіша для поселень європейців. Європейська експансія на внутрішні території почалася невдовзі після того, як під час наполеонівських воєн британці відібрали Кейптаун у голландців. Це викликало тривалий період воєн *коза* з просуванням поселень углиб континенту. Після 1835 року проникнення у внутрішні райони Південної Африки стало інтенсивнішим. Залишки європейців голландського походження, котрі стали відомими як африканери або бури, почали свою знамениту масову міграцію «Великий шлях» із регіону узбережжя і Кейптауна, що перебували під контролем британців. Відтак африканери заснували дві незалежні держави в глибині Африки — Оранжева Республіка і Трансвааль.

Наступний етап розвитку Південної Африки почався з відкриттям великих запасів діамантів у Кімберлі у 1867 році і багатих покладів

золота в Йоганнесбурзі у 1886 році. Це величезне мінеральне багатство в глибині континенту відразу ж дало привід британцям поширити свій вплив на всю Південну Африку. Опір Оранжевої Республіки й Трансваалю призвів до відомих Бурських воєн у 1880–1881 та 1899–1902 роках. Після першої несподіваної поразки британці змогли об'єднати держави африканерів із провінцією Кейп і Наталем, утворивши у 1910 році Південно-Африканський Союз. Окрім боротьби африканерів проти британців, розвиток видобувної економіки й розширення поселень європейців мали й інші наслідки для розвитку цього регіону. Насамперед вони посилили попит на харчі й інші сільськогосподарські продукти, створили нові економічні можливості для місцевих африканців і в сільському господарстві, і в торгівлі.

Як задокументував історик Колін Банді, *ко́за* в Сіскеї та Транскеї швидко відреагували на ці економічні можливості. Ще у 1832 році, задовго до видобувного буму, моравський місіонер у Транскеї спостерігав нове економічне зростання в цих регіонах і відзначав попит африканців на нові споживчі товари, про які вони дізналися завдяки експансії європейців. Він писав: «Щоб отримати ці об'єкти, вони намагалися... заробляти гроші своєю ручною працею, купували одяг, лопати, плуги, фургони й інші корисні речі».

Опис відвідання у 1876 році цивільним комісіонером Джоном Хеммінгом Фінголенда в Сіскеї також є красномовним. Він писав, що був

«приголомшений дуже сильним розвитком Фінголенда за кілька років... Куди б я не йшов, знаходив надійні хати й цегляні або кам'яні будівлі. У багатьох випадках це були великі цегляні будинки... і посаджені фруктові дерева. Скрізь, де була доступна вода, її відводили й культивували ґрунт, якщо він підлягав іригації; схили пагорбів і навіть вершини гір культивували, якщо лише можна було застосувати плуг. Площа обробленої землі вразила мене; багато років не бачив такої великої площі культивованої землі».

Як і в інших регіонах тропічної Африки, використання плугів було нове в сільському господарстві, однак, отримавши таку можливість, африканські землероби, схоже, були готові впровадити цю технологію. Вони також були готові інвестувати у фургони й іригаційні роботи.

Із розвитком аграрної економіки жорсткі племінні інститути почали поступово зникати. Існує багато доказів того, що відбулися зміни прав власності на землю. У 1879 році магістрат Унзімкула в Східному

Грікаленді, Транскей, відзначив «зростання прагнень частини місцевих жителів стати власниками землі — вони вже придбали 38 тис. акрів». Через три роки він вказав, що близько 8 тис. африканських фермерів у окрузі придбали й почали працювати на 90 тис. акрів землі.

Африка явно не приєдналася до Промислової революції, але реальні зміни відбувалися. Приватна власність на землю ослабила владу вождів і дала змогу новим людям купувати землю та створювати власний добробут, що було немислиме ще пару десятиліть до того. Це показує також, як швидко ослаблення екстрактивних інститутів та абсолютистських систем контролю може привести до новоствореного економічного динамізму. Одна з історій успіху оповідає про Стефена Сонйіку з Сіскея, фермера з бідноти, котрий самостійно став на ноги. У виступі 1911 року Сонйіка розповідав, що коли повідомив батька про своє бажання купити землю, той відповів: «Купити землю? Як ти можеш хотіти купити землю? Ти ж знаєш, що вся земля належить Богові, і він дав її лише вождям?». Реакція батька Сонйіки була зрозуміла. Однак Сонйіка не злякався. Він знайшов роботу в місті Короля Вільяма і зазначав:

«Я зміг відкрити приватний рахунок у банку, на який відкладав свої заощадження... Це почало діяти, я заощадив 80 фунтів... [Я купив] пару биків із ярмом, приладдя, плуг і решту сільськогосподарських атрибутів... Тепер я купив невелику ферму... Не можу твердо рекомендувати [фермерство] як професію моєму побратимові... Однак вони мусять прийняти нові методи отримання прибутку».

Надзвичайні свідчення щодо економічного зростання й процвітання африканських фермерів у цей період подано в листі, надісланому в 1869 році методистським місіонером В. Дж. Девісом. У листі до Англії він із задоволенням описував, що зібрав 46 фунтів готівкою «для Ланкаширського фонду розвитку бавовняної промисловості». У цей період процвітаючі африканські фермери дарували гроші на підтримку бідних англійських робітників текстильної промисловості!

Не дивно, що цей новий економічний динамізм не приносив радості традиційним вождям, які з відомих уже нам причин вбачали в цьому загрозу своєму добробуту і владі. У 1879 році Метью Бліт, голова магістрату Транскея, писав, що існувала опозиція геологічним розвідкам земель для передачі їх у приватну власність. Він зазначав, що «дехто з вождів... заперечував, однак більшість людей були задоволені... вожді

бачать, що надання індивідуальних прав на землю зруйнує їхній вплив серед інших правителів».

Вожді також опиралися покращенню стану земель, такому як іригаційні канали чи встановлення парканів. Вони розуміли, що ці вдосконалення були лише прелюдією до індивідуальних прав власності на землю, початком їх кінця. Європейські спостерігачі зазначали, що вожді й інші традиційні владні органи, такі, наприклад, як чаклуни, намагалися заборонити всі «європейські способи», куди входили нові зернові, інструменти типу плугів і знаряддя для торгівлі. Однак інтеграція Сіскея і Транскея в Британську колоніальну державу ослабила владу традиційних вождів і правителів, а їхнього опору було недостатньо, аби зупинити економічний динамізм у Південній Африці. У Фінголенді у 1884 році європейський спостерігач вказував, що люди

«перенесли свою слухняність на нас. Їхні вожді перетворилися на таких собі титулованих землевласників... без політичної влади. Уже немає страху перед заздрістю вождя чи смертоносною зброєю... чаклуном, який погрожує процвітаючому власнику худоби, компетентним консультантом, введенням нових традицій, вмілим агрономом, котрий зводить їх усіх до рівня посередностей, член клану Фінго більше не відчуває страху... це прогресивна людина. Фермер, усе ще селянин... купує фургони й плуги; він відкриває канали для іригації; він — власник отари овець».

Навіть крапелька інклюзивних інститутів та ерозія влади вождів і їх обмеження були достатні для початку енергійного африканського економічного буму. На жаль, він був короткий. У період 1890–1913 років бум різко завершився й повернув на спад. У цей період дві сили працювали на руйнування процвітання села й розвитку, який африканці створили протягом попередніх 50 років. Першою силою був антагонізм європейських фермерів, котрі мусили конкурувати з африканцями. Успішні африканські фермери знизили ціни на зернові, які виробляли і європейці. Реакцією європейців було витиснути африканців із цього бізнесу. Друга сила була ще більш нечесна. Європейці хотіли дешевої робочої сили для видобувної промисловості, що швидко розвивалася, і могли забезпечити цю дешеву робочу силу лише через зубожіння африканців. Тож європейці методично досягали цього протягом наступних десятиліть.

Надані у 1897 році свідчення Джорджа Альбу, голови Асоціації копалень, перед Комісією з розслідувань по суті описують логіку доведення африканців до бідності, щоб отримати дешеву робочу силу. Він

пояснював свою пропозицію, як здешевити робочу силу, «просто кажучи цим хлопцям, що їхня зарплата зменшена». Ось його свідчення:

«Комісія: Припустимо, що кафри [чорні африканці] повертаються назад до своїх краалів [пасовиськ худоби]? Чи захочете ви просити Уряд примушувати робітників працювати?

Альбу: Звичайно... Я зробив би це обов'язковим... навіщо нігеру дозволяти нічого не робити? Я думаю, кафра треба примусити працювати, щоб він заробляв собі на життя.

Комісія: Якщо людина може жити, не працюючи, як ви примусите його працювати?

Альбу: Оподаткувати його, потім...

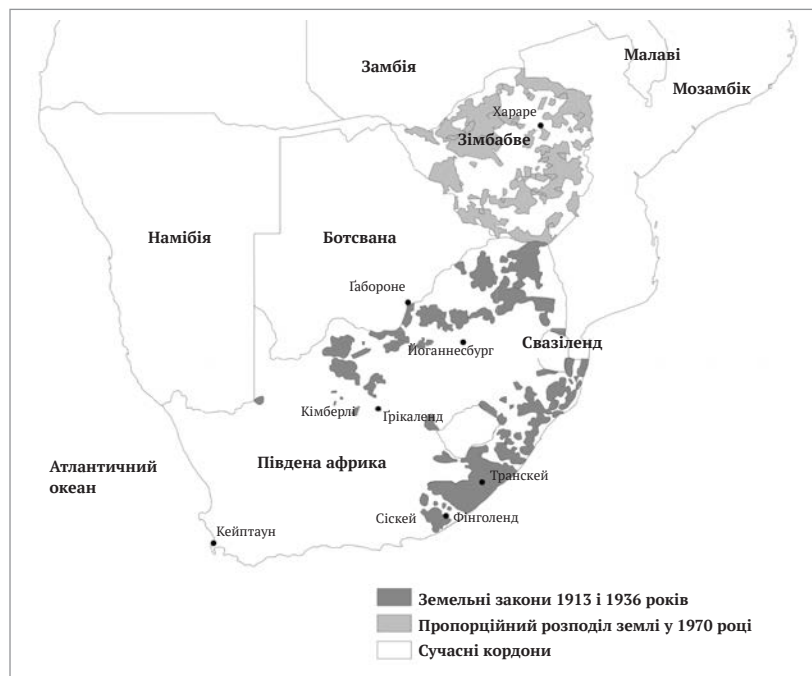
Комісія: Тоді ви не повинні дозволяти кафру володіти землею в сільській місцевості, але він мусить працювати на білого, щоб збагачувати його?

Альбу: Він мусить виконувати свою частину роботи, допомагаючи своїм сусідам».

Обидві мети — усунення конкуренції білим фермерам і створення великої армії робочої сили з низькою оплатою праці — були одночасно досягнуті у 1913 році з прийняттям Закону про землі корінних жителів. Цей закон, що випереджав концепцію подвійної економіки Льюїса, розділив Південну Африку на дві частини — сучасну процвітаючу і традиційну бідну. За винятком того, що процвітання і бідність були фактично зумовлені самим законом. Він встановлював, що 87% землі треба віддати європейцям, які становили близько 20% населення. Решту 13% можна віддати африканцям. Земельний закон, звичайно, мав багато попередників, оскільки поступово європейці обмежували африканців до все менших резервацій. Однак саме закон від 1913 року рішуче інституціоналізував цю ситуацію й підготував ґрунт для встановлення режиму апартеїду в Південній Африці, за яким біла меншість мала і політичні, й економічні права, а чорна більшість була їх позбавлена. Цей закон встановлював, що декілька земельних резервацій, разом із Транскеєм і Сіскеєм, мали стати африканськими «рідними землями». Пізніше ці землі стали називати «бантустанами», ще однією частиною риторики режиму апартеїду в Південній Африці. Ця назва означала, що африканські народи в Південній Африці не були корінними жителями цієї місцевості, а походили від народу Банту, що мігрував зі Східної Нігерії майже за тисячу років до того. Отже, африканці мали не більше прав на землю, а фактично значно менше, ніж європейські поселенці.

На карті 16 зображено жалюгідний шматок землі, залишений африканцям Земельним законом від 1913 року і його наступником від 1936 року. Тут також показано за інформацією 1970 року розміри подібного землевідведення, що відбувалося під час побудови іншої подвійної економіки — в Зімбабве, про що говоритимемо в розділі 13.

Законодавство 1913 року містило також положення, спрямоване на усунення африканських здольщиків і скотарів від землеробства на землях білих власників у будь-якій якості, окрім робочої сили. Як пояснював секретар із питань місцевого населення, «закон спрямований на те, щоб зупинити в майбутньому всі транзакції щодо будь-якого партнерства між європейцями і місцевими жителями стосовно землі чи продуктів землі. Усі нові договори з місцевими мають бути про обслуговування. За умови чесності (*bona fide*) договору такого виду ніщо не заважатиме роботодавцю платити місцевому в натуральній формі чи надавати йому привілеї в обробці наданої ділянки землі... Однак місцевий не може платити хазяїну нічого за своє право зайняти цю землю».

Карта 16. Площа землі, відведеної для африканців режимами білої меншості в Південній Африці й Зімбабве

Економістам-девелопменталістам, котрі відвідували Південну Африку в 1950-х і 1960-х роках, коли формувалася ця наукова дисципліна й поширювалися ідеї Артура Льюїса, контраст між «рідними землями» та процвітаючою сучасною економікою європейців здавався точно таким, як передбачала теорія подвійної економіки. Європейська частина економіки була урбанізованою, базувалася на освіті й використанні сучасних технологій. Економіка «рідних земель» була бідна, сільська й відсталася, робоча сила — дуже непродуктивна, люди — неосвічені. Здавалося, що це і є суть вічно відсталої Африки.

Однак винятком є те, що подвійна економіка не є чимось природним чи неунікним. Вона була створена європейським колоніалізмом. Так, «рідні землі» були бідні й технологічно відсталі, а люди — неосвічені. Однак усе це було наслідком урядової політики, що силоміць придушила економічний розвиток африканського сектора і створила резервуар дешевої, неосвіченої африканської робочої сили для контрольованих європейцями копалень і земель. Після 1913 року величезну кількість африканців вигнали з їхніх земель, відібраних європейцями, і скупчили на «рідних землях», яких було надто мало, щоб забезпечити незалежне життя. Таким чином, як і планувалося, африканці були змушені шукати місця в білій економіці, дешево продаючи свою робочу силу. Після колапсу їхніх економічних стимулів досягнення попередніх 50 років зійшли нанівець. Люди закинули свої плуги й повернулися до землеробства з використанням мотик, якщо взагалі продовжували землеробство. Значно частіше вони ставали дешевою робочою силою, яку забезпечував принцип «рідних земель».

Зруйновані були не лише економічні стимули. Розпочаті політичні зміни також повернули в протилежний бік. Влада вождів і традиційних правителів, що до того занепадала, знову зміцнювалася, оскільки частиною проекту зі створення дешевої робочої сили було скасування приватної власності на землю. Контроль вождів над землею було відновлено. Ці заходи досягли свого апогею в 1951 році, коли уряд прийняв Закон про повноважні органи Банту. Ще у 1940 році Дж. Фіндлей розібрався в цьому питанні:

«Племінна власність — це гарантія того, що земля ніколи не буде правильно оброблена і ніколи справді не належатиме місцевим жителям. Дешева робоча сила повинна мати дешеве походження, пристосоване для африканців за їхній же рахунок».

Позбавлення африканських фермерів власності зумовило їх масове зубожіння. Це створило не лише інституційні основи для відсталості економіки, а й спричинило зубожіння людей.

Існують свідчення того, як змінилися на гірше умови життя в «рідних землях» після прийняття у 1913 році Закону про землі корінних жителів. Транскей і Сіскей переживали тривалий економічний спад. Відомості про працевлаштування в золотодобувних компаніях, які зібрав історик Френсіс Вільсон, свідчать про те, що цей спад загалом охопив усю південноафриканську економіку. Після Закону про землі корінних жителів та інших законів оплата праці шахтарів у період між 1911 і 1921 роками знизилася на 30%. У 1961 році, попри відносно стабільне зростання економіки Південної Африки, ця оплата все ще була на 11% менша аніж у 1911 році. Не дивно, що за цей час Південна Африка стала країною з найбільшою нерівністю у світі.

Але навіть у цих умовах хіба не могли африканці знайти свій шлях у європейській сучасній економіці, почавши свій бізнес або здобувши освіту й розпочавши кар'єру? Уряд зробив усе, щоб цього не сталося. Жодному африканцю не дозволяли мати власність чи починати свій бізнес у європейській частині економіки — на 87% землі. Очільники режиму апартеїду також розуміли, що освічені африканці конкуруватимуть із білими людьми, а не постачатимуть дешеву робочу силу на копальні й до сільського господарства у власності білих. У 1940 році у видобувній галузі було введено систему резервування посад для європейців. Жодному африканцю не дозволяли бути амальгаматором, пробірником, рукоятником, ковалем, котельником, оброблювачем латуні, ливарником латуні, муляром... і цей перелік значно довший, аж до деревообробки. Одним ударом африканцям заборонили виконувати будь-яку кваліфіковану роботу у видобувному секторі. Це було перше втілення знаменитого «кольорового бар'єру» — расової дискримінації, одного з багатьох расистських винаходів південноафриканського режиму. У 1926 році кольоровий бар'єр поширився на всю економіку й тримався аж до 1980 років. Не дивно, що чорні африканці були неосвіченими — південноафриканська держава не лише закрила для африканців усі можливості отримувати вигоду від освіти, а й відмовилася фінансувати школи для чорних та стимулювати їх освіту. Ця політика досягла своєї вершини у 1950-х роках, коли під проводом Гендріка Ферверда, одного з архітекторів режиму апартеїду, що тривав аж до 1994 року, уряд прийняв Закон про освіту Банту. Філософія, що стояла за цим законом, була відверто визначена самим Фервердом у промові 1954 року:

«Людей Банту треба вчити служити своїм громадам у всіх аспектах. Для них немає місця в європейській спільноті поза певними видами роботи... Із цих міркувань їм не буде жодної користі від навчання, метою якого є входження в європейську спільноту, тоді як вони не можуть і не будуть до неї входити».

Зрозуміло, що тип подвійної економіки, виражений у промові Ферверда, досить відмінний від теорії подвійної економіки Льюїса. У Південній Африці подвійна економіка не була неминучим наслідком процесу розвитку. Вона створена державою. У Південній Африці не мав відбуватися рух бідних із відсталого до сучасного сектора з розвитком економіки. Навпаки, успіх сучасного сектора ґрунтувався на існуванні відсталого, що давало білим працедавцям змогу отримувати величезні прибутки, встановлюючи дуже низьку зарплатню чорношкірим некваліфікованим робітникам. У Південній Африці не мало бути процесу поступового підвищення кваліфікації робітників із традиційного сектора, як передбачалося теорією Льюїса. Насправді чорношкірих робітників цілеспрямовано утримували від підвищення кваліфікації й забороняли отримувати кваліфіковані професії, щоб кваліфіковані білошкірі робітники не стикалися з конкуренцією й могли мати високі заробітки. У Південній Африці африканці були справді «ув'язнені» традиційною економікою в «рідних землях». Однак це не було проблемою розвитку, що міг принести добробут. «Рідні землі» були тим, що давало розвиток лише білій економіці.

Можна також не дивуватися, що той тип економічного розвитку, якого досягла біла Південна Африка, був урешті-решт обмежений, адже ґрунтувався на екстрактивних інститутах, які створили білошкірі для експлуатації чорношкірих. Білі в Південній Африці мали права власності, вони інвестували в освіту, могли видобувати золото й діаманти і з вигодою продавати їх на світовому ринку. Однак понад 80% населення Південної Африки було маргіналізованим і вилученим з абсолютної більшості привабливих видів економічної діяльності. Чорні не могли реалізувати свої таланти, не могли ставати кваліфікованими робітниками, бізнесменами, підприємцями, інженерами або вченими. Економічні інститути були екстрактивні — білі люди багатіли, відбираючи в чорношкірих. Справді, білі південноафриканці мали умови життя, подібні до західноєвропейських країн, тоді як чорні південноафриканці були навряд чи багатшими від решти тропічної Африки. Такий економічний розвиток без творчої деструкції, від якого вигоду отримували лише білі, тривав до того

часу, поки доходи від золота й діамантів зростали. Однак з 1970-х економічне зростання зупинилося.

І знову не дивно, що ця система екстрактивних економічних інститутів будувалася на системі вкрай екстрактивних політичних інститутів. До свого розпаду в 1994 році південноафриканська політична система зосереджувала всю політичну владу в руках білих, і лише їм дозволялося обирати й бути обраними на керівні посади. Білошкірі домінували в поліцейських загонах, армії й усіх політичних інститутах. Ці інститути були структуровані під військовим домінуванням білих поселенців. За часів створення Південноафриканського Союзу в 1910 році держави африканерів у Оранжевій Республіці й Трансваалі надавали право голосу на явно виражених расистських засадах, повністю забороняючи чорношкірим людям брати участь у політиці. Наталь і Кейп Колонія дозволяли чорним брати участь у виборах, але лише якщо вони були наділені достатньою власністю, чого насправді не було майже ні в кого. У 1910 році статус-кво Наталю й Колонії Кейп зберігався, проте до 1930-х чорні були офіційно позбавлені права голосу по всій Південній Африці.

Подвійна економіка Південної Африки дійшла свого кінця в 1994 році. Проте не з тих причин, про які теоретизував сер Артур Льюїс. Це не був природний перебіг економічного розвитку, що усунув кольоровий бар'єр і «рідні землі». Чорні південноафриканці протестували й повставали проти режиму, який не визнавав їхніх основних прав і не ділився з ними перевагами економічного розвитку. Після подій у Соуето 1976 року протести стали більш організовані й сильні, зрештою зруйнувавши державу апартеїду. Саме наділення політичними правами чорного населення, яке спромоглося організуватися й повстати, поклало край подвійній економіці Південної Африки таким же способом, як колись вперше була зміцнена політична влада білих у Південній Африці.

Обернений розвиток

Світова нерівність у сучасному світі існує тому, що протягом XIX і XX століття певні нації спромоглися скористатися перевагами Промислової революції, технологіями й організацією, які вона пропонувала, а інші не в змозі були цього зробити. Технологічні зміни — лише один із рушіїв процвітання, однак, мабуть, він найбільш критичний. Країни, що не скористалися перевагами нових технологій, взагалі не отримали вигоди від інших рушіїв. Як ми показали в попередніх розділах, ця невдача була зумовлена їхніми екстрактивними інститутами, унаслідок

стійкості їхніх абсолютистських режимів або браку політичної централізації. Однак цей розділ також засвідчив, що в певні моменти екстрактивні інститути, що зумовлювали бідність, були введені або принаймні зміцнені самим процесом, який живив європейський розвиток — європейською комерцією та колоніальною експансією. Справді, прибутки європейських колоніальних імперій часто ґрунтувалися на руйнуванні незалежних держав і місцевих економік по всьому світу. Або ж від самого початку базувалися на створенні екстрактивних інститутів, як на Карибських островах, куди після майже повного зникнення місцевого населення європейці імпортували африканських рабів і встановили плантаторську систему.

Ми ніколи не дізнаємось, якими могли би бути шляхи розвитку міст-держав на зразок островів Банда, в Ачеху чи в Бірмі (М'янма) без європейського втручання. Можливо, у них відбулася б їхня Славетна революція, чи вони рухалися б поступово до більш інклюзивних політичних та економічних інститутів на основі зростання торгівлі прянощами й іншими цінними товарами. Однак цю можливість усунула експансія Голландської Іст-Індської компанії. На островах Банда компанія знищила всі надії на природний місцевий розвиток, здійснивши геноцид. Її погрози також змусили міста-держави в багатьох інших районах Південно-Східної Азії відійти від торгівлі.

Подібною є й історія однієї з найстаріших цивілізацій в Азії — Індії. Хоча розворот розвитку в протилежний бік здійснили не голландці, а британці. У XVIII столітті Індія була найбільшим виробником і експортером текстилю у світі. Індійські ситець та муслін заповнювали європейські ринки й продавалися по всій Азії та навіть на сході Африки. Головним агентом, який постачав їх до Британських островів, була Англійська Іст-Індська компанія. Заснована у 1600 році, за два роки до своєї голландської версії, Англійська Іст-Індська компанія все XVII століття намагалася встановити монополію на цінний експорт з Індії. Англійська компанія мусила конкурувати з португальцями, які мали свої бази на Гоа, в Чіттагонгу й Бомбеї, та французами з їхніми базами в Пондішеррі, Чандернагорі, Янамі й Каракалі. І все ж гіршим ворогом для Іст-Індської компанії була Славетна революція, як ми бачили в розділі 7. Монополія Іст-Індської компанії була надана королями династії Стюарт і негайно підважена після 1688 року, а через десятиліття навіть скасована. Втрата влади була дуже важлива, як ми бачили раніше (див. с. 177-178), оскільки британські виробники текстилю змогли переконати парламент заборонити імпорт ситцю — найприбутковішого товару в торгівлі.

У XVIII столітті під керівництвом Роберта Клайва Іст-Індська компанія змінила свою стратегію й почала будувати континентальну імперію. На той час Індія була розділена на багато конкуруючих між собою держав, хоча багато з них перебували під номінальним контролем імператора Могола в Делі. Іст-Індська компанія спочатку розширилася в Бенгалії на сході, придушивши місцеві держави у битвах при Плассі в 1757 й при Бусарі в 1764 році. Іст-Індська компанія пограбувала місцеві цінності й перехопила, а потім навіть посилила екстрактивні податкові інститути правителів Моголів у Індії. Ця експансія збіглася з масовим скороченням індійської текстильної промисловості, оскільки врешті-решт більше не було ринків для збуту її продукції у Британії. Це скорочення супроводжувалося деурбанізацією й посилювало бідність. Воно розпочало тривалий період оберненого розвитку в Індії. Незабаром замість виробництва власного текстилю індуси мусли купувати його у британців і вирощувати опіум для Іст-Індської компанії для продажу в Китаї.

Трансатлантична работоргівля повторила свою структуру в Африці, навіть попри те, що розпочалася в менш вигідних умовах, ніж у Південно-Східній Азії та Індії. Багато африканських держав було перетворено на бойові машини, спрямовані на захоплення і продаж рабів європейцям. Коли конфлікт між різними державами переріс у невпинну війну, державні інститути, які в багатьох випадках ще не досягли необхідної політичної централізації, в більшій частині Африки розпалися, торуючи шлях тривким екстрактивним інститутам і сучасним державам-невдахам, про що ми поговоримо далі. У деяких частинах Африки, що уникнули работоргівлі, як, наприклад, Південна Африка, європейці встановили іншу систему інститутів, спрямованих на створення резерву дешевої робочої сили для своїх копалень і ферм. Південноафриканська держава створила подвійну економіку, усуваючи 80% населення від участі в кваліфікованій виробничій діяльності, комерційному сільському господарстві та підприємництві. Усе це не лише пояснює, чому індустріалізація не захопила великі регіони світу, а й концентровано показує, як економічний розвиток може часом жити й навіть створювати недорозвиненість у деяких інших частинах внутрішньої або світової економіки.

ДИФУЗІЯ ПРОЦВІТАННЯ

Честь серед негідників

Англія XVIII століття — чи, правильніше сказати, Велика Британія, після укладання союзу між Англією, Уельсом і Шотландією у 1707 році — мала просте рішення, як чинити зі злочинцями: геть з очей, геть із пам'яті чи, принаймні, з турбот. Багатьох зловмисників відправляли до штрафних колоній імперії. До Війни за незалежність засуджених злочинців, каторжників спочатку відправляли до американських колоній. Із 1783 року незалежні Сполучені Штати Америки більше не були гостинними до британських каторжників. Тож влада Британії мусила шукати для них іншу домівку. Спочатку думали про Західну Африку. Однак клімат з ендемічними хворобами, як-от малярія і жовта лихоманка, проти яких у європейців не було імунітету, був настільки смертельно небезпечний, що влада визнала неприйнятним відправляти навіть злочинців на «цвинтар для білих». Наступним варіантом стала Австралія. Її східне узбережжя досліджував видатний мореплавець капітан Джеймс Кук. Так, 29 квітня 1770 року він висадився у прекрасній затоці, яку назвав Ботанічною на честь багатьох видів, відкритих натуралістами, котрі подорожували з ним. Ця затока видалася британським урядовцям ідеальним місцем. Клімат — помірний, а розташування — настільки далеке від споглядання і розуміння, що годі й шукати.

У січні 1788 року до Ботанічної затоки поплив флот із 11 кораблів, заповнених каторжниками, під командуванням капітана Артура Філіпа. 26 січня, яке нині святкують як День Австралії, вони заснували табір у невеликій бухті Сідней, серці сучасного міста Сіднея. Колонію назвали Новим Південним Уельсом. На борту корабля *Alexander* під командою капітана Дункана Сінклера перебувала подружня пара — Генрі й Сюзанна Кей-бл. Сюзанну було звинувачено у крадіжці й засуджено до страти. Однак

пізніше цей вирок замінили на 14 років ув'язнення та переїзд до американської колонії. Цей план зірвався через незалежність Сполучених Штатів. Тим часом у тюрмі замку Норвіч Сюзанна зустріла й покохала Генрі, теж каторжника. У 1787 році жінку відібрали для відправки до нової колонії каторжників у Австралії. Вона мала відпливти туди з першим флотом, а Генрі — ні. На той час у них народився син, якого також назвали Генрі. Таке рішення означало розлуку сім'ї. Сюзанну перевели на тюремний корабель, пришвартований на Темзі. Однак звістка про душевні муки від розлучення сім'ї вирвалася на волю й досягла вух леді Кадоган, відомої своєю філантропією. Тож леді Кадоган організувала успішну кампанію з возз'єднання сім'ї Кейбл. Тепер їх обох та їхнього малого Генрі мали відправити до Австралії. Леді Кадоган також збрала 20 фунтів стерлінгів для закупівлі необхідних речей, які вони мали отримати в Австралії. Подружжя плывло на *Alexander*, однак після прибуття до Ботанічної затоки пакунок із речами загубився, принаймні так сказав капітан Сінклер.

Що було робити Кейблам? Зважаючи на англійські закони, майже нічого. Навіть попри те, що Британія у 1787 році мала інклюзивні політичні й економічні інститути, ця інклюзивність не поширювалася на каторжників, які практично не мали жодних прав. Вони не могли мати власності. Не мали змоги ні на кого подати до суду. Фактично вони навіть не мали права свідчити в суді. Сінклер знав про це і, можливо, просто вкрав пакунок, хоча ніколи не зізнався б у цьому. Натомість він вихвалявся, що Кейбли не можуть на нього подати до суду. За британськими законами правда була за Сінклером. І у Британії цим усе й завершилося б. Однак не в Австралії. Девіду Коллінзу, тамтешньому суддівському адвокату, видали судовий припис такого змісту:

«Генрі Кейбл і його дружина, нові поселенці в цьому місці, мали перед відплиттям з Англії певний пакунок, завантажений на борт корабля *Alexander* під командою Дункана Сінклера. Пакунок складався з одягу й інших речей, потрібних у нинішній ситуації, які були зібрані й придбані за рахунок доброчинності багатьох людей для користування згаданим Генрі Кейблом, його дружиною та дитиною. Декілька звернень до капітана корабля *Alexander*, що нині стоїть у цьому порту, із проханням отримати зазначений пакунок залишилися без відповіді (збережено й видано), і мала частина згаданого пакунка, зокрема книги, і решта, яка мала бути повернута і має все ще значну цінність, залишається на борту згаданого корабля *Alexander*, капітан якого, схоже, недбало ставиться до доставки цього пакунка його власникам, як зазначено раніше».

Генрі й Сюзанна були неписьменними й не могли підписати цей судовий припис, а тому поставили «хрестики» в кінці. Слова «нові поселенці в цьому місці» пізніше були закреслені, однак мали величезне значення. Дехто вважав, що оскільки Генрі та його дружина — каторжники, справа не матиме жодних перспектив. Замість цього хтось висунув ідею назвати їх новими поселенцями. Погодитися з цим суддя Коллінз, певно, не міг, тому, мабуть, саме він викреслив ці слова. Однак судовий припис подіяв. Коллінз не викинув цю справу і зібрав суд із присяжними винятково з солдатів. Сінклер постав перед судом. Коллінз мало що очікував від судової справи, та й присяжні були з людей, котрі конвоювали відправлених до Австралії каторжників, подібних до Кейблів. Однак Кейбли виграли. Сінклер подав протест на тій підставі, що Кейбли були злочинцями. Однак вердикт залишився чинним. Сінклер мусив виплатити 15 фунтів.

Щоб діяти до такого рішення, суддя Коллінз не застосовував британські закони — він ігнорував їх. Це була перша цивільна справа, розглянута в Австралії. Ця перша кримінальна справа викликала би подив у британців. Злочинець визнавався винним, якщо вкрав у іншого злочинця шматок хліба вартістю два пенси. У той час така справа навіть не дійшла би до суду, оскільки злочинцям заборонялося мати будь-яку власність. Однак Австралія не була Британією, і її закони не були британськими. Невдовзі ця країна розійшлася з Британією в кримінальному й цивільному праві, а також у своїх економічних і політичних інститутах.

Штрафна колонія Новий Південний Уельс спочатку складалася зі злочинців і їхніх охоронців, здебільшого солдатів. До 1820 року в Австралії було дуже мало «вільних поселенців». У 1840 році завезення каторжників до Нового Південного Вельсу припинилося. Однак у Західній Австралії воно тривало ще до 1868 року. Каторжани мусили виконувати «обов'язкові роботи» (фактично інша назва примусових робіт), а охоронці прагнули отримувати за це гроші. Спочатку каторжники не отримували оплати. В обмін за виконану роботу їм давали лише їжу. Охоронці забирали все, що каторжники виробляли. Однак ця система, що була подібна до тієї, з якою експериментувала компанія *Virginia* в Джеймстауні, діяла не дуже добре. Каторжники не мали стимулів для наполегливої праці чи якісного її виконання. Їх карали батогами або виселяли на острів Норфолк площею 13 миль, що лежав на відстані в тисячу миль на схід від Австралії в Тихому океані. Оскільки ані батоги, ані заслання не діяли, альтернативою було стимулювати каторжан. Для солдатів і охоронців це не було природним. Каторжники є каторжники.

Від них не очікували продажу своєї робочої сили або власності. Однак в Австралії більше не було кому працювати. Звичайно, там жили аборигени, близько одного мільйона осіб під час заснування Нового Південного Вельсу. Однак вони були розпорошені по всьому континенту. Густота їхніх поселень у Новому Південному Вельсі була недостатня для створення економіки на основі їх експлуатації. В Австралії не було такого варіанта, як у Латинській Америці. Тому охоронці взялися за справу, яка зрештою привела до створення ще більш інклюзивних інститутів, аніж у Британії. Каторжникам давали завдання до виконання. Однак у вільний час вони могли працювати на самих себе й продавати те, що виробляли.

Охоронцям були вигідні нові економічні свободи каторжників. Адже виробництво зростало, а вони створювали монополії для продажу товарів каторжникам. Найвигіднішою була торгівля ромом. Новий Південний Вельс у той час, як і інші британські колонії, очолював губернатор, якого призначав британський уряд. У 1806 році Британія призначила губернатором Вільяма Блая, людину, яка за 17 років до того, у 1789 році, була капітаном корабля Його Королівської Величності *Bounty* під час знаменитого «заколоту на *Bounty*». Блай був прихильником суворої дисципліни, що, напевно, і викликало той бунт. Способи його дій не змінилися. Він одразу виступив проти монополії в торгівлі ромом. Це призвело до нового бунту, цього разу монополістів, під проводом колишнього солдата Джона Макартура. У подіях, що стали відомі як Ромове повстання, бунтівники знову здобули перемогу над Блаєм. Цього разу перемогли на землі, а не на борту *Bounty*. Макартур посадив Блая під замок. Тоді Британська влада послала ще солдатів для боротьби з повстанцями. Відтак Макартур заарештували і відправили до Британії. Однак невдовзі його звільнили. Він повернувся до Австралії, аби відіграти головну роль і в політиці, і в економіці колонії.

Корені Ромового повстання були економічні. Стратегія надання каторжникам стимулів приносила великі гроші таким людям, як Макартур, який у 1790 році прибув до Австралії як солдат із другою групою кораблів. У 1796 році він звільнився з армії, щоб зосередитися на бізнесі. На той час він уже мав свою першу вівцю й зрозумів, що можна заробити багато грошей на розведенні овець та експорті вовни. Вглиб континенту від Сіднея лежали Блакитні гори. У 1813 році Макартур і його партнери перетнули їх і знайшли величезні пасовиська на протилежному боці. Це був рай для овець. Макартур невдовзі став найбагатшою людиною в Австралії. Він і його партнери — овечі магнати — прославилися як скватери

(скотарі), хоча землі, на яких вони випасали свої отари, їм не належали. Це була власність британського уряду. Втім спочатку це були дрібниці. Скватери стали елітою Австралії, а точніше — скватократією.

Навіть із скватократією Новий Південний Уельс ніяк не походив на абсолютистські режими Східної Європи чи південноамериканські колонії. Тут не існувало кріпаків, як у Австро-Угорщині й Росії, не було й великої кількості місцевих жителів, щоб експлуатувати їх, як у Мексиці й Перу. Навпаки, у багатьох сенсах Новий Південний Уельс був схожий на Джеймстаун у Вірджинії. Зрештою еліта виявила, що в її інтересах створити економічні інститути, які будуть значно інклюзивніші, ніж у Австро-Угорщині, Росії, Мексиці й Перу. Каторжники були лише робочою силою. Тож єдиний спосіб стимулювати їх — платити за виконану ними роботу.

Невдовзі каторжанам дозволили ставати підприємцями та наймати інших каторжників. Ще важливіше те, що після відбуття термінів покарання їм навіть почали давати землю і відновлювати у правах. Дехто з каторжан почав збагачуватися, навіть неписьменний Генрі Кейбл. У 1798 році він купив готель *Ramping Horse*, а також заволодів крамницею. Згодом Кейбл придбав корабель і почав торгувати котишковим хутром. До 1809 року він уже був власником принаймні дев'яти ферм із 470 акрами землі й низки крамниць та будинків у Сіднеї.

Наступний конфлікт у Новому Південному Уельсі виник між елітою та рештою громади, що складалася з каторжників, колишніх каторжників і їхніх сімей. До еліти, керованої колишніми охоронцями й солдатами, як, наприклад, Макартур, входили також вільні поселенці, яких привабив у колонію бум у вовняній промисловості. Більша частина власності належала еліті. Колишні каторжники і їхні спадкоємці хотіли припинити транспортування злочинців до Австралії, а також прагнули брати участь у розгляді судових справ своїх товаришів як присяжні та мати доступ до вільної землі. Еліта не хотіла цього. Її головним бажанням було встановити законні права на землі, на яких вона займалася скотарством. Ситуація знову складалася подібно до тієї, що була в Північній Америці за понад два століття до того. Як ми бачили в розділі 1, перемоги зв'язаних договором слуг проти компанії *Virginia* призвели до сутичок у Меріленді й обох штатах Кароліна. У Новому Південному Уельсі ролі лорда Балтімора й сера Ентоні Ешлі-Купера відіграли Макартур і скватери. Британський уряд знову виступив на боці еліти, хоча й побоювався, що одного прекрасного дня Макартур і скватери візьмуться за проголошення незалежності.

У 1819 році британський уряд відправив у колонію Джона Біґґа, щоб той очолив комісію з розслідування розвитку колонії. Біґґ був шокований правами, якими користувалися каторжники. Він здивувався принципово інклюзивною природою економічних інститутів цієї штрафної колонії, тож рекомендував радикально переглянути все: каторжники не повинні володіти землею, ніхто не має більше права платити каторжникам зарплатню, помилювання слід обмежити, колишнім каторжникам землю давати не можна, а покарання мають стати більш жорсткими. Біґґ вважав скватерів природною аристократією Австралії та очікував створення аристократичного суспільства з їхнім домінуванням. Цього не сталося.

Хоча Біґґ намагався перевести годинник назад, екс-каторжники, їхні сини й дочки прагнули до розширення своїх прав. Вони зрозуміли, що, як і в Сполучених Штатах, для консолідації їхніх економічних і політичних прав їм потрібні політичні інститути, які залучатимуть їх до процесу ухвалення рішень. Вони вимагали виборів, у яких зможуть брати участь як рівні, а також створення представницьких інститутів і асамблей, у яких засідатимуть.

Екс-каторжників, їхніх дітей вів письменник, дослідник і журналіст Вільям Вентворт. Він був одним із керівників першої експедиції, що перетнула Блакитні гори й відкрила багаті пасовиська для скватерів. У цих горах і нині є місто, назване його іменем. Вентворт симпатизував каторжникам. Можливо, через свого батька, котрий був звинувачений у грабунках на великій дорозі і мусив погодитися на відправку до Австралії, щоб уникнути суду та можливої страти. На той час Вентворт був сильним поборником більш інклюзивних політичних інститутів, виборної асамблеї, судових розглядів судом присяжних для екс-каторжників і їхніх сімей і припинення відправки злочинців до Нового Південного Уельсу. Він заснував газету *The Australian* яка одразу почала нападати на чинні політичні інститути. Макартуру не подобався Вентворт і те, про що він просив. Він пройшовся по списку тих, хто підтримував Вентворта, характеризуючи їх таким чином:

«Засуджений до повішання, поки не прибув сюди
Повторно засуджений до колесування
Лондонський єврей
Єврейський власник пабу, у якого відібрали ліцензію
Аукціоніст, привезений для торгівлі рабами
Часто сікли батоном

Син двох каторжників
Шахрай — глибоко в боргах
Американський авантюрист
Адвокат із нікчемним характером
Чужоземець, останнім часом розорився з музичним магазином
Одружений із дочкою двох каторжників
Одружений із каторжницею, яка раніше грала на тамбурині»

Однак Макартур і рішуча опозиція не могли зупинити австралійські рухи. Попит на представницькі інститути був сильнішим. Його не могли придушити. До 1823 року губернатор правив Новим Південним Уельсом більш-менш на власний розсуд. Того року його влада була обмежена створенням ради, призначеної британським урядом. Спочатку призначені особи представляли скватерів і некаторжну еліту. Макартур входив до їх числа. Однак така ситуація не могла довго тривати. У 1831 році губернатор Річард Бурк піддався тиску й уперше дозволив екс-каторжникам засідати в журі присяжних. Екс-каторжники і фактично численні новоприбулі вільні поселенці прагнули також припинення завезення злочинців із Британії, оскільки це створювало конкуренцію на ринку робочої сили й знижувало зарплатню. Скватери були за низьку зарплатню, однак програли. У 1840 році завезення злочинців до Нового Південного Уельсу припинилося. У 1842 році створено законодавчу раду, дві третини членів якої обиралися (решта призначалася). Екс-каторжники могли боротися за місця в раді й голосувати у разі володіння достатньою власністю, а у багатьох вона була.

У 1850-х роках Австралія ввела право голосу для білих дорослих громадян. Вимоги громадян, екс-каторжників і їхніх сімей тепер були значно вищі, ніж колись уявляв собі Вільям Вентворт. Фактично він у цей час опинився на боці консерваторів, наполягаючи на тому, щоб законодавчий орган призначався, а не обирався. Однак, як і Макартур до того, Вентворт не міг зупинити рух до більш інклюзивних політичних інститутів. У 1856 році штат Вікторія, що у 1851 році відділився від Нового Південного Уельсу, і штат Тасманія стали першими у світі, де було запроваджено фактично таємне голосування на виборах, що зупинило купівлю голосів і примус. Ми й досі таємне голосування на виборах називаємо австралійським голосуванням.

Вихідні обставини в Сіднеї, Новий Південний Уельс, були дуже подібні до Джеймстауна, Вірджинія, за 181 рік до того, хоча поселенці в Джеймстауні були в більшості своїй договірними робітниками, а не

каторжниками. В обох випадках вихідні обставини не давали змоги створення екстрактивних колоніальних інститутів. Жодна з цих колоній не мала ані високої густоти місцевого населення, яке можна було б експлуатувати, ані легкого доступу до срібла й золота чи ґрунту й видів рослин, що могли б зробити рабські плантації економічно життєздатними. У 1780 році работоргівля все ще приносила прибутки. Новий Південний Уельс міг би заповнитися рабами, якби це було вигідно. Однак не було. І компанія *Virginia*, і солдати, і вільні поселенці, котрі рухали Новий Південний Уельс, створювали тиск, поступово встановлюючи інклюзивні економічні інститути, що розвивалися в тандемі з інклюзивними політичними інститутами. У Новому Південному Уельсі це сталося навіть із меншими зусиллями, ніж у Вірджинії. Наступні спроби повернути цю тенденцію у зворотному напрямку провалилися.

Австралія, як і Сполучені Штати Америки, прийшли до інклюзивних інститутів іншим шляхом, аніж Англія. Революції, що струснули Англію під час Громадянської війни й потім Славетної революції, не були потрібні у Сполучених Штатах чи Австралії завдяки дуже відмінним обставинам, у яких опинилися ці країни. Хоча це не означає, звичайно, що інклюзивні інститути були встановлені без жодних конфліктів, а Сполучені Штати в цьому процесі мали ще й відкинути британський колоніалізм. У Англії була тривала історія абсолютистського правління, що глибоко вкорінилося й потребувало революції для його усунення. У Сполучених Штатах і Австралії цього не було, хоча лорд Балтімор у Меріленді й Макартур у Новому Південному Уельсі могли прагнути таких ролей, але вони не мали достатньо сили, аби утримувати суспільство в покорі їхнім планам. Інклюзивні інститути, встановлені у Сполучених Штатах Америки і в Австралії, означали, що Промислова революція швидко поширилася на їхні території, і вони почали багатіти. Шлях, обраний цими країнами, пройшли також Канада і Нова Зеландія.

Існували й інші шляхи до інклюзивних інститутів. Великі країни Західної Європи обрали третій шлях до інклюзивних інститутів під впливом Французької революції, що пододала абсолютизм у Франції, викликавши як наслідок низку міждержавних конфліктів, які поширили інституційні реформи на більшу частину Західної Європи. Економічним наслідком цих реформ була поява інклюзивних економічних інститутів у більшості країн Західної Європи, Промислова революція й економічний розвиток.

Руйнування бар'єрів: Французька революція

Протягом трьох століть до 1789 року Франція перебувала під правлінням абсолютної монархії. Французьке суспільство було розділене на три сегменти, так звані стани. Аристократи (дворянство) утворювали Другий стан, духовництво — Перший стан, решта — Третій стан. Різні стани підпорядковувалися різним законам, а перші два мали права, яких не було в решті населення. Дворянство й духовники не платили податків, тоді як громадяни мусили платити декілька різних податків, чого й варто було чекати від переважно екстрактивного режиму. Церква фактично не лише була звільнена від податків, а й володіла великими наділами землі, могла встановлювати свої податки для селян. Монарх, дворянство і церковники мали шикарні умови життя, тоді як більшість громадян Третього стану жили в бідності. Різні закони не лише гарантували дворянам і церковникам вельми привілейоване економічне становище, а й надавали їм політичну владу.

Життя у французьких містах XVIII століття було скрутне і нездорове. Виробництво контролювали потужні гільдії, що забезпечували високі доходи для своїх членів, але перешкоджали появі нових людей і нового бізнесу у своїй галузі. Так званий *ancient regime*²² пишався своєю тяглістю й стабільністю. Поява нових підприємців і талановитих осіб в окремих галузях економіки могла викликати нестабільність і не допускалася. Якщо життя в містах було скрутне, то в селах взагалі нестерпне. Як ми вже бачили, на цей час найвища форма кріпацтва, що прив'язувала людей до землі й змушувала їх працювати на феодалних лордів і сплачувати їм податки, у Франції поступово слабшала. Однак все ще існували обмеження мобільності й велика кількість феодалних податків, які французькі селяни мусили платити королю, дворянам і церкві.

Французька революція радикально змінила таке становище. Національна представницька асамблея 4 серпня 1789 року повністю змінила французькі закони, запропонувавши нову конституцію. Перша її стаття проголошувала:

«Національна асамблея цим повністю скасовує феодалну систему. Вона проголошує, що з усіх наявних прав і обов'язків, як феодалних, так і церковних, усі ті, що походять чи представляють загальне або особисте кріпацтво, мають бути скасовані без відшкодування».

²² Так званий «старий режим» — період за два століття до Французької революції. Початком старого режиму вважається вступ на престол Генріха IV у 1589 році. — Прим. перекл.

Дев'ята стаття продовжувала:

«Грошові привілеї, персональні чи загальні, у сплаті податків скасовуються назавжди. Податки слід збирати з усіх громадян і з усієї власності в однаковий спосіб і в однаковій формі. Мають бути складені плани, за якими податки сплачуватимуться пропорційно всіма, навіть за останні шість місяців поточного року».

Одним ударом Французька революція скасувала феодальну систему й усі зобов'язання та податки, які вона накладала. Це повністю вилучило будь-які податкові винятки для дворянства й церкви. Однак найрадикальнішою, навіть немислимою в той час, була стаття 11, що проголошувала:

«Усі громадяни, незалежно від походження, мають право на будь-яку посаду чи статус, будь то еклезіастичний, цивільний чи воєнний; і жодна професія не може встановлювати обмеження».

Отже, тепер настала рівність перед законом для всіх і не лише в повсякденному житті та бізнесі, а й у політиці. Революційні реформи тривали й після 4 серпня. Вони послідовно скасували право церкви збирати спеціальні податки й перетворили духовенство на працівників держави. Разом з усуненням жорсткого розподілу політичних і соціальних ролей були знесені й критичні бар'єри щодо економічної діяльності. Гільдії та всі обмеження на професії були скасовані, що створило більш рівноправні умови конкуренції в містах.

Ці реформи стали першим кроком до завершення ери абсолютизму французьких монархів. Після декларацій 4 серпня настали десятиліття нестабільності й воєн. Однак був зроблений незворотний крок від абсолютизму й екстрактивних інститутів до інклюзивних політичних та економічних інститутів. За цими змінами відбулися й інші реформи в економіці та політиці, досягши зрештою своєї кульмінації у Третій Республіці 1870 року, що принесла у Францію той тип парламентської системи, який ввела в дію Славетна революція в Англії. Французька революція спричинила багато насильства, страждань, нестабільності й воєн. І все ж завдяки їй французи не залишилися в полоні екстрактивних інститутів, що блокували економічний розвиток і процвітання, як це було за абсолютистських режимів у Східній Європі, зокрема в Австро-Угорщині й Росії.

Як французька абсолютна монархія дійшла до вибуху революції 1789 року? Хай би там як, ми ж бачили, що багато абсолютистських режимів

змогли виживати протягом тривалого часу навіть серед економічної стагнації й соціальних зрушень. Як і в більшості революцій і радикальних змін, це був збіг чинників, що відкрили шлях до Французької революції. Вони були внутрішньо пов'язані з тим фактом, що Британія швидко індустріалізувалася. І звичайно, цей шлях був, як завжди, непередбачуваний, оскільки багато спроб монархії стабілізувати свій режим провалилися. Революція виявилася успішнішою в реформуванні інститутів у Франції й усій Європі, ніж це можна було уявити в 1789 році.

Багато законів і привілеїв у Франції прийшли із Середньовіччя. Вони не лише виокремлювали статус Першого й Другого станів, якщо порівняти з більшістю населення, а й надавали їм привілеї щодо Корони. Людовік XIV, Король-Сонце, правив Францією 44 роки — від 1661-го до своєї смерті у 1715 році, хоча фактично він зійшов на трон у 1643 році у віці п'яти років. Він консолідував владу монарха, посилюючи абсолютизм, що почався століттями раніше. Багато монархів радилися з так званою Асамблеєю аристократів, що складалася з головних аристократів, дібраних Короною. Хоча Асамблея була переважно консультативною, вона діяла і як певне обмеження влади монарха. З цієї причини Людовік XIV правив без скликання Асамблеї. При його пануванні Франція досягла певного економічного розвитку, наприклад, завдяки участі у трансатлантичній і колоніальній торгівлі. Впливовий міністр фінансів Людовіка Жан-Батіст Кольбер здійснював нагляд за розвитком фінансованої й контрольованої урядом промисловості, що було характерним для екстрактивного розвитку. Цей обмежений обсяг розвитку приносив вигоди майже винятково Першому й Другому станам. Людовік XIV також хотів раціоналізувати податкову систему Франції, адже держава часто мала проблеми з фінансуванням воєн, великої постійної армії, а також пишного оточення, споживання й палаців короля. Її нездатність оподаткувати навіть малу частину дворян накладала значні обмеження на прибутки.

Попри невелике економічне зростання на час приходу до влади Людовіка XVI у 1774 році у суспільстві відбувалися великі зміни. Більше того, попередні фіскальні проблеми переросли у фіскальну кризу, а Семирічна війна з британцями з 1756 до 1763 року, у результаті якої Франція втратила Канаду, була особливо затратна. Кілька значних постатей намагалися збалансувати королівський бюджет шляхом реструктуризації боргів і підвищення податків. Серед них варто згадати такі імена, як Анн-Робер-Жак Турго, один із найвизначніших економістів того часу, Жак Некер, який відіграв також важливу роль після революції, Шарль Александр де Калонн. Однак жоден не досяг успіху. Калонн відповідно

до своєї стратегії переконував Людовіка XVI скликати Асамблею дворянства. Король і його радники очікували, що ця Асамблея схвалить його реформи майже так само, як король Карл I очікував, що англійський Парламент просто погодиться платити армії для боротьби з шотландцями, коли він просив про це у 1640 році. Асамблея зробила несподіваний крок і ухвалила, що лише представницький орган Ета-Женераль може схвалити ці реформи.

Ета-Женераль дуже відрізнявся від Асамблеї дворянства. У той час, як остання складалася з дворян і переважно призначалася Короною з найвищої аристократії, до першого входили представники усіх трьох станів. Востаннє Ета-Женераль скликався у 1614 році. Коли він зібрався у 1789 році у Версалі, відразу стало зрозуміло, що не вдасться досягти жодної згоди. Позиції були надто відмінні, оскільки Третій стан вбачав у цьому шанс збільшити свою політичну владу й вимагав більшої кількості голосів у Ета-Женераль, проти чого дворянство й духовенство наполегливо боролися. Засідання завершилося 5 травня 1789 року без будь-якого рішення, за винятком скликати потужніший орган — Національну асамблею, що поглибило політичну кризу. Третій стан, особливо торговці, бізнесмени, інтелігенція й ремісники, котрі вимагали більше влади, вбачали в цих змінах свідчення своєї великої пробивної сили. Тому в Національній асамблеї вони вимагали ще більше голосів при обговореннях і більше прав загалом. Їх підтримка громадянами на вулицях по всій країні, стимульована цими досягненнями, привела до переформатування 9 липня Асамблеї в Національну представницьку асамблею.

Тим часом настрої в країні, а особливо в Парижі, ставали дедалі радикальнішими. У відповідь консервативні сили навколо Людовіка XVI переконали його звільнити Некера, фінансового міністра-реформіста. Це призвело до ще більшої радикалізації на вулицях. Наслідком став знаменитий штурм Бастилії 14 липня 1789 року. З цього моменту революція розпочалася всерйоз. Некера відновили на посаді, а революціонера маркіза де Лафайєтта призначили головою Національної гвардії Парижа.

Ще прикметнішою за штурм Бастилії була динаміка розвитку подій у Національній представницькій асамблеї. Асамблея з новоздобутою довірою прийняла нову конституцію 4 серпня 1789 року, скасовуючи феодалізм і особливі привілеї першого і другого станів. Однак ця радикалізація привела до розділення асамблеї на фракції, оскільки в ній існувало багато протилежних поглядів на подальшу долю суспільства. Першим кроком було утворення місцевих клубів, з яких найпримітнішим став Клуб якобінців, що пізніше захопив владу в революції. У цей час дворяни

масово залишали країну — емігрували. Багато з них переконували короля порвати з асамблеєю і вжити заходів власними силами або із зовнішньою допомогою, наприклад, з Австрії, яка була батьківщиною королеви Марії Антуанетти і куди повтікала більшість емігрантів. Оскільки багато людей на вулицях вбачали приховану загрозу досягненням революції протягом останніх двох років, радикалізація набрала сили. Національна представницька асамблея прийняла остаточну версію конституції 29 вересня 1791 року, перетворивши Францію в конституційну монархію з рівними правами для всіх людей, без феодальних зобов'язань чи податків, і знявши всі торговельні обмеження, накладені гільдіями. Франція все ще була монархією, однак король уже відігравав слабку роль і по суті не мав свободи.

Однак динаміка революції незворотно змінилася внаслідок війни, що вибухнула в 1792 році між Францією і «першою коаліцією» під проводом Австрії. Ця війна посилила рішучість і радикалізм революціонерів і народних мас (так званих *sans-culottes* — «сан-кюлотів»), що перекладається як «без коротких штанців (бриджів)», оскільки через бідність люди не мали змоги купити собі штани такого стилю, що тоді були в моді). Наслідком цього процесу був період терору під командуванням фракції яacobинців, яку очолювали Робесп'єр і Сен-Жюс. Терору, розпочатого після страти Людовіка XVI і Марії Антуанетти, що призвів до страти не лише великої кількості аристократів і контрреволюціонерів, а й кількох головних постатей самої революції, включаючи популярних доти лідерів Бріссо, Дантона і Демулена.

Однак терор швидко вийшов із-під контролю й нарешті завершився в липні 1794 року стратою його лідерів разом із Робесп'єром і Сен-Жюсом. Після цього тривала фаза відносної стабільності, спочатку під керівництвом неефективної Директорії з 1795 до 1799 року, а потім із більш концентрованою владою у формі трьохосібного Консулату, що складався з Дюко, Сійеса та Наполеона Бонапарта. Уже під час Директорії молодий генерал Наполеон Бонапарт прославився своїми військовими успіхами. Його вплив ще більше зріс після 1799 року. Невдовзі Консулат став особистим правлінням Наполеона.

Період із 1799 року до кінця правління Наполеона у 1815 році був періодом великих військових перемог для Франції, зокрема й при Аустерліці, Єна-Ауерштадті й Ваграмі, поставивши Європу на коліна. Вони також дали змогу Наполеону нав'язати свою волю, свої реформи і свій кодекс законів на великій частині території. Падіння Наполеона після його останньої поразки у 1815 році розпочало період відступу, більшого

обмеження політичних прав і відновлення у Франції монархії з королем Людовіком XVIII. Однак усе це лише сповільнило неминуче виникнення інклюзивних політичних інститутів.

Сили, вивільнені революцією 1789 року, поклали край французькому абсолютизму і неминуче, хоча й повільно, привели до виникнення інклюзивних інститутів. Франція й ті частини Європи, куди були імпортовані революційні реформи, почали долучатися до процесу індустріалізації, що вже відбувався у XIX столітті.

Експорт революції

На початку Французької революції в 1789 році по всій Європі були накладені жорсткі обмеження на євреїв. У німецькому місті Франкфурті, наприклад, їхнє життя регулювалося розпорядженнями, виписаними у статуті, датованому середньовіччям. У Франкфурті могло проживати не більше ніж 500 єврейських сімей. Вони мусили оселятися в маленькій, обнесений стіною частині міста — Юденгасе, єврейському гетто. Їм не можна було залишати гетто вночі, по неділях і під час християнських свят.

Юденгасе була дуже тісна, завдовжки в милю, але завширшки не більше 12 футів, а в деяких місцях — менше 10²³. Євреї жили в умовах постійних репресій і жорсткого регулювання. Щороку щонайбільше дві сім'ї могли бути прийняті в гетто. Лише 12 пар могли одружитися, якщо досягли віку 25 років. Євреї не мали права займатися сільським господарством або торгувати зброєю, прянощами, вином чи зерном. До 1726 року вони мусили носити спеціальні мітки — два концентричні жовті кола в чоловіків і смугаста вуаль у жінок.

Після початку Французької революції успішний молодий бізнесмен Майер Амшель Ротшильд жив у франкфуртському Юденгасе. На початку 1780-х Ротшильд досяг статусу провідного дилера монет, металевих і антикварних виробів у Франкфурті. Однак, як і всі євреї в цьому місті, він не міг відкрити власного бізнесу за межами гетто чи навіть жити десь поза ним.

Згодом ця ситуація змінилася. У 1791 році за рішенням французької Національної асамблеї відбулася емансипація французьких євреїв. Французькі армії окупували Рейнланд і дали волю західнонімецьким євреям. У Франкфурті ця ситуація привела до раптових і дещо несподіваних наслідків. У 1796 році французи бомбардували Франкфурт, зруйнувавши при цьому половину Юденгасе. Близько 2 тис. євреїв залишилися

²³ 1 фут = 0,3048 м. — Прим. перекл.

без даху над головою. Сім'я Ротшильдів була серед них. Опинившись за межами гетто, звільнені від безлічі правил, що перешкоджали їхньому підприємництву, вони скористалися можливостями почати новий бізнес. Він передбачав постачання зерна австрійській армії, що раніше відносилось до заборонених для них видів діяльності.

Наприкінці десятиліття Ротшильд уже був одним із найбагатших євреїв Франкфурта і завзятим бізнесменом. Повного звільнення довелося чекати до 1811 року. Його нарешті впровадив Карл фон Дальберг, який став Великим герцогом Франкфурта під час великої реорганізації Німеччини Наполеоном у 1806 році. Тож Майєр Амшель сказав своєму синові: «Ти тепер громадянин».

Ці події не поклали край боротьбі за емансипацію євреїв, оскільки пізніше відбувалися повернення до старого, особливо на Віденському конгресі у 1815 році, де була прийнята постваполеонівська угода. Однак це не передбачало для Ротшильдів повернення в гетто. Майєр Амшель і його сини невдовзі вже володіли найбільшим банком у Європі XIX століття з його відділеннями у Франкфурті, Лондоні, Парижі, Неаполі й Відні.

Це не був окремий випадок. Спочатку французькі революційні армії, а потім і Наполеон окупували значну частину континентальної Європи. Майже скрізь на окупованих територіях чинні інститути походили із Середніх віків, підтримуючи владу короля, принців і дворянства та обмежуючи торгівлю і в містах, і в сільській місцевості. Кріпацтво й феодализм були значно сильніші в багатьох із цих регіонів, аніж у самій Франції. У Східній Європі, разом із Пруссією й угорською частиною Австро-Угорщини, кріпаки були прив'язані до землі. На Заході прямі форми кріпацтва вже скасували, однак селяни мусили платити феодалним землевласникам різні феодалні збори, податки й виконувати обов'язкову роботу. Наприклад, у землях Нассау-Узінген на селян накладалися 230 різних платежів, оброків і обов'язків. Один з оброків передбачав сплату після збирання худоби «кривавої десятини». Існували також бджолина десятина й воскова десятина. Після продажу чи купівлі частини майна землевласник також мусив сплатити оброк. Гільдії, що регулювали всі види економічної діяльності в містах, зазвичай були сильніші, ніж у Франції. У західнонімецьких містах Кельн і Аахен вони заблокували впровадження прядильних і ткацьких машин. Багато міст від Берна у Швейцарії до Флоренції в Італії контролювалися кількома сім'ями.

Лідери Французької революції, а після них і Наполеон, експортували в ці регіони революцію, руйнуючи абсолютизм і впроваджуючи рівність перед законом — найважливіший принцип верховенства права, про що ми

детальніше поговоримо в наступному розділі. Отже, Французька революція підготувала не лише Францію, а й значну частину решти Європи до інклюзивних інститутів і економічного розвитку, який вони мали стимулювати.

Як ми вже говорили, стривожені розвитком подій у Франції, кілька європейських держав зорганізувалися навколо Австрії у 1792 році, щоб напасти на Францію під приводом визволення короля Людовіка XVI, а насправді — для придушення французької революції. Очікувалося, що тимчасова армія, яку виставила революція, невдовзі розбіжиться. Однак після перших поразок армія нової Французької республіки здобула перемогу у війні, що починалась як оборонна. Існували серйозні організаційні проблеми, які потрібно було вирішувати. Однак французи були попереду інших країн у головній інновації: масовому призові на військову службу. Запроваджений у серпні 1793 року масовий призов на військову службу дав змогу Франції виставити велику армію та досягти військової переваги, що вела до успіху навіть до того, як проявилися знамениті військові риси Наполеона.

Початковий військовий успіх заохотив республіканських лідерів до розширення кордонів Франції. Вони прагнули створення ефективного буфера між новою республікою та ворожими монархіями Пруссії й Австрії. Французи швидко окупували Австрійські Нідерланди й Об'єднані провінції, по суті нинішню Бельгію й Нідерланди, а також зайняли значну частину сучасної Швейцарії. Упродовж 1790-х років ці три регіони ними щільно контролювалися.

Німеччина спочатку чинила відчайдушний опір. Однак до 1795 року французи встановили щільний контроль над Рейнландом, західною частиною Німеччини на лівому березі річки Рейн. Пруссія була змушена визнати цей факт у Базельському договорі. Від 1795 до 1802 року Франція утримувала Рейнланд, але жодна інша частина Німеччини їй не належала. У 1802 році Рейнланд був офіційно долучений до складу Франції.

Італія залишалася головним ласим шматком у війні протягом другої половини 1790-х років. Конкурентом виступала Австрія. У 1792 році до Франції було приєднано Савой. Утворилася патова ситуація аж до вторгнення Наполеона у квітні 1796 року. У своїй першій континентальній кампанії до початку 1797 року Наполеон окупував майже всю Північну Італію за винятком Венеції, яку захопили австрійці. Договір у Кампо Форміо, підписаний з австрійцями у жовтні 1797 року, завершив війну Першої коаліції й визнав низку контрольованих Францією республік у Північній Італії. Однак після цього договору французи й далі розширювали свій контроль над Італією, вторгнувшись у Папську область і

Карта 17. Імперія Наполеона

проголосивши в березні 1798 року Римську Республіку. У січні 1799 року був підкорений Неаполь. Створено Партенопську республіку. За винятком Венеції, що залишалася у австрійців, французи тепер контролювали безпосередньо весь італійський півострів, як у випадку Савоя, або через сателітні держави — Цизальпійську, Лігуріанську й Партенопську республіки.

У період між 1798 і 1802 роками відбувались позитивні й негативні зміни у війні з Другою коаліцією. Однак вони врешті-решт завершилися, коли Франція зміцнила свій контроль над окупованими територіями. Французькі революційні армії швидко почали здійснювати процеси радикальних реформ на територіях, які вони захопили, скасовуючи будь-які залишки кріпацтва й феодальних земельних відносин і вводячи рівність перед законом. Духовенство позбавили особливого статусу і влади, а гільдії в містах усунули або принаймні значно послабили. В Австрійських Нідерландах одразу після вторгнення французів у 1795 році та в Об'єднаних провінціях, де французи створили Батавську республіку, було встановлено політичні інститути, дуже схожі на ті, що вже існували

у Франції. У Швейцарії ситуація була подібна. Владу гільдій, феодальних землевласників і церкви було скинуто, феодальні привілеї скасовано, а гільдії розпущено й експропрійовано.

Те, що розпочали французькі республіканські армії, у тій чи тій формі продовжив Наполеон. Він був першим і найбільш зацікавленим у встановленні жорсткого контролю над окупованими територіями. Часом це приводило до розриву зв'язків із місцевими елітами чи приведення до влади членів його сім'ї й наближених до нього людей, як це було під час короткого контролю над Іспанією та Польщею. Однак насправді Наполеон також прагнув продовжувати і поглиблювати реформи, започатковані революцією. Найважливіше, що він кодифікував Римське право й ідеї рівності перед законом у систему законів, що відома як Кодекс Наполеона. Наполеон вважав цей Кодекс своєю найкращою спадщиною та намагався впровадити його на кожній захопленій території.

Зрозуміло, що реформи, нав'язані Французькою революцією й Наполеоном, не були незворотними. На деяких територіях, як-от у Ганновері в Німеччині, після падіння Наполеона старі еліти були відновлені. Більшість із того, чого досягли французи, втрачено. Однак на багатьох інших землях феодалізм, гільдії й дворянство були зруйновані назавжди чи принаймні послаблені. Наприклад, навіть після відходу французів у багатьох випадках Кодекс Наполеона залишався чинним.

Попри те, що французькі армії принесли багато страждань Європі, вони також радикально змінили картину розподілу земель. У більшій частині Європи були скасовані феодальні відносини, влада гільдій, абсолютистський контроль монархів і принців, задушила хватка духівництва на економічній, соціальній і політичній владі й нарешті самі основи *ancien régime*, що трактував людей по-різному на основі статусу народження. Ці зміни створили такий тип інклюзивних економічних інститутів, який потім дав змогу індустріалізації утвердитися в цих регіонах. До середини XIX століття індустріалізація відбувалася майже в усіх підконтрольних Франції країнах, тоді як інші країни, зокрема Австро-Угорщина й Росія, не завойовані французами, чи Польща з Іспанією, де французька влада була короткотривалою, усе ще залишалися в стані стагнації.

Прагнення до модерності

Восени 1867 року Окубо Тосіміці, провідний придворний феодального японського округу Сацума, їхав зі столиці Едо, нині Токіо, до регіонального міста Ямагучі. 14 жовтня він зустрівся з лідерами округу

Чьошю. Він мав просту пропозицію: об'єднати сили, відправити свої армії до Едо і скинути сьогуна, правителя Японії. На той момент Окубо Тосіміці вже домовився з лідерами округів Тоса й Хізен. Щойно лідери потужного Чьошю погодилися, утворився таємний Альянс Сачо.

У 1868 році Японія була економічно малорозвиненою країною. Нею з 1600 року правила сім'я Токуґава, чий правитель із 1603 року став називатися сьогун (*shogun* — командир). Японський імператор був відсутній у бік і відігравав суто церемоніальну роль. Сьогун Токуґава були домінуючими членами класу феодалів землевласників, котрі правили і збирали податки в своїх округах, зокрема й Сацума, де правила сім'я Сімацу. Ці землевласники разом зі своїми військовими загонами, знаменитими самураями, керували суспільством, що нагадувало середньовічну Європу з чітко лімітованими професійними категоріями, обмеженнями в торгівлі й високими ставками податків для фермерів. Сьогун правив з Едо, де він монополізував і контролював зовнішню торгівлю та виганяв іноземців із країни. Політичні та економічні інститути були екстрактивні, а Японія — бідна.

Однак домінування сьогуна не було повним. Навіть прибравши до рук усю країну в 1600 році, сім'я Токуґава не могла контролювати кожного. На півдні країни округ Сацума залишався досить автономним. Йому навіть було дозволено вести незалежну торгівлю із зовнішнім світом через острови Ріюку. Саме в окрузі Сацума в столиці Каґосіма в 1830 році народився Окубо Тосіміці. Як син самурая він також став самураєм. Його талант рано помітив Сімацу Наріакіра, лорд Сацуми, який швидко просував хлопця в чиновництво. У той час Сімацу Наріакіра вже планував використати збройні сили Сацуми для повалення сьогуна. Він хотів розширити торгівлю з Азією і Європою, скасувати старі феодалні економічні інститути й побудувати в Японії сучасну державу. План, що тільки народжувався, був перерваний його смертю в 1858 році. Наступник Наріакіри, Сімацу Хісаміцу, був обережнішим, принаймні спочатку.

У той час Окубо Тосіміці дедалі більше переконувався, що Японії потрібно подолати феодалний сьогунат. Він фактично переконав у цьому Сімацу Хісаміцу. Щоб об'єднати сили на підтримку цієї справи, вони робили все в повній таємниці, готуючи змову на користь імператора. У договорі, укладеному Окубо Тосіміці з округом Тоса, зазначалося, що «країна не має двох монархів, як домівка не має двох господарів; врядування перейде під одного правителя». Однак справжній намір полягав не просто у відновленні імператора при владі, а в повній зміні політичних і економічних інститутів. Від Тоса одним із підписантів був Сакамото Рьома.

Коли Сацума і Чьошю мобілізували свої армії, Сакамото Рьома представив сьогуну план із восьми пунктів, змушуючи піти у відставку, щоб уникнути громадянської війни. Цей план був радикальний. Хоча перший пункт встановлював, що «політична влада в країні має бути повернена Імператорському Двору з відновленням дії всіх декретів, виданих цим Двором», він містив значно більше ніж просто відновлення імператора. Статті 2, 3, 4 і 5 щодо здійснення міжнародної діяльності зазначали:

2. Мають бути створені два законодавчі органи, Верхня і Нижня палати, і всі заходи уряду мають виконуватись за загальної згоди.
3. Обдаровані люди з числа лордів, дворян і людей незалежно від статусу мусять бути радниками, а традиційні посади минулого, що втратили свої цілі, мають бути скасовані.
4. Закордонні справи мають здійснюватися на основі відповідного законодавства, виробленого за загальної згоди.
5. Закони й правила попередніх часів мають бути скасовані, і має бути прийнятий новий і адекватний кодекс».

Сьогун Йосінобу погодився подати у відставку. Про Відновлення Мейдзі було оголошено 3 січня 1868 року. Імператор Кьомей, а через місяць після його смерті син Мейдзі були відновлені у владі. Хоча сили Сацума і Чьошю окупували Едо й імперську столицю Кіото, вони боялися, що сім'я Токуґава намагатиметься повернути собі владу й відновити сьогунат. Окубо Тосіміці хотів зламати Токуґаву назавжди. Він переконав імператора скасувати округ Токуґави й конфіскувати його землі. 27 січня колишній сьогун Йосінобу атакував сили Сацума й Чьошю. Вибухнула громадянська війна. Вона тривала до літа, коли нарешті Токуґава зазнав остаточної поразки.

Після Відновлення Мейдзі у Японії почався процес трансформаційних інституційних реформ. У 1869 році феодалізм було скасовано. Уряд скасував 300 феодин і перетворив на префектури під управлінням призначених губернаторів. Оподаткування централізували, а сучасна бюрократична держава замінила стару феодальну. Того ж року було введено рівність усіх соціальних класів перед законом, а обмеження внутрішньої міграції й торгівлі — скасовано. Статус самураїв скасували, хоча й не без придушення заворушень. Запроваджено також права індивідуальної власності. Людям було дозволено займатися будь-якою торгівлею. Держава глибоко занурилася в створення інфраструктури. На противагу опору абсолютистських режимів залізницям у 1869 році японський режим проклав паротягову лінію

між Токіо й Осакою і побудував першу залізницю між Токіо та Йокогамою. Він також почав розвивати мануфактурну промисловість. Окубо Тосіміці як міністр фінансів здійснював нагляд за об'єднаними зусиллями з індустріалізації. Лорд округу Сацума став лідером цього процесу, будуючи фабрики з виготовлення гончарних виробів, зброї та бавовняної пряжі, імпортуючи англійські текстильні верстати для створення в Японії першої сучасної бавовняно-прядильної фабрики у 1861 році. Він також побудував дві сучасні верфі. У 1890 році Японія стала першою азійською конституційною монархією із затвердженою писаною конституцією, обраним парламентом Діет і незалежною системою правосуддя. Ці зміни стали вирішальними у здобутті Японією — першою в Азії — плодів Промислової революції.

У середині XIX століття і Китай, і Японія були бідними націями, що чахнули під абсолютистським режимом. Абсолютистський режим у Китаї підозріливо ставився до змін протягом багатьох століть. Між Китаєм і Японією було багато подібного. У XVII столітті сьогунат Токугави так само заборонив міжнародну торгівлю, як і китайські імператори перед тим, і протистояв економічним та політичним змінам. Однак існували між ними й помітні політичні відмінності. Китай був централізованою бюрократичною імперією, якою правив абсолютистський імператор. Імператор явно відчував загрози для своєї влади, найвідчутнішою з яких були можливі повстання. Протягом 1850–1864 років увесь південний Китай охопило повстання Тайпеня, у якому загинули мільйони внаслідок сутичок або через голод. Однак опозиція до імператора не була інституціоналізована.

Структура японських політичних інститутів відрізнялася. Сьогунат відсунув убик імператора, однак, як ми бачили, влада Токугави не була абсолютною. Округи на кшталт Сацуми зберігали незалежність і навіть здатність вести міжнародну торгівлю від свого імені.

Як і у Франції, важливим наслідком британської Промислової революції для Китаю і Японії була воєнна вразливість. Під час Першої опіумної війни у 1839–1842 роках Китай принизили британські морські сили. Така сама загроза стала реальною і для Японії, коли у 1853 році військові кораблі США під командою комодора Метью Перрі вторглися в бухту Едо. Реальність того, що економічна відсталість тягне за собою відсталість військову, була частково викликом для плану Сімацу Наріакіра щодо подолання сьогунату й запровадження змін, які фактично привели до Відновлення Мейдзі. Лідери округу Сацума розуміли, що економічного розвитку, а можливо, навіть виживання Японії можна досягти

лише інституційними реформами. Однак сьогодні опирався цьому, оскільки його влада була прив'язана до чинної інституційної системи. Подібна ситуація була і в Китаї. Утім відмінні політичні інститути суттєво ускладнили повалення імператора. Це сталося лише у 1911 році. Замість реформування інститутів китайці намагалися порівнятися з британськими збройними силами, імпортуючи сучасну зброю. Японці будували власну військову промисловість.

Унаслідок згаданих початкових відмінностей усі ці країни у інший спосіб реагували на виклики XIX століття. Японія з Китаєм радикально розійшлися в умовах критичного збігу обставин, спричиненого Промисловою революцією. Тоді як японські інститути трансформувалися й економіка переходила на шлях швидкого розвитку, у Китаї сили, що штовхали до інституційних змін, були недостатньо потужними. Екстрактивні інститути залишалися практично незмінними до того часу, коли справи пішли ще гірше після комуністичної революції Мао у 1949 році.

Корені світової нерівності

Цей і три попередні розділи розповіли про те, як з'явилися інклюзивні політичні та економічні інститути в Англії, зробивши можливою Промислову революцію. А також чому певні країни отримали вигоди від Промислової революції і стали на шлях розвитку, тоді як інші — не зробили цього або фактично стійко протистояли навіть початку індустріалізації. Індустріалізація залежала від функціонування інститутів країни. Сполучені Штати Америки, де були здійснені перетворення, подібні до Славетної революції в Англії, створили власний тип інклюзивних політичних і економічних інститутів наприкінці XVIII століття. Вони стали першою нацією, яка використовувала нові технології з Британських островів. Невдовзі США змогли обійти Британію і стати лідером в індустріалізації й технологічних змінах. Австралія пройшла подібний шлях до інклюзивних інститутів, хоча трохи пізніше й не так помітно. Її громадяни, як і громадяни Англії та Сполучених Штатів, мусили боротися за встановлення інклюзивних інститутів. Після їх встановлення Австралія стала на власний шлях економічного зростання. Австралія й Сполучені Штати змогли індустріалізуватися та швидко розвинулися, оскільки їхні відносно інклюзивні інститути не блокували нові технології, інновації і творчу деструкцію.

Інакше сталося в інших європейських колоніях. Їхня динаміка була якраз протилежною до випадку Австралії й Сполучених Штатів. Брак

місцевого населення чи ресурсів, які можна було екстрагувати, зробив колоніалізм в Австралії й Сполучених Штатах суттєво відмінною справою, навіть при тому, що їхні громадяни мали віддано боротися за свої політичні права й інклюзивні інститути. На Молуккських островах, як і на інших територіях, колонізованих європейцями в Азії, на Карибах і в Південній Америці, громадяни не мали шансів виграти цю боротьбу. На цих землях європейські колонізатори створили новий тип екстрактивних інститутів або використовували вже чинні екстрактивні інститути, щоб відбирати цінні ресурси — від прянощів і цукру до срібла й золота. На багатьох територіях вони задіяли низку інституційних змін, що звели ймовірність появи інклюзивних інститутів до мінімуму. У деяких із них вони в явному вигляді знищили зародки індустрії чи інклюзивних інститутів, що існували до того. Більшість цих територій не здатні були отримати вигоди від індустріалізації в XIX і навіть у XX століттях.

Динаміка на решті території Європи також помітно відрізнялася від Австралії й Сполучених Штатів. Коли Промислова революція в Англії наприкінці XVIII століття набирала обертів, у більшості європейських країн правили абсолютистські режими, очолювані монархами з аристократією. Їхніми основними джерелами доходу були земельні володіння або торговельні привілеї, якими вони насолоджувалися завдяки заборонам і бар'єрам для конкурентів. Творча деструкція, що могла бути викликана процесом індустріалізації, різко зменшила б їхні торговельні прибутки та забрала ресурси й робочу силу з їхніх земель. Аристократія ставала економічним лузером унаслідок індустріалізації. Більше того, вона ставала і політичним лузером, оскільки процес індустріалізації безсумнівно спричинив би нестабільність і політичні виклики їхній монополії на політичну владу.

Однак інституційні трансформації та Промислова революція у Британії створили нові можливості й нові виклики для європейських країн. Хоча в Західній Європі панував абсолютизм, спільним для них був інституційний дрейф, що вплинув на Британію в попередньому тисячолітті. Однак ситуація була дуже відмінна у Східній Європі, Османській імперії й Китаї. Ці відмінності мали велике значення для поширення індустріалізації. Подібно до Чорної смерті й виникнення трансатлантичної торгівлі, критичні обставини, зумовлені індустріалізацією, посилили уже наявний конфлікт навколо інститутів у багатьох європейських націях. Головним чинником стала Французька революція 1789 року. Кінець абсолютизму у Франції відкрив шлях до інклюзивних інститутів. Французи зрештою почали індустріалізацію та швидкий економічний розвиток.

Французька революція насправді зробила дещо більше. Вона експортувала свої інститути шляхом вторгнення й примусового реформування екстрактивних інститутів у кількох сусідніх країнах. Цим вона відкрила шлях до індустріалізації не лише у Франції, а й у Бельгії, Нідерландах, Швейцарії та частині Німеччини й Італії. Далі на схід реакція була подібна до тієї, що спостерігалася після Чорної смерті, коли замість ослаблення феодалізм посилювався. Австро-Угорщина, Росія й Османська імперія економічно відстали ще більше, але їхні абсолютні монархії змогли залишитися при владі аж до Першої світової війни.

В інших частинах світу абсолютизм був так само стійкий, як і в Східній Європі. Це особливо справедливо щодо Китаю, де династії Мін і Цин привели до створення аграрної держави й відторгнення міжнародної торгівлі. Однак у Азії також мали місце інституційні відмінності. Якщо Китай реагував на Промислову революцію так само, як і Східна Європа, то Японія — так само, як Західна Європа. Як і у Франції, вона здійснила революцію, щоб змінити систему, у цьому випадку під проводом лордів-відступників з округів Сацуми, Чьошю, Тоса й Хізен. Ці лорди перемогли сьогуна, відновили імперську владу Мейдзі й поставили Японію на шлях інституційних реформ та економічного розвитку.

Ми також бачили, що абсолютизм був стійкий в ізольованій Ефіопії. В інших регіонах континенту ті самі сили міжнародної торгівлі, що допомогли трансформувати англійські інститути у XVII столітті, замкнули великі частини Західної й Центральної Африки на вкрай екстрактивні інститути через работоргівлю. Це зруйнувало одні країни й призвело до виникнення екстрактивних рабовласницьких держав у інших.

Інституційна динаміка, яку ми описали, зрештою визначила, які країни отримали вигоду від основних можливостей, що виникали у XIX столітті й потому, а яким це не вдалося. Корені світової нерівності, яку ми спостерігаємо нині, можна знайти в цьому розходженні. За певними винятками сучасні багаті країни — це ті, що здійснили індустріалізацію й технологічні зміни починаючи з XIX століття, а бідні країни — ті, які цього не зробили.

ДОБРОЧЕСНЕ КОЛО

«Чорний» закон

Віндзорський замок, розташований на заході Лондона, — одна з величних резиденцій королів Англії. На початку XVIII століття замок був оточений великим лісом, повним оленів, хоча тепер їх майже не залишилося. У 1722 році один із доглядачів лісу, баптист Нанн, був утягнутий у насильницький конфлікт. 27 червня він записав:

«Чорні прийшли вночі, вистрелили в мене тричі, дві кулі у вікно моєї кімнати, і [я] погодився заплатити їм п'ять гіней біля Кроутор-на 30-го».

Наступний запис у щоденнику Нанна свідчить: «Новий сюрприз. Один з'явився переодягнений із повідомленням про крах».

Хто були ці загадкові «чорні», котрі погрожували, вистрелили в Нанна й вимагали гроші? «Чорними» були групи місцевих чоловіків із «зачорненими» обличчями для приховування вночі. У той період вони з'явилися по всій південній Англії, вбивали й калічили оленів та інших тварин, спалювали стіжки сіна й стійла, руйнували огорожі та рибні ставки. На перший погляд, це було справжнє беззаконня, але це не так. Незаконне полювання (браконьєрство) на оленів на землях, що належали королю чи іншим аристократам, відбувалося протягом тривалого часу. У 1640-х роках, під час Громадянської війни, усю популяцію оленів навколо Віндзорського замку було знищено. Після Реставрації у 1660 році, коли Карл II зійшов на трон, парк заповнили оленями наново. Однак «чорні» полювали на оленів не заради їжі. Вони просто нищили тварин. З якою метою?

Вирішальною будівельною цеглиною Славетної революції в 1688 році стала плюралістична природа інтересів, представлених у Парламенті. Ніхто

з торговців, промисловців, джентрі чи аристократів, котрі були в союзі з Вільгельмом Оранським, а потім із ганноверськими монархами, що наслідували королеву Анну в 1714 році, не був достатньо сильним, щоб нав'язати свою волю в односторонньому порядку.

Спроби відновити монархію Стюартів тривали протягом значного періоду XVIII століття. Після смерті Якова II у 1701 році Франція, Іспанія, Папа та прихильники монархії Стюартів у Англії й Шотландії, так звані якобіти, визнали його сина Джеймса Френсіса Едварда Стюарта, «старого претендента», законним спадкоємцем Англійської Корони. У 1708 році «старий претендент» спробував повернути собі трон за підтримки французьких військ, але зазнав поразки. У наступні десятиліття відбулося декілька заколотів якобітів, найсильніші з яких датовані 1715 і 1719 роками. У 1745–1746 роках син «старого претендента» Карл Едвард Стюарт, «молодий претендент», спробував відібрати трон, але його військо зазнало поразки від британської армії.

Політична Партія вігів, як ми говорили (див. с. 186–187), утворилася у 1670-х роках, аби представляти нові торговельні й економічні інтереси. Вона була провідною організацією в основі Славетної революції. У 1714–1760 роках року віги домінували в Парламенті. Перебуваючи у владі, вони намагалися використовувати своє нове становище для полювання на права інших, щоб мати свій шмат пирога. Віги не відрізнялися від монархів Стюартів, однак їхня влада була далека від абсолютної. Вона була обмежена конкурентними групами в Парламенті, особливо від Партії торі, створеної для опору вігам, а особливо самими інститутами, за введення яких вони боролися для зміцнення Парламенту й запобігання виникненню нового абсолютизму та повернення Стюартів. Плюралістична природа суспільства, що виникла завдяки Славетній революції, означала також, що населення загалом, навіть ті, хто не мав формального представництва в Парламенті, були наділені владою. Тож поява «чорних» — це реакція простих людей на зневажливе ставлення вігів до них.

Випадок із Вільямом Кадоганом, генералом, відомим успіхами у війні за іспанську спадщину 1701–1714 років і в придушенні повстань якобітів, ілюструє спосіб зазіхання вігів на права простих людей, що привело до появи «чорних». Георг I зробив Кадогана бароном у 1716 році, а потім і графом у 1718 році. Кадоган був також впливовим членом Регентської ради лордів юстиції, що розглядала основні питання держави, і виконував обов'язки головнокомандувача. Він придбав великий маєток майже в тисячу акрів біля Кейвершема, що за 20 миль від Віндзора. Там Кадоган збудував великий будинок і розбив сади, створив парк з оленями площею 240 акрів. Однак цю власність він зібрав шляхом нехтування правами людей, котрі жили

навколо мастку. Людей виселили, а їхні традиційні права випасати худобу й збирати торф і хмиз скасували. Кадоган зіткнувся з люттю «чорних». 1 січня 1722 року, а потім у липні цього ж року на парк напали кінні й озброєні «чорні». Під час першого нападу було вбито 16 оленів. Граф Кадоган став не єдиним. Мастки багатьох шляхетних землевласників також зазнали нападів «чорних».

Уряд вігів не збирався спускати цю справу на гальмах. У травні 1723 року Парламент ухвалив «Чорний» закон, який окреслив надзвичайні 50 злочинів, що каралися повішанням. «Чорний» закон визнавав злочинним не лише носіння зброї, а й замальовування обличчя чорною фарбою. Цей закон згодом доповнили покаранням за чорне обличчя — повішанням. Еліта вігів із задоволенням кинулася впроваджувати закон. Баптист Нанн утворив мережу інформаторів у Віндзорському лісі для ідентифікації «чорних». Невдовзі кількох із них арештували. Дорога від арешту до повішання мала бути простою справою. Врешті-решт, «Чорний» закон прийняли, віги були в більшості в Парламенті, Парламент був головним у країні, а «чорні» діяли прямо проти інтересів декого з впливових вігів. У цьому був замішаний навіть сер Роберт Волпоул, державний секретар, а потім і прем'єр-міністр — і, подібно до Кадогана, ще один впливовий член Регентської ради лордів юстиції. Він мав законний інтерес до Річмондського парку в північно-східному Лондоні, створеного Карлом I із ділянки громадської землі. Цей парк також зазіхав на традиційні права місцевих жителів випасати свою худобу, полювати на зайців і кроликів та збирати хмиз. Однак скасування цих прав виявилось слабо контрольованим. Жителі продовжували випас і полювання, поки Волпоул не зробив свого сина лісничим парку. Відтоді парк закрили, побудували нову стіну, встановили пастки на людей. Волпоул любив полювати на оленів і побудував для себе будиночок у Хафтоні, поблизу парку. Тож місцевих «чорних» невдовзі опанувала лютя.

10 листопада 1724 року у сприянні викрадачам оленів і підбурюванні «чорних» звинуватили місцевого жителя з-поза території парку Джона Гантріджа. Обидва ці злочини каралися повішанням. Судове переслідування Гантріджа спускалося згори, ініційоване Регентською радою лордів юстиції, у якій домінували Волпоул і Кадоган. Волпоул зайшов настільки далеко, що власноруч витягнув свідчення вини Гантріджа з інформатора Річарда Блекберна. Визнання вини підсудного мало бути очікуваним завершенням справи, але цього не сталося. Після судового засідання, що тривало вісім чи дев'ять годин, суд присяжних визнав Гантріджа невинним частково за процедурними мотивами, оскільки були помилки під час збирання свідчень.

Не всі «чорні» й ті, хто їм симпатизував, були такими ж щасливими, як Гантрідж. Хоча декого також виправдали чи пом'якшили обвинувачення, багатьох інших повісили або відправили у штрафну колонію, якою на той час була Північна Америка. Цей закон залишався в законодавчих актах, поки його не скасували у 1824 році. І все ж перемога Гантріджа була дуже прикметна. Суд присяжних складався не з приятелів Гантріджа, а з великих землевласників і джентрі, які мали симпатизувати Волпоулу. Однак це було вже не XVII століття, коли Суд зіркової палати просто виконував волю монарха й діяв як зброя для репресій проти його опонентів, коли король міг прибрати суддів, чиї рішення йому не сподобалися. Тепер віги мусили терпіти верховенство права, принцип, за яким закони вже не могли застосовуватися вибірково чи довільно, і ніхто не був над законом.

Події навколо «Чорного» закону засвідчили, що Славетна революція породила верховенство права. Це поняття було сильніше в Англії та Британії, а еліти значно більше обмежені ним, аніж вони собі уявляли. Важливо те, що верховенство права не те саме, що правління за законом²⁴. Навіть якби віги протягли грубий, репресивний закон для придушення опору простих людей, вони мусили б зіткнутися з додатковими обмеженнями завдяки верховенству права. Їхній закон порушував права, які Славетна революція та зміни в політичних інститутах, що впливали з неї, вже встановили для кожного, скасовуючи «священні» права королів і привілеї еліт. Тому верховенство права означало, що і еліти, і не-еліти подібним чином опираються його впровадженню.

Верховенство права — дуже дивне поняття з історичного погляду. Чому закони мають застосовуватися до всіх однаково? Якщо король з аристократією мають політичну владу, а решта — ні, то цілком природно те, що є чесною грою для короля й аристократії, має бути заборонене й каратися для решти людей. Справді, верховенство права не можна уявити при абсолютистських політичних інститутах. Це продукт плюралістичних політичних інститутів і широких коаліцій, що підтримують такий плюралізм. Лише коли багато індивідів і груп можуть висловитися при ухваленні рішень, починає набирати сенс ідея про те, що всіх людей потрібно розглядати однаково. На початку XVIII століття Британія ставала достатньо плюралістичною. Еліта вігів зрозуміла, що допоки зберігається верховенство права, закони й інститути обмежуватимуть і їх також.

²⁴ Тут слід звернути увагу на гру слів: *rule of law* і *rule by law* — верховенство права (закон один для всіх, всі рівні перед законом, і закон враховує права людини) та «правління за законом» або «верховенство закону» — застосування закону для насадження волі правителя незалежно від прав людини, природних чи встановлених. — Прим. перекл.

Але чому віги й інші парламентарії терпіли такі обмеження? Чому вони не скористалися своїм контролем над Парламентом і державою для посилення безкомпромісного впровадження «Чорного» закону та усунення тих суддів, які ухвалили рішення всупереч їхнім прагненням? Відповідь розкриває важливі досягнення Славетної революції — чому вона просто не замінила старий абсолютизм новою версією, — зв'язок між плюралізмом і верховенством права, а також динаміку доброчесних кіл. Як ми бачили в розділі 7, Славетна революція була не заміною однієї еліти іншою, а революцією проти абсолютизму, здійсненою широкою коаліцією, що складалася з джентрі, торговців і промисловців, а також груп вігів і торі. Виникнення плюралістичних політичних інститутів — наслідок цієї революції. Верховенство права виникло також як побічний продукт цього процесу. Коли за столом ухвалення рішень сидить багато акторів, що ділять між собою владу, природно мати закони й обмеження, що застосовуються для всіх, щоб жодна сторона не могла накопичити занадто багато влади і зрештою підірвати самі основи плюралізму. Поняття про існування меж і обмежень для правителів, що є сутністю верховенства права, було частиною логіки плюралізму, породженого великою коаліцією, яка виступила проти абсолютизму Стюартів.

У світлі цього можна не дивуватися, що принцип верховенства права разом із розумінням, що монархи не мають священних прав, були фактично головним аргументом проти абсолютизму Стюартів. Як писав британський історик Е.П. Томпсон, у боротьбі проти монархії Стюартів:

«Було докладено величезних зусиль... спроектувати образ правлячого класу, який і сам підлягав верховенству права, чия законність впливала з рівності й всезагальності цих законодавчих форм. І правителі були, вільно чи не вільно, заручниками власної риторики; вони грали в ігри влади відповідно до законів, що стосувалися їх, однак не могли порушити ці правила, інакше вся гра зійшла б нанівець».

Зрив такої гри дестабілізував би систему й відкрив шлях до абсолютизму невеликій частині широкої коаліції чи навіть до ризику повернення Стюартів. Словами Томпсона, Парламент від створення нового абсолютизму втримувало те, що якщо

«забрати закон, і королівська прерогатива знову вихлюпнеться на їхнє майно і життя».

Більше того,

«притаманним самій природі способом, який вони [ті аристократи, торговці й інші, котрі боролися з короною] обрали для власного самозахисту, було те, що закон не можна зберегти винятково для використання лише їхнім класом. Закон у його формах і традиціях передбачав принципи рівності і всезагальності, які мали бути поширені на всі категорії й стани людей».

Вступивши в дію, поняття верховенства права не лише усувало абсолютизм геть, а й створювало тип доброчесного кола. Якщо закони застосовуються однаково до кожного, тоді жодна людина чи група, навіть Кадоган із Волпоулом, не може повстати проти закону, а прості люди, звинувачені в зазіханні на приватну власність, мають право на чесний розгляд справи.

Ми бачили, як виникли інклюзивні економічні й політичні інститути. Але чому вони й досі існують? Історія «Чорного» закону та обмежень на його застосування ілюструє доброчесне коло, потужний процес позитивного зворотного зв'язку, що зберігає ці інститути перед спробами підірвати їх, і фактично вводить у дію сили, що ведуть до більшої інклюзивності. Логіка доброчесних кіл впливає частково з того факту, що інклюзивні інститути засновані на обмеженнях здійснення влади і плюралістичному розподілі політичної влади в суспільстві, що є невід'ємною частиною верховенства права. Здатність малої групи нав'язати свою волю іншим без будь-яких обмежень, навіть якщо ці інші — прості громадяни, яким був і Гантрідж, загрожує самій цій рівновазі. Якби його тимчасово відмінити для випадку, коли селяни протестують проти еліт, які зазіхають на землі їхньої громади, хто гарантуватиме, що це не станеться знову? І наступного разу, коли його відмінять, хто заважатиме монарху й аристократії відібрати все те, що торговці, бізнесмени й джентрі накопичили протягом півстоліття? Фактично, коли його відмінять наступного разу, напевне, увесь проект плюралізму зійде нанівець, бо вузька група інтересів візьме на себе владу замість широкої коаліції. Політична система не може собі дозволити такого ризику. Але це зробило плюралізм і верховенство права, яке він означає, постійною особливістю британських політичних інститутів. Ми побачимо, що коли плюралізм і верховенство права встановлюється, виникає потреба в ще більшому плюралізмі й ширшій участі в політичному процесі.

Доброчесне коло впливає не лише з внутрішньої логіки плюралізму та верховенства права, а й через те, що інклюзивні політичні інститути

схильні підтримувати інклюзивні економічні інститути. Тоді це веде до більш справедливого розподілу доходів, наділяє політичною владою широкіший сегмент суспільства і робить поле політичних ігор більш конкурентним. Це обмежує можливість узурпації політичної влади та послаблює спроби відновити екстрактивні політичні інститути. Ці чинники були важливі для появи справді демократичних політичних інститутів у Британії.

Плюралізм створює також більш відкриту систему для процвітання незалежних ЗМІ, полегшуючи групам, зацікавленим у продовженні розвитку інклюзивних інститутів, виявлення й організацію опору силам, що їм загрожують. Дуже важливо зазначити, що з 1688 року англійська держава припинила цензуру в медіа. Медіа своєю чергою відігравали важливу роль у зміцненні влади населення загалом і в продовженні доброчесного кола інституційного розвитку в Сполучених Штатах, як ми побачимо далі в цьому розділі.

Хоча доброчесне коло створює тенденцію до стійкості інклюзивних інститутів, воно не є ані неунікним, ані незворотним. І в Британії, і в Сполучених Штатах інклюзивні економічні й політичні інститути стикалися з багатьма викликами. У 1745 році «молодий претендент» дійшов аж до Дербі — заledве у ста милях від Лондона — з армією, щоб змістити політичні інститути, створені під час Славетної революції. Однак він зазнав поразки. Важливішими за зовнішні виклики були потенційні виклики зсередини, що могли також привести до скасування інклюзивних інститутів. Як ми бачили в контексті Бійни Петерлоо в Манчестері у 1819 році (див. с. 183), і як дізнаємося детальніше далі, британські політичні еліти планували застосування репресій, щоб уникнути подальшого зростання відкритості політичної системи, однак відступили на останній межі. Подібним чином інклюзивні економічні й політичні інститути у Сполучених Штатах зіткнулися із серйозними викликами, які цілком могли взяти гору, втім не взяли. І звичайно, не було певності в тому, що з цими викликами можна впоратися. Це пов'язано не лише з доброчесним колом, а і з розумінням випадковостей на історичному шляху, завдяки яким британські й американські інклюзивні інститути вижили і з часом стали ще сильнішими.

Повільна хода демократії

Реакція на «Чорний» закон показала простим людям у Британії, що вони мають більше прав, ніж уявляли доти. Вони могли захистити свої

традиційні права й економічні інтереси в судах та Парламенті, використовуючи петиції та лобіювання. Однак такий плюралізм ще не давав ефективної демократії. Більшість дорослих чоловіків не мали права обирати, так само як і жінки. Навіть у чинних демократичних структурах залишалося багато несправедливості. Усе це належало змінити. Добровільне коло інклюзивних інститутів не лише зберігає вже досягнуте, а й відчиняє двері до ще більшої інклюзивності. Британські еліти XVIII століття не мали шансів зберегти політичну владу у своїх руках без серйозних викликів. Ці еліти прийшли до влади, зазіхаючи на священне право короля й відчиняючи двері для участі інших людей у політичній боротьбі, але потім надали це право лише незначній меншості. Питанням часу було для все більших верств населення почати вимагати право на участь у політичному процесі. Упродовж багатьох років, аж до 1831 року, вони досягли цього.

Протягом перших трьох десятиліть XIX століття соціальні заворушення у Британії з вимогами з боку позбавлених права голосу мас збільшити їх політичне представництво наростали, здебільшого у відповідь на посилення економічної несправедливості. Повстання луддитів у 1811–1816-му роках, коли робітники виступили проти впровадження нових технологій, які, на їхнє переконання, мали привести до зменшення платні, переросло у повстання, де прямо вимагали політичних прав, — повстання Спа Філдз у Лондоні 1816 року і Бійню Петерлоу в Манчестері у 1819 році. У Повстанні Свінг 1830 року сільськогосподарські робітники протестували проти зниження рівня життя і впровадження нових технологій. Тим часом у Парижі вибухнула Липнева революція 1830 року. Почав формуватися консенсус між елітами щодо того, що протести досягли точки кипіння. Єдиний шлях заспокоїти соціальні протести й припинити революцію полягав у задоволенні вимог мас і здійсненні реформи Парламенту.

Не дивно, що вибори 1831 року розгорталися навколо одного-єдиного питання: політичної реформи. Віги через майже сто років після сера Роберта Волпоула були значно чутливішими до бажань простої людини й побудували кампанію на розширенні виборчих прав. Однак вона означала лише невелике збільшення електорату. Всезагальне виборче право, хоча б для чоловіків, не стояло на порядку денному. Віги виграли вибори, а їхній лідер граф Грей став прем'єр-міністром. Граф Грей не був радикалом — зовсім ні. Він і віги взяли за реформи не тому, що вважали ширші виборчі права справедливими або ж хотіли ділитися владою. Британська демократія не була надана вігами. Її

значною мірою здобули маси, яким дали владу участі в політичних процесах, що тривали в Англії й решті Великобританії протягом останніх кількох століть. Вони зміцніли завдяки змінам природи політичних інститутів, розпочатим Славетною революцією. Реформи були проведені, оскільки еліта вважала, що це єдиний спосіб продовжити їхнє правління, нехай і в дещо урізаному вигляді. Граф Грей у своїй знаменитій промові до Парламенту на підтримку політичної реформи висловився про це дуже відверто:

«Ніхто не налаштований проти однорічних парламентів, загального виборчого права й таємного голосування більше, ніж я. Моя мета — не підтримувати, а покінчити з такими сподіваннями й проектами... Принцип моєї реформи полягає в запобіганні необхідності революції... реформування заради збереження, а не придушення».

Маси прагнули не просто голосувати, як вони хочуть, а сидіти за столом, де ухвалюються рішення, щоб захистити власні інтереси. Це добре розуміли в русі хартистів, який із 1838 року вів кампанію за загальне виборче право, запозичивши свою назву від Народної хартії, названої за аналогією з Великою хартією вольностей. Ось так хартист Дж.Р. Стефенс висловився щодо того, чому загальне виборче право й голосування всіма громадянами було головне для мас:

«Питання загального виборчого права... це питання ножа й виделки, питання хліба й сиру... під загальним виборчим правом я розумію, що кожна людина, яка працює на землі, має право на теплу куртку на плечах, хороший капелюх на голові, міцний дах для захисту оселі, смачний обід на столі».

Стефенс чудово розумів, що загальне виборче право було найнадійнішим способом подальшого наділення британських мас владою й гарантування куртки, капелюха, даху й доброго обіду для робочої людини.

Урешті-решт граф Грей досяг успіху і в забезпеченні прийняття Першого закону про реформи, і в ослабленні революційних течій без здійснення будь-яких значних кроків до загального виборчого права широким масам. Реформи 1832 року були помірні, частка виборців збільшилася лише удвічі — з 8% до 16% всього дорослого чоловічого населення (від 2% до 4% усього населення). Вони також скасували слабкі округи і дозволили незалежне представництво для нових індустріальних центрів, таких як Манчестер, Лідс і Шеффілд. Однак багато питань усе ще залишалися

без відповіді. Тому незабаром уже нові соціальні заворушення висунули вимогу розширення виборчого права. І їх наслідком стали нові реформи.

Чому британська еліта пішла на задоволення вимог? Чому граф Грей вважав, що часткові — насправді, дуже незначні — реформи були єдиним способом зберегти систему? Чому вони змушені були обирати між реформою і революцією замість зберегти свою владу взагалі без реформ? Хіба не могли вони зробити те, що вчинили іспанські конкістадори в Південній Америці, чи те, що зробили монархи Австро-Угорщини і Росії в наступні кілька десятиліть, коли вимоги реформ дісталися їхніх земель, і що зробили самі британці на Карибах і в Індії, — застосувати силу для придушення заворушень? Відповідь на ці запитання можна знайти в добродішному колі. Економічні й політичні зміни, що вже відбулися в Британії, зробили застосування сили для придушення вимог з одного боку непривабливим для самої еліти, а з другого — все більш нездійсненним. Е.П. Томпсон писав:

«Коли сутички 1790–1832 років просигналізували, що ця рівновага змінилася, правителі Англії опинилися перед тривожними альтернативами. Вони могли або скасувати верховенство права, зруйнувати встановлені ними ж конституційні структури, відмовитись від власної риторики й правити за допомогою сили; або діяти за власними правилами й відмовитися від своєї гегемонії... вони зробили невпевнені кроки в першому напрямі. Однак зрештою замість того, щоб зруйнувати свій імідж і відмовитися від 150 років конституційної законності, вони здалися на користь закону».

Іншими словами, ті самі сили, що змушували британську еліту не руйнувати струнку систему верховенства права під час дії «Чорного» закону, змусили їх відмовитися від репресій і силового правління, що знову збільшило би ризики для стабільності всієї системи. Якщо нехтування правами при спробах впровадження «Чорного» закону ослабило систему, яку будували торговці, бізнесмени й джентрі під час Славетної революції, то встановлення репресивної диктатури у 1832 році повністю підірвало б її. Фактично організатори виступів за парламентську реформу добре усвідомлювали важливість верховенства права і його символізм для тодішніх британських політичних інститутів. Вони використовували свою риторику, щоб донести цю думку. Одна з перших організацій, що добивалася парламентської реформи, звалася Гемпден Клуб на честь члена Парламенту, який першим виступив проти Карла I в питанні

корабельного податку. Це було вирішальним моментом, що мав за наслідок перший значний виступ проти абсолютизму Стюартів, про що ми дізналися з розділу 7.

Між інклюзивними економічними та політичними інститутами існував також динамічний позитивний зворотний зв'язок, що робив такий перебіг подій привабливим. Інклюзивні економічні інститути вели до розвитку інклюзивних ринків з ефективнішим розміщенням ресурсів, сильнішими стимулами до набуття освіти і вмінь та подальшого розвитку інновацій і технологій. У 1831 році усі ці сили діяли в Британії. Придушення вимог суспільства і переворот проти інклюзивних політичних інститутів зруйнував би ці досягнення, а еліти, котрі опиралися подальшій демократизації і більшій інклюзивності, могли опинитися серед тих, хто втрачав би свої статки від такої деструкції.

Інший аспект цього позитивного зворотного зв'язку полягає в тому, що при інклюзивних економічних і політичних інститутах контролююча влада стає менш централізованою. В Австро-Угорщині й Росії, як ми бачили в розділі 8, монархи й аристократія мали що втрачати від індустріалізації та реформ. На противагу, у Британії на початку XIX століття завдяки розвитку інклюзивних економічних інститутів на кону стояло значно менше: не було кріпаків, відносно слабкий примус на ринку праці й зовсім мало монополій, захищених бар'єрами від появи конкурентів. Чіплятися за владу для британської еліти було значно менш важливо.

Логіка добродієсного кола також означала, що такі репресивні кроки будуть все більш нездійсненні, знову ж через позитивний зворотний зв'язок між інклюзивними економічними та політичними інститутами. Інклюзивні економічні інститути ведуть до справедливішого розподілу ресурсів, ніж екстрактивні інститути. Як такі, вони наділяють усіх громадян певною владою й тим самим створюють більш рівноправне конкурентне середовище, навіть коли йдеться про боротьбу за владу. При цьому для малої групи еліти стає важчим придушити маси замість задоволення їхніх вимог чи принаймні їх частини. Британські інклюзивні інститути також уже дали старт Промисловій революції. Британія була занадто урбанізована. Застосувати репресії проти міських, концентрованих, частково організованих і наділених певною владою груп людей було б значно важче, ніж проти селян чи залежних кріпаків.

У 1832 році в Британії добродієсне коло привело до Першого закону про реформи. Однак це був лише початок. Попереду лежав довгий шлях до справжньої демократії, оскільки у 1832 році еліта лише запропонувала те, що була змушена, і нічого більше. Питання парламентської

реформи порушив рух хартистів. Їхня Народна хартія від 1838 року містила такі положення:

«Право голосу для кожного чоловіка віком від 21 року при здоровому глузді й не переслідуваного за злочини.

Таємне голосування — щоб захистити виборця при голосуванні.

Жодного майнового цензу для членів Парламенту — тим самим дотримання принципу відкликання виборцями обраної ними людини незалежно від того, бідна вона чи багата.

Оплата роботи членів Парламенту, щоб дати змогу чесному торговцю, робітнику чи іншій особі служити виборцям, коли він відривається від своєї роботи для служіння країні.

Рівність виборчих округів, що забезпечить однакове представництво від однакової кількості виборців замість того, щоб дозволяти малим округам придушувати голоси великих.

Термін роботи Парламенту — один рік, що буде найефективнішим контролем за хабарництвом і шантажем, оскільки раз на сім років виборчий округ можна купити (навіть при таємному голосуванні), але жодного гаманця не вистачить купувати виборчий округ (при системі загального виборчого права) кожні наступні 12 місяців; і тому що парламентарії, обрані лише на рік, не зможуть ігнорувати й зраджувати свої виборчі округи, як нині».

Таємне голосування означало кінець голосування відкритого, що стимулювало купівлю голосів і тиск на виборців.

Рух хартистів організував низку масових демонстрацій. Протягом цього періоду Парламент постійно обговорював потенціал для подальших реформ. Хоча у 1848 році хартисти розпалися, їхніми послідовниками стали Національний союз реформ, заснований у 1864 році, та Ліга реформ, заснована у 1865 році. У липні 1866 року значні виступи на підтримку реформ в Гайд-парку знову вивели реформу на вершину політичного порядку денного. Цей тиск у 1867 році отримав дивіденди у вигляді Другого закону про реформи, відповідно до якого загальна кількість виборців була подвоєна. Виборці від робітничого класу стали більшістю в усіх міських виборчих округах. Невдовзі було введено таємне голосування та здійснено заходи для усунення корупційних виборчих практик, таких як «пригощання» (фактично купівля голосів, в обмін на які виборці отримували подачку, зазвичай гроші, їжу чи алкоголь). Ще раз електорат подвоївся Третім законом про реформи від 1884 року, коли 60%

дорослих чоловіків отримали виборче право. Після Першої світової війни Закон про представництво населення від 1918 року надав право голосу всім дорослим чоловікам у віці понад 21 рік і жінкам віком від 30 років, які були платниками податків або одружені з платниками податків. У 1928 році всі жінки нарешті отримали право голосу нарівні з чоловіками. Заходи 1918 року обговорювалися протягом усієї війни та відображали *quid pro quo*²⁵ між урядом і робітничим класом через потребу воювати й виготовляти військове спорядження. Уряд також взяв до уваги радикалізм Російської революції.

Паралельно з поступовим розвитком інклюзивніших політичних інститутів відбувався рух до ще більш інклюзивних економічних інститутів. Одним із головних наслідків Першого закону про реформи було скасування у 1846 році Зернових законів. Як ми бачили в розділі 7, Зернові закони забороняли імпорт зерна і злаків, щоб утримувати високі ціни на них і забезпечувати шалені прибутки великим землевласникам. Нові парламентарії з Манчестера й Бірмінгема прагнули дешевого зерна і низьких цін. Вони виграли. Земельні інтереси зазнали головної поразки.

За змінами в електораті й інших параметрах політичних інститутів, що відбулися протягом XIX століття, почалися й інші реформи. У 1871 році прем'єр-міністр від лібералів Гледстоун відкрив державну службу для публічного контролю. Він зробив її меритократичною і тим самим продовжив процес політичної централізації та побудови державних інститутів, що почався ще в період правління Тюдорів. Уряди лібералів і торі протягом цього періоду внесли значну кількість законів щодо ринку робочої сили. Наприклад, Закон про хазяїна і слуг, що дозволяв роботодавцям використовувати його для обмеження мобільності своїх робітників, був скасований, що змінило природу виробничих відносин на користь робітників. Протягом 1906–1914 років Ліберальна партія під керівництвом Г.Г. Аскіта й Девіда Ллойда Джорджа почала використовувати державу для надання більш публічних послуг, включно зі страхуванням здоров'я й безробіття, фінансованими урядом пенсіями, мінімальною зарплатнею та схильністю до перерозподільного оподаткування. У результаті цих фіскальних змін податки як частина національного продукту збільшилися за останні три десятиліття XIX століття більш ніж удвічі, а потім знову подвоїлися в перші три десятиліття XX століття. Податкова система також стала «прогресивнішою», щоб багатші люди несли більший податковий тягар.

²⁵ Дослівно «те за це», тобто «послуга за послугу». — Прим. перекл.

Тим часом система освіти, що раніше була доступна переважно для еліти, керувалася релігійними інститутами або вимагала від бідних платити за навчання, стала доступнішою для широких мас. Закон про освіту 1870 року вперше змусив уряд до системного надання загальної освіти. У 1891 році освіта стала безкоштовною. У 1893 році визначено вік школярів для завершення навчання — 11 років. У 1899 році його підвищили до 12 років. Також ввели особливі положення про дітей із бідних сімей. У результаті цих змін частка десятилітніх дітей, що вступали до школи, яка становила приголомшливі 40% у 1870 році, досягла 100% у 1900 році. Нарешті Закон про освіту 1902 року привів до значного розширення ресурсного забезпечення шкіл і ввів *grammar school*²⁶, що пізніше стала основою для середньої освіти у Британії.

Фактично приклад Британії — ілюстрація добродесного кола інклюзивних інститутів — є прикладом «поступового добродесного кола». Політичні зміни стали результатом вимог наділених політичною владою мас і були безпомилково спрямовані до більш інклюзивних політичних інститутів. Однак вони також були й поступовими. Кожні десять років — новий крок, колись менший, колись більший, у напрямі до демократії. За кожним кроком стояв конфлікт, а наслідок кожного кроку був непередбачуваний. Однак добродесне коло створило сили, що зменшували ставки в прагненні до влади. Воно також пришвидшило рух до верховенства права, зробило дедалі важчим використання сили проти тих, хто вимагав того самого, що й еліти від монархії Стюартів. Ставало менш імовірним, що цей конфлікт переросте у загальну революцію, і все вірогідніше, що він буде залагоджений на користь більшої інклюзивності. У таких поступових змін є велика перевага. Вони менше загрожують елітам, аніж цілковита заміна системи. Кожний крок малий, тож є сенс поступитися невеликим вимогам, аніж влаштовувати значні різкі рухи. Це частково пояснює, чому Зерновий закон скасували без серйозних конфліктів. У 1846 році землевласники вже не могли більше контролювати законодавчий процес у Парламенті. Це було наслідком Першого закону про реформи. Однак якби у 1832 році збільшення електорату, реформа з вирівнювання розмірів округів і скасування Зернового закону ще не були на порядку денному, землевласники могли влаштувати значно більший опір. Те, що спочатку відбулися обмежені політичні реформи і лише потім скасування

²⁶ Англійський термін «*grammar school*» означав школу — еквівалент нашої неповної середньої школи. — Прим. перекл.

Зернового закону потрапило до порядку денного, спустило конфлікт на гальмах.

Поступові зміни також запобігли авантюрним проектам із невідомими наслідками. Насильницька зміна системи означає, що на місці зруйнованого має бути збудоване щось зовсім нове. Так сталося у випадку Французької революції, коли перший експеримент із демократією призвів до терору, а потім двічі назад до монархії, поки врешті у 1870 році не утворилася Французька Третя Республіка. Так відбулося і у випадку Російської революції, де прагнення багатьох до більшої рівності, аніж існувала в Російській імперії, призвело до диктатури однієї партії, що виявилася ще більш насильницькою, кривавою й порочною, ніж та, яку вона замінила. Поступові реформи були неможливі в цих країнах саме тому, що їм бракувало плюралізму, який виник у результаті Славетної революції, і верховенства права, впроваджененого нею, що й зробило поступові зміни здійсненними та бажаними у Британії.

У 1790 році консервативний англійський коментатор Едмунд Бьорк, переконаний противник Французької революції, писав: «Із нескінченною обережністю людина мусить братися за знесення величної будівлі, що віками відповідала будь-якою допустимою мірою загальній меті суспільства, або за її відбудову, не маючи перед очима моделі і структури того, що має бути побудоване натомість, а також доказів корисності такої перебудови». Бьорк помилявся у великому. Французька революція замінила жакхливу будівлю й відкрила шлях до інклюзивних інститутів не лише у Франції, а й на значних територіях Західної Європи. Проте і попередженням Бьорка нехтувати не можна. Поступовий процес британських політичних реформ, що розпочався у 1688 році і набрав темп через три десятиліття після смерті Бьорка, був ефективнішим завдяки його поступовій природі, яка зробила його потужнішим, невідворотним і зрештою більш життєздатним.

Трести-банкрути

Інклюзивні інститути Сполучених Штатів Америки сягають корінням часів боротьби за свободи у Вірджинії, Меріленді й обох Каролінах у колоніальний період (див. с. 23-30). Ці інститути були зміцнені Конституцією Сполучених Штатів з її системою стримувань і розподілом влади. Однак Конституція не поклала край розвитку інклюзивних інститутів. Як і в Британії, вони зміцнювалися в процесі позитивного зворотного зв'язку на основі добродієсного кола.

У середині XIX століття у Сполучених Штатах могли голосувати всі білі чоловіки, але ні жінки, ні чорношкірі люди такого права не мали. Економічні інститути стали більш інклюзивними — наприклад, із ухваленням у 1862 році Фермерського закону (див. с. 37), який зробив нові землі доступними для потенційних поселенців, а не віддав їх політичним елітам. Однак як і в Британії, тут ніколи не бракувало викликів інклюзивним інститутам. Кінець Громадянської війни у США поклав початок різкому економічному зростанню Півночі. Із розвитком залізниць, промисловості й торгівлі невелика купка людей заробила великі статки. Підбадьорені своїм економічним успіхом, ці люди і їхні компанії дедалі менше дбали про доброчесність. Їх називали баронами-грабіжниками за безжальні практики ведення бізнесу, спрямовані на зміцнення монополій і запобігання виходу на ринок будь-якого потенційного конкурента чи веденню бізнесу на рівних правах. Одним із найвідоміших у цьому сенсі був Корнелій Вандербільт із його знаменитим висловом: «Чому я маю дбати про закон? Хіба в мене немає влади?»

Таким же був і Джон Д. Рокфеллер, який у 1870 році заснував компанію *Standard Oil*. Він швидко усунув усіх конкурентів у Клівленді й намагався монополізувати перевезення та торгівлю нафтою і нафтопродуктами. До 1882 року Рокфеллер створив потужну монополію — мовою того часу «трест». У 1890 році *Standard Oil* контролювала 88% потоку очищеної нафти у Сполучених Штатах. У 1916 році Рокфеллер став першим у світі мільярдером. Тогочасні карикатури зображали *Standard Oil* у вигляді восьминога, що тягне до себе не лише нафтову промисловість, а й Капітолійський пагорб.

Майже так само знаменитим був і Джон Пірпонт Морган, засновник сучасного банківського дому *J. P. Morgan*, що десятиліттями пізніше завдяки об'єднанню багатьох компаній фактично став *JPMorgan Chase*. У 1901 році Морган разом з Ендрю Карнегі заснував *U. S. Steel Company* (Американську сталеливарну компанію), першу корпорацію з капіталізованою вартістю понад 1 млрд доларів і на поточний момент найбільшу сталеливарну корпорацію у світі.

У 1890-х роках великі трести почали виникати майже в кожному секторі економіки. Багато з них контролювали понад 70% ринку свого сектора. Зокрема можна назвати кілька родинних імен: *Du Pont*, *Eastman Kodak* та *International Harvester*. Історично Сполучені Штати, принаймні їх Північ і Середній Захід, мали відносно конкурентні ринки та відзначалися більшою рівністю, ніж інші частини країни, особливо Південь. Однак саме в цей період конкуренція поступилася місцем монополіям. Майнова нерівність різко зросла.

Плюралістична американська політична система вже надала певну владу широкому сегменту суспільства, який міг повстати проти такого зазіхання. Тож жертви монополістичних практик баронів-грабіжників разом із тими, хто виступав проти недобросовісного домінування їхніх компаній, почали організовуватися проти них. Вони створили Популістський, а потім і Прогресивний рухи.

Популістський рух виник унаслідок тривалої аграрної кризи, що охопила Середній Захід із кінця 1860 років. Національна асоціація захисту фермерів, відома як Grangers, заснована у 1867 році, почала мобілізувати фермерів проти нечесних і дискримінаційних дій у бізнесі. У 1873 і 1874 роках Grangers отримали більшість у парламентах 11 штатів Середнього Заходу. Невдоволення сільського населення привело до створення у 1892 році People's Party (Народної партії), що отримала 8,5% голосів виборщиків на президентських виборах 1892 року. Під час двох наступних президентських виборів популісти підтримали дві невдачі кампанії Вільяма Дженнінгса Брайана від Демократичної партії, який зробив їхні численні питання своїми. Опозиція низів до поширення трестів тепер організувалася для протидії впливу Рокфеллера і баронів-грабіжників на національну політику.

Ці політичні рухи поступово почали справляти вплив на політичні позиції, а потім — і на законодавців, особливо з огляду на роль держави в регулюванні монополій. Першим важливим документом став Закон про торгівлю між штатами 1887 року, відповідно до якого було створено Міжштатну торговельну комісію (Interstate Commerce Commission) та ініційовано розробку федерального регулювання промисловості. Невдовзі після нього було ухвалено антитрестовий Закон Шермана від 1890 року. Закон Шермана, який і досі є головною частиною антитрестового регулювання у США, став основою для атак на трести баронів-грабіжників. Головних антимонopolних заходів було вжито після виборів президентів Теодора Рузвельта (1901–1909), Вільяма Тафта (1909–1913) і Вудро Вільсона (1913–1921), які були віддані реформі й обмежили владу баронів-грабіжників.

Головною політичною силою, що стояла за антитрестовою кампанією й рухом за федеральне регулювання промисловості, знову стали фермери. Перші спроби в окремих штатах у 1870-х роках регулювати залізничний рух походили з організацій фермерів. Справді, майже всі 59 петицій щодо обмеження монополій, відправлені до Конгресу до прийняття Закону Шермана, надійшли з сільськогосподарських штатів. Їх готували такі організації, як Союз фермерів, Альянс фермерів, Фермерська

асоціація для взаємної вигоди та Grangers. Фермери сформували колективну зацікавленість у протистоянні монополістським практикам у промисловості.

Із попелу популістів, які серйозно здали після переходу багатьох із них до Демократичної партії, народилися прогресивісти, гетерогенний рух за реформи, які переймалися практично тими самими проблемами. Прогресивний рух спочатку гуртувався навколо постаті Тедді Рузвельта, котрий був віце-президентом у Вільяма МакКінлі й перейняв президентське крісло після його вбивства у 1901 році. До приходу на високу посаду Рузвельт був безкомпромісним губернатором Нью-Йорка та наполегливо працював над викоріненням політичної корупції і «машинної політики». У своєму першому зверненні до Конгресу Рузвельт звернув увагу на трести. Він доводив, що добробут Сполучених Штатів ґрунтується на ринковій економіці й порядності бізнесменів, але водночас

«є реальні й загрозливі вороги... і... поширена серед американців думка, що великі корпорації, відомі як трести, в окремих аспектах свого бізнесу й тенденціях можуть діяти на шкоду загальному добробуту. Це впливає не із заздрощів чи жадібності, не з браку гордості за великі промислові досягнення, що вивели цю країну на перше місце серед націй, які боряться за комерційну першість. Ця думка не є також наслідком браку розумного визнання потреби дотримуватися нових методів торгівлі в умовах, що постійно змінюються, чи наслідком ігнорування того факту, що поєднання капіталу з прагненням до великих звершень необхідне задля світового прогресу, для того, щоб ці звершення були реалізовані. Ця думка базується на щирому переконанні, що об'єднання й концентрація мають не заборонятися, а контролюватися в розумних межах, і на мою думку, це переконання правильне».

І вів далі: «Мета тих, хто прагне суспільних удосконалень, — покласти край злочинності й підступності в діловому світі, як і самій основі політики злочинного насильства». Підсумовуючи, він зазначив:

«В інтересах усіх людей нація має без суперечок із владою штатів щодо цього питання взяти на себе повноваження нагляду й регулювання над усіма корпораціями, що роблять бізнес між штатами. Це особливо справедливо там, де корпорація отримує частину своїх статків з існування монопольних елементів чи тенденцій у її бізнесі».

Рузвельт запропонував, щоб Конгрес створив федеральне агентство з правом розслідувати справи великих корпорацій, щоб у разі потреби була ухвалена поправка до Конституції для створення такого агентства. У 1902 році Рузвельт скористався Законом Шермана для припинення діяльності *Northern Securities Company*, що представляла інтереси Дж.П. Моргана. Наступну судову справу порушили проти *Du Pont, American Tobacco Company* та компанії *Standard Oil*. У 1906 році Рузвельт підкріпив Закон про торгівлю між штатами Законом Гепберна, що посилив повноваження Міжштатної торговельної комісії, зокрема надавши їй право перевіряти фінансові документи залізниць і розширивши повноваження на нові сфери. Наступник Рузвельта Вільям Тафт ще ретельніше переслідував трести, кульмінацією чого став розпуск компанії *Standard Oil* у 1911 році. Тафт просував і інші важливі реформи, такі як введення федерального податку на доходи, що відбулося з ратифікацією Шістнадцятої поправки у 1913 році.

Апогею прогресивні реформи досягли з приходом до влади Вудро Вільсона у 1912 році. У 1913 році Вільсон зазначав у своїй книзі «Нова свобода»: «Якщо монополії і далі існуватимуть, вони завжди сидітимуть на голові уряду. Я не очікую, що монополії обмежуватимуть самі себе. Якщо в цій країні є люди, достатньо потужні для привласнення уряду Сполучених Штатів, вони збираються це зробити».

У 1914 році Вільсон працював над ухваленням антитрестового закону Клейтона, що додатково підкріплював Закон Шермана, і створив Федеральну торговельну комісію, яка наглядала за виконанням Закону Клейтона. Крім того, під впливом розслідування Комітету П'южо, в якому головував сенатор із Луїзіани Арсен П'южо, щодо «грошового тресту» — поширення монополій у фінансову індустрію — Вільсон посилив регулювання у фінансовому секторі. У 1913 році він створив Федеральну Резервну Раду, що мала регулювати діяльність монополістів у фінансовому секторі.

Поява баронів-грабіжників і їхніх монополій-трестів наприкінці XIX — початку XX століття підкреслила, що, як ми вже наголошували в розділі 3, існування ринків саме по собі не гарантує інклюзивних інститутів. На ринку можуть домінувати кілька фірм, встановлюючи захмарні ціни та блокуючи появу ефективніших конкурентів і нових технологій. Ринки, якщо залишити їх з їхніми інструментами, можуть перестати бути інклюзивними, у них дедалі більше домінуватимуть економічно й політично потужні актори. Інклюзивні економічні інститути потребують не просто ринків, а інклюзивних ринків, що створюють умови для рівної конкуренції та економічні можливості для більшості людей. Розширення монополій, підтримане політичною владою

еліт, суперечить цьому. Однак реакція на монопольні трести ілюструє також, що за умови інклюзивності політичних інститутів останні створюють протидію рухові від інклюзивних ринків. Це добродесне коло в дії. Інклюзивні економічні інститути створюють основу, на якій можуть процвітати інклюзивні політичні інститути, тоді як останні обмежують відхилення від інклюзивності економічних інститутів. Збанкрутілі трести у Сполучених Штатах, на відміну від того, що ми бачили в Мексиці (див. с. 39-41), ілюструють цей аспект добродесного кола. Тоді як у Мексиці немає політичного органу, який обмежив би монополію Карлоса Сліма, закони Шермана і Клейтона не раз застосовувалися в Сполучених Штатах протягом останнього століття для обмеження трестів, монополій, картелів і забезпечення інклюзивності ринків.

Досвід США першої половини XX століття також підкреслює важливу роль вільних засобів масової інформації в наданні політичних прав широким сегментам суспільства, а отже, в дії добродесного кола. У 1906 році Рузвельт ввів у обіг термін *muckraker*, що походить від літературного персонажа, людини, яка викривала злочинні махінації чиновників у *Pilgrim's Progress* Буньяна, аби показати, що саме він вважає в'їдливою журналістикою. Цей термін прижився і став символізувати журналістів, які настирливо, утім і ефективно розкривали зловживання баронів-грабіжників та корупцію в місцевій і федеральній політиці. Напевно, найвідомішим мекрейкером була Іда Тарбелл. Її книга 1904 року «Історія компанії Standard Oil» відіграла головну роль у спрямуванні громадської думки проти Рокфеллера і його ділових інтересів. Кульмінацією став розпуск *Standard Oil* у 1911 році. Іншим важливим мекрейкером був юрист і письменник Луїс Брендіс, якого пізніше президент Вільсон призначив членом Верховного суду. Брендіс описав низку фінансових скандалів у книзі «Гроші інших людей і як банкіри користуються ними», яка зокрема мала великий вплив на Комітет П'южо. Газетний магнат Вільям Рендольф Герст також відіграв визначну роль як мекрейкер. У 1906 році серія статей Девіда Грема Філіпса «Державна зрада Сенату» в його журналі *Cosmopolitan* спровокувала кампанію із запровадження прямих виборів до Сенату. Це стало ще однією провідною реформою прогресивістів, яка завершилася ухваленням в 1913 році Сімнадцятої поправки до Конституції США.

Мекрейкери відіграли головну роль у підштовхуванні політиків до дій проти трестів. Барони-грабіжники ненавиділи їх. Однак політичні інститути у Сполучених Штатах унеможливили їх усунення й затикування ротів. Інклюзивні політичні інститути дають змогу ЗМІ процвітати. Ті ж натомість дають, аби загрози інклюзивним економічним і політичним інститутам

ставали широко відомими й діставали відсіч. І навпаки, така свобода неможлива при екстрактивних політичних інститутах, абсолютизмі чи диктатурі, що допомагає екстрактивним режимам запобігати навіть початку створення вільної опозиції. У першій половині XX століття інформація, яку надавали вільні медіа, явно була в США головною. Без цієї інформації американська громадськість так і не дізналася б про справжні масштаби влади й порушень баронів-грабіжників і не мобілізувалася б проти них.

«Перепаккування» суду

У 1932 році в розпал Великої депресії президентом був обраний Франклін Д. Рузвельт, кандидат від Демократичної партії і двоюрідний брат Тедді Рузвельта. Він прийшов до влади з народним мандатом для впровадження амбітного набору політичних заходів, що мали подолати Велику депресію. На час його інавгурації на початку 1933 року чверть працездатного населення була безробітною з численними випадками зубожіння. Від початку Великої депресії в 1929 році промислове виробництво впало більш ніж на половину, а інвестиції припинилися. Політика, запропонована Рузвельтом для протидії цій ситуації, загалом була відома під назвою «Новий курс». Рузвельт здобув яскраву перемогу з 57% голосів виборщиків, а Демократична партія отримала більшість і в Конгресі, і в Сенаті, чого було достатньо, щоб закони для реалізації Нового курсу були ухвалені. Однак деякі з його законів стосувалися конституційних питань і були відправлені до Верховного суду, де електоральний мандат Рузвельта був незначний.

Одним із головних стовпів Нового курсу був Закон про відновлення національної промисловості. Перший його розділ зосереджувався саме на відновленні промисловості. Президент Рузвельт і його команда вважали, що обмеження конкуренції в промисловості, надання робітникам більше прав для утворення профспілок і регулювання стандартів праці є вирішальними для зусиль з відновлення. Другий розділ створював Адміністрацію громадських робіт, проект інфраструктури якої передбачав такі межові знаки, як залізнична станція «Тридцята вулиця» у Філадельфії, міст Тріборо, дамба Гранд Кулі та Морський хайвей²⁷, що сполучав Кі Вест у Флориді з материком. 16 червня 1933 року президент Рузвельт підписав Закон про відновлення національної промисловості, і він набрав чинності. Однак одразу ж зіткнувся з протидією в судах. 27 травня 1935

²⁷ Швидкісна дорога. — Прим. перекл.

року Верховний суд одногосно постановив, що Розділ 1 цього Закону не відповідає Конституції. В офіційному вердикті зазначалося: «Надзвичайні умови можуть потребувати надзвичайних заходів. Однак... надзвичайні умови не створюють і не розширюють конституційної влади».

Перед появою постанови Суду Рузвельт перейшов до наступного етапу свого порядку денного й підписав Закон про соціальне забезпечення. Згідно з ним у Сполучених Штатах вводилася сучасна модель держави всезагального добробуту: пенсії після відставки, допомога по безробіттю, допомога сім'ям із дітьми, котрі перебувають на утриманні, а також деякі пільги в охороні здоров'я і у зв'язку з інвалідністю. Президент також підписав Закон про національні трудові відносини, який ще більше зміцнював права робітників створювати профспілки, брати участь у колективних переговорах і організовувати страйки проти своїх роботодавців. Ці заходи також викликали спротив у Верховному суді. Поки судді робили свої справи через юридичні механізми, Рузвельта було переобрано на посаді із сильним мандатом за підтримки 61% голосів виборщиків.

Із такою високою популярністю Рузвельт не збирався дозволяти Верховному суду руйнувати порядок денний його політики. Він виклав свій план в одній із регулярних радіопередач *Fireside Chats* у прямому ефірі 9 березня 1937 року. Президент почав зі згадки про те, що під час його першої каденції політика, яка була гостро потрібна, стала для Верховного суду лише незрозумілим шумом. І продовжив:

«Я пригадав такий самий безрезневий вечір чотири роки тому, коли давав вам перший свій звіт на радіо. У той час ми перебували на піку великої банківської кризи. Невдовзі з використанням повноважень Конгресу ми попросили націю передати все приватне золото, долар за долар, уряду Сполучених Штатів. Нинішнє відновлення доводить, наскільки правильною була та політика. Однак коли майже через два роки це питання опинилося у Верховному суді, його конституційність була підтверджена голосами лише п'ять до чотирьох. Зміна одного голосу звела б нанівець усі зусилля нації до стану безнадійного хаосу. Фактично четверо суддів визначили, що право урвати шматок м'яса за приватним договором є більш священним, аніж головна мета Конституції зі створення міцної нації».

Зрозуміло, що не варто було знову ризикувати. Рузвельт продовжував:

«Минулого четверга я описував американську систему управління як упряжку з трьома кіньми, встановлену Конституцією для американського

народу, щоб їхні поля були зорані. Ці троє коней — це, звичайно, три гілки управління — Конгрес, виконавча влада і суди. Двоє коней — Конгрес і виконавча влада — тягнуть узгоджено, а третій кінь — ні».

Далі Рузвельт зазначив, що Конституція США насправді не надавала права Верховному суду ставити під сумнів конституційність законодавства, однак у 1803 році він взяв на себе цю роль. У той час суддя Бушрод Вашингтон постановив, що Верховний суд повинен «трактувати закон як юридично чинний, поки не буде безсумнівно доведене порушення ним Конституції». Тоді Рузвельт звинуватив:

«За останні чотири роки чітке правило надання юридичним актам пріоритетності попри будь-які резонні сумніви було відкинута. Суд діяв не як юридичний орган, а як орган, що виробляє політику».

Рузвельт заявив, що має мандат від виборців на зміну цієї ситуації й «після розгляду можливих пропозицій щодо реформи знайдено єдиний явно конституційний метод... впорснути нову кров у всі наші суди». Він також стверджував, що судді Верховного суду занадто перепрацьовують, і навантаження на старших суддів надто велике — на тих, які скасовували його закони. Тоді президент запропонував, щоб усі судді обов'язково йшли у відставку у віці 70 років, тож він мав змогу призначити шістьох нових суддів. Цей план, який Рузвельт представив як Закон про реорганізацію судової системи, був достатній для того, щоб усунути тих суддів, які були призначені раніше більш консервативними адміністраціями і які найстаранніше протидіяли Новому курсу.

Попри те, що Рузвельт майстерно намагався заручитися підтримкою населення щодо цих заходів, соціологічні опитування засвідчили: схвалювали цей план лише близько 40% респондентів. Тепер суддею Верховного суду став Луїс Брендіс. Хоча він і симпатизував більшості положень запропонованих Рузвельтом законів, однак виступив проти спроб президента зменшити владу Верховного суду і його тверджень про те, що судді перепрацьовують. Демократична партія Рузвельта мала значну більшість в обох палатах Конгресу. Однак Палата представників більшою чи меншою мірою відмовилася розглядати проект Закону Рузвельта. Тоді президент спробував домовитися із Сенатом. Закон віддали до Комітету юстиції Сенату, який дуже гаряче його обговорював, висувачи різні пропозиції. Урешті-решт вони відправили Закон із негативним висновком, стверджуючи, що цей Закон є «непотрібним, марним і вкрай

небезпечним порушенням конституційних принципів... без прецедентів чи виправдань». Сенат проголосував 70 до 20 голосів за те, щоб повернути його назад до Комітету для доопрацювання. Всі елементи «перепакування» судів були вилучені. Рузвельт не зміг добитися усунення обмежень, накладених на його владу Верховним судом. Утім навіть попри обмеження влади Рузвельта певних компромісів було досягнуто. Закони про соціальне забезпечення та про національні трудові відносини Верховний суд визнав конституційними.

Важливішим за долю цих законів став загальний урок, винесений із цього епізоду. Інклюзивні політичні інститути не лише контролюють значні відхилення від інклюзивних економічних інститутів, а й протидіють спробам підірвати їх існування. До безпосередніх інтересів демократичних Конгресу й Сенату належало «перепакування» Суду й забезпечення прийняття всіх законів Нового курсу. Однак подібно до британських політичних еліт початку XVIII століття, які зрозуміли, що скасування верховенства права загрожуватиме їхнім досягненням у боротьбі з монархією, конгресмени й сенатори усвідомили: якщо президент підірве незалежність судової системи, це похитне баланс влади в системі, яка захищала їх від президента й забезпечувала стійкість плюралістичних політичних інститутів.

Мабуть, тоді Рузвельт зрозумів, що здобуття більшості в законодавчому органі потребуватиме занадто багато компромісів і часу, що правлячи за допомогою декретів, він повністю знищить плюралізм і американську політичну систему. Конгрес явно не підтримав би цього, однак Рузвельт міг звернутися до нації зі скаргою, що Конгрес стримує важливі заходи щодо боротьби з депресією. Він міг використати поліцію для розпуску Конгресу. Здається неприродним? Це саме те, що трапилось у Перу й Венесуелі у 1990-х роках. Президенти Фухіморі й Чавес скористалися своїми мандатами народної довіри для розпуску конгресів, що не йшли на співпрацю, й після цього переписали свої конституції для значного посилення влади президента. Страх перед втратою балансу в розподілі влади при плюралістичних політичних інститутах — ось що зупинило Волпоула від «перепакування» британських судів у 1720-х роках. Саме це не дало Конгресу США підтримати план «перепакування» судів Рузвельтом. Рузвельт зіткнувся із силою добродесного кола.

Однак ця логіка не завжди діє, особливо в країнах, де можуть бути певні інклюзивні елементи в загалом екстрактивному середовищі. Ми вже бачили цю динаміку в Римі й Венеції. Ще однією ілюстрацією є порівняння невдалих спроб Рузвельта «перепакувати» Суд із подібними

спробами в Аргентині, де фактично такі самі битви відбувалися в контексті переважно екстрактивних економічних і політичних інститутів.

Конституція Аргентини 1853 року створила Верховний суд з обов'язками, подібними до тих, що були у Верховного суду США. Рішення 1887 року дозволило аргентинському суду взяти на себе таку саму роль, як і Верховний суд США, щодо тлумачення конституційності певних законів. Теоретично Верховний суд міг розвинутися в один із важливих елементів інклюзивних політичних інститутів у Аргентині. Однак решта елементів політичної та економічної системи залишалася вкрай екстрактивною. Не було ані наділення політичними правами широких сегментів суспільства, ані плюралізму. Як і в Сполучених Штатах, конституційна роль Верховного суду в Аргентині була поставлена під сумнів. У 1946 році президентом Аргентини було демократично обрано Хуана Домінго Перона. Він був колишнім полковником і вперше здобув національну популярність після військового перевороту в 1943 році, коли був призначений міністром праці. На цій посаді Перон збудував політичну коаліцію з професійними спілками й робітничим рухом, що стало вирішальним для його президентства.

Невдовзі після перемоги Перона його прихильники в Палаті представників запропонували імпічмент чотирьох із п'яти членів Верховного суду. Звинувачень було кілька. Одним стало неконституційне визнання легальності двох військових режимів у 1930 і 1943 роках, що виглядало гротескно, оскільки Перон відіграв головну роль в останньому перевороті. Інше вказувало на скасовані Судом закони, подібно до того, що вчинив Верховний суд США. Зокрема перед самим обранням Перона президентом цей Суд ухвалив рішення, відповідно до якого нові національні трудові відносини визнано неконституційними. Так само як Рузвельт різко критикував Верховний суд під час своєї виборчої кампанії у 1936 році, Перон повторив це у своїй кампанії 1946 року. Через дев'ять місяців після початку процесу імпічменту Палата представників усунула трьох суддів, а четвертий сам подав у відставку. Сенат схвалив цю дію. Тоді Перон призначив чотирьох нових суддів. Підriv авторитету Верховного суду явно звільнив Перона від політичних обмежень. Тепер він міг користуватися неконтрольованою владою подібно до того, як це робили військові режими в Аргентині до й після його президентства. Новопризначені судді, наприклад, ухвалили рішення про конституційність визнання винним у неповазі до Перона Рікардо Балбіна, лідера основної опозиційної до Перона Радикальної партії. Перон міг фактично правити як диктатор.

Оскільки Перон успішно «перепакував» Суд, для кожного президента в Латинській Америці стало нормою вручну керувати суддями верховних

судів. У такий спосіб політичний інститут, що міг би певною мірою обмежувати діяльність виконавчої влади, ліквідували. У 1955 році режим Перона було усунуто від влади через військовий переворот, після якого почалася довга послідовність переходів між військовим і цивільним правліннями. І нові військові й цивільні режими по черзі призначали своїх суддів. Однак заміна суддів Верховного суду в Аргентині не відповідала переходу від військового до цивільного правління. У 1990 році в Аргентині нарешті відбулася передача влади демократичним шляхом — один демократичний уряд змінив інший. І все ж у той час демократичні уряди у своїй поведінці щодо Верховного суду мало відрізнялися від попередніх військових урядів. Новим президентом став Карлос Саул Менем від Пероністської партії. Чинний Верховний суд після переходу до демократії у 1983 році призначив президент від Радикальної партії Рауль Альфонсін. Оскільки це був демократичний перехід влади, у Менема не було причин призначати власний суд. Однак ще під час виборчої кампанії Менем уже розкрив свої карти. Він постійно, хоча й безуспішно, намагався підштовхнути (чи навіть залякати) членів Суду до відставки. Він відкрито запропонував судді Карлосу Файту стати послом. Однак отримав відсіч. Файт відповів, посилаючи йому свою книгу «Закон і етика» з написом: «Врахуйте, це написав я». Не зупиняючись ні перед чим, через три місяці після вступу на посаду Менем представив Палаті представників закон, що розширював Верховний суд із п'яти до дев'яти членів. Один з аргументів був точнісінько такий самий, як і в Рузвельта, — Суд перевантажений. Цей закон швидко схвалили і Сенат, і Палата, що дало змогу Менему призначити чотирьох нових суддів. Тепер він мав більшість.

Перемога Менема в боротьбі проти Верховного суду привела в рух динаміку сповзання, про яку ми вже згадували. Його наступним кроком було переписування Конституції, аби прибрати обмеження термінів президентства, аби він міг стати президентом знову. Після переобрання Менем почав переписувати Конституцію. Однак президента зупинили не аргентинські політичні інститути, а фракції всередині його ж Партії пероністів, що боролися проти його домінування.

Із моменту здобуття незалежності Аргентина страждала від великої кількості інституційних проблем, що були прокляттям усієї Латинської Америки. Вона потрапила в порочне, а не добродієсне коло. Унаслідок цього позитивні досягнення, такі як перші кроки до створення незалежного Верховного суду, так і не стали на твердий ґрунт. При плюралізмі жодна група не прагне й не намагається відібрати владу в іншої через страх, що і її влада потім опиниться під загрозою. Водночас широкий

розподіл влади ускладнює подібні зазіхання. Верховний суд може мати владу, якщо отримує значну підтримку від широких верств суспільства, які прагнуть запобігти спробам позбавити його незалежності. Так сталося в США, але не в Аргентині. Законодавці там залюбки підірвали позицію Верховного суду, навіть відчуючи, що це може наразити їх на небезпеку втрати становища. Однією з причин цього є те, що при екстрактивних інститутах вигоди від контролю над Верховним судом доволі великі, тож варті ризику.

Позитивний зворотний зв'язок і доброчесне коло

Інклюзивні економічні й політичні інститути не виникають самі по собі. Вони часто є наслідком значного конфлікту між елітами, котрі опираються економічному розвитку й політичним змінам з одного боку, й тими силами, які прагнуть обмежити економічну й політичну владу наявних еліт. Інклюзивні інститути виникають у моменти критичних збігів обставин, як, наприклад, Славетна революція в Англії чи заснування колонії Джеймстаун у Північній Америці, коли низка чинників послабила перебування еліт при владі, зробила їхніх опонентів сильнішими й створила стимули для утворення плюралістичного суспільства. Результат політичного конфлікту завжди невизначений. Навіть якщо ми вважаємо багато історичних подій неминучими, рух історії непередбачуваний. Та попри все, коли з'являються інклюзивні економічні й політичні інститути, вони схильні до утворення доброчесного кола, процесу позитивного зворотного зв'язку, який робить більш імовірним збереження й навіть розширення цих інститутів.

Доброчесне коло діє завдяки кільком механізмам. По-перше, логіка плюралістичних інститутів значно ускладнює узурпацію влади диктатором, фракцією в уряді чи навіть популярним президентом. Це виявив Франклін Рузвельт, коли спробував усунути контроль Верховного суду над його владою, або сер Роберт Волпоул, коли намагався повністю впровадити «Чорний» закон. В обох випадках подальше зосередження влади в руках однієї особи чи вузької групи почало підривати основи плюралістичних політичних інститутів, а справжнім мірилом плюралізму є його здатність опиратися таким спробам. Плюралізм також зберігає поняття верховенства права, принцип застосування закону до всіх однаково, що, зрозуміло, неможливо в умовах абсолютистської монархії. Однак верховенство права означає, що одна група не може просто використовувати закони для зазіхання на права іншої. Більше того, принцип верховенства

права відчиняє двері для ширшої участі в політичному процесі й більшої інклюзивності, оскільки він потужно просуває ідею рівності людей не лише перед законом, а й у політичній системі. Це був один із принципів, що ускладнював опір британської політичної системи потужним прагненням більшої демократії протягом усього XIX століття, відкриваючи шлях для поступового розширення виборчих прав на всіх дорослих.

По-друге, як ми вже неодноразово бачили раніше, інклюзивні політичні інститути підтримують і дістають підтримку від інклюзивних економічних інститутів. Це створює ще один механізм доброчесного кола. Інклюзивні економічні інститути скасовують найстрашніші екстрактивні економічні відносини, такі як рабство й кріпацтво, зменшують значимість монополій і створюють динамічну економіку, а це зменшує ті економічні вигоди, які хтось може отримати хоча б на короткий час, узурпуючи політичну владу. Оскільки на початку XVIII століття економічні інститути в Британії вже стали достатньо інклюзивними, втрати еліт від застосування широких репресій проти тих, хто вимагав поглиблення демократії, могли перевершити здобутки від користування необмеженою владою. Цей аспект доброчесного кола зробив поступову ходу демократії в Британії XIX століття менш загрозливою для еліти й більш імовірною для успіху. Це контрастує із ситуацією в абсолютистських режимах, як, наприклад, у Австро-Угорській чи Російській імперії, де економічні інститути були все ще вкрай екстрактивні. Унаслідок цього і вимоги більшої політичної інклюзивності в XIX столітті зіткнулися з репресіями, оскільки еліті було що втрачати від розділення влади ще з кимось.

І нарешті, інклюзивні політичні інститути дають ЗМІ змогу процвітати. Натомість вільні медіа часто надають інформацію про загрози інклюзивним інститутам і мобілізують на протистояння цим загрозам. Так сталося протягом останньої чверті XIX і першої чверті XX століття, коли зростаюче економічне домінування баронів-грабіжників загрожувало самій суті інклюзивних економічних інститутів у Сполучених Штатах.

Незважаючи на випадковість наслідків постійних конфліктів, за допомогою цих механізмів доброчесне коло створює потужну тенденцію до тривкості інклюзивних інститутів, опору викликам і їх розширенню, як це було у Британії і Сполучених Штатах. На жаль, як ми побачимо в наступному розділі, екстрактивні інститути також створюють потужні сили, спрямовані на продовження свого існування, — процес порочного кола.

ПОРОЧНЕ КОЛО

Ви більше не можете сісти на поїзд до Бо

У 1896 році вся західноафриканська нація Сьєрра-Леоне стала британською колонією. Наприкінці XVIII століття столицю Фрітаун заснували спочатку як поселення для репатрійованих і звільнених рабів. Однак коли Фрітаун став британською колонією, внутрішня територія Сьєрра-Леоне все ще складалася з багатьох малих африканських королівств. Поступово у другій половині XIX століття британці поширили свою владу на внутрішні регіони за допомогою низки договорів з африканськими правителями. 31 серпня 1896 року британський уряд на основі цих договорів проголосив колонію протекторатом. Британці визначили впливових правителів і дали їм нові титули — верховних вождів. У східній частині Сьєрра-Леоне, наприклад, у сучасному окрузі Коно, багатому на діамантові копальні, вони зіткнулися із Сулуку, сильним войовничим королем. Король Сулуку отримав титул Верховного вождя Сулуку, а володінням вождя Сандора був наданий статус адміністративної одиниці в протектораті.

Такі королі, як Сулуку, підписували договори з британським урядом. Однак вони не розуміли, що ці договори будуть використані як карт-бланш для колонізації. Коли у січні 1898 року британці спробували підняти податок на житло — податок у розмірі 5 шилінгів, що збирався з кожної оселі, — вожді повстали у громадянській війні, відомій як Повстання проти податку на оселі. Воно почалося на півночі, але найгарячішим і найтривалішим було на півдні, особливо у Менділенді, де домінувала етнічна група *менді*. Повстання проти податку на оселі невдовзі зазнало поразки, однак попередило британців про виклики, пов'язані з контролюванням внутрішніх районів Сьєрра-Леоне. Британці почали будувати залізницю від Фрітауна всередину країни. Роботи розпочалися

у березні 1896 року. У грудні 1898-го, у розпал Повстання проти податку на оселі, колія досягла Сонго Тауна. У 1904 році у документах британського Парламенту зазначалося:

«Щодо залізниці в Сьєрра-Леоне, бунт місцевих, що спалахнув у лютому 1898 року, мав наслідком повне припинення робіт і дезорганізацію працівників на певний час. Бунтівники просувалися вздовж залізниці, що привело до потреби виведення всіх працівників до Фрітауна... Ротіфанк, нині розташований за 55 миль від Фрітауна вздовж залізниці, у той час був повністю в руках бунтівників».

Насправді в 1894 році Ротіфанк не лежав на запланованій лінії залізниці. Після початку повстання маршрут змінили, тому замість північного сходу залізницю спрямували на південь через Ротіфанк до Бо в Менділенді. Британці хотіли отримати швидкий доступ до Менділенда — серця повстання, та й до інших потенційно небезпечних внутрішніх районів у разі виникнення інших повстань.

Коли в 1961 році Сьєрра-Леоне стала незалежною, британці передали владу серу Мільтону Маргаї та його Sierra Leone People's Party (Народній партії Сьєрра-Леоне — SLPP), що здобула підтримку переважно на півдні, фактично у Менділенді, та на сході. У 1964 році сера Мільтона на посаді прем'єр-міністра змінив його брат сер Альберт Маргаї. У 1967 році SLPP з невеликою різницею програла опозиції, All People's Congress Party (Партії всенародного конгресу — APC) під керівництвом Сіаки Стівенса. Стівенс був лімбаю з півночі, а APC більшість своєї підтримки мала від північних етнічних груп — *лімба, темне і локо*.

Хоча спочатку залізниця на південь призначалася для управління Сьєрра-Леоне британцями, до 1967 року її роль була суто економічною — перевезення більшої частини експорту країни: кави, какао й діамантів. Фермери, котрі вирощували каву і какао, належали переважно до менді, а залізниця була вікном для зв'язку Менділенда зі світом. На виборах 1967 року Менділенд дуже активно голосував за Альберта Маргаї. Стівенс був більш зацікавленим у здобутті влади, аніж у стимулюванні експорту Менділенда. Його логіка проста: усе, що добре для *менді*, добре для SLPP і погано для Стівенса. Тому він зупинив рух по залізниці на Менділенд. Потім пішов іще далі — продав рейки і рухомий склад залізниці, щоб зробити повернення до минулого неможливим. Тепер, коли ви їдете автомобілем від Фрітауна на схід, то проїжджаєте напівзруйновані залізничні станції Гастінгс і Ватерлоо. Уже більше немає поїздів до Бо. Звичайно,

фатальні дії Стівенса зашкодили найвигіднішим секторам економіки Сьєрра-Леоне. Однак як і багато інших африканських лідерів доби після здобуття незалежності, коли вибір стояв між консолідацією своєї влади і стимулюванням економічного розвитку, Стівенс обрав консолідацію влади і ніколи не озирався назад. Сьогодні ви вже не можете сісти на потяг до Бо. Адже подібно до царя Миколи I, який боявся, що залізниці принесуть у Росію революцію, Стівенс вважав, що залізниці зміцнюватимуть його опонентів. Як і багато інших правителів, які контролюють екстрактивні інститути, він боявся викликів для своєї політичної влади і хотів пожертвувати економічним розвитком для усунення цих викликів.

Стратегія Стівенса на перший погляд контрастує зі стратегією британців. Однак фактично спостерігається значна наступність між правлінням британців і режимом Стівенса, що й ілюструє логіку порочного кола. Стівенс правив Сьєрра-Леоне, відбираючи ресурси у своїх громадян подібними методами. У 1985 році він усе ще перебував при владі не тому, що його переобрало суспільство, а тому, що в 1967 році він установив тиранічну диктатуру, вбиваючи і залякуючи своїх політичних опонентів, особливо членів SLPP. У 1971 році Стівенс зробив себе президентом, а з 1978 року в Сьєрра-Леоне залишилися лише одна партія — APC Стівенса. Таким чином Стівенс успішно консолідував свою владу навіть попри те, що ціною цього стало збідніння більшості внутрішньої території країни.

Протягом колоніального періоду британці використовували в Сьєрра-Леоне систему непрямого правління, як робили це і в більшості інших своїх африканських колоній. В основі цієї системи перебували верховні вожді, які збирали податки, здійснювали правосуддя й підтримували порядок. Британці не ізолювали фермерів, котрі вирощували каву й какао, а примушували продавати всю продукцію збутовій організації, створеній колоніальною владою начебто для допомоги фермерам. Ціни на сільськогосподарські товари інколи широко варіювалися. Наприклад, ціни на какао одного року могли бути дуже високі, а наступного — занижкі. Разом із цінами змінювалися й доходи фермерів. Обґрунтування для створення збутових організацій полягало в тому, що вони, а не фермери, мусять згладжувати коливання цін. Коли світові ціни були високі, ці організації платили фермерам у Сьєрра-Леоне за ціною, нижчою за світову ціну, а в разі падіння світових цін робили протилежне. У принципі це була непогана ідея. Однак дійсність суттєво відрізнялась від декларацій. Продуктову збутову організацію у Сьєрра-Леоне створили в 1949 році. Звичайно, для функціонування ця організація потребувала джерела доходів. Природним рішенням було б платити фермерам трохи менше,

аніж вони мали отримувати в хороші й погані роки. Тоді ці фонди можна було б використати для покриття витрат і адміністрування. Незабаром «трохи менше» перетворилося на «набагато менше». Колоніальна держава використовувала збутові організації як спосіб непомірного оподаткування фермерів.

Багато хто очікував, що після здобуття незалежності найгірші прийоми колоніального правління в тропічній Африці зникнуть, а використання збутових організацій для надмірного оподаткування фермерів припиниться. Однак цього не сталося. Фактично екстракція з фермерів за допомогою збутових організацій стала ще гіршою. У середині 1960-х виробники пальмової олії отримували 56% світової ціни від збутових організацій, виробники какао — 48%, кави — 49%. На період, коли Стівенс пішов із посади, подавши у відставку на користь обраного ним наступника Джозефа Момо, ці цифри становили 37%, 19% і 27% відповідно. Сумно говорити, але це було більше, ніж фермери отримували протягом правління Стівенса. Ці цифри здебільшого досягали 10%, тобто 90% доходу фермерів відбиралося на користь уряду Стівенса. Однак не для надання громадських послуг — будівництва доріг чи освіти, а для збагачення його самого і його поплічників, а також для купівлі політичної підтримки.

Ще британці під час непрямого правління встановили, що посада верховного вождя є пожиттєвою. Щоб мати підстави стати вождем, треба бути членом визнаного «правлячого дому». Визначення правлячих домів у племені розвивалося з часом, але суттєво ґрунтувалося на лінії королів у конкретному районі та сімей еліт, які підписували договори з британцями наприкінці XIX століття. Вождів обирали, але не демократичним способом. Орган під назвою Влада племені, членами якого були вожді менших сіл або уповноважені верховним вождем, вождями сіл чи британською адміністрацією, вирішували, хто буде верховним вождем. Можна було очікувати, що цей колоніальний інститут також мав бути скасований чи принаймні реформований після здобуття незалежності. Однак подібно до збутових організацій він залишився, і залишився незмінним. Більше не було податку на оселі, але з'явився його наступник — подушний податок. У 2005 році Влада племені в Сандорі обрала нового верховного вождя. Ним міг стати лише кандидат від єдиного правлячого дому Фасулуку. Тож переможцем виявився Шеку Фасулуку, праправнук короля Сулуку.

Низьку продуктивність сільського господарства в Сьєрра-Леоне й на більшій території тропічної Африки можна пояснити поведінкою

збутових організацій і традиційною системою власності на землю. Політолог Роберт Бейтс у 1980-х роках захотів з'ясувати, чому сільське господарство в Африці було настільки непродуктивне, всупереч тому, що за підручниками з економіки це мав би бути найдинамічніший сектор. Бейтс зрозумів, що причини такої ситуації не мають нічого спільного з географією чи тими чинниками, про які ми говорили в розділі 2 і які вважалися відповідальними за неминуче низьку продуктивність сільського господарства. Радше це було просто через те, що політика встановлення цін збутовими організаціями знищувала будь-які стимули для фермерів інвестувати, застосовувати добрива чи захищати ґрунт.

Причиною несприятливості політики збутових організацій до інтересів селян було те, що носії цих інтересів не мали політичної влади. Політика ціноутворення взаємодіяла з іншими фундаментальними чинниками, робила власність незахищеною, що ще більше підривало стимули до інвестування. У Сьєрра-Леоне верховні вожді не лише забезпечували законність і порядок, надавали судові послуги і збирали податки, а й були «хранителями землі». Щоправда, сім'ї, клани і династії мали права користування і традиційні права на землю. Наприкінці дня вожді давали завдання, хто чим завтра займатиметься на землі. Ваші права власності на землю забезпечувались, лише якщо ви пов'язані з вождем або походите з тієї самої сім'ї. Землю не можна купити, продати чи орендувати як родич у позику. Якщо ж ви народилися поза сім'єю вождя, то вам не дозволять садити багаторічні рослини, такі як кава, какао чи пальми, через страх, що це дасть вам змогу встановити де факто права власності.

Контраст між екстрактивними інститутами, що були розвинені британцями в Сьєрра-Леоне, та інклюзивними інститутами в інших колоніях, таких як Австралія, можна продемонструвати на прикладі управління мінеральними ресурсами. У січні 1930 року в Коно на сході Сьєрра-Леоне було знайдено діаманти. Вони були наносні, тобто залягали неглибоко. Тому початковий метод їх видобування полягав у промиванні в річці. Дехто із суспільствознавців називав їх «демократичними діамантами», бо це давало змогу багатьом людям долучатися до видобування, що створювало потенціально інклюзивні можливості. У Сьєрра-Леоне все було інакше. Успішно ігноруючи притаманну промиванню діамантів демократичну природу, британський уряд установив монополію для всього протекторату, назвав її *Sierra Leone Selection Trust* і подарував компанії *De Beers*, південноафриканському гіганту з видобування діамантів. У 1936 році компанії *De Beers* було також надане право створити Загін із

захисту діамантів — приватну армію, що стала більшою, ніж армія колоніального уряду в Сьєрра-Леоне. Навіть при цьому широка доступність наносних діамантів суттєво ускладнювала ситуацію для поліції. У 1950-х Загін із захисту діамантів був переповнений тисячами нелегальних шукачів діамантів — величезним джерелом конфліктів і хаосу. У 1955 році британський уряд відкрив діамантові поля для ліцензованих шукачів за межами *Sierra Leone Selection Trust*, хоча ця компанія все ще утримувала найбагатші площі в Єнгемі й Коїду та на Тонго Філдс. У 1970 році Сяка Стівенс фактично націоналізував *Sierra Leone Selection Trust*, створивши *National Diamond Mining Company (Sierra Leone) Limited* — Національну компанію з видобутку діамантів (Сьєрра-Леоне), у якій уряд, а насправді Стівенс, мав частку в 51%. Це була початкова фаза плану Стівенса щодо захоплення видобутку діамантів у країні.

У XIX столітті в Австралії було золото, відкрите у 1851 році в Новому Південному Уельсі й новоствореному штаті Вікторія, але не діаманти, що привернули увагу всіх. Як і діаманти в Сьєрра-Леоне, золото було наносне. Тож потрібно було ухвалити рішення, як його розробляти. Де-хто, як, наприклад, Джеймс Макартур, син Джона Макартура, яскравого лідера скватерів, про що ми вже говорили (див. с. 244–247), запропонував поставити паркани навколо видобувних площ і продавати на аукціоні монополійні права. Ці люди хотіли створити австралійську версію *Sierra Leone Selection Trust*. Однак більшість в Австралії прагнула вільного доступу до площ видобування золота. Інклюзивна модель перемогла. Замість створення монополії австралійська влада дозволила шукати золото кожному, хто заплатить за річну ліцензію на видобуток. Невдовзі дигери, як почали називати цих людей, стали потужною силою в австралійській політиці, особливо у Вікторії. Вони відігравали важливу роль у просуванні вперед порядку денного зі встановлення загального виборчого права і таємного голосування.

Ми вже бачили два згубні наслідки європейської експансії та колоніального правління в Африці: впровадження трансатлантичної работорівлі, що стимулювало розвиток африканських політичних інститутів у екстрактивному напрямі, й використання колоніального законодавства та інститутів для припинення розвитку африканського комерційного сільського господарства, що могло конкурувати з європейцями. У Сьєрра-Леоне раби були значною робочою силою. На момент колонізації всередині країни не існувало міцної централізації. Натомість було багато малих антагоністичних королівств, що часто нападали й викрадали одне в одного чоловіків і жінок. Рабство стало поголовним — близько

50% усього населення становили раби. Хворобливе довкілля означало неможливість поселення європейців у Сьєрра-Леоне подібно до поселень у Південній Африці. Тому не було й білих, що конкурували б з африканцями. Більше того, брак видобувної економіки таких масштабів, як у Йоганнесбурзі, означав, що на додачу до браку попиту на африканську робочу силу від білих фермерів не існувало й стимулів для створення екстрактивних інститутів ринку робочої сили, характерних для апартеїду Південної Африки.

Однак діяли інші механізми. Фермери кави і какао у Сьєрра-Леоне не конкурували з білими, втім їхні доходи відбирала державна монополія через збутові організації. Сьєрра-Леоне страждала також від непрямого правління. У багатьох частинах Африки, де британська влада прагнула використовувати непряме правління, вона знаходила людей без системи централізованих повноважень, яку можна було б захопити. Наприклад, у східній Нігерії люди *ізбо* після захоплення їх британцями у XIX столітті не мали вождів. Тоді британці ввели повноважних вождів. У Сьєрра-Леоне британці заснували непряме правління через чинні місцеві інститути й системи повноважень.

І все-таки, незважаючи на історичне походження осіб, визнаних верховними вождями в 1896 році, непряме правління й влада, яку отримали верховні вожді, повністю змінили в Сьєрра-Леоне чинну політику. Наслідком стало введення соціальної стратифікації — правлячих домів, з яких жоден не існував раніше. Спадкова аристократія одразу змінила непевну для себе систему, коли вождь потребував підтримки народу. Замість неї виникла жорстка система з вождями, що отримували посади на все життя, а натомість були зобов'язані своїм патронам у Фрітауні чи в Британії й менш підзвітні перед ними, ким вони правили. Британці радо руйнували інститути й іншим способом, наприклад, замінюючи законних вождів особами, готовими співпрацювати. Приміром, сім'я Маргаї, що дала перших двох прем'єр-міністрів незалежного Сьєрра-Леоне, прийшла до влади в Нижній Банта за підтримки британців під час Повстання проти податку на оселі, виступаючи проти панівного вождя Ньяма. Ньяму скинули, і Маргаї стали вождями та зберігали цю посаду аж до 2010 року.

Прикметним є рівень спадковості між колоніальним і незалежним Сьєрра-Леоне. Британці створили збутові організації й використовували їх для оподаткування фермерів. Постколоніальні уряди робили те саме, відбираючи навіть більше, ніж попередники. Британці створили систему непрямого правління через верховних вождів. Уряди після здобуття

незалежності не відкинули цього колоніального інституту. Вони радше використовували його для управління в сільській місцевості. Британці встановили монополію на видобування діамантів і намагалися відганяти африканських копачів. Постнезалежний уряд робив те саме. Правда, британці вважали, що будівництво залізниці було гарним способом управляти Менділендом, тоді як Сіака Стівенс дотримувався протилежної думки. Британці довіряли своїй армії і знали, що її можна послати в Менділенд у разі бунту. Стівенс же не міг цього зробити. Як і в багатьох інших африканських країнах, сильна армія могла стати загрозою для правління Стівенса. Саме з цієї причини він знесилював армію, скорочуючи її та приватизуючи апарат насильства через спеціально створені парамілітарні загони, лояльні лише до нього. У цьому процесі він прискорив занепад тих слабких державних повноважень, які ще існували в Сьєрра-Леоне. Замість армії з'явилася Internal Security Unit, ISU (Служба внутрішньої безпеки), яку багатотраждальні громадяни Сьєрра-Леоне розшифровували по-своєму: «Я стрілятиму в тебе»²⁸. Відтак було створено Special Security Division SSD (Спеціальний дивізіон безпеки), який люди називали «собаками Сіаки Стівенса» (Siaka Stevens' Dogs). Фактично брак армії, що підтримувала би режим, нічого не змінював. Наприклад, 29 квітня 1992 року режим APC позбавила влади група всього лише з 30 солдатів під командуванням Валентина Штрасера.

Розвиток Сьєрра-Леоне чи пак його практична відсутність найкраще пояснюється дією порочного кола. Британська колоніальна влада насамперед побудувала екстрактивні інститути. Постнезалежні африканські політики лише дуже радо перехопили естафетну паличку. Цей підхід був властивий усій тропічній Африці. Сподівання на розвиток після здобуття незалежності існували в Гані, Кенії, Замбії й багатьох інших африканських країнах. Однак в усіх цих випадках були відтворені екстрактивні інститути у вигляді, що відповідає порочному колу. Щоправда, з часом вони стали ще більш порочними. В усіх цих країнах такі британські винаходи, як збутові компанії й непряме правління, збереглися.

Для існування порочного кола є природні причини. Екстрактивні політичні інститути ведуть до екстрактивних економічних інститутів, що збагачують кількох осіб за рахунок більшості. Тому ті, хто має вигоду від екстрактивних інститутів, володіють ресурсами для створення власних (приватних) армій і загонів найманців, купівлі своїх суддів, а також

²⁸ Англійською мовою аббревіатура ISU може бути розшифрована як «I Shoot U [you]». — Прим. перекл.

крадіжки виборів для збереження своєї влади. Вони також дуже зацікавлені в захисті цієї системи. Таким чином екстрактивні економічні інститути створюють платформу для подальшого існування екстрактивних політичних інститутів. У режимах з екстрактивними політичними інститутами влада ціниться високо, адже вона непідконтрольна й приносить великі економічні здобутки.

Екстрактивні політичні інститути усувають будь-яке стримування зловживань владою. Можна сперечатися щодо того, чи справді влада розбещує, але лорд Ектон, безумовно, мав рацію, стверджуючи, що абсолютна влада розбещує абсолютно. Ми бачили в попередньому розділі, що навіть коли Франклін Рузвельт хотів скористатися своєю президентською владою у спосіб, який він вважав корисним для суспільства, незважаючи на обмеження, що їх наклав Верховний суд, інклюзивні американські інститути не дали йому знехтувати обмеженнями його влади. При екстрактивних політичних інститутах майже немає стримувань для здійснення влади, якою б потворною та соціопатичною вона не була. У 1980 році Сем Бангура, тодішній управитель центрального банку в Сьєрра-Леоне, критикував політику Сіяки Стівенса за її марнотратність. Невдовзі Бангуру вбили й викинули з верхнього поверху будинку центрального банку на вулицю з відповідною назвою — «імені Сіяки Стівенса». Отже, екстрактивні політичні інститути також схильні створювати порочне коло, оскільки вони не захищають від тих, хто хоче далі узурпувати владу в державі й зловживати нею.

Ще один механізм дії порочного кола полягає в тому, що екстрактивні інститути, створюючи необмежену владу й велику нерівність у доходах, підвищують потенційні ставки в політичній грі. Оскільки той, хто керує державою, отримує вигоду від своєї надмірної влади й багатств, які вона приносить, екстрактивні інститути створюють стимули для боротьби за контроль над владою і її перевагами. Цю динаміку ми вже спостерігали у випадку міст-держав *майя* і в Стародавньому Римі. З огляду на це можна не дивуватися, що екстрактивні інститути, успадковані багатьма африканськими державами від колоніального панування, сіють зерно боротьби за владу та громадянських воєн. Ця боротьба дуже відрізняється від англійської Громадянської війни та Славетної революції. Вона точиться не за зміну політичних інститутів, введення обмежень на здійснення влади чи запровадження плюралізму, а за захоплення влади й збагачення однієї групи за рахунок решти. В Анголі, Бурунді, Чаді, Кот-д'Івуарі, Демократичній Республіці Конго, Ефіопії, Ліверії, Мозамбіку, Нігерії, Республіці Конго Браззавіль, Руанді, Сомалі, Судані й Уганді,

а також, звичайно, у Сьєрра-Леоне, як ми побачимо детальніше в наступному розділі, ці конфлікти перетворювалися на криваві громадянські війни та призводили до економічної руїни й неймовірних людських страждань, а ще спричиняли крах держав.

Від *encomienda* до грабунку землі

Раміро Де Леон Карпіо склав присягу як президент Гватемали 14 січня 1993 року. Він призначив Річарда Айткенхеда Кастільйо своїм міністром фінансів, а Рікардо Кастільйо Сінібалді — міністром розвитку. Ці троє чоловіків мали між собою дещо спільне: вони були прямими нащадками іспанських конкістадорів, котрі прибули в Гватемалу на початку XVI століття. Уславленим предком Де Леона був Хуан Де Леон Кардона, тоді як обидва Кастільйо мали в роду Берналя Діаса дель Кастільйо, людину, яка написала одне з найвідоміших свідчень про завоювання Мексики. У нагороду за службу Ернану Кортесу Діас дель Кастільйо був призначений губернатором Сантьяго де лос Кабальєрос, нині місто Антігуа в Гватемалі. І Кастільйо, і Де Леон заснували династії разом з іншими конкістадорами, такими як Педро де Альварадо. Гватемальський соціолог Марта Касаус Арзу ідентифікувала основну групу з 22 сімей у Гватемалі, що мала зв'язки через одруження з іншими 26 сім'ями поза цією основою. Її генеалогічні й політичні дослідження засвідчили, що з 1531 року ці сім'ї контролювали економічну й політичну владу в Гватемалі. Ще ширше дослідження щодо того, які сім'ї входили до еліти, вказує на те, що у 1990-х роках вони становили трохи більше ніж 1% усього населення.

У Сьєрра-Леоне та більшості країн тропічної Африки порочне коло набуло форми екстрактивних інститутів, установлених колоніальною владою, яку перейняли постнезалежні лідери. У Гватемалі, як і в більшості країн Центральної Америки, ми бачимо відвертішу, більш спрощену форму порочного кола. Ті, кому належала економічна й політична влада, структурували інститути в такий спосіб, щоб забезпечити постійність своєї влади, і досягли в цьому успіху. Цей тип порочного кола веде до подальшого існування екстрактивних інститутів і тривкості самих еліт при владі разом із продовженням недорозвиненості.

На час завоювання Гватемала була густо заселеною. Її населення налічувало близько двох мільйонів *майя*. Хвороби й експлуатація дорого обійшлися країні, як і всюди в обох частинах Америки. Загальна кількість населення країни повернулася до того рівня лише у 1920-х роках. Як і в Іспанській імперії, місцеві жителі були віддані конкістадорам як

дарування *encomienda*. Як ми бачили в контексті колонізації Мексики й Перу, *encomienda* була системою примусової праці, що призвела до створення у Гватемалі інших інститутів примусу, зокрема до *repartimiento*, що також називають *mandamiento*. Еліта, до якої належали нащадки конкістадорів і місцевих елементів, не лише отримувала зиск від різних систем примусової праці, а й контролювала та монополізувала торгівлю за допомогою торговельної гільдії під назвою *Consulado de Comercio*²⁹. Більшість населення Гватемали жила в горах далеко від узбережжя. Висока вартість транспортування обмежувала масштаби експортної економіки. Спочатку земля тут не дуже цінилася. Значна її частина залишалася власністю місцевих жителів, котрі мали великі комунальні господарства — *ejidos*. Решта території була здебільшого незайнята й теоретично належала уряду. Гроші більше крутилися в управлінні й оподаткуванні торгівлі, аніж в управлінні землею.

Як і мексиканська, гватемальська еліта зустріла Кадіську Конституцію (див. с. 30–33) з ворожістю, що підштовхнуло до проголошення незалежності, як зробила мексиканська еліта. Після короткого союзу з Мексикою й Центрально-Американською Федерацією з 1839 до 1865 року колоніальна еліта правила Гватемалою під диктатурою Рафаеля Каррери. Протягом цього періоду нащадки конкістадорів і місцева еліта зберігали екстрактивні економічні інститути колоніальної ери практично незмінними. Навіть організація *Consulado* з незалежністю не змінилася. Хоча це був королівський інститут, він успішно діяв і при республіканському правлінні.

Тобто здобуття незалежності було простим переворотом, здійсненим місцевою тодішньою елітою, як це зробили і в Мексиці. Еліта далі працювала з екстрактивними економічними інститутами, які давали їй значну вигоду. Іронія в тому, що протягом цього періоду *Consulado* відповідала за економічний розвиток країни. Однак як і до незалежності, в самій природі *Consulado* були закладені інтереси власні, а не країни. До зони відповідальності входив розвиток інфраструктури — зокрема будівництво портів і доріг, однак як і Австро-Угорщині, Росії і Сьєрра-Леоне, це інколи загрожувало творчою деструкцією та могло дестабілізувати систему. Тому замість розвитку інфраструктури спостерігався опір її впровадженню. Наприклад, одним із запропонованих проєктів було будівництво порту на тихоокеанському узбережжі Сучітепекес. На той час єдиними придатними для використання були порти, розташовані на Карибських островах і контрольовані *Consulado*. *Consulado* не робила нічого на тихоокеанському боці, бо порт у тому регіоні полегшив би доступ

²⁹ Торговельна рада (ісп.). — Прим. перекл.

на експорт товарів із високогірних міст Мазатенанго і Кетцальтенанго. Доступ цих товарів до інших ринків підірвав би монополію *Consulado* на зовнішню торгівлю. Та сама логіка стосувалася й доріг, за розвиток яких по всій країні *Consulado* несла відповідальність. Зрозуміло, що вона також відмовилася будувати дороги, що зміцнили б становище конкурентних груп чи в потенціалі підірвали б її монополію. З боку західної Гватемали й Кетцальтенанго в районі Лос Альтос виникла потреба побудувати дороги. Однак поліпшення дороги між Лос Альтос і узбережжям Сучітепекес могло би створити клас торговців, який стане конкурентом торговців *Consulado* у столиці. І дорогу не поліпшили.

Унаслідок домінування цієї еліти Гватемала в середині XIX століття була викинута на узбіччя в той час, коли решта світу швидко змінювалася. Утім, зміни зрештою торкнулися й Гватемали. Затрати на транспортування падали завдяки технологічним інноваціям, таким як паротяги, залізниці, а також нові, швидші, типи кораблів. Більше того, зростаючі доходи людей у Західній Європі й Північній Америці створювали масовий попит на продукти, які в потенціалі могли постачати країни на кшталт Гватемали.

На початку століття натуральні барвники індіго і кошеніль вироблялися на експорт, однак вигіднішим було виробництво кави. Гватемала мала багато землі для вирощування кави. Тож почалася її культивация — без будь-якої допомоги від *Consulado*. Зі зростанням цін на каву й розширенням міжнародної торгівлі можна було отримувати величезні прибутки. Тож гватемальська еліта зацікавилася кавою. У 1871 році група людей, які називали себе лібералами за назвою світового руху того часу, нарешті скинула довготривалий режим, створений диктатором Каррерою. Значення лібералізму з часом змінювалося. Однак у XIX столітті у Сполучених Штатах і Європі він був подібний до того, що нині називають лібертаріанством, і обстоював свободу особистості, обмеження державного апарату і вільну торгівлю. У Гватемалі справи пішли дещо інакше. Очолювані спочатку Мігелем Гарсіа Гранадосом, а з 1873 року Хусто Руфіно Барріосом, гватемальські ліберали не були, м'яко кажучи, новими людьми з ліберальними ідеями. Загалом при владі залишалися ті самі сім'ї. Вони підтримували екстрактивні політичні інститути й упроваджували велику реорганізацію економіки для використання кави. У 1871 році вони скасували *Consulado*, однак економічні обставини змінилися. Тепер екстрактивні економічні інститути зосередилися на виробництві й експорті кави.

Виробництво кави потребувало землі й робочої сили. Щоб отримати землю для кавових ферм, ліберали проштовхнули приватизацію землі.

Це було фактично справжнє розграбування землі, завдяки якому ліберали змогли захопити землю, що належала раніше до комунальної або урядової власності. Хоча їхні намагання наштовхнулися на запеклий опір, зважаючи на вкрай екстрактивні політичні інститути і зосередження політичної влади у Гватемалі, еліта врешті-решт перемогла. Між 1871 і 1883 роками до еліти перейшли майже мільйон акрів землі, здебільшого комунальні землі місцевого населення й прикордонні землі. Лише після цього почало розвиватися виробництво кави. Метою було створення великих маєтків. Приватизовану землю продавали на аукціонах зазвичай членам традиційної еліти або наближеним до них. Апарат примусу держави лібералів використовувався для того, щоб допомогти великим землевласникам отримати робочу силу, застосовуючи й посилюючи різні системи примусової праці. У листопаді 1876 року президент Барріос писав до всіх губернаторів Гватемали, зазначаючи, що

«оскільки країна має великі площі землі, яку слід культивувати з використанням великої кількості робітників, які нині залишаються поза рухом до розвитку продуктивних елементів нації, вам належить надати всю допомогу експорту сільськогосподарської продукції:

1. Від індіанських міст у вашій юрисдикції надайте власникам *fincas* (ферм) від того департаменту, що займається робочою силою, таку кількість робітників, якої вони потребують, будь то 50 чи 100».

Repartimiento, проект створення примусової робочої сили, так і не був скасований після проголошення незалежності. А тепер він став навіть масштабнішим зі збільшеною тривалістю примусових робіт. У 1877 році його інституціалізував Декрет 177, який встановлював, що роботодавці можуть просити й отримувати від уряду до 60 робітників на 15 робочих днів, якщо маєток лежав у тому самому департаменті, і на 30 днів, якщо він був за його межами. З таким проханням роботодавців мав право звертатися повторно за власним бажанням. Робітників могли примусово наймати, якщо вони не доведуть за допомогою своїх трудових книжок, що такі роботи вже виконали задовільно. Усі сільськогосподарські робітники також мусили мати свої трудові книжки — *libreta*, що містили подробиці щодо того, на кого вони працювали, а також записи боргів. Багато сільських робітників мали борги перед своїми роботодавцями, а робітник, який заборгував, не міг залишити свого поточного роботодавця без дозволу. Декрет 177 також встановлював, що єдиним способом уникнути притягнення до *repartimiento* було показати, що ти нині в

боргу перед своїм роботодавцем. Робітники були невільниками. На додачу до цих законів було прийнято численні закони про бродяжництво, за якими того, хто не міг довести, що має роботу, негайно притягали до *repartimiento*, іншого типу примусових робіт на дорогах чи працевлаштовували на фермі. Як і в Південній Африці XIX і XX століття, земельна політика з 1871 року також призначалася для підриву економіки виживання місцевих жителів, щоб примусити їх працювати за низьку платню. *Repartimiento* існував до 1920-х років. Система *libreta* й уся низка законів про бродяжництво діяли до 1945 року, коли Гватемала пережила свій перший короткий рух до демократії.

Як і до 1871 року, гватемальська еліта правила за допомогою військової сили. Вона робила це і після того, як почався кавовий бум. Хорхе Убіко, президент 1931-1944 років, правив найдовше. У 1931 році Убіко виграв президентські вибори без будь-якої опозиції, оскільки виступати проти нього було собі дорожче. Як і Консуладо, він не схвалював дій, які могли викликати творчу деструкцію й загрожувати і його політичній владі, і прибуткам його та еліт. Тому він чинив опір індустрії з тих самих причин, що і Франц I в Австрійській імперії та Микола I у Росії: промислові робітники могли принести проблеми. У законодавстві, страхотливому за своєю параноїдальною репресивністю, Убіко заборонив вживання таких слів, як *obreros* (робітники), *sindicatos* (професійні спілки) і *huelgas* (страйки). Вас могли ув'язнити за вживання будь-якого з цих слів. Навіть попри те, що Убіко був могутнім, еліта натягувала віжки. У 1944 році утворилася опозиція до цього режиму, причому її авангардом були невдоволені студенти університетів, які почали організовувати демонстрації. Народне невдоволення наростало. 24 червня 311 осіб, зокрема й багато представників еліти, підписали *Memorial de los 311* — відкритий лист про засудження режиму. 1 липня Убіко подав у відставку. Хоча після нього у 1945 році встановився демократичний режим, він був скасований переворотом 1954 року, що призвів до вбивчої громадянської війни. Лише з 1986 року Гватемала почала знову демократизуватися.

Іспанські конкістадори не відчували жодних докорів сумління, встановлюючи екстрактивну політичну й економічну систему. Саме тому вона дожила аж до Нових часів. Однак більшість інститутів, які вони створили, мали бути тимчасовими. Наприклад, *encomienda* була тимчасовим наданням прав щодо робочої сили. У конкістадорів не було повністю розробленого плану, як встановити систему, що проіснувала б 400 років. Справді, створені ними інститути з часом суттєво змінилися, однак не зазнала змін їх екстрактивна природа, результат порочного кола.

Форма екстракції змінилася, але не стала іншою ані екстрактивна природа інститутів, ані суть еліт. У Гватемалі *encomienda*, *repartimiento* й монополізація торгівлі призвели до *libreta* й грабунку землі. А більшість корінних *майя* з низькою освітою, без прав і державних послуг і далі працювали за низьку платню.

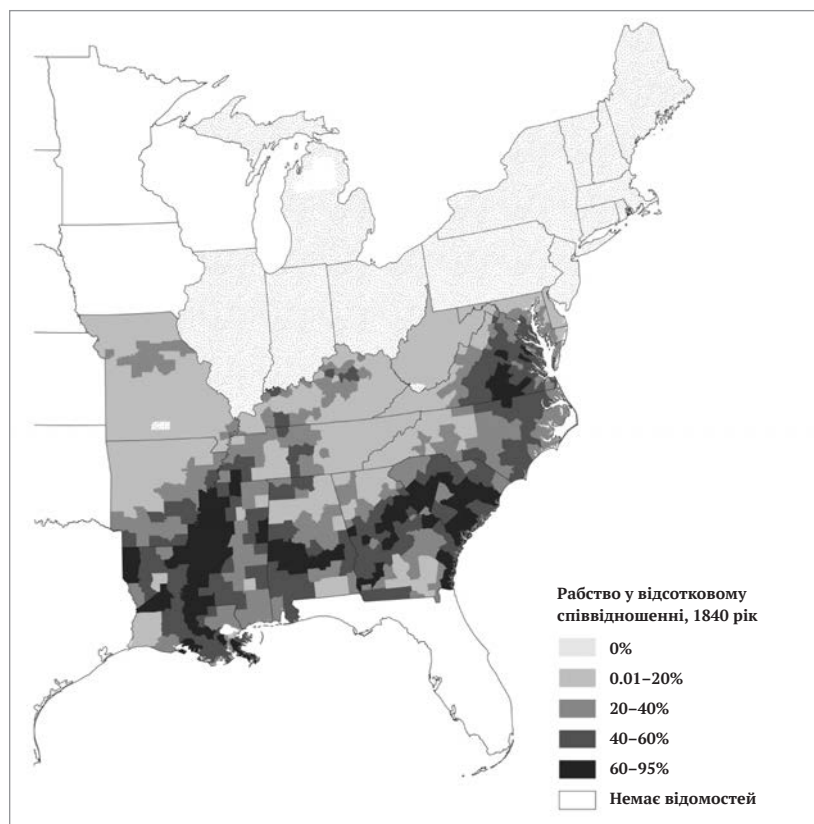
У Гватемалі, як і в більшості країн Центральної Америки, у типовій структурі порочного кола екстрактивні політичні інститути підтримували екстрактивні економічні інститути, які створювали основу для екстрактивних політичних інститутів і подальшого перебування еліти при владі.

Від рабства до Джима Кроу

У Гватемалі екстрактивні інститути дожили від колоніальних часів до сьогодення з тією самою елітою біля керма. Усі зміни в інститутах були пов'язані з адаптацією до зміни навколишнього середовища, як це сталося з розграбуванням землі елітою, зумовленим кавовим бумом. Інститути на Півдні США до Громадянської війни також були екстрактивні. В економіці й політиці домінували південні еліти, власники плантацій із великими площами землі й численними рабами. Раби не мали ані політичних, ані економічних прав. По суті, вони взагалі майже не мали прав.

Екстрактивні економічні й політичні інститути Півдня зробили його значно біднішим, ніж Північ у середині XIX століття. Півдню бракувало промисловості й інвестицій в інфраструктуру. У 1860 році загальний обсяг виробництва був менший, ніж у Пенсильванії, Нью-Йорку чи Масачусетсі. Лише 9% населення Півдня жило в містах, якщо порівняти з 45% на Півночі. Густота залізниць (тобто кількість миль рейок на одиницю площі землі) була на Півночі утричі більша, ніж у південних штатах. Співвідношення довжини каналів було однакове.

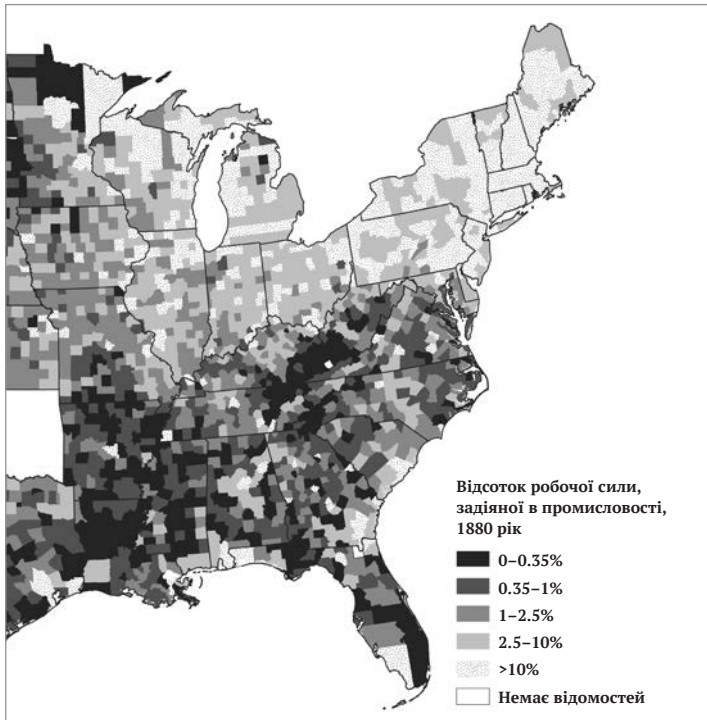
На карті 18 (див. с. 278) зображено рівень рабства у відсотках кількості рабів до всього населення по всіх округах США у 1840 році. Видно, що рабство домінувало на Півдні, а також у деяких інших округах, як, наприклад, вздовж річки Міссісіпі, де раби становили 95% населення. На карті 19 (див. с. 279) проілюстровано наслідки цього — частка робочої сили, що працювала в промисловості у 1860 році. Хоча ці цифри далекі від стандартів XX століття, видно значні відмінності між Північчю та Півднем. На більшій частині Північного Сходу понад 10% робочої сили працювало у промисловості. На противагу, на більшості території Півдня, особливо в регіонах із високою концентрацією рабів, цей показник був нульовий.

Карта 18. Рабство по округах США у 1840 році

Південь не був інноваційним навіть у тих галузях, на яких він спеціалізувався. З 1837 до 1859 року кількість патентів, що видавалися на рік на інновації, пов'язані з кукурудзою й пшеницею, у середньому становили 12 і 10 відповідно, щодо найважливішої культури Півдня — бавовни — був один патент на рік. Ніщо не вказувало на те, що тут незабаром може початися індустріалізація й економічне зростання. Однак після поразки у Громадянській війні відбулися фундаментальні економічні й політичні реформи «на кінчику багнета». Рабство було скасоване. Чорношкірим чоловікам дали право голосу.

Ці значні зміни відкрили шлях до радикальної трансформації південних екстрактивних інститутів у інклюзивні й поставили Південь на шлях

Карта 19. Задіяність у промисловості по округах США у 1880 році

до економічного процвітання. Але й тут проявилось порочне коло, очікуваних змін не відбулося. На Півдні проявилось продовження екстрактивних інститутів, цього разу у вигляді «Джима Кроу». Фраза *Jim Crow*, напевне, походила від «Скачи, Джим Кроу». Це сатира на чорношкірих на початку XIX століття, яку розігрували білі актори, граючи ролі негрів. Ця фраза почала стосуватися сегрегаціоністського законодавства, прийнятого на Півдні з 1865 року. Воно проіснувало майже століття аж до наступного перевороту — руху за права людини. У ті часи чорношкірі залишалися відстороненими від політичної влади й репресованими. Сільське господарство плантаторського типу тривало. Доходи Півдня ще дуже впали порівняно із середнім показником по Сполучених Штатах. Порочне коло екстрактивних інститутів виявилось сильнішим, ніж багато хто тоді очікував.

Причиною того, що економічна й політична траєкторія Півдня ніколи не змінювалася, навіть попри скасування рабства й отримання чорношкірими права голосу, стало те, що політична влада чорношкірих і їх економічна незалежність були занадто слабкі. Південні плантатори програли війну, але виграли мир. Вони були все ще добре організовані й володіли землею. Протягом війни рабам при звільненні обіцяли по 40 акрів землі й мула. Дехто навіть отримав це під час славетних кампаній генерала Вільяма Т. Шермана. Однак у 1865 році президент Ендрю Джонсон відкликав розпорядження Шермана, і довгоочікуваний перерозподіл землі не відбувся. У дебатах із цього питання в Конгресі конгресмен Джордж Вашингтон Джуліан передбачливо зазначив: «Яку користь принесе конгресу закон про повне скасування рабства, ... якщо стара аграрна основа аристократичної влади залишиться незмінною?». Це був початок «повернення» старого Півдня й збереження старої південної земельної еліти.

Соціолог Джонатан Вінер досліджував збереження плантаторської еліти в п'яти округах Чорного поясу, першої бавовняної зони в південній Алабамі. Простежуючи історію сімей із перепису населення США та розглядаючи ті з них, які мали нерухомість принаймні на 10 тис. доларів, він виявив, що з 236 членів плантаторської еліти у 1850 році 101 зберіг свою позицію в 1870 році. Цікаво, що це співвідношення було дуже подібне до виявленого в період перед Громадянською війною: з 236 найбагатших плантаторських сімей у 1850 році лише 110 залишилися такими десятиліттям пізніше. Проте з 25 плантаторів із найбільшими маєтками у 1870 році 18 (72%) були серед сімей еліти в 1860 році, 16 належали до еліти у 1850 році. Хоча у Громадянській війні вбито понад 600 тис. осіб, плантаторську еліту спіткало мало труднощів. Закон, розроблений плантаторами і для плантаторів, звільняв одного рабовласника від військової служби на кожні 20 рабів, що були у його власності. Коли сотні тисяч людей гинули, щоб зберегти південну плантаторську економіку, багато великих рабовласників і їхніх синів ховалися від війни на своїх терасах і таким чином змогли забезпечити збереження плантаторської економіки.

Після завершення Громадянської війни плантаторська еліта, котра управляла землею, змогла відновити свій контроль над робочою силою. Хоча економічний інститут рабства було скасовано, відомості свідчать про чітку лінію збереження на Півдні економічної системи, заснованої на сільському господарстві плантаторського типу з дешевою робочою силою. Цю економічну систему підтримували через різні

канали, включаючи і контроль над місцевою політикою, і використання насильства. Як наслідок, за словами афроамериканського дослідника В.Е. Б. Дюбуа, Південь став «просто озброєним табором для залякування чорношкірих».

У 1865 році законодавці штату Алабама прийняли «Чорний кодекс», важливу віху в репресіях чорношкірої робочої сили. Подібно до Декрету 177 у Гватемалі, Чорний кодекс в Алабамі складався із закону про бродяжництво та закону проти «заманювання» робітників. Він був призначений для стримування мобільності робочої сили й зниження конкуренції на ринку праці, а також гарантував південним плантаторам наявність надійного джерела дешевої робочої сили.

Після Громадянської війни так званий період реконструкції тривав від 1865 до 1877 року. Північні політики за допомогою Союзної армії розробили певні соціальні зміни для Півдня. Однак систематична негативна реакція південної еліти під виглядом підтримки так званих рятівників, котрі прагнули повернення старого Півдня, відновила стару систему. У президентських виборах 1877 року Резерфорд Гейс потребував підтримки Півдня в колегії виборщиків. Ця колегія, що використовується й нині, була центральною в непрямих виборах президента, створених американською Конституцією. Громадяни своїм голосуванням обирали не президента напряму, а виборщиків, які потім обирали президента в колегії виборщиків. В обмін на їхню підтримку в колегії виборщиків південні представники висунули вимогу вивести солдатів Союзної армії з Півдня й залишити цей регіон на власні сили. Гейс погодився. З підтримкою Півдня він став президентом і відкликав війська. Період після 1877 року став справжнім відродженням плантаторської еліти з довоєнних часів. Відновлення Півдня передбачало введення нових податків та іспитів на письменність для голосування, що послідовно позбавляли чорношкірих, а часто ще й бідних білих, права голосу. Ці намагання досягли успіху й створили однопартійний режим під Демократичною партією зі значною частиною політичної влади в руках плантаторської еліти.

Закони Джима Кроу створили відокремлені й прогнозовано різні за рівнем школи. Для цього Алабама, наприклад, у 1901 році переписала свою Конституцію. Вражає те, що й нині стаття 256 Конституції Алабами, хоча й не дотримується, але встановлює:

«Обов'язок законодавців встановити й підтримувати систему публічних шкіл; пропорційно розподіляти фонди для публічних шкіл; розділяти школи для білих і кольорових дітей.

Законодавці повинні встановити, організувати й підтримувати ліберальну систему публічних шкіл по всьому штату на користь дітей у віці від семи до двадцяти одного року. Фонди публічних шкіл мають розподілятися по кількох округах у пропорції до числа школярів у кожній школі і так само розподілятися по школах у районах і селищах у округах, щоб забезпечити з міркувань практичності однакову тривалість навчання у школі в цих шкільних округах. Мають бути створені окремі школи для білих і кольорових дітей, і жодній дитині кожної раси не дозволяється відвідувати школу для іншої раси».

У 2004 році поправка до Конституції, яка вилучала статтю 256, була незначною більшістю голосів відхилена законодавцями штату.

Позбавлення виборчого права, закони про бродяжництво на кшталт Чорного кодексу штату Алабама, різні закони Джима Кроу й дії Ку-клукс-клану, часто фінансованого й підтримуваного елітою, перетворили повоєнний Південь на ефективне суспільство апартеїду, у якому чорні й білі живуть різним життям. Як і в Південній Африці, ці закони й правила були спрямовані на контроль за чорним населенням і його робочою силою.

Південні політики у Вашингтоні також працювали над забезпеченням збереження їхніх екстрактивних інститутів на Півдні. Наприклад, вони добилися, щоб жоден федеральний проект чи публічні дії, що загрожували б південній еліті контролювати чорношкіру робочу силу, не був затверджений. Унаслідок цього Південь увійшов у XX століття як переважно сільське суспільство з низьким рівнем освіти й відсталими технологіями, з використанням ручної праці й кінської тягової сили, практично не супроводжуваної механічними приладами. Хоча частка міського населення зросла, вона все ж була значно менша, ніж на Півночі. Наприклад, у 1900 році урбанізованим було 13,5% населення Півдня порівняно з 60% на Північному Сході.

Загалом екстрактивні інститути в Південних Сполучених Штатах, що базувалися на владі земельної еліти, плантаторському сільському господарстві й низькооплачуваній, малоосвіченій робочій силі, протрималися мало не до середини XX століття. Поволі руйнуватися вони почали лише після Другої світової війни, а по-справжньому — після того, як рух за права людини зруйнував політичну основу цієї системи. І лише після скасування цих інститутів у 1950–1960-х роках Південь розпочав процес швидкого зближення з Північчю.

Південь США ілюструє ще один, більш стійкий аспект порочного кола: як і у Гватемалі, південна плантаторська еліта залишалася при владі

й структурувала свої економічні та політичні інститути таким чином, щоб забезпечити тривкість своєї влади. Однак на відміну від Гватемали, вона зіткнулася зі значними викликами після поразки у Громадянській війні, що скасувала рабство й повернула в протилежний бік ситуацію з повним конституційним вилученням чорношкірих із політичної участі. Утім існує більш ніж один спосіб «зідрати шкіру з kota»: допоки плантаторська еліта контролювала свої величезні землеволодіння й залишалася організованою, вона могла структурувати нову систему інститутів Джима Кроу замість рабства, щоб досягти тієї самої мети. Порочне коло виявилось сильнішим, ніж вважала більшість з Авраамом Лінкольном включно. Порочне коло ґрунтується на екстрактивних політичних інститутах, що створюють екстрактивні економічні інститути, а ті своєю чергою підтримують екстрактивні політичні інститути, оскільки економічне багатство й влада купують політичну владу. Коли 40 акрів і мул зникли з порядку денного, економічна влада південної плантаторської еліти залишилася незаплямованою. І не дивно, хоча й шкода, що наслідки для чорного населення Півдня й для економічного розвитку Південних штатів були такі самі.

Залізний закон олігархії

Династія Соломона в Ефіопії трималася, доки в 1974 році її не скинув військовий заколот. Цей заколот очолювала група Derg, що складалася з армійських офіцерів-марксистів. Режим, який встановила влада Derg, здавався ніби замороженим у попередніх століттях або ж історичним анахронізмом. Імператор Хайле Селассіє почав той день, прибувши на подвір'я Гранд-палацу, побудованого імператором Менеліком II наприкінці XIX століття. За стінами палацу зібрався натовп сановників, котрі очікували його прибуття, кланяючись і намагаючись привернути його увагу. Імператор мав вершити суд у залі для аудієнцій, сидячи на імператорському троні. (Селассіє був невеликого зросту. Щоб його ноги не бовталися в повітрі, спеціальний носій подушечки супроводжував його скрізь, куди б він не йшов, щоб у потрібний момент підставити під його ноги відповідну подушечку. У носія був стос із 52 подушечок, аби впоратися з будь-якою ситуацією.) Селассіє правив за допомогою величезного набору екстрактивних інститутів і вважав країну своєю приватною власністю, роздаючи милості й покровительство та безжалісно караючи за брак лояльності. Можна було не говорити про економічний розвиток Ефіопії під династією Соломона.

Група Derg утворилася спочатку зі 108 представників військових підрозділів з усієї країни. Представником Третьої дивізії у провінції Харар був майор Менгісту Хайле Маріам. Хоча у своїй початковій Декларації 4 липня 1974 року офіцери Derg заявили про лояльність до імператора, невдовзі вони почали арештовувати членів уряду, перевіряючи, наскільки сильний опір це викличе. Переконавшись, що підтримка режиму Селассіє є лише показною, вони підступили до самого імператора і 12 вересня його арештували. Відтак почалися страти. Багатьох політиків із серцевини старого режиму поспішно вбили. Уже в грудні Derg проголосив, що Ефіопія стає соціалістичною державою. Селассіє помер. Очевидно 27 серпня 1975 року його вбили. У 1975 році Derg почав націоналізувати власність, разом з усією міською й сільською землею та більшістю видів приватної власності. Дедалі більш авторитарний характер режиму сколихнув опозицію по всій країні. Великі частини Ефіопії були об'єднані під час ефіопської колоніальної експансії наприкінці XIX і на початку XX століття політикою імператора Меленіка II, переможця у битві при Адуа, про що ми говорили раніше (с. 207). Сюди входили Еритрея й Тіграй на півночі та Огаден на сході. Рухи за незалежність у відповідь на безжальний режим Derg виникли в Еритреї й Тіграї, тоді як сомалійська армія вторглася в Огаден, де говорили сомалійською мовою. Сама група Derg почала розпадатися й розділилася на фракції. Найжорстокішим і найрозумнішим серед усіх виявився майор Менгісту. До середини 1977 року він усунув своїх основних опонентів і фактично очолив режим, врятований від колапсу лише значним припливом зброї та військових із Радянського Союзу й Куби в листопаді того року.

У 1978 році режим організував національне святкування четвертої річниці скинення Хайле Селассіє. На той час Менгісту був беззаперечним лідером Derg. Для своєї резиденції, місця, звідки правив би Ефіопією, він обрав Гранд-палац Селассіє, що стояв порожній після скасування монархії. Під час святкування Менгісту сидів на позолоченому кріслі, мов імператор у давнину, спостерігаючи за парадом. Тепер офіційні функції знову були зосереджені в Гранд-палаці з Менгісту, котрий сидів на колишньому троні Хайле Селассіє. Менгісту почав порівнювати себе з імператором Теводросом, який у середині XIX століття після періоду занепаду знову заснував династію Соломона.

Один із його міністрів, Давід Вольде Гіоргіс, згадував:

«На початку Революції всі ми рішуче відкидали все пов'язане з минулим. Ми більше не водили автомобілів, не носили костюмів; краватки

вважалися злочинними. Усе, що придавало пристойний вигляд чи вигляд буржуа, усе, що мало присмак багатства чи витонченості, ставало об'єктом презирства як частина минулого порядку. Потім, близько 1978 року, усе це почало змінюватися. Поступово матеріалізм став прийнятним, потім необхідним. Дизайнерський одяг від найкращих європейських кравців став уніформою всіх старших урядовців і членів Військової ради. Ми мали все найкраще: найкращі будинки, найкращі автомобілі, найкраще віскі, шампанське, їжу. Це була повна зміна ідеалів революції».

Гіоргіс також образно записав, як змінився Менгісту, коли став одноосібним правителем:

«Постав справжній Менгісту: мстивий, грубий і авторитарний... Багато з нас, хто раніше розмовляв із ним, не виймаючи рук із кишень, як начебто він був одним із нас, почали виструнчуватися, старанно демонструючи свою повагу в його присутності. При звертанні до нього ми завжди говорили «ти», *ante*; тепер же перейшли на формальне «ви», *ersiwo*. Він перемістився в більший, щедро обставлений кабінет у Палаці Менеліка... Він почав використовувати імператорські автомобілі... Ми вважали, що маємо революцію рівності; тепер він став новим імператором».

Структура порочного кола, змальована переходом від Хайле Селассіє до Менгісту чи від британських колоніальних губернаторів Сьєрра-Леоне до Сіяки Стівенса, настільки надмірна й одночасно настільки дивна, що заслуговує на окрему назву. Як ми вже згадували у розділі 4, німецький соціолог Роберт Міхельс назвав це «залізним законом олігархії». Внутрішня логіка олігархій, а фактично і всіх ієрархічних організацій, полягає в тому, стверджував Міхельс, що вони відтворюють самі себе не лише в тій самій групі, що перебуває при владі, а й навіть тоді, коли цілком нова група перехоплює владу. Чого Міхельс не очікував, то це повторення ремарки Карла Маркса, що історія повторюється — перший раз як трагедія, а другий — як фарс.

Не лише те, що багато постнезалежних лідерів Африки переїхали в ті самі резиденції, почали використовувати ті самі мережі нагляду й застосовувати ті самі способи маніпулювання ринками й екстрагування ресурсів, як це робили колоніальний режим та імператори, яких вони змінили; вони робили й гірші речі. Справді, це було фарсом, коли відданий антиколоніалізму Стівенс почав придушувати ті самі племена *менді*, які

намагалися придушити британці; що він покладався на тих самих вождів, яким британці надали владу й потім використовували для контролю за територією; що він керував економікою в той самий спосіб, експропріюючи фермерів за допомогою збутових організацій і контролюючи видобуток діамантів через подібну монополію. Це був справді фарс, сумний фарс, що Лорен Кабіла, який мобілізував армію проти диктатури Мобуту, обіцяючи людям визволити їх і покласти край задущиливій і злочинній корупції та репресіям у Заїрі Мобуту, потім встановив режим так само корумпований і, схоже, ще більш руйнівний. Явно фарсом було те, що він почав відновлювати культ особи Мобуту з допомогою і за сприяння Домініка Сакомбі Інонго, колишнього міністра інформації при Мобуту, і що сам режим Мобуту був сформований на тих структурах експлуатації мас, що виникли більш ніж за століття до того у вільній державі Конго короля Леопольда. Справді фарсом було, що марксистський офіцер Менгісту почав жити в палаці, вважаючи себе імператором і збагачуючи себе і своє оточення так само, як це робив Хайле Селассіє та інші імператори до нього.

Усе це було фарсом, однак ще трагічнішим, аніж початкова трагедія, і не лише через розбиті сподівання. Стівенс і Кабіла, як і багато інших правителів Африки, почали вбивати своїх опонентів, а потім і невинних громадян. Політика Менгісту й Derg принесла голод на родючі землі Ефіопії. Історія повторювалася, однак у дуже спотвореній формі. У 1973 році у провінції Волло був голод, до якого Хайле Селассіє поставився байдуже, що сповна використала опозиція для об'єднання проти його режиму. Селассіє був принаймні просто байдужим. Менгісту натомість вбачав у голоді політичний інструмент для підриву сили його опонентів. Історія стала не лише фарсом і трагедією, а й жорстокістю до жителів Ефіопії та більшої частини тропічної Африки.

Суть залізного закону олігархії, цього особливого образу порочного кола, полягає в тому, що нові лідери, скидаючи старих з обіцянками радикальних змін, не приносять нічого нового, лише те саме, що було. На певному рівні залізний закон олігархії важче зрозуміти, ніж інші форми порочного кола. Існує чітка логіка в збереженні екстрактивних інститутів на півдні США і в Гватемалі. Ті самі групи домінували в економіці й політиці протягом століть. Навіть попри виклики, з якими, наприклад, зіткнулися американські південні плантатори після Громадянської війни, їхня влада залишилася недоторканою. Вони змогли зберегти й відтворити подібний набір екстрактивних інститутів, які знову приносили їм вигоду. Проте як можна зрозуміти тих, хто приходить до влади в ім'я

радикальних змін і відтворює ту саму систему? Відповідь на це запитання ще раз засвідчує, що порочне коло сильніше, ніж спочатку здавалося.

Не всі радикальні зміни приречені на невдачу. Славетна революція була радикальною зміною. Вона привела до того, що, мабуть, перетворилося на найважливішу політичну революцію останніх двох тисячоліть. Французька революція була ще радикальнішою, з її хаосом, надмірним насиллям і сходженням Наполеона Бонапарта. Однак вона не відтворила *ancient regime*.

Три чинники значно підсилили виникнення більш інклюзивних політичних інститутів після Славетної та Французької революцій. Першим чинником були нові торговці й бізнесмени, котрі прагнули вивільнити вигідну для них силу творчої деструкції. Ці нові люди належали до головних членів революційних коаліцій і не хотіли бачити розвиток якогось іншого набору екстрактивних інститутів, що знову грабували би їх.

Другим чинником була природа широкої коаліції, що сформувалася в обох випадках. Наприклад, Славетна революція стала не переворотом, здійсненим вузькою групою з вузькими інтересами, а рухом, який підтримували торговці, промисловці, джентрі й різні політичні угруповання. Те саме значною мірою справедливо і для Французької революції.

Третій чинник пов'язаний з історією англійських і французьких політичних інститутів. Вони створили основу, на якій могли розвиватися нові, більш інклюзивні інститути. В обох країнах існувала традиція парламентаризму й розподілу влади, що походила від Великої хартії вольностей в Англії та Асамблеї аристократів у Франції. Більше того, обидві революції відбулися під час процесу, що вже ослабив тиск абсолютистського чи наростаючого абсолютистського режиму. У жодному разі ці політичні інститути не полегшували новим правителям чи вузькій групі справу взяття влади над державою та узурпації наявного економічного добробуту через побудову безконтрольної й міцної політичної влади. Унаслідок Французької революції вузька група під проводом Робесп'єра і Сен-Жюса все-таки взяла на себе владу з руйнівними наслідками, однак це було тимчасово і не збило з напряму рух до більш інклюзивних інститутів. Усе це контрастує із ситуацією в країнах із довгою історією вкрай екстрактивних економічних і політичних інститутів і браком стримувань влади правителів. У цих країнах не було нових сильних торговців чи бізнесменів, котрі підтримували і фінансували б опір чинному режиму частково задля забезпечення більш інклюзивних економічних інститутів; не було широких коаліцій, що вводили б обмеження на владу кожного з

їх членів; не було політичних інститутів, що стримували б наміри нових правителів узурпувати й використовувати владу.

Як наслідок, у Сьєрра-Леоне, Ефіопії й Конго було значно важче опиратися порочному колу. Рух до інклюзивних інститутів став менш імовірним. Не існувало також традиційних або історичних інститутів, що могли б стримувати владу охочих контролювати державу. Такі інститути існували в певних частинах Африки, а у Ботсвані, наприклад, навіть пережили колоніальну еру. Однак у Сьєрра-Леоне упродовж усієї історії вони були менш виражені. Їх існування практично припинилося через непряме правління. Це справедливо і для інших британських колоній в Африці, наприклад, для Кенії та Нігерії. Вони ніколи не мали абсолютистського королівства на кшталт Ефіопії. У Конго місцеві інститути зруйнувало бельгійське колоніальне правління та аристократична політика Мобуту. В усіх цих країнах також не було нових торговців, бізнесменів чи підприємців, котрі підтримували б новий режим і вимагали забезпечення прав власності, руйнування колишніх екстрактивних інститутів. Справді, екстрактивні економічні інститути колоніального періоду не допускали будь-якого помітного підприємництва чи бізнесу.

Міжнародна спільнота очікувала, що постколоніальна африканська незалежність сприятиме економічному зростанню завдяки процесу державного планування й культивування приватного сектора. Однак там не існувало приватного сектора — за винятком сільської місцевості, яка не була представлена в нових органах управління, а тому ставала їх першою жертвою. Мабуть, найважливішим було те, що в більшості цих випадків влада приносила величезні вигоди. Ці вигоди й приваблювали безпринципних людей, як-от Стівенса, котрі прагнули монополізувати цю владу і вчиняли найгірші речі, опинившись при владі. Не було нічого, що могло розірвати порочне коло.

Негативний зворотний зв'язок і порочне коло

Процвітаючі нації багаті тому, що вони в певний момент протягом останніх трьох століть змогли розвинути інклюзивні інститути. Ці інститути збереглися завдяки процесу добродесних кіл. Обмежено інклюзивні та інколи вразливі на початку, вони генерували динаміку, що створила процес позитивного зворотного зв'язку, поступово підвищуючи свою інклюзивність. Англія не стала демократичною після Славетної революції в 1688 році. Далеко ні. Лише невелика частина населення мала своє формальне представництво. Однак, що й стало вирішальним, вона була

плюралістичною. Коли плюралізм виплеканий, виникає тенденція для інститутів ставати з часом дедалі більш інклюзивними навіть попри те, що цей процес усіяний перешкодами й непевний.

У цьому сенсі Англія — типовий приклад добродесного кола. Інклюзивні політичні інститути створили обмеження для використання й узурпації влади. Вони також намагалися створити інклюзивні економічні інститути, що зі свого боку підвищували ймовірність збереження інклюзивних політичних інститутів.

При інклюзивних економічних інститутах добробут не зосереджується в руках малої групи, яка може потім використати свою економічну міць для диспропорційного посилення своєї політичної влади. Більше того, при інклюзивних економічних інститутах вигоди від політичної влади менші, що послаблює стимули для окремих груп і амбітних претензійних осіб намагатися захопити контроль над державою. Поеднання цих чинників у моменти критичного збігу обставин разом із взаємодією між існуючими інститутами й можливостями та викликами, зумовленими критичними обставинами, загалом і відповідає за утвердження інклюзивних інститутів, що й засвідчує приклад Англії. Однак після виникнення інститутів збіг чинників уже не потрібен для виживання. Добродесні кола хоча й перебувають у певній невизначеності, утім здатні забезпечити неперервність інститутів і часто навіть дати волю динаміці, що веде країну до ще більшої інклюзивності.

Якщо добродесні кола допомагають зберігатися інклюзивним інститутам, порочні кола створюють потужні сили для збереження екстрактивних інститутів. Історія — це не доля. Порочні кола не можуть не руйнувати, як ми побачимо в розділі 14. Однак вони мають великий запас життєвих сил. Порочні кола створюють потужний процес негативного зворотного зв'язку, якщо екстрактивні політичні інститути підтримують екстрактивні економічні інститути, що у відповідь створює основу для збереження екстрактивних політичних інститутів. Найяскравіше це ілюструє випадок Гватемали, де одна й та сама еліта перебувала при владі спочатку при колоніальному правлінні, а потім у незалежній Гватемалі протягом більш ніж чотирьох століть. Екстрактивні інститути збагачують еліту, а її статки утворюють основу для її тривалого домінування.

Цей самий процес порочного кола спостерігається і в збереженні плантаторської економіки на Півдні Сполучених Штатів за винятком того, що він ще й демонструє великі життєві сили порочного кола перед лицем викликів. Плантатори Півдня США втратили свій формальний

контроль над економічними й політичними інститутами після поразки у Громадянській війні. Рабство, що було основою плантаторської економіки, скасоване. Чорношкірим надали рівні економічні й політичні права. Однак Громадянська війна не зруйнувала політичну владу плантаторської еліти чи її економічну основу. Вона змогла реструктурувати свою систему в іншому вигляді, але все ще під своїм місцевим політичним контролем, і досягла тієї самої мети: великого обсягу дешевої робочої сили для своїх плантацій.

Ця форма порочного кола, коли екстрактивні інститути виживають завдяки тому, що виживає еліта, яка їх контролює й отримує від них вигоду, — не єдина його форма. Спочатку більш складна, але від того не менш реальна й не менш порочна форма негативного зворотного зв'язку формувала політичний і економічний розвиток багатьох націй, прикладом чому можуть бути більшість країн тропічної Африки, особливо Сьєрра-Леоне й Ефіопія. У тій формі, яку соціолог Роберт Міхельс визначив би як залізний закон олігархії, подолання режиму, що ґрунтується на екстрактивних інститутах, провіщає появу нових хазяїв, котрі використовуватимуть той самий набір згубних екстрактивних інститутів.

Логіку цього типу порочного кола також легко можна зрозуміти в його непередбачуваності: екстрактивні політичні інститути майже не створюють обмежень для здійснення влади, тому фактично немає інститутів, що обмежували б використання і зловживання владою тими, хто скидає попередніх диктаторів і переймає контроль над державою. А екстрактивні економічні інститути означають, що можна отримати велику вигоду й багатство, просто контролюючи владу, експропріюючи активи інших і встановлюючи монополії.

Звичайно, залізний закон олігархії не є справжнім законом у такому ж сенсі, як закони фізики. Він не встановлює неухильної траєкторії розвитку, що чітко демонструє приклад Славетної революції в Англії або Відновлення Мейдзі в Японії.

Головним чинником у цих епізодах, де відбувся крутий поворот до інклюзивних інститутів, було наділення владою широкої коаліції, що могла виступити проти абсолютизму й замінити абсолютистські інститути більш інклюзивними й плюралістичними. Революція, що здійснюється широкою коаліцією, робить появу плюралістичних політичних інститутів значно імовірнішою. У Сьєрра-Леоне й Ефіопії залізний закон олігархії спрацював не лише тому, що чинні інститути були вкрай екстрактивні, а й тому, що і рух за незалежність у першій країні, і переворот групи Derg у другій були революціями, що здійснювалися не широкими

коаліціями, а радше індивідами й групами, котрі прагнули влади для здійснення екстракції.

Існує ще один, більш деструктивний аспект порочного кола, про який ішлося в розділі 5, де розглядалися міста-держави *майя*. Якщо екстрактивні інститути створюють величезну нерівність у суспільстві, величезні статки і необмежену владу для правителів, буде багато охочих боротися за перехоплення контролю над державою й інститутами. Тоді екстрактивні інститути не лише торують шлях для наступного режиму, що буде більш екстрактивним, а й породжують постійну боротьбу й громадянські війни. Ці громадянські війни, у свою чергу, приводять до ще більших людських страждань і також руйнують навіть те, чого досягла слабка централізація держави в цих країнах. Це також часто ініціює процес сповзання в беззаконня, руйнування держави та політичний хаос, розбиваючи всі надії на економічне процвітання, про що йтиметься в наступному розділі.

ЧОМУ НАЦІЇ ЗАНЕПАДАЮТЬ СЬОГОДНІ

Як виграти в лотерею в Зімбабве

Був січень 2000 року. У Хараре, Зімбабве, майстер церемоній Фалло Шавава виконував свої обов'язки: витягав виграшний білет національної лотереї, організованої банком із частково державною власністю — Zimbabwe Banking Corporation (далі - Зімбанк). Лотерея була відкрита для всіх клієнтів, котрі протягом грудня 1999 року тримали в банку свої гроші в сумі не менш ніж 5 тис. доларів Зімбабве. Коли Шавава витягнув виграшний білет, то був приголомшений. Як повідомляло публічне комюніке Зімбанку: «Майстер церемоній Фалло Шавава не міг повірити власним очам, коли на витягнутому білеті, на який випав виграш у 100 тис. доларів Зімбабве, він побачив ім'я Його Вельможності Мугабе».

Президент Роберт Мугабе, який з 1980 року правив Зімбабве всіма можливими засобами, а зазвичай — залізною рукою, виграв у лотерею суму в 100 тис. доларів Зімбабве, що майже в п'ять разів більше, ніж річний дохід на душу населення в країні. Зімбанк заявив, що ім'я Мугабе витягнуто з-посеред білетів тисяч клієнтів, котрі мали право брати участь у розіграві. Яка щаслива людина! Можна не казати, що навряд чи він справді потребував тих грошей. Мугабе щойно фактично підвищив зарплату собі й своєму кабінету на 200%.

Лотерейний білет був іще одним показником екстрактивності інститутів у Зімбабве. Хтось може назвати це корупцією, однак це якраз симптом інституційної хвороби Зімбабве. Той факт, що Мугабе може виграти в лотерею, якщо захоче, засвідчив, наскільки міцно він контролював усі справи в Зімбабве, і надіслав світові сигнал про рівень екстрактивності інститутів у цій країні.

Найзагальнішою причиною занепаду націй сьогодні є те, що вони мають екстрактивні інститути. Зімбабве під режимом Мугабе яскраво

ілюструє економічні й соціальні наслідки цього. Хоча національна статистика Зімбабве дуже ненадійна, найкращою оцінкою є те, що у 2008 році дохід на душу населення Зімбабве становив половину того, який був у 1980 році, коли Зімбабве здобула незалежність. Як не драматично, однак це не просто початок погіршення стандартів життя в Зімбабве. Держава колапсувала та в більшій чи меншій мірі припинила надавати будь-які основні державні послуги. У 2008–2009 роках розпад систем охорони здоров'я призвів до спалаху холери по всій країні. Станом на 10 січня 2010 року повідомлялося про 98741 випадок захворювання і 4293 смерті, що зробило цю епідемію найсмертоносношою в Африці за минулі 15 років. Водночас масове безробіття також досягло безпрецедентних рівнів. На початку 2009 року Управління ООН із координації гуманітарних питань оголосило, що рівень безробіття досяг неймовірних 94%.

Корені багатьох економічних і політичних інститутів у Зімбабве, як і в більшості країн тропічної Африки, сягають колоніального періоду. У 1890 році *British South Africa Company* Сесіла Родса відправила військову експедицію в тодішнє королівство Ндебеле, розташоване в Матабелеленді, а також до сусіднього Машоналенду. Їхнє сучасне озброєння швидко придушило опір африканців. У 1901 році на території сучасного Зімбабве було утворено колонію Південна Родезія, названу на честь Родса. Тепер, коли ця територія опинилася в руках приватної концесії *British South Africa Company*, Родс сподівався заробляти там гроші на розвідці й видобуванні коштовних мінералів. Ці плани так ніколи й не зрушили з місця, проте дуже багаті фермерські землі стали привабливими для білої міграції. Згодом поселенці зайняли більшу частину землі. До 1923 року вони звільнилися від правління *British South Africa Company* та переконали британський уряд надати їм право самоуправління. Те, що сталося потім, дуже схоже на події, які відбулися в Південній Африці приблизно за десять років до того. Закон про землі корінних жителів (див. с. 232-233) створив у Південній Африці подвійну економіку. Родезія також ухвалила подібний закон. Із 1923 року, натхненна моделлю Південної Африки, вона побудувала апартеїдну державу лише для білих.

Після колапсу європейських колоніальних імперій наприкінці 1950-х і на початку 1960-х років очолювана Яном Смітом біла еліта в Родезії, що становила майже 5% усього населення, у 1965 році проголосила незалежність від Британії. Незалежність Родезії визнали лише кілька урядів у світі, й ООН ввела проти неї економічні й політичні санкції. Чорношкірі жителі розпочали партизанську війну з баз сусідніх країн Мозамбіку й Замбії. Міжнародний тиск і повстання, яке підняли дві

основні групи — *Zimbabwe African National Union* (Африканський національний союз Зімбабве — ZANU) під проводом Мугабе й *Zimbabwe African People's Union* (Африканський народний союз Зімбабве — ZAPU) Джошуа Нкомо, привели до кінця білого правління, що було визнано у результаті переговорів. У 1980 році було утворено державу Зімбабве.

Після здобуття незалежності Мугабе швидко встановив особистий контроль. Він або фізично знищував своїх опонентів, або домовлявся з ними про співпрацю. Найстрашніші акти насильства відбулися в Матабеленді, серці підтримки ZAPU, де на початку 1980-х було вбито близько 20 тис. людей. До 1987 року ZAPU об'єднався з ZANU, утворивши ZANU-PF, а Джошуа Нкомо політично усунули. Мугабе переписав конституцію, успадковану внаслідок переговорів про незалежність, зробив себе президентом (він починав як прем'єр-міністр), скасував реєстри білих виборців, що були частиною угоди про незалежність, і фактично в 1990 році позбувся всього Сенату, ввівши посади в законодавчому органі, на які він міг призначати своїх людей. У результаті вийшла однопартійна держава, очолювана Мугабе.

Після здобуття незалежності Мугабе застосував набір екстрактивних економічних інститутів, створених при режимі білих. Сюди входили закони про ціни й міжнародну торгівлю, державну промисловість і обов'язкові збутові організації. Державне працевлаштування різко розширилося, оскільки робота надавалася тим, хто підтримував ZANU-PF. Жорстке урядове регулювання економіки відповідало інтересам еліти ZANU-PF, адже створювало труднощі для виникнення незалежного класу африканських бізнесменів, які могли б зазіхати на чинну політичну монополію. Це було дуже схоже на ситуацію, яку ми спостерігали в Гані в 1960-х роках (розділ 2, с. 70–73). За іронією, звичайно, білі лишилися головним класом у бізнесі. Протягом цього періоду основні сильні сектори економіки білих, зокрема високопродуктивний сектор експорту сільськогосподарської продукції, залишилися недоторканими. Але це тривало лише до того, як Мугабе втратив свою популярність.

Модель регулювання і втручання в функціонування ринку поступово стала нежиттєздатною. У 1991 році після тяжкої фіскальної кризи почався процес інституційних змін за підтримки Світового банку й Міжнародного Валютного Фонду. Погіршення економічних показників врешті-решт привело до виникнення серйозної політичної опозиції однопартійному правлінню ZANU-PF. Це був *Movement for Democratic Change* (Рух за демократичні зміни — MDC). Парламентські вибори 1995 року були далекі від конкурентності. ZANU-PF отримала 81% голосів і

118 місць зі 120. 55 членів цього Парламенту обрано на безальтернативній основі. Президентські вибори наступного року продемонстрували ще більше ознак порушень і фальсифікацій. Мугабе здобув 93% голосів, однак двоє його опонентів, Абель Музорева і Ндабанінгі Сітхоле, зняли свої кандидатури ще до голосування, звинувативши уряд у примусі й фальсифікаціях.

Після 2000 року, незважаючи на всю корупцію, хватка ZANU-PF ослабла. Вона отримала лише 49% голосів виборців і лише 63 місця. Усі вони були піддані сумніву MDC, який узяв усі місця в столиці Хараре. На президентських виборах 2002 року Мугабе насилу набрав лише 56% голосів. І парламентські, і президентські виборчі перегони відбулися на користь ZANU-PF лише завдяки насильству й погрозам разом із виборчими фальсифікаціями.

У відповідь на втрату політичного контролю Мугабе посилив і репресії, і використання урядової політики для купівлі підтримки. Він розв'язав повномасштабну кампанію проти білих землевласників. Від 2000 року він заохочував і підтримував широку кампанію із займання та експропріації земель. Її часто очолювали асоціації ветеранів війни, групи, що здебільшого складалися з колишніх вояків у війні за незалежність. Частину експропрійованих земель віддавали цим групам, однак більша частина все ж опинялася в руках еліти ZANU-PF. Недотримання прав власності з боку Мугабе і ZANU-PF призводило до колапсу виробництва сільськогосподарської продукції і продуктивності. Оскільки економіка занепадала, єдине, що залишалось робити, — друкувати гроші, аби здобути підтримку. Усе це вело до жакхливої гіперінфляції. У січні 2009 року було дозволено використовувати інші валюти, такі як південноафриканський ранд. Долари Зімбабве зникли з обігу, адже були дешевші за папір, на якому друкувалися.

Те, що трапилося в Зімбабве після 1980 року, було поширеним у всій тропічній Африці після здобуття незалежності. У 1980 році Зімбабве успадкувала набір високоекстрактивних політичних та економічних інститутів. Перші 15 років вони залишалися практично недоторканими. Хоча вибори й відбувалися, політичні інститути аж ніяк не були інклюзивними. Економічні інститути дещо змінилися: наприклад, більше не було відкритої дискримінації черношкірих. Однак загалом інститути залишалися екстрактивними з тією лише різницею, що замість Яна Сміта і білих, котрі здійснювали екстракцію, з'явився Роберт Мугабе і еліти ZANU-PF, які набивали свої кишені. З часом ці інститути стали ще більш екстрактивними. Доходи в Зімбабве різко впали. Економічний і

політичний крах Зімбабве — це ще один прояв залізного закону олігархії. У цьому випадку екстрактивний і репресивний режим Яна Сміта замінено на екстрактивний, корумпований і репресивний режим Роберта Мугабе. Фейковий виграш Мугабе в лотерею 2000 року став просто верхівкою вкрай корумпованого історично сформованого айсберга.

Сьогодні нації занепадають через те, що їхні екстрактивні економічні інститути не створюють стимулів, потрібних для того, щоб люди заощаджували, інвестували й створювали інновації. Екстрактивні політичні інститути підтримують ці економічні інститути, зміцнюючи владу тих, хто має вигоду від екстракції. Екстрактивні економічні й політичні інститути, хоча й відрізняються в деталях за різних обставин, завжди лежать в основі цього занепаду. У багатьох випадках, наприклад, як ми побачимо в Аргентині, Колумбії і Єгипті, цей занепад набуває форми недостатньої економічної діяльності, оскільки політики надто радо відбирають ресурси або придушують будь-яку економічну діяльність, що загрожує їм та економічним елітам. У деяких особливих випадках, як у Зімбабве й Сьєрра-Леоне, що ми розглянемо далі, екстрактивні інститути торують шлях до повного краху держави, руйнуючи не лише законність і порядок, а й основні економічні стимули. Результатом є економічна стагнація і, як свідчить недавня історія Анголи, Камеруну, Чаду, Демократичної Республіки Конго, Гаїті, Ліберії, Непалу, Сьєрра-Леоне, Судану і Зімбабве, громадянські війни, масові біженці, голод і епідемії роблять ці країни ще біднішими, ніж вони були у 1960-х роках.

Хрестовий похід дітей?

Під проводом Фодая Санко 23 березня 1991 року група озброєних чоловіків перетнула кордон із Ліберії до Сьєрра-Леоне й напала на прикордонне південне місто Каллахун. Санко, колишній капрал армії Сьєрра-Леоне, був ув'язнений за участь у невдалому заколоті проти правління Сіяки Стівенса в 1971 році. Після звільнення він опинився в Лівії, де потрапив до тренувального табору, організованого для африканських революціонерів лівійським диктатором полковником Каддафі. Там Санко познайомився з Чарльзом Тейлором, який готував план повалення уряду в Ліберії. Коли Тейлор у 1989 році на Різдво проник у Ліберію, Санко був із ним. Саме з цією групою людей Тейлора, переважно ліберійців і вихідців із Буркіна Фасо, він напав на Сьєрра-Леоне. Вони називали себе RUF — Revolutionary United Front (Револьюційний

об'єднаний фронт) — і проголосили, що прийшли для того, щоб скинути корумпований і тиранічний уряд APC.

Як ми бачили в попередньому розділі, Сіака Стівенс і його Партія все-народного конгресу APC перейняли та посилили екстрактивні інститути колоніального правління в Сьєрра-Леоне так само, як зробив Мугабе й ZANU-PF у Зімбабве. До 1985 року, коли хворий на рак Стівенс привів замість себе до влади Джозефа Момо, економіка колапсувала. Стівенс без усякої іронії любив цитувати афоризм: «Корова їсть там, де вона прив'язана». І там, де Стівенс їв раніше, тепер жадібно насичувався Момо. Дороги були зруйновані, школи розвалилися. У 1987 році після продажу міністром інформації передавача перестало працювати Національне телебачення, а у 1989 році впала і припинила передачі зі столиці радіовежа, що транслювала радіосигнали за межі Фрітауна. Опублікований у 1995 році у газеті столиці Фрітауна аналіз звучить дуже правдиво:

«Наприкінці свого правління Момо перестав платити державним службовцям, учителям і навіть верховним вождям. Центральний уряд зазнав краху, і тоді, природно, почалися вторгнення через кордон, «бунти» й нескінченний потік автоматичної зброї через ліберійський кордон. NPRC³⁰, «бунтівники» і «собели» (солдати, котрі стали бунтівниками) посилили хаос, що настав після зникнення уряду. Вони були не причиною проблем, а їх симптомом».

Колапс держави при Момо, знову ж таки як наслідок порочного кола, запущеного вкрай екстрактивними інститутами за правління Стівенса, означав, що немає нічого, що могло б відвернути вторгнення RUF у 1991 році. У держави не було сил, щоб протистояти цьому. Стівенс уже зруйнував армію зі страху, що вона може повстати проти нього. Тому невелика кількість озброєних людей із легкістю викликала хаос у більшій частині країни. Вони навіть видали маніфест «Стежка до демократії», який починався з цитати чорношкірого інтелектуала Франца Фанона: «Кожне покоління має у відносній темряві знайти своє покликання, виконати його або зрадити». Розділ «За що ми боремося?» починався так:

«Наша боротьба триває, бо ми втомилися бути постійними жертвами держави, яка підтримує людську бідність і занепад, що впали на нас за

³⁰ Національна тимчасова правляча рада (National Provisional Ruling Council — NPRC), утворена в 1992 році повсталими проти чинного режиму військовими. — Прим. перекл.

роки автократичного правління й мілітаризму. Однак ми мусимо бути стриманими й далі терпляче чекати на зустріч із миром, де всі ми будемо переможцями. Ми віддані миру всіма своїми силами, однак не прагнемо стати його жертвами. Ми знаємо свою справу бути справедливими, і Бог/Аллах ніколи не залишить нас у нашій боротьбі за побудову нової Сьєрра-Леоне».

Хоча Санко й інші лідери RUF починали з політичного невдоволення, а невдоволення людей, котрі страждали від екстрактивних інститутів Всенародного конгресу Стівенса, спочатку стимулювало їх до приєднання до цього руху, ситуація швидко змінилася й вийшла з-під контролю. «Місія» RUF привела країну до агонії, про що твердять свідчення підлітка з Геоми на півдні Сьєрра-Леоне:

«Вони зібрали декого з нас... Вони вибрали декого з моїх друзів і вбили їх, двох із них. Їхні батьки були вождями, і в них були солдатські черевики та власність у їхніх домах. Їх застрелили, і єдиною причиною цього було звинувачення в наданні притулку солдатам. Вождів також убили як частину уряду. Вони обрали одного, щоб був новим вождем. Вони весь час казали, що хочуть звільнити нас від APC. Після цього вони вже не вибирали, кого вбивати, а просто стріляли в людей».

У перший рік після вторгнення будь-які інтелектуальні основи, що були у RUF, повністю розчинилися. Санко вбивав тих, хто критикував нарастаючий потік звірств. Спочатку мало хто добровільно приєднувався до RUF. Тож було розпочато примусовий набір, особливо дітей. Насправді всі так робили, разом з армією. Якщо громадянська війна у Сьєрра-Леоне була хрестовим походом за побудову нового суспільства, наприкінці вона стала хрестовим походом дітей. Конфлікт посилювався розправами й масовими порушеннями прав людини, разом із масовими згвалтуваннями та ампутацією рук і очей. Коли RUF окупував більші території, він почав економічну експлуатацію. Найяскравіше це проявилось в районах діамантових копалень, але поширювалося й на інші райони.

RUF був не єдиним, хто здійснював розправи, вбивства й організовував примусову працю. Уряд робив те саме. Крах законності й порядку був настільки сильний, що важко сказати, хто був солдатом, а хто — бунтівником. Військовою дисципліною повністю нехтували. На час завершення цієї війни у 2001 році близько 80 тисяч людей загинуло, а вся країна лежала в руїнах. Дороги, оселі й будинки були повністю зруйновані. Нині, якщо ви

подорожуватимете до Койду — головного району видобування діамантів, ви все ще зустрічатимете ряди спалених будинків зі слідами куль у стінах.

У 1991 році держава у Сьєрра-Леоне повністю занепадала. Згадайте, з чого починав король Шиаам у Бушонгу (див. с. 121-124): він установив екстрактивні інститути для зміцнення своєї влади й відбирав продукцію решти суспільства. Однак навіть екстрактивні інститути з центральними повноваженнями, зосереджені в його руках, були поліпшенням, якщо порівняти із ситуацією без законності й порядку, центрального державного управління чи прав власності, що було характерним для суспільства *леле* на протилежному боці річки Касаї. Брак порядку й центральної влади став фатумом для багатьох африканських націй в останні десятиліття. Частково через те, що процес централізації історично сповільнився в більшій частині тропічної Африки, але й через те, що порочне коло екстрактивних інститутів руйнувало будь-яку чинну державну централізацію, торуючи шлях до занепаду держави.

Сьєрра-Леоне під час кривавого десятиліття громадянської війни з 1991 до 2001 року була типовим випадком занепаду держави. Вона стала іншою країною, пошкодженою екстрактивними інститутами, хоча й особливо порочного та неефективного типу. Країни стають занепадлими державами не через свою географію чи культуру, а через спадщину екстрактивних інститутів, що зосереджують владу й добробут у руках тих, хто править державою, відкриваючи шлях до безладів, суперечок і громадянських воєн. Екстрактивні інститути також прямо стимулюють поступовий занепад держави, нехтуючи докладанням зусиль для розвитку найголовніших публічних послуг, що й трапилося у Сьєрра-Леоне.

Екстрактивні інститути, що експропріюють і заводять у бідність людей, а також блокують економічний розвиток, дуже поширені в Африці, Азії та Південній Америці. Чарльз Тейлор допоміг розпочати громадянську війну в Сьєрра-Леоне, одночасно ініціюючи кривавий конфлікт у Ліберії, що також призвів до занепаду держави. Екстрактивні інститути, що банкрутують аж до громадянської війни, і занепад держав траплялися по всій Африці: наприклад, у Анголі, Кот-д'Івуарі, Демократичній Республіці Конго, Мозамбіку, Республіці Конго, Сомалі, Судані й Уганді. Екстракція торує шлях до конфліктів, мало відмінних від тих сутичок, до яких призвели вкрай екстрактивні інститути в містах-державках *майя* майже тисячу років тому. Конфлікт прискорює занепад держави. Отже, ще однією причиною того, чому нації занепадають сьогодні, є деградація їхніх держав. А це, зі свого боку, є наслідком десятиліть правління на основі екстрактивних економічних і політичних інститутів.

Хто є державою?

Випадки Зімбабве, Сомалі й Сьєрра-Леоне хоча й типові для бідних країн Африки та, мабуть, і для деяких країн Азії, однак подібні радше до екстремумів. Ви впевнені, що в Латинській Америці немає занепалих держав? Переконані, що їхні президенти не настільки круті, щоб виграти в лотерею?

У Колумбії Анди поступово з'єднуються на півночі з великою прибережною рівниною, що виходить на Карибське море. Колумбійці називають це місце *tierra caliente* — «гаряча країна», на відміну від регіону Анд, які є *tierra fria* — «холодною країною». Останні 50 років більшість політологів і державних діячів вважали її демократією. Сполучені Штати Америки радо обговорювали потенційну угоду про вільну торгівлю з цієї країною й надавали їй різного виду допомогу, особливо військову. Після короткого періоду правління військового уряду, що завершився у 1958 році, тут регулярно проводяться вибори, навіть попри те, що до 1974 року за домовленістю відбувалася ротація політичної влади й президентства між двома традиційними політичними партіями — Консерваторами і Лібералами. І все ж цей пакт, так званий Національний Фронт, був ратифікований самими колумбійцями на плебісциті, а тому є досить демократичним.

Попри те, що Колумбія має довгу історію демократичних виборів, у ній немає інклюзивних інститутів. Навпаки, її історія наповнена порушеннями громадянських свобод, неправовими розправами, злочинами проти цивільних і громадянською війною. Не таких наслідків ми чекаємо від демократії. Громадянська війна в Колумбії відрізняється від війни у Сьєрра-Леоне, де держава і суспільство зазнали занепаду й запанував хаос. Тим не менше, це була громадянська війна, яка призвела до значно більших катастроф. Військове правління в 1950-х було частково відповідальне за громадянську війну, відому під іспанською назвою *La Violencia* або «Насильство». Відтоді досить широке коло груп повстанців, здебільшого комуністичних революціонерів, приносили нещастя в сільські райони, викрадаючи і вбиваючи людей. Щоб уникнути будь-якого з цих страхітливих варіантів у сільській місцевості Колумбії, ви маєте сплатити *vacuna*, буквально «вакцинацію», тобто ви вакцинуєте себе від убивства чи викрадення, вносячи щомісячну платню певній групі озброєних бандитів.

Не всі озброєні групи в Колумбії належать до комуністів. У 1989 році члени основної комуністичної партизанської групи в Колумбії, *Fuerzas*

Armadas Revolucionarias de Colombia — FARC (Револьюційні збройні сили Колумбії), викрали власника молочної ферми Хесуса Кастаньо, який жив у маленькому містечку Амальфі в «гарячій країні» у північно-східній частині департаменту Антіохія. FARC вимагав викуп у розмірі 7500 доларів, що було невеликою сумою для сільської місцевості в Колумбії. Сім'я Кастаньо збрала ці гроші, заклавши свою ферму, однак все одно знайшла тіло свого батька, прив'язане ланцюгом до дерева. Для трьох синів Кастаньо — Карлоса, Фіделя й Вісенте це було вже занадто. Тож вони зібрали напіввійськову групу *Los Tangueros*, щоб полкувати на членів FARC і мститися. Брати виявилися хорошими організаторами. Невдовзі їхня група розширилась і почала об'єднуватися з іншими подібними напіввійськовими групами, що утворилися з подібних мотивів. Колумбійці в багатьох місцевостях страждали від рук лівих партизан. На противагу їм почали формуватися партизанські групи правої орієнтації. Напіввійськові групи використовувалися землевласниками для захисту від партизан, однак вони брали участь і в контрабанді наркотиків, вимаганні, а також у викраденні й убивствах громадян.

У 1997 році напіввійськові групи під проводом братів Кастаньо змогли утворити національну організацію напіввійськових під назвою *Autodefensas Unidas de Colombia* — AUC (Об'єднані сили самооборони Колумбії). AUC з'явилися в більшості районів країни, особливо в «гарячій країні», у департаментах Кордоба, Сукре, Магдалена й Цезар. На 2001 рік AUC мали у своєму розпорядженні аж 30 тис. озброєних людей і розділилися на різні блоки. У Кордобі напіввійськовий *Bloque Catatumbo* перебував під командуванням Сальваторе Манкузо. Зі зростанням влади AUC ухвалили стратегічне рішення піти в політику. Самооборонці й політики переманювали одне одного. Декілька лідерів AUC організували зустріч із провідними політиками в місті Санта Фе де Раліто в Кордобі. Було прийнято спільний документ, «пакт», що закликав до «відновлення країни». Під цим документом поставили свої підписи лідери AUC «Хорхе 40» (псевдо Родріго Товара Пупо), Адольфо Паз (позивний Дієго Фернандо «Дон Берна» Мурільйо) і Дієго Весіно (справжнє ім'я Едвар Кобо Теллес) поряд із такими політиками, як національний сенатор Вільям Монтес і Мігель де ла Еспрієлла. На той момент AUC контролювали великі частини території Колумбії. На виборах 2002 року їм було легко забезпечити обрання потрібних людей до Конгресу й Сенату. Наприклад, у муніципалітеті Сан Онофре в Сукре вибори організував лідер самооборони Кадена («Ланцюг»). Один зі свідків описував, що було далі:

«Вантажівки, надіслані Каденою, проїхали по околицях, *corregimientos*³¹ і селах Сан Онофре, підбираючи людей. Як казали жителі... для виборів 2002 року сотні селян були зведені в *corregimiento* План Парехо, щоб вони могли побачити в обличчя тих кандидатів, за яких голосуватимуть на парламентських виборах: Хайро Мерлано в Сенат і Муріеля Беніто Реболло в Конгрес.

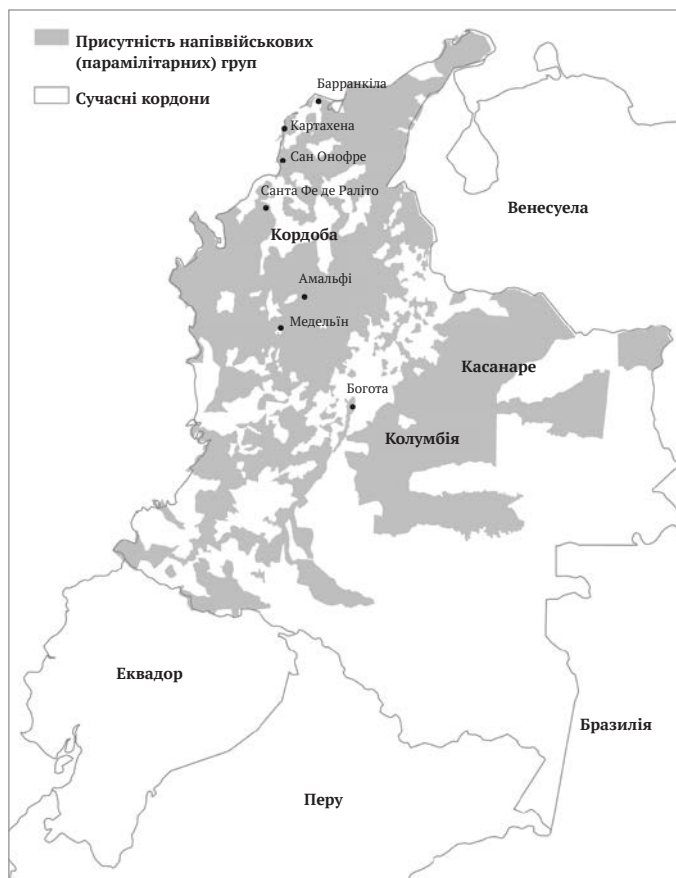
Кадена поклав у мішечок папірці з іменами членів муніципальної ради, витягнув два імені й сказав, що він уб'є їх і інших людей, вибраних випадковим способом, якщо Муріель не виграє».

Схоже, погроза подіяла: кожен кандидат отримав загалом 40 тис. голосів у Сукре. Тому не дивно, що мер Сан Онофре підписав пакт у Санта Фе де Раліто. Принаймні третина конгресменів і сенаторів завдячувала своїм обранням на виборах 2002 року підтримці самооборонців. На карті 20 (див. с. 333), де позначено території Колумбії під контролем самооборони, видно, наскільки широким було їх панування. Сам Сальваторе Манкузо розповів у своєму інтерв'ю про це так:

«35% Конгресу обрано в районах, де були загони груп самооборони. У цих районах ми збирали податки, здійснювали правосуддя, мали територіальний і військовий контроль над усім регіоном. Усі люди, котрі хотіли йти в політику, мали йти до наших політичних представників і домовлятися з ними».

Не складно уявити собі вплив такого рівня парамілітарного контролю політики й суспільства над економічними інститутами та державною політикою. Експансія AUC не була мирною справою. Ця група не лише воювала проти FARC, а й убивала невинних цивільних, тероризувала і виганяла з домівок сотні тисяч людей. Згідно з відомостями Internal Displacement Monitoring Centre (Моніторингового центру з внутрішніх переміщень — IDMC) Норвезької Ради у справах біженців, на початку 2010 року близько 10% населення Колумбії, майже 4,5 млн жителів, були внутрішніми переселенцями. Самооборонці також, за словами Манкузо, перебрали на себе уряд і всі його функції. Однак податки, які вони збирали, були просто експропрійовані в їхні кишені. Надзвичайний пакт між лідером самооборони Мартіном Лланосом (справжнє ім'я Гектор Герман Бутраго) і мерами муніципалітетів

³¹ Адміністративна одиниця в Колумбії, район у сільській місцевості. — Прим. перекл.

Карта 20. Присутність напіввійськових (парамілітарних) груп у Колумбії, 1997–2005 роки

Таурамена, Агазул, Мані, Вілануева, Монтерей і Сабаналарга в департаменті Касанаре на сході Колумбії містить такі правила, яких повинні дотримуватися мери за наказом «Напіввійськових селян Касанаре»:

9. Віддавати 50% муніципального бюджету в розпорядження напіввійськових селян Касанаре.
10. 10% усіх і кожного договору муніципалітету [має бути віддано Напіввійськовим селянам Касанаре].

11. Обов'язкова допомога в організації всіх мітингів, скликаних напіввійськовими селянами Касанаре.
12. Залучення напіввійськових селян Касанаре у кожний інфраструктурний проект.
13. Членство в новій політичній партії, створеній напіввійськовими селянами Касанаре.
14. Здійснення своїх управлінських програм.

Касанаре — необхідний департамент. Навпаки, він має найвищий рівень доходів на душу населення серед усіх департаментів Колумбії, оскільки тут є запаси нафти — того виду ресурсів, що найбільше приваблює самооборонців. Фактично посилюючи владу, самооборонці стали інтенсивніше відбирати власність. Сам Манкузо, на загальну думку, накопичив міської і сільської власності на суму 25 млн доларів. За оцінками, самооборонці експропріювали аж 10% усієї сільськогосподарської землі Колумбії.

Колумбія не вважається занепадою державою. Однак це держава з недостатньою централізацією й далекими від повноти повноваженнями щодо всієї своєї території. Хоча держава здатна надавати послуги з підтримання громадського порядку й управління у великих містах, таких як Богота й Барранкілья, є величезні регіони країни, де вона надає дуже мало державних послуг і фактично не підтримує законність і порядок. Замість неї політику й ресурси контролюють альтернативні групи й люди, такі як Манкузо. У деяких районах країни економічні інститути функціонують досить добре. Вони мають високий рівень людського потенціалу й підприємництва. В інших районах інститути високоекстрактивні й не здатні забезпечувати бодай найменший рівень державної влади.

Можливо, важко зрозуміти, як ситуація, подібна до цієї, могла існувати десятиліттями, навіть століттями. Однак фактично ця ситуація є цілком внутрішньо логічною як окремий тип порочного кола. Насильство і брак такого типу інститутів централізованої держави вступають у симбіотичну взаємодію з політиками, відповідальними за різні аспекти функціонування суспільства. Цей симбіотичний взаємозв'язок виникає через те, що національні політики використовують беззаконня в периферійних районах країни, тоді як парамілітарні групи національний уряд залишив діяти на їхній власний розсуд.

Така картина стала особливо яскравою у 2000-х роках. У 2002 році президентські вибори виграв Альваро Урібе. Він мав дещо спільне з братами Кастаньо — його батька вбив FARC. Урібе вів свою кампанію, зрікаючись намаганням попередньої адміністрації укласти мир з FARC. У 2002 році

кількість голосів за нього була на 3% вища в регіонах, де панували самооборонці, аніж в інших. У 2006 році, коли Урібе переобрали, частка в цих регіонах його голосів була вже на 11% вища. Якщо Манкузо і його партнери могли постачати голоси для обрання в Сенат і Конгрес, вони могли робити те саме і на президентських виборах, особливо якщо президент чітко слідував їхньому світогляду і був поблажливим до них. Як заявив у вересні 2005 року Хайро Ангаріта, заступник Сальваторе Манкузо й колишній лідер блоків AUC в Сіну й Сан Хорхе, він був гордий працювати на «переобрання найкращого президента, якого ми коли-небудь мали».

Будучи обраними, парамілітарні сенатори й конгресмени голосували за те, чого хотів Урібе, зокрема змінюючи конституцію таким чином, щоб він міг бути переобраний у 2006 році, чого не можна було зробити, коли він уперше обирався у 2002 році. У відповідь президент Урібе видав дуже поблажливий закон, що дозволяв парамілітарним групам демобілізуватися. Демобілізація означала не кінець парамілітаризму, а просто його інституціалізацію на значних територіях Колумбії, де ці групи захопили владу, яку їм дозволили утримувати.

У Колумбії багато аспектів економічних і політичних інститутів стали з часом більш інклюзивними. Однак окремі елементи екстрактивності залишаються й досі. Беззаконня і недотримання прав власності притаманні великим частинам країни. Це є наслідком браку контролю національної держави в багатьох регіонах країни й особливою формою браку централізації держави в Колумбії. Однак цей стан справ не є невідворотним. Він є наслідком динаміки, що відображає порочне коло: політичні інститути Колумбії не створюють для політиків стимулів забезпечувати державну службу, законність і порядок на значній території країни, не обмежують себе достатньою мірою від здійснення явних чи прихованих контактів із парамілітарними групами й убивцями.

Ель Корраліто

Наприкінці 2001 року Аргентину охопила економічна криза. Упродовж трьох років доходи впали, безробіття зросло, країна накопичила величезний зовнішній борг. Державні політики, що призвели до такої ситуації, були ухвалені після 1989 року урядом Карлоса Менема для зупинення гіперінфляції та стабілізації економіки. І певний час вони були успішними.

У 1991 році Менем прив'язав аргентинське песо до американського долара. За законом одне песо дорівнювало одному долару. Курс обміну

не мав змінюватися. Кінець історії. Ну, майже. Щоб переконати людей, що уряд справді збирається дотримуватися закону, їх умовляли відкривати банківські рахунки в доларах США. Долари можна було використувати в магазинах столиці Буенос-Айреса й знімати в банкоматах по всьому місту. Ця політика могла допомогти стабілізувати економіку, однак у неї був один недолік. Вона робила аргентинський експорт дуже дорогим, а іноземний імпорт — дуже дешевим. Експорт затухав, а імпорт наростав. Єдиним способом платити за нього стали позики. Це була ситуація, що не підтримувала саму себе. Що більше людей починали турбуватися про стабільність песо, то більше їх вкладало свої заощадження в доларові банківські рахунки. Урешті-решт, якби уряд порушив закон і девальгував песо, їхні рахунки в доларах були б у безпеці, правильно? Люди мали рацію, непокоячись про песо. Однак вони були надто оптимістичні щодо своїх доларів.

Уряд заморозив усі банківські рахунки 1 грудня 2001 року. Спочатку на 90 днів. Можна було знімати лише невеликі суми готівки на тиждень. Спочатку це було 250 песо, що все ще дорівнювали 250 доларам, потім 300 песо. Однак їх можна було знімати з рахунків лише в песо. Нікому не дозволялося знімати гроші з їхніх доларових рахунків без згоди конвертувати долари в песо. Однак ніхто не хотів цього робити. Аргентинці обізвали цю ситуацію «ель корраліто», тобто «маленький кораль»:³² вкладників заганяли в кораль, мов корів у стійло, без можливості виходу. У січні нарешті була оголошена девальвація. Замість співвідношення один песо за один долар курс невдовзі став чотири песо за долар. Це мало би стати доказом передбачливості тих, хто вважав, що потрібно вкладатися в долари. Але вони помилилися: уряд примусово конвертував усі доларові банківські рахунки в песо, однак за старим курсом обміну один до одного. Той, хто мав 1000 доларів США зошаджень, раптом виявив, що в нього є лише 250 доларів. Уряд експропріював три чверті заощаджень громадян.

На думку економістів, Аргентина — приголомшлива країна. Щоб показати, наскільки важко зрозуміти Аргентину, Нобелівський лауреат Саймон Кузнець якось вдало зазначив, що є чотири види країн: розвинені, недорозвинені, Японія і Аргентина. Кузнець думав так тому, що в часи Першої світової війни Аргентина була однією з найбагатших країн у світі. Потім почався постійний спад відносно інших багатих країн у Західній Європі й Північній Америці, який у 1970–1980-ті роки перетворився

³² Кораль — загін для худоби. — Прим. перекл.

на спад абсолютний. На перший погляд, економічні показники Аргентини збивають із пантелику. Однак причини цього стають зрозумілішими, якщо подивитися на них крізь призму інклюзивних та екстрактивних інститутів.

Правда в тому, що до 1914 року Аргентина переживала 50 років економічного зростання. Однак це був класичний випадок розвитку при екстрактивних інститутах. Потім Аргентиною правила вузька еліта, яка суттєво інвестувала в економіку сільськогосподарського експорту. Економіка розвивалася за рахунок експорту яловичини, шкіри й зерна в розпал цінового буму на ці товари. Як і всі подібні випадки розвитку при екстрактивних інститутах, вони не передбачали творчої деструкції та інновацій. І розвиток не був стійкий. За часів Першої світової війни наростаюча політична нестабільність і збройні заколоти підштовхнули аргентинську еліту до розширення політичної системи. Утім це мало за наслідок мобілізацію тих сил, які вона не могла контролювати. У 1930 році стався перший військовий переворот. Відтоді й до 1983 року Аргентина коливалася назад-вперед між диктатурою й демократією та різними екстрактивними інститутами. При військовому правлінні мали місце масові репресії, що досягли піку в 1970-х, коли принаймні дев'ять тисяч осіб, а можливо, і більше, було незаконно страчено. Сотні тисяч були ув'язнені й піддавалися тортурам.

Під час періодів цивільного правління відбувалися вибори — певний тип демократії. Однак політична система була далека від інклюзивності. З появою Перона у 1940 році в демократичній Аргентині почала домінувати створена ним політична партія *Partido Justicialista*, яку зазвичай називали Партією пероністів. Пероністи вигравали вибори завдяки величезній політичній машині, що успішно купувала голоси, роздавала покровительство й занурювалася в корупцію, включаючи урядові договори й посади в обмін на політичну підтримку. Начебто це була демократія, але не плюралістична. Влада була повністю зосереджена в руках Партії пероністів, для якої майже не існувало обмежень у діяльності, принаймні в той період, коли військові утримувалися від усунення її від влади. Як ми вже бачили (див. с. 289–291), якщо Верховний суд піддавав сумніву державну політику, то гірше було для Верховного суду.

У 1940-х Перон використав робітничий рух як політичну основу. Коли він послаблювався через військові репресії у 1970–1980-х роках, його партія просто переключалася на купівлю голосів у інших партій. Економічна державна політика й інститути призначалися для збільшення доходів тих, хто їх підтримував, а не для створення рівноправної конкуренції.

Президент Менем зіткнувся з обмеженням терміну перебування на посаді, що заважало його переобранню в 1990-х роках. По суті він просто переписав Конституцію й забув про обмеження терміну. Як засвідчує ель корраліто, навіть коли Аргентина має вибори і всенародно обраний уряд, цей уряд цілком здатний знехтувати правом власності й безкарно експропріювати майно громадян. Мало що стримувало аргентинського президента й політичну еліту, а плюралізму не було взагалі.

Що дивувало Кузнеця, а безсумнівно й інших, хто відвідував Буенос-Айрес, то це те, що місто дуже відрізнялося від Ліма у Гватемалі чи навіть Мехіко. Ви не побачите корінних жителів або нащадків колишніх рабів. Здебільшого ви споглядатимете прекрасну архітектуру й будинки, зведені в період Бель Епок³³, у часи розвитку при екстрактивних інститутах. Однак у Буенос-Айресі ви помітите лише частину Аргентини. Менем, наприклад, походив не з Буенос-Айреса. Він народився в Аніллако, у провінції Ла Роха, у горах далеко на північний захід від Буенос-Айреса. Він був губернатором тієї провінції упродовж трьох каденцій. Під час захоплення іспанцями Америки ця територія Аргентини була віддаленою частиною Імперії *інків* із високою густотою корінного населення (див. карту 1, с. 21). Іспанці створили тут *encomiendas* і високоекстрактивну економіку, засновану на вирощуванні продуктів і виведенні мулів для шахт у Потосі на півночі. Фактично Ла Роха була значно більше схожа на область Потосі в Перу й Болівії, ніж на Буенос-Айрес. У XIX столітті Ла Роха дала знаменитого полководця Факундо Квірога, який правив цією територією без законів і повів свою армію на Буенос-Айрес.

Історія про розвиток аргентинських політичних інститутів — це історія про те, як внутрішні провінції, подібні до Ла Роха, домовлялися з Буенос-Айресом. Ці угоди стосувалися перемир'я: полководці з Ла Роха погоджувалися залишити Буенос-Айрес у спокої, аби він приносив їм гроші. У відповідь еліти Буенос-Айреса припиняли реформи інститутів «внутрішніх районів». Тому Аргентина на перший погляд подібна до світу, віддаленого від Перу чи Болівії. Однак ця відмінність зменшується, коли ви залишаєте елегантні бульвари Буенос-Айреса. Преференції й політика щодо внутрішніх районів, вмонтовані в систему аргентинських інститутів, і є причиною того, що ця країна пройшла інституційний шлях, дуже схожий до інших екстрактивних латиноамериканських країн.

Те, що вибори не принесли інклюзивних політичних і економічних інститутів, є типовим для Латинської Америки. У Колумбії парамілітарні

³³ Епоха перед Першою світовою війною. — Прим. перекл.

групи можуть на третину визначати результати національних виборів. У сучасній Венесуелі, як і в Аргентині, демократично обраний уряд під керівництвом Уго Чавеса нападає на своїх опонентів, викидає їх із посад у державному управлінні, закриває газети, чиї редактори йому не подобаються, а також експропріює власність. В усьому, що він робить, Чавес значно могутніший і менш обмежений, ніж був сер Роберт Волпоул у Британії в 1720-х, коли не зміг засудити Джона Гантріджа відповідно до «Чорного» закону (див. с. 265-270). У сучасній Венесуелі чи Аргентині Гантрідж мав би значно більші проблеми.

Хоча демократія, що виникає в Латинській Америці, у принципі діаметрально протилежна правлінню еліт, а в риториці й діях намагається забрати й перерозподілити права і можливості принаймні в окремих сегментів еліти, корінням вона сягає екстрактивних режимів у двох аспектах. По-перше, несправедливість, що століттями тримається при екстрактивних режимах, примушує виборців у нових зароджуваних демократіях голосувати за політиків з екстремальними програмами. Це відбувається не через те, що наївні аргентинці думають, ніби Хуан Перон чи недавні пероністські політики на кшталт Менема або Кірхнера безкорисливі й прагнуть задовольняти їхні інтереси, або що венесуельці вбачають у Чавесі свій порятунок. Навпаки, багато аргентинців і венесуельців визнають, що всі інші політики й партії дуже довго не давали їм права голосу, не надавали найголовніших управлінських послуг, таких як дороги й освіта, і не захищали їх від експлуатації місцевими елітами. Тому багато венесуельців нині підтримують політику Чавеса навіть попри корупцію та збитки, так само як і багато аргентинців підтримували політику Перона у 1940-х і 1970-х роках. По-друге, саме екстрактивні інститути, що лежать в основі політичної системи й роблять політичну діяльність такою привабливою, якнайкраще відповідають характеру сильних особистостей на зразок Перона й Чавеса, а не ефективна партійна система, що продукує соціально бажані альтернативи. Перон, Чавес і десятки інших сильних особистостей у Латинській Америці є ще одним проявом залізного закону олігархії. Як підказує сама назва, корені цього залізного закону — в контрольованих елітою режимах.

Новий абсолютизм

У листопаді 2009 року уряд Північної Кореї впровадив те, що економісти називають грошовою реформою. Сильні сплески інфляції часто є приводом для таких реформ. У Франції в січні 1960 року грошова реформа

ввела новий франк, що дорівнював 100 дореформеним франкам. Старі франки залишалися в обігу. Люди навіть називали ціни в них, поки не відбувся поступовий перехід до нових грошей. Урешті-решт старий франк офіційно виведено з обігу в січні 2002 року, коли Франція ввела євро. Північнокорейська грошова реформа зовні мала подібний вигляд. Як і у Франції 1960 року, уряд Північної Кореї вирішив прибрати з грошової одиниці два нулі. Одна сотня вон, валюти Північної Кореї, дорівнювала одному новому вону. Людям дозволили поміняти стару валюту на щойно надруковані нові вони. Однак це потрібно було зробити за один тиждень, а не за 42 роки, як у випадку Франції. Відтак виникла пастка: уряд проголосив, що ніхто не має права обміняти більш ніж 100 тис. вон, хоча пізніше послабив цю вимогу до 500 тисяч. Сто тисяч вон еквівалентні орієнтовно 40 долларам США за курсом обміну чорного ринку. Одним ударом уряд вимив величезну частку приватних коштів північнокорейських громадян. Ми не знаємо, скільки точно, але схоже, що більше, ніж аргентинський уряд експропріював у 2002 році.

Правління Північної Кореї — це комуністична диктатура, що виступає проти приватної власності й ринку. Однак важко контролювати чорний ринок, а він здійснює оборудки готівкою. Звичайно, тут крутиться й іноземна валюта, особливо китайська, але в багатьох випадках використовується вон. Грошова реформа була призначена для покарання тих, хто використовує ці ринки, а ще точніше, для запобігання їх надмірному збагаченню чи зростанню впливовості, достатньому для того, щоб загрожувати режиму. Утримання в бідності більш безпечне. Однак чорний ринок — це ще не вся історія. Люди в Північній Кореї тримають свої заощадження у вонах. Адже в Кореї є лише кілька банків, і всі вони перебувають у державній власності. Фактично уряд використав грошову реформу для експропріації значної частини заощаджень населення.

Хоча уряд заявляє, що ринки — це погано, північнокорейській еліті подобається те, що ринки можуть їм дати. Їхній лідер Кім Чен Ір мав дивовижний семиповерховий палац, обладнаний баром, караоке й міні-кінотеатром. На першому поверсі розташований величезний плавальний басейн із машиною, що створює хвилі, де Кім любив кататися на серфінговій дошці з маленьким моторчиком. Коли у 2006 році Сполучені Штати Америки наклали санкції на Північну Корею, вони знали, як насправді вдарити по режиму, щоб було боляче. Вони визнали незаконним експорт до Північної Кореї понад 60 найменувань предметів розкоші, серед яких яхти, водні скутери, автомобілі для

перегонів, мотоцикли, DVD-плеєри й телевізори з екраном понад 29 дюймів. Більше не мало бути шовкових шарфів, дизайнерських авто-ручок, хутра чи шкіряних сумок. Це були саме ті товари, які збирали Кім і еліта Комуністичної партії. Один дослідник скористався інформацією щодо продажів французької компанії *Hennessy*, щоб оцінити річний бюджет Кіма на коньяк до санкцій, і отримав цифру аж у 800 тис. доларів США на рік.

Природу бідності багатьох регіонів світу неможливо пояснити, не пояснюючи природи нового абсолютизму XX століття — комунізму. Маркс вбачав у ньому систему, здатну привести до процвітання за більш гуманних умов і без нерівності. Ленін і його Комуністична партія надихнулись ідеями Маркса. Однак практика не могла бути більш відмінна від теорії. Революція більшовиків 1917 року стала кривавою справою, і в ній не було місця гуманізму. Рівність не була членом рівняння взагалі, оскільки перше, що зробив Ленін і його оточення, — створив нову еліту більшовицької партії із собою на чолі. На своєму шляху вони вичищали і вбивали не лише некомуністичні елементи, а й інших комуністів, які могли загрожувати їхній владі. Однак справжні трагедії були ще попереду: спочатку Громадянська війна, а потім Сталінська колективізація і його надто часті чистки, які, можливо, вбили щонайменше 40 млн людей. Російський комунізм був брутальний, репресивний і кривавий, однак не унікальний. Економічні наслідки й людські страждання були досить типовими для діяльності комуністичних режимів багатьох країн, наприклад, Камбоджі в 1970-х під час правління червоних кхмерів, у Китаї й у Північній Кореї. У всіх випадках комунізм приносив порочну диктатуру й широке нехтування правами людини. Окрім людських страждань і кривавої бійні, комуністичний режим встановлював різні типи екстрактивних інститутів. Економічні інститути, з ринками чи без них, призначалися для відбирання ресурсів у людей, а цілковите заперечення права власності часто призводило до бідності замість процвітання. У випадку Радянського Союзу, як ми бачили в розділі 5, комуністична система спочатку генерувала швидке зростання, але потім почала затинатися й привела до стагнації. Ще більш руйнівні наслідки були в Китаї за часів Мао, у Камбоджі за червоних кхмерів і в Північній Кореї, де комуністичні економічні інститути призвели до економічного колапсу й голоду.

Комуністичні економічні інститути, зі свого боку, підтримувалися екстрактивними політичними інститутами, що зосереджували всю владу в руках комуністичних партій і не мали жодних обмежень у здійсненні цієї влади. Хоча за формою це були інші екстрактивні інститути, на

засоби для існування людей вони вплинули подібно екстрактивним інститутам Зімбабве і Сьєрра-Леоне.

Король бавовни

Бавовна становить близько 45% експорту Узбекистану, що робить її найважливішою культурою за всі часи після отримання країною незалежності в результаті розпаду Радянського Союзу в 1991 році. При радянському комунізмі все сільське господарство перебувало під контролем 2048 ферм державної власності. Усе це розпалося. Після 1991 року землю було перерозподілено. Однак це не означало, що фермери могли діяти незалежно. Бавовна була надто важливим продуктом для нового уряду першого і досі єдиного президента Узбекистану Іслама Карімова. Навпаки, було введено регуляторні механізми, що визначали, які фермери можуть вирощувати бавовну й за якою ціною повинні продавати свою продукцію. Бавовна була цінним експортом, а фермерам платили маленьку частину світових ринкових цін за їхню продукцію, тоді як уряд забирав решту. Фермери не могли вирощувати бавовну з тими коштами, які за неї платили, тому уряд примушував їх. Тепер кожен фермер мусив відводити 35% своєї землі під бавовну. Це викликало масу проблем, однією з яких були складнощі з механізацією. На час отримання незалежності близько 40% врожаю збирали комбайнами. Після 1991 року фермери більше не хотіли купувати комбайни чи утримувати їх, що не дивно з огляду на стимули, які створив режим Карімова. Визнаючи існування проблеми, Карімов запропонував найдешевше рішення, дешевше, ніж збиральні комбайни, — школярів.

Бавовняні кульки починають лускати й стають готові до збирання на початку вересня, майже в той самий час, коли діти повертаються до школи. Карімов віддав наказ місцевим губернаторам роздати квоти на збирання бавовни для кожної школи. На початку вересня школи порожніли на 2,7 мільйона дітей (відомості 2006 року). Учителі замість викладання стали вербувальниками робочої сили. Гюльназ, мати двох таких дітей, пояснила, що відбувалося:

«На початку кожного навчального року, десь у перших числах вересня уроки в школах скасовуються. Замість них дітей посилають на збір бавовни. Ніхто не питає батьків про згоду. У них немає вихідних [протягом сезону збирання]. Якщо дитина з певних причин залишається вдома, її вчитель чи куратор класу приходить і звинувачує батьків. Вони встановлюють

щоденний план на кожну дитину — від 20 до 60 кг залежно від віку дитини. Якщо дитина не в змозі виконати план, наступного ранку її шмагають перед усім класом».

Збирання врожаю триває два місяці. Сільським дітям щастить, бо вони працюють на фермі неподалік своєї домівки і можуть дійти пішки чи доїхати до роботи на автобусі. Діти, які живуть далі, або міські школярі мусять спати під навісом чи в сараях разом із машинами й тваринами. Туалетів і кухонь немає. Діти мусять самі приносити собі їжу для обіду.

Головну вигоду від усієї цієї примусової робочої сили мають політичні еліти під проводом президента Карімова, де-факто короля всієї узбецької бавовни. Школярам нібито платять за їхню роботу, але нібито. У 2006 році, коли світова ціна на бавовну була близько 1,40 долара США за кілограм, школярам платили по 3 центи за денну норму від 20 до 60 кг. Близько 75% усього врожаю бавовни нині збирають діти. Навесні школи закриваються для обов'язкового боронування, прополювання й висаджування розсади.

Як могло до такого дійти? Узбекистан, як і інші радянські соціалістичні республіки, мав би отримати незалежність після розпаду Радянського Союзу та розвивати ринкову економіку й демократію. Однак, як і в багатьох інших радянських республіках, цього не сталося. Президент Карімов починав свою політичну кар'єру в Комуністичній партії Радянського Союзу, досягши посади першого секретаря Узбекистану в час протестів у 1989 році. Саме тоді, коли впала Берлінська стіна, він перетворився на націоналіста. З вирішальною підтримкою служб безпеки у грудні 1991 року Карімов виграв перші за всі часи президентські вибори в Узбекистані. Отримавши владу, він усунув незалежних політичних опонентів. Нині опоненти у в'язницях або в еміграції. В Узбекистані немає незалежних ЗМІ, не дозволяються жодні неурядові організації. Апогей посилення репресій настав у 2005 році, коли поліція в Андіжані вбила близько 750, а може, і більше демонстрантів.

Використовуючи правоохорнні органи й повний контроль над медіа, Карімов спочатку подовжив свій президентський термін на п'ять років, використавши для цього референдум, а потім виграв перевибори на новий семирічний термін у 2000 році з 91,2% голосів. Його головний опонент заявив, що голосував за Карімова! На своїх чергових перевиборах у 2007 році він, широко визнаний шахрай, отримав 88% голосів. Вибори в Узбекистані схожі на ті, які організовував Йосип Сталін під час розквіту Радянського Союзу. Його вибори у 1937 році яскраво описав

кореспондент *New York Times* Гарольд Денні, відтворивши переклад газети «Правда», органа Комуністичної партії, що мав передати напругу й піднесення радянських виборів:

«Настала північ. 12 грудня, день перших загальних, рівних і прямих виборів у Верховний Совет добіг кінця. От-от мають бути оголошені результати голосування.

Комісія залишається сама в кімнаті. Тиша, лише лампи яскраво сяють. В атмосфері загальної уваги й напруженого очікування голова здійснює всі необхідні формальності, перш ніж почати підраховувати бюлетені, перевіряючи, скільки було виборців і скільки з них проголосували — і результат 100%. 100%! Які вибори, у якій країні, за якого кандидата давали 100% відповідь?

Тепер починається головне. З хвилюванням голова перевіряє печатки на урнах. Потім їх перевіряють члени комісії. Печатки не пошкоджені й зрізаються. Урни відкриваються.

Тиша. Всі уважні й зосереджені — спостерігачі й виконавці виборів.

Тепер час відкрити конверти. Троє членів комісії беруть ножиці. Голова підводиться. Відповідальні за підрахунок голосів готують свої зошити. Перший конверт відкритий. Усі погляди спрямовані на Голову комісії. Той виймає два аркуші паперу — білий [за кандидата до Ради Союзу] і блакитний [за кандидата до Ради Національностей] — і голосно й чітко читає: «Товариш Сталін».

Вмить урочистість розбивається. Кожен у кімнаті підстрибує і радо, бурхливо аплодує першому бюлетеню перших загальних таємних виборів за Сталінською Конституцією — бюлетеню з ім'ям творця Конституції».

Цей настрій передав і хвилювання, що оточувало перевибори Карімова. Він виявився старанним учнем Сталіна, коли йдеться про репресії та політичний контроль, а також про організацію виборів, що конкурують зі Сталіним у їх сюрреалізмі.

При Карімові Узбекистан є країною з дуже екстрактивними політичними й економічними інститутами. І ця країна бідна. Близько третини всього населення живе в бідності, а середній річний дохід становить близько 1000 доларів США. Не всі показники розвитку такі погані. Згідно з відомостями Світового Банку, відвідування школи стовідсотково... ну, мабуть, за винятком сезону збирання бавовни. Письменність також дуже висока, хоча крім контролю за всіма засобами масової інформації, режим також забороняє книги й цензурує Інтернет.

Хоча більшості людей за збирання бавовни платять по кілька центів на день, сім'ї Карімова й колишніх комуністичних кадрів, котрі перетворилися після 1989 року на нову економічну й політичну еліту Узбекистану, неймовірно багаті.

Сімейними економічними інтересами опікується дочка Карімова Гюльнара, яка, як очікується, стане наступником батька на посаді президента. У настільки непрозорій і сповненій секретів країні ніхто не знає точно, що контролює Карімов чи скільки грошей він заробляє. Однак досвід американської компанії *Interspan* засвідчує те, що характерно для економіки Узбекистану в останні два десятиліття. Бавовна — не єдина сільськогосподарська культура: окремі території країни ідеальні для вирощування чаю, тож *Interspan* вирішив інвестувати в це. До 2005 року ця компанія захопила 30% місцевого ринку, однак потім почалися труднощі: Гюльнара вирішила, що чайна промисловість в економічному плані перспективна. Згодом почалися арешти, побиття й тортури місцевого персоналу *Interspan*. Функціонування компанії стало неможливим. У серпні 2006 року компанія пішла звідти. Її активи захопила сім'я Карімова, швидко посилюючи свій чайний інтерес, що на той час становив 67% ринку. Кожні два роки частка зростала на 2%.

Узбекистан у багатьох аспектах подібний до тіні минулого, забутих часів. Це країна, що в'яне під абсолютизмом однієї сім'ї й прибічників навколо неї, а економіка базується на примусовій робочій силі, фактично робочій силі дітей. Однак — ні. Вона є частиною сучасної мозаїки суспільств, що занепадають під екстрактивними інститутами. На жаль, вона має багато спільного з іншими колишніми радянськими соціалістичними республіками — від Вірменії й Азербайджану до Киргизстану, Таджикистану і Туркменістану. Узбекистан нагадує нам, що навіть у XXI столітті екстрактивні економічні й політичні інститути можуть набувати безсоромної, по-звірячому екстрактивної форми.

Тримаючи ігрове поле під нахилом

Дев'яності роки XX століття були в Єгипті періодом реформ. Із часів військового перевороту, що повалив монархію, Єгипет діяв як квазісоціалістична країна, у якій уряд відігравав центральну роль в економіці. У багатьох секторах економіки домінували державні підприємства. З роками соціалістична риторика стихла. Почав розвиватися приватний сектор. Однак це був не інклюзивний ринок, а ринок, контрольований державою

і жменькою бізнесменів, пов'язаних із National Democratic Party (Національною демократичною партією — NDP), політичною партією, яку заснував президент Анвар Садат у 1978 році. Бізнесмени почали дедалі більше й більше залучатися до партії. При правлінні Хосні Мубарака ця партія ставала все більше й більше пов'язаною з ними. Мубарак, який став президентом після вбивства Анвара Садата у 1981 році, правив разом із NDP доки в лютому 2011 року його не вигнали з влади народні протести й військові, про що ми говорили в Передмові (с. 9). Основні бізнесмени були призначені на головні посади в уряді в тих галузях, що були пов'язані з їхніми діловими інтересами. Рашид Мохамед Рашид, колишній президент Unilever AMET (Африка, Близький Схід і Туреччина), став міністром зовнішньої торгівлі та промисловості. Мохамед Зохір Вахід Гарана, власник і директор туристичної компанії *Garana Travel Company*, однієї з найбільших у Єгипті, став міністром туризму. Амін Ахмед Мохамед Осман Абаза, засновник *Nile Coton Trade Company* (Нільської торговельної бавовняної компанії), найбільшої компанії в Єгипті, що експортувала бавовну, став міністром сільського господарства.

У багатьох секторах економіки бізнесмени переконали уряд ввести державні законодавчі обмеження на вихід на ринок нових агентів. До цих секторів належали ЗМІ, залізо і сталь, автомобільна промисловість, алкогольні напої та цемент. Усі сектори були дуже концентровані з високими бар'єрами для новачків і захистом політично пов'язаних бізнесменів і фірм. Крупні бізнесмени, такі як Ахмед Езз (залізо і сталь), сім'я Савіріс (мультимедіа, напої й телекомунікації) та Мохамед Носсір (напої й телекомунікації) отримали від держави не лише захист, а й урядові договори та великі банківські позики без необхідного додаткового забезпечення. Ахмед Езз одночасно був і керівником *Ezz Steel*, найбільшої в країні сталеливарної компанії, що виробляла 70% усієї сталі Єгипту, і високим менеджером у NDP, головою Бюджетного і планового комітету народної асамблеї, а також тісно пов'язаний із Гамалем Мубараком, одним із синів президента Мубарака.

Економічні реформи 1990-х років, стимульовані міжнародними фінансовими інститутами й економістами, були спрямовані на досягнення вільнішого ринку і зниження ролі держави в економіці. Головним напрямом таких реформ всюди є приватизація державних активів. Мексиканська приватизація (див. с. 39-41) замість того, щоб посилити конкуренцію, просто перетворила державні монополії на приватні у процесі збагачення політично пов'язаних бізнесменів, таких як Карлос Слім. Так само сталося і в Єгипті. Бізнесмени, пов'язані з режимом, спромоглися

глибоко вплинути на впровадження програми приватизації в Єгипті, щоб вона відповідала інтересам багатой бізнес-еліти чи «китів», як на них тут кажуть. У момент початку приватизації в економіці домінували 32 таких «кити».

Одним із них був Ахмед Заят, котрий очолював групу *Luxor Group*. У 1996 році уряд вирішив приватизувати компанію напоїв *Al Ahram beverages*, що була монопольним виробником пива у Єгипті. Пропозиція ціни надійшла від консорціуму *Egyptian Finance Company* (Єгипетської фінансової компанії), очолюваної забудовником нерухомості Фарідом Саадом, разом із першою компанією з венчурним капіталом, створеною в Єгипті у 1995 році. У цей консорціум входили Фуад Султан, колишній міністр туризму, Мохамед Носсір і Мохамед Раджаб, ще один бізнесмен — представник еліти. Група була добре об'єднана всередині, однак із недостатніми зв'язками. Її пропозиція в 400 млн єгипетських фунтів була відхилена як надто низька. Заят мав кращі зв'язки. Він не мав грошей, щоб купити *ABC*, тому прийшов зі схемою, подібною до схеми винахідливого Карлоса Сліма. Акції *ABC* були виставлені на Лондонській фондовій біржі. *Luxor Group* купила 74,9% всіх акцій за ціною 68,5 єгипетського фунта за акцію. Через три місяці акції розділили на дві частини. *Luxor Group* змогла продати їх по 52,5 єгипетського фунта кожна, отримавши 36% прибутку, з якими Заят зміг профінансувати купівлю *ABC* за 231 млн фунтів наступного місяця. На той час *ABC* мала щорічний прибуток близько 41,3 млн єгипетських фунтів, а також грошові резерви 93 млн єгипетських фунтів. Це була досить вигідна покупка. У 1999 році нещодавно приватизована *ABC* розширила свою монополію з пива на вино, придбавши приватизовану національну винну монополію *Gianaclis*. *Gianaclis* була дуже вигідною компанією, яка здирала тариф у 3000%, що накладався на імпортовані вина, і мала 70% прибуткової маржі на тому, що продавала. У 2002 році ця компанія знову змінила власника, коли Заят продав *ABC* у *Heineken* за 1,3 млрд єгипетських фунтів. 563% прибутку за п'ять років.

Мохамед Носсір не був увесь час на боці лузерів. У 1993 році він купив приватизовану компанію *El Nasr Botling Company*, що мала монополію на розлив і продаж кока-коли в Єгипті. Стосунки Носсіра з тодішнім міністром сектора державного бізнесу Атефом Ебейдом дали йому змогу зробити це придбання в умовах слабкої конкуренції. Через два роки Носсір продав цю компанію за ціну, що майже втричі перевищувала ціну купівлі. Ще одним прикладом були дії наприкінці 1990-х щодо залучення приватного сектора в державну кіноіндустрію. І знову політичні

зв'язки привели до того, що лише двом сім'ям дозволили подавати цінові пропозиції й керувати кінотеатрами. Однією з них була сім'я Савіріса.

Сучасний Єгипет — бідна нація. Не настільки бідна, як більшість країн на південь від нього, у тропічній Африці, однак належить до тих країн, де 40% населення дуже бідні й живуть менш ніж за 2 долари на день. За іронією, як ми бачили вище (див. с. 58), у XIX столітті Єгипет спочатку був місцем успішних спроб інституційних змін і економічної модернізації при Мохамеді Алі, який забезпечив екстрактивний економічний розвиток, поки Єгипет не був фактично анексований Британською імперією. З початку британського колоніального періоду виникла низка екстрактивних інститутів. Це тривало і після військового перевороту в 1954 році. Відбувався певний економічний розвиток та інвестування в освіту, однак більшість населення не мала значних економічних можливостей, тоді як нова еліта мала вигоди від своїх зв'язків з урядом.

Ці екстрактивні економічні інститути знову підтримувались екстрактивними політичними інститутами. Президент Мубарак планував заснувати політичну династію, готуючи свого сина Гамалю собі на заміну. Його план провалився лише через колапс його екстрактивного режиму на початку 2011 року перед лицем заворушень і демонстрацій під час так званої Арабської весни. У ті часи, коли Насер був президентом, існували певні інклюзивні аспекти економічних інститутів. Держава справді відкрила систему освіти й створила певні можливості, яких не було при правлінні короля Фарука. Але це був приклад нестабільного поєднання екстрактивних політичних інститутів із певною інклюзивністю економічних інститутів.

Неминучий наслідок панування Мубарака полягав у тому, що економічні інститути стали ще екстрактивнішими, відображаючи розподіл політичної влади в суспільстві. У певному сенсі Арабська весна була реакцією на це. Так сталося не лише в Єгипті, а й у Тунісі. Розвиток при екстрактивних політичних інститутах, що відбувався в Тунісі упродовж трьох десятиліть, змінився спадом, коли президент Бен Алі і його сім'я посилили пограбування економіки.

Чому нації занепадають

Економічно нації занепадають через екстрактивні інститути. Ці інститути утримують бідні країни в бідності й не дають їм стати на шлях економічного розвитку. Нині це спостерігається в Зімбабве і Сьєрра-Леоне в Африці, Колумбії й Аргентині в Південній Америці, Північній Кореї та

Узбекистані в Азії, а також у Єгипті на Близькому Сході. Між цими країнами існують помітні відмінності. Одні лежать у тропіках, інші — у зонах помірного клімату. Одні були колоніями Британії, інші — Японії, Іспанії й Росії. У них дуже різна історія, мова й культура. Спільними ж є екстрактивні інститути. У всіх цих випадках основою інститутів є еліта, що підлаштовує економічні інститути для свого збагачення і подовження своєї влади за рахунок величезної більшості членів суспільства. Різна історія і соціальна структура в цих країнах ведуть до відмінностей у природі еліт і в деталях екстрактивних інститутів. Однак причина того, чому ці екстрактивні інститути і далі діють, завжди пов'язана з порочним колом. Наслідки цих інститутів у сенсі збідніння їхніх громадян подібні, навіть якщо вирізняються за інтенсивністю.

До еліти входить Роберт Мугабе й ZANU-PF, що розпочали антиколоніальну боротьбу в 1970-х роках. У Північній Кореї це кліка Кім Чен Іра й Комуністичної партії. В Узбекистані — президент Іслам Карімов, його сім'я і близькі друзі родом із радянської ери. Видно, що всі ці групи дуже відрізняються між собою. Ці відмінності разом із різноманітними державними та економічними структурами, якими вони керують, є свідченням того, що екстрактивні інститути можуть набувати дуже різних специфічних форм. Наприклад, оскільки Північна Корея утворена комуністичною революцією, вона обрала за політичну модель однопартійне правління Комуністичної партії. Хоча Мугабе запросив північнокорейських військових до Зімбабве у 1980-х для знищення своїх опонентів у Матабелеленді, модель екстрактивних політичних інститутів Північної Кореї не може бути застосована в Зімбабве. Замість неї, оскільки він прийшов до влади на хвилі антиколоніальної боротьби, Мугабе мусив одягти своє правління в шати виборів навіть попри те, що зміг виробити конституційно затверджену однопартійну систему.

Колумбія, навпаки, мала тривалу історію виборів, що виникли історично як метод розподілу влади між Ліберальною і Консервативною партіями на початку незалежності від іспанців. Вирізняється не лише природа еліт, а й членство в них. В Узбекистані Карімов зміг зберегти залишки радянської держави, що забезпечили йому сильний апарат для придушення і знищення альтернативних еліт. У Колумбії брак повноважень центральної державної влади в окремих частинах країни природним чином привів до значно більш фрагментарних еліт — фактично настільки фрагментарних, що часом вони знищують одна одну. Тим не менш, незважаючи на це розмаїття еліт і політичних інститутів, інститути часто мають змогу закріплювати й відтворювати владу еліт, які їх створили.

Однак іноді боротьба, яка точиться між ними, призводить до занепаду держави, як це сталося в Сьєрра-Леоне.

Так само, як різна історія й структура означають, що ідентичність еліт і деталі екстрактивних політичних інститутів відрізняються між собою, це стосується і екстрактивних економічних інститутів, установлених елітами. У Північній Кореї інструменти екстракції взяті з комуністичного набору: скасування приватної власності, державне управління фермерськими господарствами і промисловістю.

У Єгипті ситуація була цілком подібна в умовах відкрито визнаного соціалістичним мілітаристського режиму полковника Насера після 1952 року. Насер стояв на боці Радянського Союзу в Холодній війні. Він експропріював об'єкти, зведені за рахунок закордонних інвесторів, такі як Суецький канал, що належав британцям, і перевів у державну власність значну частину економіки. Однак ситуація в Єгипті у 1950-х і 1960-х роках дуже відрізнялася від ситуації в Північній Кореї в 1940-х. Північним корейцям було набагато легше створювати більш радикально комуністичну економіку, оскільки вони могли експропріювати колишні японські активи й основуватися на економічній моделі Китайської революції.

На противагу цьому, Єгипетська революція була радше заколотом групи військових офіцерів. Коли Єгипет змінив свою позицію в Холодній війні і став прозахідним, то для єгипетської воєнщини було відносно легко й доцільно перейти від центрального командного управління до капіталізму вузької правлячої касты як методу екстракції. І навіть при цьому кращі порівняно з Північною Кореєю економічні показники Єгипту були наслідком більш обмеженої екстрактивної природи єгипетських інститутів. З одного боку, без такого потужного контролю, який здійснює північно-корейська Комуністична партія, єгипетський режим мусить умиротворяти своє населення таким способом, яким режим Північної Кореї не користується. З другого боку, навіть капіталізм вузького клану створює певні стимули для інвестування, принаймні для тих, хто подобається цьому режиму, чого зовсім немає в Північній Кореї.

Хоча всі ці деталі цікаві й важливі, критичніші уроки криються у загальній картині, яка показує, що в кожному з цих випадків екстрактивні політичні інститути створили екстрактивні економічні інститути, що передають добробут і владу еліті.

Інтенсивність екстракції в цих країнах явно різна і має важливі наслідки для процвітання. В Аргентині, наприклад, Конституція й демократичні вибори не посилюють плюралізму, але діють набагато краще, ніж у Колумбії. Принаймні держава може заявити про свою монополію на

наси́льство. Частково внаслідок цього доходи на душу населення в Аргентині удвічі більші, ніж у Колумбії. Політичні інститути обох країн значно краще обмежують еліти, ніж у Зімбабве і Сьєрра-Леоне, а в результаті Зімбабве і Сьєрра-Леоне значно бідніші, ніж Аргентина й Колумбія.

Порочне коло також означає, що навіть коли екстрактивні інститути призводять до колапсу держави, як у Сьєрра-Леоне і Зімбабве, це не спричиняє остаточного кінця правління цих інститутів. Ми вже побачили, що громадянські війни і революції хоча й можуть виникати під час критичних збігів обставин, та не обов'язково ведуть до інституційних змін. Події у Сьєрра-Леоне після завершення громадянської війни у 2002 році явно ілюструють таку можливість.

У 2007 році в результаті демократичних виборів стара партія Сіякі Стівенса APC повернулася до влади. Хоча Ернест Баї Корума, котрий виграв президентські вибори, не був пов'язаний зі старими урядами APC, однак багато хто з його кабінету був. Двоє синів Стівенса, Бокарі й Дженго, були навіть послами у Сполучених Штатах і Німеччині. У певному сенсі це більш непостійна версія того, що ми спостерігали в Колумбії. Там брак повноважень держави в багатьох частинах країни триває довгий час. Адже в інтересах частини національної політичної еліти дозволяти цьому відбуватися. Однак основні державні інститути також достатньо сильні для того, щоб запобігти перетворенню цього безладу в повний хаос. У Сьєрра-Леоне частково через більш екстрактивну природу економічних інститутів, а частково через історію високоекстрактивних політичних інститутів країни, населення не лише страждало в економічному сенсі, а й опинилося в хиткій ситуації між повним безладом і хоч якимось порядком. Утім, довготривалий ефект однаковий: держави немає, а інститути — екстрактивні.

В усіх цих випадках мала місце довга історія екстрактивних інститутів принаймні з XIX століття. В Колумбії й Аргентині їх корені сягають інститутів іспанського колоніального правління (с. 16-24). Зімбабве і Сьєрра-Леоне отримали їх від британського колоніального режиму, встановленого наприкінці XIX століття. У Сьєрра-Леоне за відсутності білих поселенців правлячі режими широко застосовували доколоніальні екстрактивні структури політичної влади й інтенсифікували їх. Ці структури самі були наслідком порочного кола, що підкреслювало брак політичної централізації й руйнівний вплив работоргівлі. У Зімбабве мало місце значно ширше конструювання нової форми екстрактивних інститутів, бо *British South Africa Company* створила подвійну економіку. Узбекистан зміг відтворити екстрактивні інститути Радянського Союзу

і подібно до Єгипту модифікувати їх у капіталізм вузького клану. Самі екстрактивні інститути Радянського Союзу були продовженням тих, що існували за царату, знову ж у цілковитій відповідності з залізним законом олігархії. Оскільки ці різні порочні кола розгорталися в різних частинах світу за останні 250 років, виникла і досі існує світова нерівність.

Розв'язанням проблеми економічного й політичного занепаду націй сьогодні є трансформація їхніх екстрактивних інститутів у інклюзивні. Порочне коло означає, що зробити це нелегко. Однак це не є неможливим, а залізний закон олігархії не є імперативним. Можливо, певні інклюзивні елементи, що існували в інститутах раніше, або наявність широких коаліцій, що ведуть боротьбу проти чинного режиму, чи просто випадкова природа історії можуть розірвати порочне коло. Як і Громадянська війна у Сьєрра-Леоне, Славетна революція 1688 року була боротьбою за владу. Однак ця боротьба мала цілковито іншу природу, ніж Громадянська війна у Сьєрра-Леоне. Цілком можливо, що дехто в Парламенті, борючись за усунення Якова II на початку Славетної революції, уявляв собі, як він гратиме роль нового абсолютиста, як це сталося з Олівером Кромвелем після англійської Громадянської війни. Однак той факт, що Парламент був уже досить впливовим і складався з широкої коаліції, до якої входили сили з різними економічними інтересами й різними поглядами, у 1688 році зробив спрацювання залізного закону олігархії менш імовірним. І допоміг той факт, що везіння було на боці Парламенту проти Якова II. У наступному розділі ми побачимо інші приклади країн, які змогли розбити мури в'язниці й трансформувати свої інститути в кращий бік навіть після тривалої історії панування екстрактивних інститутів.

РУЙНУВАННЯ МУРІВ В'ЯЗНИЦІ

Троє африканських вождів

Шостого вересня 1895 року до Плімута на південному узбережжі Англії причалив океанський лайнер *Tantallon Castle*. Троє африканських вождів — Кхама з Нгвато, Батон із Нгвакетсе й Себеле з Квени — зійшли з пароплава й сіли о 8:10 на експрес до станції Паддінгтон у Лондоні. Ці вожді прибули до Британії з місією: врятувати свої і ще п'ять інших держав Тсвана від Сесіла Родса. Нгвато, Нгвакетсе і Квена були трьома з восьми держав Тсвана, які входили в те, що пізніше стало відомо як Бечуаналенд, який після здобуття незалежності в 1966 році називається Ботсваною.

Протягом майже всього XIX століття ці племена торгували з європейцями. У 1840-х роках відомий шотландський місіонер Девід Лівінгстон подорожував по Бечуаналенду й навернув короля Квени Сечеле в християнство. Перший переклад Біблії африканською мовою зроблено у Сетсвана мовою Тсвана. У 1885 році Британія проголосила Бечуаналенд протекторатом. Тсвана була задоволена таким рішенням, сподіваючись, що це захистить її від подальшого вторгнення європейців, особливо бурів, з якими вона мала сутички від часів *Great Trek* — Великого шляху, міграції тисяч бурів углиб країни для втечі від британського колоніалізму. Британці зі свого боку прагнули встановити контроль над цією територією, аби блокувати і подальшу експансію бурів (див. с. 228-229), і можливу експансію німців, які анексували територію на південному заході Африки, де нині сучасна Намібія. Британці не вважали потрібною повномасштабну колонізацію. У 1885 році високий комісар Рей чітко висловив позицію британського уряду: «У нас немає інтересів у цій країні на північ від Молопе (протекторат Бечуаналенд), окрім використання її як дороги вглиб країни. Тому ми можемо обмежитися нинішнім станом, аби запобігти окупації

цієї частини протекторату іншими флібустьєрами чи іноземними силами, роблячи це мінімально можливими адміністративними заходами».

Однак у 1889 році ситуація для Тсвани змінилася. *British South Africa Company* Сесіла Родса почала розширювати свій вплив на північ Південної Африки, експропріюючи великі ділянки землі, що стали Північною й Південною Родезіями, нині Замбія і Зімбабве. До 1895 року, коли троє вождів приїхали до Лондона, Родс зацікавився територіями на південний захід від Родезії — Бечуаналендом. Вожді знали — якщо їхні території потраплять під контроль Родса, на них чекає лише руйнування і експлуатація. Хоча вони і не могли завдати воєнної поразки Родсу, все ж вирішили боротися проти нього всіма можливими засобами. Тож ухвалили обрати менше зло з двох — сильніший контроль із боку британців замість анексії Родсом. Із допомогою Лондонського товариства місіонерів вожді вирушили до Лондона, аби спробувати переконати королеву Вікторію та Джозефа Чемберлена, тодішнього колоніального секретаря, взяти більший контроль над Бечуаналендом і захистити його від Родса.

Перша зустріч вождів із Чемберленом відбулася 11 вересня 1895 року. Себеле говорив першим, після нього Батон і останнім Кхама. Чемберлен проголосив, що він розгляне введення британського контролю для захисту їхніх племен від Родса. Тим часом вожді хутенько вдалися до широкого оприлюднення своїх прохань, аби забезпечити громадську підтримку. Вони мали промови у Віндзорі й Рідінгу поблизу Лондона, в Саутгемптоні на південному узбережжі, а також у Лестері й Бірмінгемі, а ще там, де була основна база підтримки Чемберлена — у Мідлендсі. Вожді помандрували на північ до промислового Йоркширу, до Шеффільда, Лідса, Галіфакса й Бредфорда, на захід до Брістоля й потім до Манчестера і Ліверпуля.

У цей час у Південній Африці Сесіл Родс готувався до того, що мало стати катастрофічним рейдом Джеймсона, — збройного нападу на Республіку бурів Трансвааль, незважаючи на різкі заперечення Чемберлена. Ці події, напевно, додали позитивного іміджу Чемберлену в очах вождів, якщо порівняти з тим, що могло бути в іншому випадку. Шостого листопада в Лондоні вожді знову зустрілися з Чемберленом. Вони говорили з допомогою перекладача:

Чемберлен: Я говоритиму про землі вождів, а також про залізницю і закон, якого потрібно дотримуватись на території вождів... Погляньмо на карту... Ми візьмемо землю, яка нам потрібна для залізниці, не більше.

Кхама: Я кажу, якщо містер Чемберлен сам візьме землю, я погоджуся.

Чемберлен: Тоді скажіть йому, що я робитиму залізницю сам через того, кого я пошлю, і я візьму лише стільки, скільки потрібно, дам компенсацію, якщо отримане матиме цінність.

Кхама: Я хотів би знати, як (тобто де) проходитиме залізниця.

Чемберлен: Вона пройде через його територію, але буде обнесена огорожею, і ми не візьмемо ніякої землі.

Кхама: Я вірю, що ви зробите цю роботу як для себе, вважайте мене відкритим у цьому питанні.

Чемберлен: Я захищатиму ваші інтереси.

Наступного дня Едвард Ферфілд із Колоніального управління пояснював угоду Чемберлена детальніше:

«Кожний із трьох вождів, Кхама, Себеле і Батон, отримають країну під протекцією Королеви, у якій вони житимуть, як і дотепер. Королева призначить посадовця, який житиме з ними. Вожді правитимуть своїми людьми здебільшого, як і тепер».

Реакція Родса на те, що його обійшли троє африканських вождів, була передбачувана. Він відправив телеграму одному зі своїх працівників зі словами: «Я протестую, щоб мене били троє лицемірних місцевих».

Насправді вожді мали дещо цінне, що хотіли захистити спочатку від Родса, а потім і від британського непрямого правління. До XIX століття держави Тсвана створили серцевину системи політичних інститутів. До них належали незвичний за стандартами тропічної Африки рівень політичної централізації та процедури колективного ухвалення рішень, які можна вважати початковою, примітивною формою плюралізму. Так само як Велика хартія відкрила шлях для участі баронів у процесі ухвалення політичних рішень і встановила обмеження на дії англійських монархів, політичні інститути у Тсвана, особливо *kgotla*, також стимулювали політичну участь і обмежували вождів.

Південноафриканський антрополог Ісаак Шапера так описує діяльність *kgotla*:

«Усі питання політики племені розглядаються наприкінці генеральної асамблеї всіх дорослих чоловіків у *kgotla* вождя (місце для ради). Такі зібрання проводяться дуже часто... серед питань, що обговорюються... є суперечки у племені, сварки між вождем і його родичами,

накладання нових податків, здійснення нових громадських справ, поширення нових декретів вождя... нерідко асамблея племені відхиляє бажання вождя. Оскільки кожен може висловитися, ці зібрання дають йому можливість оцінити почуття людей загалом, дати їм можливість висловити свої скарги. Принагідно він і його радники можуть потрапити під вогонь критики, бо люди рідко бояться висловлюватися відкрито й чесно».

Поза *kgotla* посада вождя у Тсвана була не прямо спадковою, а відкритою для будь-якого чоловіка, котрий продемонструє значний талант і здібності. Антрополог Джон Комарофф детально вивчав політичну історію іншої держави у Тсвана — Ролонгу. Він показав, що хоча на перший погляд Тсвана мала чіткі правила успадкування влади вождя, на практиці правила інтерпретувалися так, щоб усунути поганих правителів і дати змогу обдарованим кандидатам ставати вождями. Він твердив, що здобуття посади вождя було схоже на подвиг, однак потім процедуру раціоналізували, аби успішний кандидат виявився повноправним наступником. У Тсвана цю ідею виразили у приказці: *kgosi ke kgosi kamorafe* — «Король є королем із благовоління людей».

Вожді Тсвана після подорожі до Лондона постійно намагалися зберегти незалежність від Британії та захистити корінні інститути. Вони погодилися на будівництво залізниці до Бечуаналенду, однак обмежили втручання британців у інші аспекти економічного й політичного життя. Вони не опиралися будівництву залізниці не з тих причин, через які монархи Австро-Угорщини й Росії блокували його. Вожді зрозуміли, що залізниці, як і решта політик Британії, не принесуть розвитку Бечуаналенду, поки він буде під колоніальним контролем.

Перший досвід Кветта Мазіре, президента незалежної Ботсвани з 1980 до 1998 року пояснює, чому це так. У 1950-х роках Мазіре був підприємливим фермером. Він розробив нові технології культивування для сорго і знайшов потенційного покупця у *Vryburg Milling*, компанії, розташованій на протилежному кордоні з Південною Африкою. Мазіре пішов до начальника залізничної станції в Лобатсе в Бечуаналенді й попросив у нього в оренду два вантажні вагони для перевезення свого урожаю до Врайбурга. Начальник станції відмовив. Тоді Мазіре попросив втрутитися свого білого друга. Начальник станції неохоче погодився, але виставив Мазіре ціну в чотири рази вищу, ніж для білих. Мазіре здався й зробив висновок: «Це була манера білих, а не закони, що забороняли африканцям мати власність на землю чи отримувати торговельну

ліцензію, щоб не давати чорним можливості розвивати підприємництво в Бечуаналенді».

Зрештою вождям і населенню Тсвани пощастило. Схоже, що попри всі перешкоди вони завадили агресії Родса. Оскільки для британців Бечуаналенд був надто відсталим, введення непрямого правління в ньому не створило порочного кола, що розгорнулося в Сьєрра-Леоне (див. с. 293-302). Вони також уникнули тієї колоніальної експансії, що відбувалася в глибині Південної Африки та могла перетворити їхні землі на резервари дешевої робочої сили для білих видобувачів або фермерів.

Ранні стадії процесу колонізації були критичними збігами обставин для більшості країн, вирішальним періодом, протягом якого відбувалися події, що мали потім довготривалі наслідки для їхнього економічного й політичного розвитку. Як ми обговорювали в розділі 9, більшість країн у тропічній Африці, як і країни Південної Америки й Південної Азії, пережили під час колонізації встановлення чи інтенсифікацію екстрактивних інститутів. Замість цього Тсвана уникнула інтенсивного непрямого правління і значно гіршої долі, що звалилася б на неї, якби Родс успішно анексував її землі. Однак це була не сліпа удача, а знову ж таки результат взаємодії між чинними інститутами, сформованими інституційним дрейфом населення Тсвани, і критичним збігом обставин, принесеним колоніалізмом. Троє вождів самі собі забезпечили удачу, взявши на себе ініціативу й поїхавши до Лондона. Вони були здатні на це, адже мали незвичайні повноваження порівняно з іншими лідерами племен у тропічній Африці, завдяки політичній централізації, якої досягли племена Тсвани. Можливо, вони також мали незвичний рівень довіри завдяки хоч крапельці плюралізму, вмонтованого в їхні племінні інститути.

Інший критичний збіг обставин наприкінці колоніальної ери був ще важливіший для успіху Ботсвани, адже дав їй змогу розвинути інклюзивні інститути. На момент здобуття незалежності Бечуаналендом у 1966 році, коли він був названий Ботсваною, успіх вождів Себеле, Батона і Кхамі відійшов у минуле. За час, що сплинув, Британія майже не вкладала інвестицій у Бечуаналенд. У момент здобуття незалежності Ботсвана була однією з найбідніших країн у світі. Вона мала лише 12 км доріг із твердим покриттям, 22 громадян, які закінчили університети, і 100 чоловіків зі шкільною освітою. На довершення до всього, вона майже повністю була оточена білими режимами Південної Африки, Намібії та Родезії, вороже налаштованими проти незалежних африканських країн, де правили чорні. Мало хто вірив у те, що цій країні вдасться досягти успіху. Однак за наступні 45 років Ботсвана стала однією з країн із найшвидшим

розвитком у світі. Сучасна Ботсвана має найвищі доходи на душу населення в тропічній Африці і перебуває на тому самому рівні, що й успішні країни Східної Європи, такі як Естонія й Угорщина, та найуспішніші країни Латинської Америки, зокрема Коста-Ріка.

Як Ботсвана розбила мури? Швидким розвитком інклюзивних економічних і політичних інститутів після здобуття незалежності. Відтоді вона стала демократичною, проводить регулярні конкурентні вибори й ніколи не має громадянських воєн чи воєнних інтервенцій. Уряд створив економічні інститути, що охороняють права власності, забезпечують макроекономічну стабільність і стимулюють розвиток інклюзивної ринкової економіки. Однак, звичайно, важливішим є питання, як Ботсвана спромоглася встановити стабільні демократичні й плюралістичні інститути, вибрати інклюзивні економічні інститути, тоді як більшість африканських країн чинили протилежне? Щоб дати відповідь на це запитання, важливо зрозуміти, як критичний випадок, у цьому разі завершення колоніального правління, взаємодіяв із чинними інститутами Ботсвани.

У більшості країн тропічної Африки, наприклад, у Сьєрра-Леоне й Зімбабве, незалежність стала втраченою можливістю, що супроводжувалася відтворенням того ж типу екстрактивних інститутів, що існували протягом колоніального періоду. Ранні стадії незалежності розгорталися дуже відмінно від Ботсвани, знову ж таки значною мірою через ту основу, яку створили історичні інститути Тсвани. У цьому Ботсвана показала багато паралелей з Англією на межі Славетної революції. Англія досягла різкої політичної централізації при Тюдорах, мала Велику хартію вольностей і традиції Парламенту, який міг принаймні надихати до обмеження монархів і забезпечення певного рівня плюралізму. Ботсвана також мала певний рівень державної централізації та відносно плюралістичні племінні інститути, що пережили колоніалізм. Англія мала новостворену широку коаліцію, що складалася з трансатлантичних торговців, промисловців і комерційних джентрі, що було корисним для дотримання прав власності. Ботсвана мала свою коаліцію, що дбала про забезпечення процедурних прав, вождів Тсвани й еліту, котра володіла основними активами в економіці — великою рогатою худобою. Навіть попри те, що земля була в комунальній власності, худоба в державах Тсвани перебувала у приватній власності. Відповідно, еліти також були зацікавлені в дотриманні прав власності. Звичайно, усе це не заперечує історичних випадковостей. В Англії справи могли повернутися зовсім інакше, якби парламентарії і новий монарх спробували використати Славетну революцію для узурпації влади. Подібним чином справи могли піти по-іншому і в

Ботсвані, особливо якби вона не мала успіху, досягнутого лідерами на кшталт Серетсе Кхами чи Кветта Мазіре, котрі вирішили здобувати владу на виборах замість руйнування виборчої системи, як це зробили багато постнезалежних лідерів у тропічній Африці.

У незалежність Тсвана увійшла з інституційною історією, що зберегла обмежену владу вождів і певного типу підзвітність вождів перед населенням. Звичайно, в Африці Тсвана не була унікальною в існуванні такого типу інститутів, але її унікальність полягала в тому, що ці інститути в колоніальний період вижили без ушкоджень. Британського правління практично не було. Бечуаналенд адмініструвався з Мафекінга в Південній Африці, і лише в період підготовки до незалежності в 1960-х роках були оприлюднені плани зі створення столиці Габороне. Столиця й нові структури були спрямовані не проти корінних інститутів, а на розбудову на їхній основі. Після побудови Габороне паралельно було заплановано створення нових *kgotlas*.

Незалежність також була певним чином упорядкована. Рух до незалежності очолювала *Botswana Democratic party* (Демократична партія Ботсвани — BDP), заснована у 1960 році Кветтом Мазіре й Серетсе Кхамою. Кхама був внуком короля Кхами III. Його ім'я Серетсе означає «глина, що з'єднує». Це дуже доречне ім'я. Кхама був спадковим вождем Нгвато, і більшість вождів та еліт Тсвани приєдналися до BDP. Ботсвана не мала збутових організацій, бо Британію вона як колонія зовсім не цікавила. У 1967 році BDP швидко створила одну організацію — *Botswana Meat Commission* (М'ясну комісію Ботсвани). Однак замість експропріації власників ранчо й худоби М'ясна комісія відіграла головну роль у розвитку економіки на основі великої рогатої худоби. Вона запровадила контроль за захворюваннями ящуром, стимулювала експорт, що зробило свій внесок у економічний розвиток і посилило підтримку інклюзивних економічних інститутів.

Хоча ранній розвиток у Ботсвані базувався на експорті м'яса, справи радикально змінилися після відкриття покладів діамантів. Управління природними ресурсами в Ботсвані також помітно відрізнялося від інших африканських націй. Протягом колоніального періоду вожді Тсвани намагалися блокувати розвідку корисних копалин у Бечуаналенді. Адже вони знали, що коли європейці знайдуть цінні метали чи каміння, їхній автономії настане кінець. Перше велике родовище діамантів було відкрите під землею Нгвато, на традиційній території Серетсе Кхами. Перш ніж оголосити про відкриття, Кхама стимулював прийняття закону, відповідно до якого права на корисні копалини

належали всій нації, а не племені. Це гарантувало, що діамантове багатство не загрожуватиме Ботсвані великою нерівністю. Це також дало стимулів для подальшої централізації держави, оскільки доходи від діамантів могли тепер використовуватися для розвитку державного управління й інфраструктури, а також для інвестицій в освіту. У Сьєрра-Леоне та багатьох інших націях тропічної Африки діаманти підживлювали конфлікти між різними групами й підтримували громадянські війни, заслуживши назву «криваві діаманти» за криваві події, викликані війнами за контроль над їх видобутком. У Ботсвані діамантові доходи розподілялися на благо нації.

Зміна прав на корисні копалини була не єдиною політикою будівництва держави, яку запровадив уряд Серетсе Кхами. Урешті-решт Закон про владу вождів від 1965 року, прийнятий законодавчою асамблеєю перед незалежністю, і доповнення до Закону про владу вождів від 1970 року продовжили процес централізації держави, посилюючи державну владу й обраного президента, віднімаючи у вождів право розподілу землі і даючи президенту право усувати вождя з посади в разі потреби. Іншим аспектом політичної централізації були намагання ще більше об'єднати країну, наприклад, прийняттям закону про те, що у школах викладатимуться лише мови сетсвана й англійська. Сучасна Ботсвана — це однорідна країна без етнічної й лінгвістичної фрагментації, притаманної багатьом іншим африканським країнам. Однак це було наслідком політики викладання лише однієї національної мови сетсвана та англійської мови у школах, що звело до мінімуму конфлікти між різними племенами й групами в суспільстві. Останній перепис населення з питанням про етнічне походження, проведений ще в 1946 році, виявив значну неоднорідність у Ботсвані. Наприклад, у заповіднику Нгватю лише 20% людей ідентифікували себе як чисті *нгватю*. Хоча у Тсвані існували й інші племена, було однак і багато *не-тсвана* груп, чия мова не була сетсвана. Така притаманна країні неоднорідність була модульована і політикою постнезалежного уряду, і відносно інклюзивними інститутами племен Тсвани у той же спосіб, як і неоднорідність у Британії, наприклад, між англійцями і валлійцями, була модульована британською державою. Держава Ботсвана зробила те саме. Після здобуття незалежності переписи населення в Ботсвані ніколи не ставили питання про етнічну неоднорідність, оскільки у Ботсвані кожен є *тсваною*.

Ботсвана досягла значних темпів розвитку після незалежності. Серетсе Кхама, Кветт Мазіре й Демократична партія Ботсвани вели Ботсвану шляхом інклюзивних економічних і політичних інститутів. Коли

у 1970-х на сцені з'явилися діаманти, це не привело до громадянської війни, а створило сильну фіскальну основу для уряду, що міг використовувати доходи для інвестування в державні послуги. Існувало дуже мало приводів для виступів проти уряду й контролю над державою. Інклюзивні політичні інститути підживлювали політичну стабільність і підтримували інклюзивні економічні інститути. За тією самою схемою добродієсного кола, яку ми описали в розділі 11, інклюзивні економічні інститути посилювали життєздатність і стійкість інклюзивних політичних інститутів.

Ботсвана розбила мури, оскільки змогла скористатися критичним збігом обставин — постколоніальною незалежністю — і створити інклюзивні інститути. Демократична партія Ботсвани й традиційні еліти, разом із самим Кхамою, не намагалися встановити диктатуру чи створити екстрактивні інститути, що могли би збагатити їх за рахунок решти суспільства. І знову ж це був наслідок взаємодії критичних обставин та чинних інститутів. Як ми побачили, на відміну від майже всіх інших країн у тропічній Африці Ботсвана вже мала племінні інститути, що досягли певного рівня централізованих повноважень і містили важливі плюралістичні риси. Більше того, у цій країні були економічні еліти, які самі могли багато виграти від забезпечення прав власності.

Не менш важливо те, що непередбачуваний перебіг історії подіям на користь Ботсвани. Вона мала велике щастя, що Серетсе Кхама й Кветт Мазіре не були Сіякою Стівенсом і Робертом Мугабе. Перший наполегливо й чесно працював на побудову інклюзивних інститутів на основі племінних інститутів Тсвани. Це все підвищило можливість Ботсвани успішно побудувати інклюзивні інститути, тоді як решта тропічної Африки навіть не намагалася цього зробити або не змогла.

Кінець південної екстракції

Це сталося 1 грудня 1955 року. Ордер на арешт у місті Монтгомері, штат Алабама, зазначає час скоєння злочину — 6:06 вечора. Джеймс Блейк, водій автобуса, зателефонував до поліції, і офіцери Дей і Міксон прибули на місце. У своєму рапорті вони написали:

«Ми отримали дзвінок. Коли ми прибули на місце, водій автобуса заявив, що кольорова жінка сиділа в білій секції автобуса і не йшла звідти. Ми... також побачили її. Водій автобуса підписав ордер на неї. Роза Паркс обвинувачувалася за частиною 6 статті 11 Кодексу міста Монтгомері».

Сидіти в секції для білих автобуса, що рухався по Клівленд Авеню, було для Розі Паркс злочином відповідно до законів Джима Кроу в Алабамі. Паркс була оштрафована на 10 доларів і змушена сплатити судові витрати в розмірі 4 доларів. Роза Паркс була неабиким. Вона вже стала секретарем Монтгомерського відділення Національної асоціації допомоги кольоровим, NAACP, що вже тривалий час боролася за зміну інститутів на півдні США. Її арешт викликав масовий рух за бойкот автобусів у Монтгомері, очолюваний Мартіном Лютером Кінгом молодшим. До 3 грудня Кінг та інші чорні лідери організували скоординований бойкот автобусів, переконуючи чорношкірих не їздити автобусами в Монтгомері. Цей бойкот став успішним і тривав до 20 грудня 1956 року. Він запустив процес, кульмінацією якого стала постанова Верховного суду США про те, що сегрегаційні автобуси в Алабамі й Монтгомері є неконституційними.

Бойкот автобусів у Монтгомері став головним моментом руху за громадянські права на півдні США. Цей рух був частиною подій і змін, що врешті-решт розбили мури на Півдні й привели до фундаментальних змін інститутів. Як ми бачили в розділі 12, після Громадянської війни південні землевласники змогли відтворити екстрактивні політичні й економічні інститути, що домінували на Півдні перед Громадянською війною. Хоча деталі цих інститутів змінилися, наприклад, рабство стало більшим неможливим, негативний вплив на економічні стимули й процвітання на Півдні залишився той самий. Південь був помітно бідніший за решту Сполучених Штатів.

Із 1950-х південні інститути скерували цей регіон на траєкторію значно швидшого розвитку. Той тип екстрактивних інститутів, що зрештою був знищений на півдні США, відрізнявся від колоніальних інститутів Ботсвани перед здобуттям незалежності. Типи критичного збігу обставин, що запустив цей процес у дію, також були різні, але існували й спільні риси. З кінця 1940-х ті, хто відчував на собі тягар дискримінації та екстрактивних інститутів на Півдні, люди на кшталт Розі Паркс, почали значно краще організовуватися у своїй боротьбі проти цих інститутів. Водночас Верховний суд США й федеральний уряд нарешті почали систематично втручатися в реформування екстрактивних інститутів на Півдні. Отже, головним чинником, що створював критичний збіг обставин для змін на Півдні, було розширення прав і можливостей чорношкірих американців і кінець беззастережного домінування південних еліт.

Південні політичні інститути до і після Громадянської війни мали чітку економічну логіку, що не надто відрізнялася від логіки режиму

апартеїду Південної Африки: зберегти дешеву робочу силу для своїх плантацій. Однак на початку 1950-х ця логіка стала менш переконливою. Уже відбувалася значна міграція мас чорношкірих із Півдня внаслідок і Великої депресії, і Другої світової війни. У 1940–1950-х роках вона досягла в середньому 100 тис. осіб на рік. Водночас технологічні інновації в сільському господарстві хоча й запроваджувалися дуже повільно, проте зменшували залежність власників плантацій від дешевої робочої сили. Більшість робітників на плантаціях використовувалися для збирання бавовни. Однак механізація цього процесу знижувала попит на роботу такого типу. Станом на 1960-ті у головних південних штатах Алабама, Луїзіана й Міссісіпі майже половина виробництва була вже механізована. Чорношкірих стало важче утримати на Півдні, але для плантаторів це вже було не настільки важливо. Тому в еліт залишалося все менше причин наполегливо боротися за збереження старих екстрактивних економічних інститутів. Однак це не означало, що вони готові з розкритими обіймами зустрічати інституційні зміни. Навпаки, у результаті виникли приховані конфлікти. Незвичайна коаліція між південними чорношкірими й інклюзивними федеральними інститутами Сполучених Штатів створила потужну силу, спрямовану проти південної екстракції й до рівних політичних і громадянських прав для чорношкірих на Півдні, що зрештою знищило значні бар'єри для економічного зростання на півдні США.

Найважливіший поштовх до змін надійшов від руху за громадянські права. Протестний потенціал чорних на Півдні прокладав собі шлях, як у Монтгомері, виступом проти екстрактивних інститутів навколо себе, вимогами надання прав, протестом і мобілізацією для їх отримання. Однак вони не були самотніми в цьому, оскільки Південь США не був окремою країною, а південні еліти не мали вільних важелів, як, наприклад, гватемальська еліта. Як частина Сполучених Штатів Америки, Південь підлягав американській Конституції й федеральному законодавству. Початок фундаментальних реформ на Півдні врешті дістав підтримку виконавчої й законодавчої влади США та Верховного суду почасти завдяки тому, що рух за громадянські права був здатен винести свої вимоги за межі Півдня і тим самим мобілізувати федеральний уряд.

Федеральне втручання у зміну інститутів на Півдні почалося з рішення Верховного суду від 1944 року про те, що первинні вибори за участі лише білих не відповідали Конституції. Як ми вже побачили, у 1890-х чорні були політично позбавлені виборчих прав через подушний податок і перевірку письменності (див. с. 299–305). Ці перевірки стали рутинною

маніпуляцією для дискримінації чорних, тоді як бідним і неписьменним білим голосувати дозволяли. У відомому випадку, датованому початком 1960-х років, у Луїзіані білого кандидата визнали письменним після того, як він дав відповідь «FRDUM FOOF SPETGH³⁴» на запитання про конституцію штату. Рішення Верховного суду в 1944 році було першим залпом у довшій битві за те, щоб відкрити чорним доступ до політичної системи. Суд розумів важливість послаблення контролю білих у політичних партіях. За тим рішенням з'явилася наступне у справі «Браун проти Міністерства освіти» у 1954 році, коли Верховний суд постановив, що встановлена штатами сегрегація шкіл та інших публічних органів неконституційна. У 1962 році Суд вибив ще одну опору з-під політичного домінування білих еліт: непропорційний законодавчий розподіл. Коли в законодавчому органі існує непропорційний розподіл, як у випадку зі «слабкими округами» в Англії до Першого закону про реформи, то деякі території або регіони отримують значно більше представництва ніж повинні, зважаючи на їхню частку населення. Непропорційний розподіл на Півдні означав, що сільські місцевості, серце південної плантаторської еліти, були представлені більше порівняно з міськими районами. У 1962 році Верховний суд поклав цьому край своїм рішенням у справі «Бейкер проти Карра», яким було введено правило «одна особа — один голос».

Однак усі рішення Верховного суду мало що дали б без їх впровадження. Справді, у 1890-х федеральне законодавство, що наділяло виборчими правами чорношкірих Півдня, не було впроваджене, бо місцеві виконавчі органи перебували під контролем південної еліти й Демократичної партії, а федеральний уряд погодився з таким станом справ. Утім, коли чорні почали повставати проти південної еліти, бастион підтримки Джима Кроу впав. Демократична партія, керована своїми непівденними членами, розвернулася проти расової сегрегації. Зрадницькі південні демократи перегрупувалися і під назвою Демократичної партії прав штатів узяли участь у президентських виборах 1948 року. Їхній кандидат Стром Турмонд одержав підтримку в чотирьох штатах і здобув 39 голосів у Колегії виборщиків. Але це були відголоски колишньої сили об'єднаної Демократичної партії в національній політиці й окупація цієї партії південними елітами. Кампанія Строма Турмонда зосереджувалася на критиці федерального уряду щодо його втручання в інститути Півдня. Він агресивно висловив свою позицію: «Я хочу сказати вам, леді й джентльмени,

³⁴ Розшифруванню й перекладу не піддається — радше випадковий набір літер. — Прим. перекл.

що в армії немає достатньо військ, щоб примусити людей Півдня припинити сегрегацію й пустити расу негрів у наші театри, наші плавальні басейни, наші домівки і наші церкви».

Турмонд виявився неправим. Постанови Верховного суду означали, що південні освітні заклади мають бути десегреговані включно з Університетом Міссісіпі в Оксфорді. У 1962 році після тривалої законодавчої битви федеральні суди постановили, що Джеймса Мередіта, молодого чорношкірого ветерана військово-повітряних сил, повинні прийняти до *Ole Miss* (Університету Міссісіпі). Опозиція до впровадження цього рішення була організована так званими «радами громадян», першу з яких створено в Індіанолі, штат Міссісіпі, у 1954 році, щоб боротися з десегрегацією на Півдні. Губернатор штату Росс Барнетт публічно відкинув постанову Суду про десегрегацію в телевізійному виступі 13 вересня, проголошуючи, що університети штату будуть швидше закриті, аніж погодяться на десегрегацію. Урешті-решт після тривалих переговорів між Барнеттом і президентом Джоном Кеннеді та Головним прокурором Робертом Кеннеді у Вашингтоні федеральний уряд вжив силових заходів для впровадження цих правил. Було визначено день, коли судові виконавці США привезуть Мередіта в Оксфорд. В очікуванні цього білі прихильники домінантного становища почали організовуватися. 30 вересня, за день до появи Мередіта, судові виконавці США з'явилися в університетському містечку й оточили головний адміністративний корпус. Зібрався натовп із 2500 протестувальників. Невдовзі вибухнув бунт. Судові виконавці використали сльозогінний газ, щоб розігнати бунтівників, однак скоро самі опинилися під вогнем. О 10:00 того ж вечора федеральні війська увійшли в місто, щоб відновити порядок. Невдовзі в Оксфорді було вже 20 тис. військових і 11 тис. національних гвардійців. Загалом 300 осіб було заарештовано. Мередіт вирішив жити в університетському містечку, де, перебуваючи під захистом судових виконавців і 300 солдат від загроз його життю, він і закінчив університет.

Федеральне законодавство відіграло вирішальну роль у процесі інституційної реформи на Півдні. Під час прийняття першого Закону про громадянські права в 1957 році Стром Турмонд, тоді сенатор, говорив без перерви 24 години 18 хвилин, щоб завадити чи принаймні відкласти прийняття Закону. У своєму виступі він перечитав усе від Декларації про незалежність до різних телефонних довідників. Але безрезультатно. Вершиною Закону 1957 року стало прийняття Закону про громадянські права 1964 року, яким скасовувалися всі сегрегаційні

закони і практики штатів. Закон про право голосу 1965 року оголосив поза законом іспити на письменність, подушні податки й інші методи, що використовувалися для позбавлення чорних на Півдні права голосу. Він також поширив значні права федеральних органів із нагляду за виборами у штатах.

Результатом усіх цих подій стали значні зміни в економічних і законодавчих інститутах Півдня. Наприклад, у Міссісіпі у 1960 році правом голосу скористалися лише близько 5% чорних від усієї кількості тих, хто його мав. У 1970 році ця цифра виросла до 50%. В Алабамі й Південній Кароліні вона підвищилась з 10% у 1960 до 50% у 1970 році. Це змінило саму природу виборів як на місцевому, так і національному рівнях. Ще важливіше те, що політична підтримка Демократичною партією екстрактивних інститутів, що дискримінували чорношкірих, зникла. Тепер був відкритий шлях до змін в економічних інститутах. До інституційних реформ 1960-х чорні майже повністю були відсторонені від роботи на текстильних фабриках. У 1960 році лише 5% усіх працівників на південних текстильних фабриках становили чорні. Законодавство в галузі громадянських прав зупинило цю дискримінацію. До 1970 року ця частка зросла до 15%, а в 1990 році — до 25%. Економічна дискримінація чорних почала знижуватися, освітні можливості для них значно розширилися, а південний ринок робочої сили став конкурентнішим. З інклюзивними інститутами почався прискорений економічний розвиток Півдня. У 1940 році південні штати мали показник лише близько 50% доходів на душу населення від загального показника Сполучених Штатів. Ця ситуація почала змінюватися наприкінці 1940–1950-х. До 1990 року ця різниця практично зникла.

Як і в Ботсвані, головним для Півдня США був розвиток інклюзивних політичних і економічних інститутів. Це відбулося при поєднанні зростаючого невдоволення серед чорношкірих, котрі страждали під тиском південних екстрактивних інститутів, з кінцем однопартійного правління Демократичної партії на Півдні. І знову чинні інститути визначили шлях до змін. У цьому випадку вирішальним стало те, що південні інститути перебували всередині інклюзивних федеральних інститутів Сполучених Штатів. Це дало змогу південним чорношкірим врешті-решт мобілізувати федеральний уряд разом з інститутами на свою підтримку. Увесь процес також підсилювався тим, що поряд із масовою міграцією чорних із Півдня й механізацією бавовняної промисловості економічні умови змінилися таким чином, що південні еліти стали менш схильними до напруженої боротьби.

Відродження в Китаї

У 1949 році Комуністична партія під керівництвом Мао Цзедуна врешті-решт перемогла націоналістів, очолюваних Чан Кайши. Першого жовтня було проголошено Китайську Народну Республіку. Політичні й економічні інститути, створені після 1949 року, були вкрай екстрактивні. Політично вони підтримували диктатуру Комуністичної партії Китаю. Відтоді жодна інша політична сила в Китаї не дозволялася. До самої смерті в 1976 році Мао повністю домінував у Комуністичній партії й уряді. Авторитарні екстрактивні політичні інститути супроводжувалися вкрай екстрактивними економічними інститутами. Мао одним ударом відразу націоналізував землю й заборонив усі види прав власності. Він стратив усіх землевласників і тих, хто, на його думку, міг загрожувати режиму. Ринкова економіка була практично заборонена. Люди в сільській місцевості поступово організовувалися в комунальні ферми. Гроші й зарплатню замінено на «трудодні», які можна було обмінювати на товари. У 1956 році було введено внутрішні паспорти із заборобою по дорожей без належного дозволу, щоб посилити політичний і економічний контроль. Подібним чином була націоналізована уся промисловість. Мао розпочав амбітні дії щодо швидкого розвитку промисловості за допомогою «п'ятирічних планів» за моделлю Радянського Союзу.

Як і в усіх випадках екстрактивних інститутів, режим Мао намагався екстрагувати ресурси з усієї країни, якою він тепер керував. Як і у випадку уряду Сьєрра-Леоне з його збутовими організаціями, Комуністична партія Китаю мала монополію на продаж продуктів, таких як рис і зерно, що використовувалася для важкого оподаткування фермерів. У 1958 році спроби індустріалізації перетворилися на сумнозвісний Великий стрибок з уведенням у дію другого п'ятирічного плану. Мао проголосив, що виробництво сталі подвоїться за рік завдяки малим плавильним печам «на задньому подвір'ї». Він заявляв, що через 15 років Китай пережене Британію у виробництві сталі. Єдиною проблемою була нестача будь-яких реальних шляхів досягти цих цілей. Щоб реалізувати цілі п'ятирічного плану, потрібно було знайти металобрухт. Люди переплавляли свої чайники й пательні, навіть свій сільськогосподарський реманент — лопати і плуги. Робітники, котрі мусили обробляти свої поля, виробляли сталь, знищуючи плуги, а тим самим — і майбутню здатність прогодувати себе і свою країну. Результатом був жахливий голод у сільських місцевостях Китаю. Хоча вчені дискутували про роль політики Мао порівняно з паралельним впливом сильної засухи, ніхто не сумнівався,

що центральна роль у смерті від 20 до 40 млн людей належить Великому стрибку. Ми не знаємо точної кількості, бо Китай за часів Мао не збирав відомостей, що могли підтвердити ці звірства. Доходи на душу населення впали приблизно на чверть.

Одним із наслідків Великого стрибка було те, що високий функціонер Комуністичної партії Ден Сяопін, вельми успішний генерал під час революції, який вів «антиправу» кампанію, що завершилася стратою численних «ворогів революції», змінив свою позицію. На конференції в Гуанчжоу в 1961 році Ден доводив: «Немає значення, чорний це кіт чи білий, якщо він ловить мишей, це хороший кіт». Немає значення, комуністична політика чи якась інша, Китаю потрібна була політика, що стимулювала б виробництво, яке годувало б людей.

Згодом Ден усе ж таки постраждав за свою нову практичність. Мао 16 травня 1966 року проголосив, що революції загрожують «буржуазні» інтереси, які підривають комуністичне суспільство Китаю й прагнуть відновити капіталізм. У відповідь він проголосив Велику пролетарську культурну революцію. Культурна революція ґрунтувалася на 16 принципах. Перший встановлював:

«Хоча буржуазія переможена, вона все ще намагається використовувати старі ідеї, культуру і звичаї, а також звички класу експлуататорів для розкладання мас, захоплення їхньої свідомості, і прагне повернутися до влади. Пролетаріат повинен робити якраз протилежне: він мусить із високо піднятою головою зустрічати всі напади буржуазії у сфері ідеології й використовувати нові ідеї, культуру, звичаї та звички пролетаріату, щоб змінити ментальний образ усього суспільства. Нині нашою метою є боротися проти і перемогти тих осіб при владі, які обирають капіталістичний шлях, критикувати і зрікатися реакційних буржуазних академічних авторитетів, а також ідеології буржуазії й усіх інших експлуаторських класів, трансформувати освіту, літературу і мистецтво, та й усі інші частини надбудови, що не відповідають соціалістичній економічній основі, щоб сприяти консолідації та розвитку соціалістичної системи».

Незабаром Культурна революція, як і Великий стрибок, почала руйнувати і економіку, і людські життя. По всій країні було створено загони Червоної гвардії з молодих ентузіастів — членів Комуністичної партії, яких використовували для знищення опонентів режиму. Багато людей було вбито, арештовано чи відправлено в заслання. Сам Мао дотепно відповів на побоювання щодо масштабів насилля: «Той Гітлер був навіть

жорстокішим. Що жорстокіше, то краще, чи не так? Що більше людей ти вб'єш, то більший ти революціонер».

Ден отримав ярлик капіталістичного дороговказу номер два. У 1967 році його було ув'язнено, а потім у 1969 році заслано до провінції Джанші, де він працював на сільській тракторній станції. У 1974 році Дена було реабілітовано, коли прем'єр Чжоу Еньлай переконав Мао зробити Дена першим віце-прем'єром. Уже в 1975 році Ден наглядав за створенням тристороннього документа, що в разі його схвалення мав окреслити новий напрям. Він закликав до відродження вищої освіти, повернення матеріальних стимулів у промисловості й сільському господарстві, а також виключення «ліваків» із партії. У той час здоров'я Мао сильно погіршилося. Влада все більше зосереджувалася в руках самих ліваків, яких Ден хотів усунути від влади. Дружина Мао Цзян Цин і троє її найближчих поплічників, разом відомих як Банда чотирьох, палко підтримували Культурну революцію й спричинені нею репресії. Вони планували з використанням цієї програми і далі керувати країною під диктатурою Комуністичної партії. Спонтанне віншування 5 квітня Чжоу Еньлая на площі Тяньаньмень перетворилося на протест проти уряду. Банда чотирьох звинуватила Дена в цих демонстраціях. Тож його знову усунули з усіх посад і відправили у відставку. Замість усунення від влади ліваків від влади усунули самого Дена. Після смерті Чжоу Еньлая Мао призначив замість Дена прем'єром Хуа Гофена. У відносному владному вакуумі 1976 року Хуа зміг здобути велику особисту владу.

У вересні настав критичний збіг обставин: Мао помер. Комуністична партія Китаю перебувала під домінуванням Мао, Великий стрибок і Культурна революція були саме його ініціативами. Коли Мао пішов, у владі настав справжній вакуум, що викликав боротьбу між тими, хто дотримувався протилежних поглядів на наслідки змін. Банда чотирьох намагалася продовжувати політику Культурної революції як єдиного способу консолідації їхньої влади і влади Комуністичної партії. Хуа Гофен хотів скасувати культурну революцію, однак не міг достатньо дистанціюватися від неї, оскільки саме завдяки їй він зробив стрімку кар'єру в компартії. Натомість він обстоював повернення до більш врівноваженого варіанта візії Мао, що обґрунтував у статті «Два будь-чого», надрукованій у *People's Daily*, газеті Комуністичної партії Китаю в 1977 році. Хуа стверджував: «Ми рішуче підтримаємо будь-які політичні рішення Голови Мао й непохитно виконуватимемо будь-які вказівки, що дав Мао».

Ден Сяопін хотів скасування комуністичного режиму й заміни його інклюзивними ринками не більше, ніж Хуа. Він також був членом тієї

самої групи людей, яких привела до влади комуністична революція. Однак він і його прихильники вважали, що значний економічний розвиток може бути досягнутий без загрози їхньому політичному контролю. Вони мали модель розвитку при екстрактивних політичних інститутах, що не загрожувала їхній владі, оскільки китайці гостро потребували поліпшення стандартів життя, а будь-яка значна опозиція була знищена в часи панування Мао і Культурної революції. Щоб досягти цього, вони хотіли зректись не лише Культурної революції, а й значної частини інституційної спадщини Мао. Вони розуміли, що економічний розвиток буде можливий лише за умови руху до інклюзивних економічних інститутів. Таким чином вони хотіли реформувати економіку й посилити роль ринкових сил і стимулів, а також прагнули розширити масштаби приватної власності і зменшити роль Комуністичної партії в суспільних і управлінських справах, забувши про такі речі, як класова боротьба. Група Дена також була відкрита для іноземних інвестицій і міжнародної торгівлі та бажала проведення агресивнішої політики з інтегрування в міжнародну економіку. Однак існували суттєві обмеження, і побудова справді інклюзивних економічних інститутів із послабленням хватки Комуністичної партії на шії економіки навіть не розглядалася.

Поворотним пунктом для Китаю була влада Хуа Гофена і його прагнення скористатися нею проти Банди чотирьох. Через місяць після смерті Мао Хуа організував закат проти Банди чотирьох, арештувавши їх усіх. У березні 1977 року він відновив Дена на посаді. Не сталося нічого неминучого ані щодо перебігу подій, ані щодо наступних значних кроків, які привели до того, що Ден Сяопін політично обіграв Хуа. Ден заохочував публічну критику культурної революції і почав заповнювати основні посади в Комуністичній партії на всіх рівнях тими людьми, які подібно до нього постраждали в той період. Хуа не міг відректись від Культурної революції, і це ослабило його. Він також був відносним новачком у центрах влади. Йому бракувало мережі зв'язків і неформальних стосунків, які Ден будував протягом багатьох років. У низці промов Ден почав критикувати політику Хуа. У вересні 1978 року він відкрито виступив проти «Двох будь-яких», зазначаючи, що замість того, аби визначати політику на основі сказаного Мао, правильніше буде «шукати правду у фактах».

Ден також блискуче розпочав публічний тиск на Хуа, що найдужче відобразилося в «Русі Демократичної стіни» в 1978 році, коли люди розміщували свої скарги щодо країни на стіні в Пекіні. У липні 1978 року один із прихильників Дена Ху Кіаому представив базові принципи економічних реформ. Вони передбачали надання фірмам більшої ініціативи й

повноважень для ухвалення своїх виробничих рішень. Ціни мають регулюватися попитом і пропозицією, а не встановлюватися урядом, і взагалі державне регулювання економіки має бути зменшене. Це були радикальні пропозиції, але Ден уже набирив впливовості. У листопаді й грудні 1978 року Третій пленум XI Центрального комітету партії став проривом. Попри заперечення Хуа було ухвалено рішення, що з цього часу партія зосереджуватиметься не на класовій боротьбі, а на економічній модернізації. Пленум проголосив реалізацію пілотних проектів із «системою відповідальності домогосподарств» у деяких провінціях, що стало спробою відкинути колективне сільське господарство і ввести в аграрну сферу економічні стимули. До наступного року Центральний комітет прийняв як головний принцип «правда у фактах» і оголосив Культурну революцію великим нещастям для китайського народу. У цей період Ден приховував призначення своїх прихильників на важливі посади в партії, армії й уряді. Оскільки проти прихильників Хуа в Центральному комітеті він мусив діяти повільно, то створив паралельну основу влади. У 1980 році Хуа був змушений піти з посади прем'єра. Його змінив Чжао Цзяян. У 1982 році Хуа усунули з Центрального комітету. Але Ден на цьому не зупинився. На XII Національному конгресі у 1982 році, а потім на Національній народній конференції у вересні 1985 року він провів практично повну ротацію серед керівництва партії і старих кадрів. Прийшли молоді люди з реформаторською свідомістю. Якщо порівняти 1980 рік із 1985-им, то в останньому 21 із 26 членів Політбюро, 8 із 11 членів секретаріату Комуністичної партії й 10 із 18 віце-прем'єрів були змінені.

Тепер, коли Ден і реформатори довели до кінця свою політичну революцію і контролювали державу, вони започаткували низку подальших змін економічних інститутів. Розпочали із сільського господарства. До 1983 року відповідно до ідей Ху Кіаому було повністю введено в дію систему відповідальності домогосподарств, що створювала економічні стимули для фермерів. У 1985 році обов'язкову державну закупівлю зерна було скасовано й замінено на систему більш довільних договорів. У 1985 році адміністративний контроль за сільськогосподарськими цінами був значно послаблений. У міській економіці державним підприємствам надано більшу автономію і визначено 14 «відкритих міст», яким надано право залучати іноземних інвесторів.

Саме сільськогосподарська економіка першою почала розвиватися. Введення стимулів привело до різкого збільшення продуктивності сільського господарства. До 1984 року збір зерна виріс на третину порівняно з 1978 роком, хоча в цій галузі було задіяно менше людей. Багато людей

працевлаштувалися в нових міських галузях промисловості, так званих підприємствах містечкових поселень. Їм було дозволено розвиватися поза системою державного промислового планування з 1979 року, коли було ухвалене рішення, що можуть створюватись нові фірми, які конкуруватимуть із державними підприємствами. Поступово економічні стимули були введені і в промисловому секторі, зокрема в управлінні державними підприємствами, хоча на цій стадії навіть не проглядала приватизація, якої довелося чекати аж до середини 1990-х років.

Відродження Китаю відбулося зі значним поступом від одного з найсильніших наборів екстрактивних економічних інститутів на користь більш інклюзивних. Ринкові стимули в сільському господарстві й промисловості, за якими пішли іноземні інвестиції й технології, вивели Китай на шлях швидкого економічного розвитку. Як буде показано детальніше в наступному розділі, це був розвиток при екстрактивних політичних інститутах навіть при тому, що вони не були настільки репресивними, як за часів Культурної революції, і попри те, що економічні інститути ставали частково інклюзивними. Втім недооцінювати рівень радикальності змін в економічних інститутах Китаю не варто. Китай зруйнував мури навіть при тому, що не трансформував свої політичні інститути. Як і в Ботсвані та на півдні США, вирішальні зміни відбулися під час критичних збігів обставин, у випадку Китаю — після смерті Мао. Вони також були випадкові, справді дуже випадкові, оскільки втрата влади Бандою чотирьох зовсім не була неминучою. Якби цього не сталося, Китай не переживав би стабільного економічного розвитку, який відбувається останні 30 років. Однак руйнування й людські страждання, спричинені Великим стрибком і Культурною революцією, зумовили достатній попит на зміни, які Ден Сяопін і його союзники використали для перемоги в політичній боротьбі.

Ботсвана, Китай і Південь США, як і Славетна революція в Англії, Французька революція й Відновлення Мейдзі в Японії, є яскравими ілюстраціями того, що історія не є фатумом. Попри порочне коло екстрактивні інститути можуть бути замінені на інклюзивні. Однак це не є автоматичним чи легким процесом. Збіг чинників, особливо критичних обставин за наявності широкої коаліції тих, хто прагне реформ, чи інших сприятливих наявних інститутів часто необхідний для того, щоб нація зробила значні кроки до більш інклюзивних інститутів. Крім того, потрібне й певне везіння, оскільки історія завжди розгортається в непередбачуваний спосіб.

ПОЯСНЕННЯ БАГАТСТВА ТА БІДНОСТІ

Історичні витоки

У стандартах життя в різних країнах світу існують величезні відмінності. Навіть найбідніші громадяни Сполучених Штатів Америки мають доходи й доступ до медичного обслуговування, освіти, управлінських послуг, а також економічні й соціальні можливості, що значно перевищують те, що доступне величезним масам людей, котрі живуть у тропічній Африці, Південній Азії та Центральній Америці. Контраст між Південною та Північною Кореєю, двома частинами Ногалеса і Сполученими Штатами та Мексикою нагадують нам, що все це — відносно недавні явища. П'ятсот років тому Мексика, батьківщина держави *ацтеків*, була явно багатшою від країн на півночі, і Сполучені Штати не випереджали її аж до XIX століття. Провалля між двома частинами Ногалеса ще ближче до нас у часі. Південна й Північна Корея в економічному, соціальному та культурному аспектах були однаковими, допоки після Другої світової війни країна не розділилася по 38-й паралелі. Подібним чином в останні два століття виникла більшість величезних економічних відмінностей, що спостерігаються нині навколо нас.

Чи мало так статися? Чи було історично, географічно, культурно або етнічно наперед задано, що Західна Європа, Сполучені Штати і Японія стали настільки багатшими від тропічної Африки, Латинської Америки й Китаю за останні 200 років чи близько того? Чи було неминучим, щоб Промислова революція у XVIII столітті почалася у Британії й потім поширилася на Західну Європу та європейські відгалуження в Північній Америці й Австралії? Чи було б протиприродно, якби Славетна революція й Промислова революція відбулися в Перу, яка потім колонізувала би Західну Європу й поневолила білих, чи це просто історична фантастика?

Щоб дати відповідь, а фактично обґрунтувати це, нам потрібна теорія про те, чому одні нації процвітають, а інші водночас занепадають і стають бідними. Ця теорія має описати і чинники, що створюють і розвивають процвітання, і їх історичні витоки. Ця книга запропонувала таку теорію. Будь-яке складне соціальне явище, як, наприклад, значні відмінності економічних і політичних траєкторій сотень держав світу, має безліч різних причин, змушуючи більшість суспільствознавців уникати однопричинних, простих і широко застосовних теорій і замість них шукати різні пояснення досить схожих наслідків, що настають у різний час і в різних регіонах. Ми, навпаки, запропонували просту теорію й використали її для пояснення основних аспектів економічного й політичного розвитку в усьому світі від часів Неолітичної революції. Наш вибір мотивований не наївною вірою в те, що така теорія може пояснити все, а сподіванням, що вона має дати нам змогу зосередитися на паралелях, інколи за рахунок абстрагування від багатьох цікавих деталей. Тоді успішна теорія не відтворює відверто деталі, а пропонує корисне й емпірично добре обґрунтоване пояснення широкого діапазону процесів, водночас розкриваючи основні рушійні сили.

Наша теорія намагалася досягти цього, діючи на двох рівнях. Першим рівнем є розрізнення екстрактивних та інклюзивних економічних і політичних інститутів. Другим — пояснення, чому інклюзивні інститути виникли в одних частинах світу й не створені в інших. Перший рівень нашої теорії стосується інституційної інтерпретації історії, другий — того, як історія формувала інституційні траєкторії націй.

Центральним у нашій теорії є зв'язок між інклюзивними економічними й політичними інститутами та багатством. Інклюзивні економічні інститути, що підтримують права власності, створюють рівні конкурентні умови й заохочують до інвестування в нові технології й знання, сприятливіші для економічного розвитку, ніж екстрактивні економічні інститути, структуровані для екстрагування ресурсів від багатьох на користь кількох, неспроможні захистити права власності чи створити стимули для економічної діяльності. Інклюзивні економічні інститути зі свого боку дістають підтримку й самі підтримують інклюзивні політичні інститути, тобто ті інститути, які широко розподіляють політичну владу плюралістичним способом і здатні досягти певного рівня політичної централізації, аби встановити законність і порядок — основу для забезпечення прав власності, а також інклюзивну ринкову економіку. Подібним чином екстрактивні економічні інститути синергетично пов'язані з екстрактивними політичними інститутами, що зосереджують владу

в руках невеликої групи, яка в цьому разі матиме стимули підтримувати й розвивати екстрактивні економічні інститути для власної вигоди й використовувати отримані ресурси для зміцнення своєї хватки на політичній владі.

Ці тенденції не означають, що екстрактивні економічні й політичні інститути не сумісні з економічним розвитком. Навпаки, будь-яка еліта за всіх інших рівних умов прагнучиме стимулювати максимально можливий розвиток, аби мати більше ресурсів для екстракції. Екстрактивні інститути, що досягли принаймні найменшого рівня політичної централізації, часто здатні генерувати певний розвиток. Утім критичним є те, що розвиток при екстрактивних інститутах не буде стійким через дві причини. По-перше, стійкий економічний розвиток потребує інновацій, а інновації неможливо від'єднати від творчої деструкції, що заміняє старе новим в економічному світі, а також дестабілізує встановлені владні відносини в політиці. Оскільки еліти, що домінують над екстрактивними інститутами, бояться творчої деструкції, вони опиратимуться цьому, і будь-який розвиток, що починається при екстрактивних інститутах, зрештою буде короткий. По-друге, здатність тих, хто домінує над екстрактивними інститутами, отримувати великі прибутки за рахунок решти суспільства означає, що політична влада при екстрактивних інститутах дуже бажана, а це призводить до боротьби між багатьма групами й індивідами за володіння нею. Як наслідок, існуватимуть потужні сили, що штовхатимуть суспільство під екстрактивними інститутами до політичної нестабільності.

Синергія між екстрактивними економічними й політичними інститутами створює порочне коло, у якому наявні екстрактивні інститути намагатимуться подовжити своє існування. Аналогічно існує й добродісне коло, пов'язане з інклюзивними економічними й політичними інститутами. Однак ані порочне, ані добродісне коло не є абсолютним. Справді, деякі нації сьогодні живуть з інклюзивними інститутами тому, що хоча екстрактивні інститути були нормою в історії, їхні суспільства змогли розбити мури й перейти до інклюзивних інститутів. Наше пояснення цих переходів історичне, але не визначене наперед історично. Основні інституційні зміни, потрібні для основних економічних змін, відбуваються в результаті взаємодії між наявними інститутами й критичними збігами обставин. Критичні обставини — це значні події, що порушують чинну політичну й економічну рівновагу в одній чи багатьох країнах, як, наприклад, Чорна смерть, що вбила принаймні половину населення

в більшості країн Європи у XIV столітті; відкриття шляхів для трансатлантичної торгівлі, що створило величезні можливості для отримання прибутків багатьма європейцями; Промислова революція, що запропонувала потенціал для швидких, але руйнівних змін у структурі економік по всьому світу.

Реальні інституційні відмінності між країнами самі по собі є результатом останніх інституційних змін. Чому шляхи інституційних змін відрізняються в різних країнах? Відповідь на це запитання криється в інституційному дрейфі. Так само, як гени двох ізольованих популяцій організмів повільно дрейфуватимуть у різні боки під впливом випадкових мутацій у так званому процесі еволюційного або генетичного дрейфу, дві країни, подібні в інших відношеннях, також дрейфуватимуть у різні боки, хоча, знову-таки, повільно. Конфлікт навколо доходів і влади, а непрямо — навколо інститутів, є постійним у всіх країнах. Цей конфлікт часто має непередбачувані наслідки, навіть якщо поле взаємодії, на якому він розгортається, є нерівним. Наслідок цього конфлікту веде до інституційного дрейфу. Однак це не обов'язково кумулятивний процес. Це не означає, що малі відмінності, які виникають у певний момент, обов'язково стануть більшими з часом. Навпаки, як засвідчує розгляд римської Британії в розділі 6, малі відмінності виникають, потім зникають і з'являються знову. Однак після настання критичного збігу обставин ці малі відмінності, що виникли в результаті інституційного дрейфу, можуть бути тими малими відмінностями, що мають значення для радикального розходження двох країн, які в інших відношеннях подібні між собою.

Ми бачили в розділах 7 і 8, що незважаючи на багато подібностей між Англією, Францією й Іспанією, критичні обставини виникнення трансатлантичної торгівлі справили найбільший вплив на Англію саме через ці малі відмінності — той факт, що під час розвитку протягом XV–XVI століть англійські монархи не могли контролювати всю трансатлантичну торгівлю, тоді як ця торгівля перебувала в повній монополії королів Франції й Іспанії. У результаті у Франції й Іспанії саме монархи і групи, тісно пов'язані з ними, отримували основну вигоду від трансатлантичної торгівлі та колоніальної експансії, тоді як у Англії існували групи, що різко протистояли монархії, яка намагалася отримувати прибутки від економічних можливостей, створених цими критичними обставинами. Хоча інституційний дрейф веде до малих відмінностей, його взаємодія з критичними збігами обставин веде до інституційного розходження. Таким чином, це розходження створює тепер

більші інституційні відмінності, на які впливатиме наступний критичний збіг обставин.

Історія — це ключ, оскільки саме історичний процес через інституційний дрейф створює відмінності, що можуть стати вирішальними при критичних обставинах. Критичні збіги обставин самі по собі є історичними поворотними пунктами. А порочні й добродесні кола підказують нам, що потрібно вивчати історію, аби розуміти природу інституційних відмінностей, що історично структурувалися. Однак наша теорія не означає історичного детермінізму, як і будь-якого детермінізму взагалі. Саме тому відповідь на запитання, з якого ми почали цей розділ, звучить — ні: не було історичної неминучості для Перу стати набагато біднішою, ніж Західна Європа чи Сполучені Штати.

Почнемо з того, на противагу географічній і культурній гіпотезам, що через свою географію чи культуру Перу не приречена на бідність. У нашій теорії сучасна Перу значно бідніша за Західну Європу й Сполучені Штати Америки через свої інститути. Щоб збагнути це, важливо зрозуміти історичний процес інституційного розвитку Перу. Як ми бачили в розділі 2, 500 років тому Імперія *інків* на території сучасного Перу була більшою, технологічно складнішою й політично централізованішою, ніж малі державні утворення на території Північної Америки. Поворотним пунктом стало те, як цей регіон був колонізований і як це контрастувало з колонізацією Північної Америки. Це було результатом не історично визначеного наперед процесу, а випадковим наслідком кількох кардинальних інституційних змін під час критичного збігу обставин. Принаймні три чинники могли змінити цю траєкторію й привести до дуже різних тривких структур.

По-перше, інституційні відмінності в обох частинах Америки у XVI столітті визначали, як ці території колонізувалися. Північна Америка йшла по іншій інституційній траєкторії, ніж Перу, оскільки перед колонізацією вона була негусто заселена і приваблювала європейських поселенців, котрі потім успішно виступали проти еліт, що їх намагалися створити компанія *Virginia* й Англійська Корона. На противагу цьому, іспанські конкістадори знайшли в Перу централізовану екстрактивну державу, яку вони могли захопити, і велике населення, яке могли примусити працювати на шахтах і плантаціях. Також нічого наперед визначеного географічно не було і в розподілі земель в обох частинах Америки в той час, коли туди прибули європейці. Подібно до того, як виникнення централізованої держави під проводом короля Шиаама в Бушонгу було результатом основної інституційної інновації, а можливо й політичної

революції, як ми бачили в розділі 5, цивілізація *інків* у Перу й велика заселеність цієї території походили з основних інституційних інновацій. Замість цих місць таке могло відбутися в Північній Америці, наприклад, у долині ріки Міссісіпі чи навіть у північно-східних Сполучених Штатах. Якби це сталося, європейці зустрілися б із порожніми землями в Андах і централізованою державою в Північній Америці, і ролі Перу й Сполучених Штатів могли б змінитися на протилежні. Європейці могли тоді оселитися на територіях навколо Перу, і конфлікт між більшістю поселенців і елітою міг привести до створення інклюзивних інститутів там замість Північної Америки. Наступна траєкторія економічного розвитку була б, скоріш за все, подібним чином відмінна.

По-друге, Імперія *інків* могла вчинити опір європейському колоніалізму, як це зробила Японія, коли кораблі командора Перрі увійшли в бухту Едо. Хоча більша екстрактивність Імперії *інків* порівняно з Токугаваю в Японії явно робила політичну революцію, подібну до Відновлення Мейдзі, менш імовірною в Перу, однак історичної необхідності, щоб *інки* повністю піддалися домінуванню європейців, не існувало. Якби вони були здатні чинити опір і навіть інституційно модернізуватися у відповідь на загрози, увесь перебіг історії Нового світу, а з нею — історії всього світу був би зовсім інший.

По-третє, і найрадикальніше: ні історично, ні географічно, ні навіть культурно не було визначено наперед, що європейці мали бути тими, хто колонізував світ. Це могли бути китайці чи навіть *інки*. Звичайно, такий висновок видається неможливим, коли ми дивимося на світ з погляду переваг XV століття, оскільки на той час Західна Європа досягла обох частин Америки, а Китай уже замкнувся в собі. Однак Західна Європа XV століття сама була наслідком випадкового процесу інституційного дрейфу, перемежованого критичними збігами обставин, і ніщо в цьому відношенні не було неминучим. Західноєвропейські держави не могли рушити вперед на завоювання світу без кількох історичних поворотних пунктів. До них належали: особливий шлях розвитку феодалізму, заміна рабства і ослаблення монархів на цьому шляху; той факт, що століттями у II тисячолітті в Європі розвивалися незалежні й комерційно автономні міста; той факт, що європейські монархи не відчували загрози, а отже, і не намагалися ставити перешкоди у справі заморської торгівлі, як це робили китайські імператори династії Мін; настання Чорної смерті, що струснуло самі основи феодального порядку. Якби ці події відбувалися інакше, ми тепер жили б у зовсім іншому світі, у якому Перу могла би бути багатшою за Західну Європу чи Сполучені Штати.

Природно, що сила передбачення теорії, у якій головні ролі відіграють і малі відмінності, і випадковості, буде обмежена. Мало хто міг передбачити у XV чи навіть XVI століттях, не кажучи вже про багато століть після падіння Римської імперії, що головний прорив до інклюзивних інститутів станеться у Британії. Зробили це можливим лише специфічний процес інституційного дрейфу і природа критичних обставин, викликаних відкриттям трансатлантичної торгівлі. Ніхто не міг повірити в розпал Культурної революції в 1970-х, що Китай невдовзі стане на шлях радикальних змін своїх економічних інститутів, а отже, на карколомну траєкторію розвитку. Так само неможливо передбачити з будь-якою певністю, яким буде розподіл земель через 500 років. Історичний опис, що ми тут представили, доводить, що будь-який підхід, заснований на історичному детермінізмі, — чи то географія, культура, а чи інші історичні чинники, — є неадекватним. Малі відмінності і випадковості є не просто частиною нашої теорії — вони є частиною формування історії.

Навіть якщо важко зробити передбачення щодо того, які країни процвітатимуть порівняно з іншими, ми вже побачили протягом усієї книги, що наша теорія досить добре пояснює широкі відмінності в процвітанні й бідності націй в усьому світі. До кінця цього розділу ми ще побачимо, що вона пропонує деякі підказки щодо того, які типи країн мають більше шансів для економічного зростання в наступні десятиліття.

Порочні й добродесні кола створюють значну стійкість та інерційність. Можна сильно не сумніватися, що через 50 чи 100 років Сполучені Штати й Західна Європа на основі своїх інклюзивних економічних і політичних інститутів будуть багатшими, найімовірніше, значно багатшими за тропічну Африку, Близький Схід, Центральну Америку чи Південно-Східну Азію. Однак у межах цих широких структур у наступному столітті відбуватимуться значні інституційні зміни, завдяки яким деякі країни розіб'ють мури й перейдуть від бідності до процвітання.

Нації, що не досягли політичної централізації, такі як Сомалі й Афганістан, або ті, у яких стався колапс держави, як на Гаїті за останні кілька десятиліть, — задовго до того, як потужний землетрус 2010 року спричинив руйнування всієї інфраструктури країни, — навряд чи досягнуть розвитку при екстрактивних політичних інститутах чи здійснять значні зміни в напрямі до інклюзивних інститутів. Навпаки, нації, у яких можливий розвиток у наступні десятиліття, хоча й при екстрактивних інститутах, — це ті, що досягли певного рівня політичної централізації. У тропічній Африці сюди належать Бурунді, Ефіопія, Руанда — нації з довгою історією централізованих держав — і Танзанія, що спромоглася

побудувати певну централізацію чи принаймні встановити певні передумови для централізації після здобуття незалежності. Країни Латинської Америки, а саме Бразилія, Чилі й Мексика не лише досягли політичної централізації, а й зробили значні кроки до зародкового плюралізму. Наша теорія допускає, що стійкий економічний розвиток малоімовірний у Колумбії.

Наша теорія також допускає, що розвиток при екстрактивних політичних інститутах, як у Китаї, не буде стійким, і він, можливо, випаде з основного русла. Поза цими прикладами існує суттєва невизначеність. Наприклад, Куба могла би перейти до інклюзивних інститутів і здійснити значні економічні перетворення або лишитися живогіти на екстрактивних політичних і економічних інститутах. Те саме стосується Північної Кореї і Бірми (М'янми) в Азії. Отже, хоча наша теорія пропонує інструменти для розуміння, як інститути змінюються та які наслідки цих змін, природа цих змін — роль малих відмінностей і випадковостей — суттєво ускладнює точніші передбачення.

Для висування рекомендацій щодо публічних політик на основі широкого опису процвітання й бідності потрібна ще більша обережність. Так само, як вплив критичних обставин залежить від наявних інститутів, реакція суспільства на одну й ту саму політику втручання залежить від наявних інститутів. Звичайно, наша теорія повністю присвячена тому, як нації можуть зробити кроки до процвітання, — трансформуючи свої інститути з екстрактивних у інклюзивні. Однак вона також повністю розкриває від самого початку, що не існує легких рецептів для досягнення такого переходу. По-перше, порочне коло означає, що зміна інститутів є значно важчою справою, ніж їх початкове створення. Зокрема, екстрактивні інститути можуть відтворювати самі себе під різними личинами, як ми бачили на прикладі залізного закону олігархії в розділі 12. Тому той факт, що екстрактивний режим президента Мубарака у лютому 2011 року скинули народні протести, не гарантує, що Єгипет стане на шлях до більш інклюзивних інститутів. Замість цього екстрактивні інститути можуть відтворитися попри енергійні й сповнені надій на краще демократичні рухи.

По-друге, оскільки випадковий рух історії означає, що важко дізнатися, чи приведе конкретна взаємодія критичних обставин з реальними інституційними відмінностями до більш інклюзивних чи екстрактивних інститутів, давати загальні рекомендації щодо публічних політик, щоб стимулювати зміни в бік інклюзивних інститутів, було б героїчним вчинком. Тим не менш, наша теорія все ж корисна для аналізу публічної

політики, оскільки вона дає нам змогу розпізнавати погані політичні поради, основані або на некоректних гіпотезах, або на неадекватному розумінні того, як інститути можуть змінюватися. У цьому, як і в більшості випадків, уникання найгірших помилок є так само важливим (і більш реалістичним), як і спроба вироблення простих рішень. Напевне, це найкраще видно, коли ми звернемо увагу на сучасні політичні рекомендації, що підштовхують до «авторитарного розвитку» на основі успішного розвитку Китаю за останні десятиліття. Далі ми пояснимо, чому ці політичні рекомендації помилкові й чому розвиток Китаю в тому вигляді, як він досі відбувався, є ще однією формою розвитку при екстрактивних політичних інститутах, який навряд чи можна буде перетворити на стійкий економічний розвиток.

Невідпорний шарм авторитарного розвитку

Дай Гофан розпізнав настання урбаністичного буму в Китаї на його ранній стадії. У 1990-х по всьому Китаю почали виростати нові швидкісні дороги, ділові центри, резиденції й хмарочоси. Дай вважав, що цей розвиток лише набиратиме швидкість у наступному десятилітті. Він доводив, що його компанія *Jinagsu Tieben Iron and Steel* могла б захопити велику частку ринку як дешевий виробник, особливо якщо порівняти з неефективними державними сталеливарними підприємствами. Дай планував збудувати справжній сталевий гігант. У 2003 році за підтримки місцевих партійних босів у Чанчжоу він почав будівництво. Однак у березні 2004 року цей проект зупинили за наказом Комуністичної партії Китаю в Пекіні, а самого Дая заарештували з причин, які ніколи не були чітко названі. Влада, мабуть, розраховувала знайти якісь свідчення проти Дая, на яких можна будувати кримінальну справу. Тим часом Дай провів у в'язниці й під домашнім арештом наступні п'ять років і нарешті у 2009 році був визнаний винним та отримав мінімальний вирок. Його справжній злочин — без згоди високопосадовців Комуністичної партії почати великий проект, що конкурував би з державними компаніями. Це був явний урок для інших.

Реакція Комуністичної партії на таких підприємців, як Дай, не має дивувати. Чень Юнь, один із найближчих товаришів Ден Сяопіна і, мабуть, головний архітектор перших ринкових реформ, узагальнив погляди більшості партійних кадрів аналогією з «пташкою в клітці» щодо економіки. Економіка Китаю була пташкою, партійний контроль — кліткою, яку потрібно збільшити, аби пташка була здоровішою та енергійнішою.

Однак клітку не можна було відкривати чи взагалі прибирати, щоб пташка не вилетіла. Цзян Цземінь невдовзі після того, як у 1989 році став Генеральним секретарем Комуністичної партії, найвпливовішою постаттю в Китаї, пішов навіть далі й підсумував підозри партії щодо підприємців, характеризуючи їх як «самонайманих торговців і коробейників, [які] обманюють, займаються марнотратством, дають хабарі й уникають сплати податків». Протягом 1990-х, навіть попри потік іноземних інвестицій до Китаю й заохочення державних підприємств до розвитку, приватне підприємництво сприймалося з обережністю, і багатьох підприємців експропріювали чи навіть ув'язнили. Ставлення Цзян Цземіня до підприємців хоча й трохи пом'якшилося, але й досі дуже поширене в Китаї. За словами китайського економіста: «Великі державні компанії можуть бути залучені до величезних проектів. Однак коли це роблять приватні компанії, особливо конкуруючи з державою, неприємності висувають-ся з кожного куточка (*sic*)».

Хоча нині в Китаї багато приватних компаній працюють вигідно, численні елементи економіки все ще перебувають у розпорядженні й під захистом партії. Журналіст Річард МакГрегор повідомляє, що на столі кожного керівника найбільших державних компаній у Китаї стоїть червоний телефон. Його дзвінок означає, що це телефонує партія з наказами, що компанія мусить робити, куди вона має інвестувати і з якою метою. Гігантські компанії досі перебувають під управлінням партії, про що ми нагадували, тож саме партія ухвалює рішення щодо ротації своїх високопосадовців, їх звільнення чи просування вгору без пояснення причин.

Ці історії, звичайно, не заперечують, що Китай зробив величезні кроки до інклюзивних економічних інститутів, кроки, що мали за наслідок різкі темпи розвитку за останні 30 років. Більшість підприємців певним чином забезпечені, оскільки культивують підтримку місцевих кадрів і комуністичних еліт у Пекіні. Більшість державних компаній шукають прибутку й конкурують на міжнародних ринках. Це радикальна зміна після маоїстського Китаю. Як ми бачили в попередньому розділі, Китай спочатку отримав можливість розвитку завдяки тому, що при Ден Сяопіні відбулися радикальні реформи від найбільш екстрактивних економічних інститутів до інклюзивних економічних інститутів. Розвиток тривав, доки китайські економічні інститути перебували на шляху до більшої інклюзивності, хоча й меншими темпами. Китай також має значну вигоду від великих обсягів дешевої робочої сили і свого доступу до іноземних ринків капіталів і технологій.

Навіть попри те, що китайські економічні інститути незрівнянно більш інклюзивні, ніж три десятиліття тому, китайський досвід є прикладом розвитку при екстрактивних політичних інститутах. Попри нинішній наголос на інноваціях і технологіях розвиток Китаю ґрунтується на запровадженні наявних технологій і швидких інвестиціях, а не на творчій деструкції. Важливим аспектом цього є те, що права власності в Китаї не повністю забезпечені. Час від часу, як у випадку з Даєм, підприємці підпадають під експропріацію. Мобільність робочої сили суворо регулюється. Найважливіше з усіх прав власності — право продавати свою робочу силу на власний розсуд — і досі дуже недосконале. Те, наскільки економічні інститути ще далекі від справжньої інклюзивності, ілюструє факт, що зовсім небагато бізнесменів долучаються до проектів без підтримки місцевих партійних кадрів чи навіть Пекіна, що ще важливіше. Зв'язок між бізнесом і партією вигідний для обох сторін. Приватні підприємці, підтримувані партією, укладають договори на сприятливих умовах, можуть виселити простих людей, аби забрати їхню землю, і безкарно порушувати закони та норми. Ті, хто стоїть на шляху цього бізнес-плану, будуть знехтувані й можуть навіть опинитися у в'язниці чи бути вбитими.

Всюдисуща сила Комуністичної партії й екстрактивних інститутів у Китаї нагадує про численні подібності між розвитком СРСР у 1950-х 1960-х роках і сучасним розвитком Китаю, хоча є й помітні відмінності. Радянський Союз досяг розвитку при екстрактивних економічних і екстрактивних політичних інститутах, оскільки він силовим шляхом розподіляв ресурси для промисловості в централізованій командній системі, особливо у військовій і важкій промисловості. Такий розвиток був здійсненим частково тому, що було багато справ, які потрібно зробити. Розвиток при екстрактивних інститутах здійснювати легше, коли немає потреби у творчій деструкції. Китайські економічні інститути явно більш інклюзивні ніж радянські, однак політичні інститути в Китаї досі екстрактивні. У Китаї Комуністична партія є всевладною та контролює всю державну бюрократію, збройні сили, засоби масової інформації й значну частину економіки. Китайці мають мало політичних свобод і практично не беруть участі в політичних процесах.

Багато хто довго вірив, що розвиток у Китаї принесе демократію і більший плюралізм. У 1989 році реальним було передчуття, що демонстрації на площі Тяньаньмень приведуть до більшої відкритості й, можливо, навіть до колапсу комуністичного режиму. Однак на демонстрантів рушили танки. Замість мирної революції книги з історії нині називають це бійнею на площі Тяньаньмень. У багатьох відношеннях китайські

політичні інститути стали більш екстрактивними після подій на Тяньаньмень. Такі реформатори, як Чжао Цзян, який, як Генеральний секретар Комуністичної партії, надав свою підтримку студентам на площі Тяньаньмень, були усунуті, і партія обмежила громадянські свободи та свободу преси з великою ретельністю. Чжао Цзян потрапив під домашній арешт більш ніж на 15 років. Його громадянські заслуги поступово забулися. Він не став символом навіть для тих, хто підтримував політичні зміни.

Нині партійний контроль за медіа, включно з Інтернетом, є безпрецедентним. Значною мірою це досягається через самоцензуру: медіа знають, що вони не повинні згадувати Чжао Цзяна чи Лю Сяобо та критика уряду, котрий вимагав більшої демократизації і який досі перебуває у в'язниці навіть після присудження йому Нобелівської премії миру. Самоцензуру підтримує оруеллівський апарат, що може відстежувати розмови й спілкування, закривати веб-сайти й газети, навіть вибірково блокувати доступ до окремих новин в Інтернеті. Усе це демонструвалося, коли у 2009 році вибухнули новини щодо корупційних звинувачень проти сина Генерального секретаря партії з 2002 року Ху Цзіньтао. Партійний апарат негайно був приведений у дію й спромігся не лише запобігти висвітленню цієї справи китайськими ЗМІ, а й вибірково блокувати повідомлення про це на сайтах *New York Times* і *Financial Times*.

Через партійний контроль над економічними інститутами рівень творчої деструкції суттєво знижено. Це триватиме, доки не стануться радикальні реформи політичних інститутів. Як і в Радянському Союзі, китайський розвиток при екстрактивних політичних інститутах значною мірою забезпечується наявністю дуже великого обсягу справ, які потрібно зробити. Доходи на душу населення в Китаї все ще значно нижчі, ніж у США чи Західній Європі. Звичайно, розвиток у Китаї більш диверсифікований, ніж радянський, він не базується лише на озброєннях чи важкій промисловості, а китайські підприємці демонструють чудеса винахідливості. І все ж цей розвиток втратить свої темпи, якщо екстрактивні політичні інститути не поступляться місцем інклюзивним інститутам. Допоки політичні інститути залишатимуться екстрактивними, розвиток буде внутрішньо обмежений, як це й сталося в низці інших випадків.

Китайський досвід ставить декілька цікавих запитань щодо майбутнього китайського розвитку і, що важливіше, бажаності й життєздатності авторитарного розвитку. Такий розвиток став популярною альтернативою Вашингтонському консенсусу, що наголошує на важливості

лібералізації ринку й торгівлі, а також певних видів інституційних реформ для запуску економічного розвитку в багатьох менш розвинених частинах світу. Хоча частина посилянь на авторитарний розвиток є реакцією на Вашингтонський консенсус, напевно його більша привабливість — явно для правителів, котрі сидять на екстрактивних інститутах, — полягає в тому, що він дає їм важелі для утримання й навіть зміцнення їх перебування при владі й легітимізує екстракцію.

Наша теорія засвідчує, що в країнах, особливо тих, де досягнуто певного рівня державної централізації, такий тип розвитку при екстрактивних інститутах цілком можливий і може навіть бути найімовірнішим сценарієм для багатьох націй — від Камбоджі й В'єтнаму до Бурунді, Ефіопії й Руанди. Однак це також означає, що, як і всі приклади розвитку при екстрактивних політичних інститутах, він не буде стійким.

У випадку Китаю процес розвитку, оснований на руху навздогін, імпорту іноземних технологій і експорту напівфабрикатів, може тривати ще якийсь час. Тим не менш, розвиток Китаю також може дійти свого кінця, зокрема коли Китай досягне стандартів життя країни із середніми доходами. Найімовірнішим сценарієм для китайської Комуністичної партії й дедалі впливовіших китайських еліт може бути збереження їхньої дуже міцної хватки влади протягом наступних кількох десятиліть. У цьому випадку історія і наша теорія допускають, що розвиток із творчою деструкцією і справжніми інноваціями не настане, а разючі темпи розвитку в Китаї поступово випаруються. Однак такий наслідок не визначений наперед: його можна уникнути, якщо Китай перейде до інклюзивних політичних інститутів перш ніж його розвиток при екстрактивних інститутах дійде своєї межі. Проте, як ми далі побачимо, є мало причин очікувати, що Китай здійснить перехід до більш інклюзивних політичних інститутів або що це відбудеться автоматично й безболісно.

Навіть у самій Комуністичній партії Китаю лунають голоси, які визнають небезпеки на шляху, що лежить попереду, і поширюють ідею про потребу політичної реформи, тобто про перехід до більш інклюзивних політичних інститутів у нашій термінології. Могутній прем'єр Вень Цзябао нещодавно застеріг від небезпеки того, що економічний розвиток зустрінеється зі значними перешкодами, якщо не почнеться політична реформа. Ми вважаємо аналіз Веня передбачливим, навіть якщо хтось сумнівається в його щирості. Але багато хто на Заході не погоджується з думками Веня. Для них Китай відкриває альтернативний шлях до стійкого економічного розвитку — при авторитаризмі замість інклюзивних економічних і політичних інститутів. Однак

вони помиляються. Ми вже бачили характерні важливі корені китайського успіху: радикальні зміни в економічних інститутах від жорстких комуністичних інститутів до тих інститутів, що надають стимули для зростання продуктивності й торгівлі. Якщо подивитися під таким кутом, то стає очевидно, що немає фундаментальних відмінностей Китаю від інших країн, що спромоглися зробити кроки від екстрактивних до інклюзивних економічних інститутів, навіть коли це відбувається при екстрактивних політичних інститутах, як у випадку Китаю. Отже, Китай досяг економічного зростання не завдяки екстрактивним політичним інститутам, а всупереч їм. Його успішний розвиток за останні три десятиліття завдячує радикальному зсуву від екстрактивних економічних інститутів до більш інклюзивних економічних інститутів, що було ще важче, а не легше робити, зважаючи на вкрай авторитарні екстрактивні політичні інститути.

Іншим типом схвалення авторитарного розвитку є визнання його непривабливої природи з одночасною думкою про те, що авторитаризм є перехідним етапом. Ця ідея повертається до однієї з класичних теорій політичної соціології — теорії модернізації, яку сформулював Сеймур Мартін Ліпсет. Теорія модернізації стверджує, що всі суспільства у своєму розвитку прагнуть до більш модерного, розвиненого й цивілізованого існування, а особливо до демократії. Багато послідовників теорії модернізації також вважають, що подібно до демократії інклюзивні інститути виникнуть як вторинний продукт процесу розвитку. Більше того, хоча демократія не є тим самим, що інклюзивні політичні інститути, але регулярні вибори й відносно безперешкодна політична конкуренція цілком можуть привести до розвитку інклюзивних політичних інститутів. Різні версії теорії модернізації стверджують також, що освічена робоча сила природно приведе до демократії й кращих інститутів. У дещо постмодерністській версії теорії модернізації оглядач *New York Times* Томас Фрідман зайшов аж до припущення про те, що якщо країна матиме достатньо ресторанів *McDonald's*, демократія й інститути прийдуть за ними. Усе це змальовує оптимістичну картину. За останні 60 років більшість країн, багато з яких мають екстрактивні інститути, досягли певного розвитку, і більшості вдалося досягти значного підвищення рівня освіти своєї робочої сили. Отже, коли їхні доходи й рівні освіти зростатимуть тим чи іншим шляхом, усі інші добрі речі, такі як демократія, права людини, громадянські свободи й безпека прав власності, настануть самі собою.

Теорія модернізації має багато послідовників у наукових колах і поза ними. Наприклад, нинішнє ставлення США до Китаю формувалося за цією теорією. Джордж Г.В. Буш так підсумував політику США щодо китайської демократії: «На нашому боці вільна торгівля з Китаєм і час». Ця ідея полягала в тому, що коли Китай вільно торгуватиме із Заходом, він розвиватиметься, і цей розвиток принесе демократію та найкращі інститути до Китаю, як передбачає теорія модернізації. Однак різке розширення торгівлі між США й Китаєм від середини 1980-х років мало що зробило для китайської демократії, і ще тісніша інтеграція в наступне десятиліття дасть такий же невеликий ефект.

Позиція багатьох щодо майбутнього суспільства й демократії в Іраку після вторгнення під проводом США завдяки теорії модернізації була так само оптимістична. Незважаючи на руйнівні економічні процеси при режимі Саддама Хусейна, Ірак не був настільки бідним у 2002 році, як багато націй тропічної Африки, і мав порівняно добре освічене населення. Тому очікувалося, що він дозрів для розвитку демократії і громадянських свобод, а можливо, й до того, що ми описали б як плюралізм. Ці сподівання швидко випарувалися, коли хаос і громадянська війна охопили суспільство Іраку.

Теорія модернізації некоректна й безпорадна, коли виникає потреба обдумувати способи впоратися з головними проблемами екстрактивних інститутів у націях, що занепадають. Найсильнішим доказом на користь теорії модернізації є те, що багаті нації — це ті, що мають демократичні режими, поважають громадянські права і права людини, користуються ринками і загалом інклюзивними економічними інститутами. Однак інтерпретація цього зв'язку на користь теорії модернізації ігнорує головний вплив інклюзивних економічних і політичних інститутів на економічний розвиток. Як ми намагалися довести протягом усієї книги, саме країни з інклюзивними інститутами розвивалися протягом останніх 300 років і стали тепер відносно багатими. Те, що це пояснює навколишню ситуацію, стає очевидним, якщо подивитися на факти дещо під іншим кутом. У той час, як нації, що за останні кілька століть побудували інклюзивні економічні й політичні інститути, досягли стійкого економічного розвитку, авторитарні режими, що ще швидше розвинулися за останні 60–100 років, на противагу твердженням теорії модернізації Ліпсета, не стали демократичними. І це не дивно. Розвиток при екстрактивних інститутах можливий саме тому, що він не потребує і автоматично не здійснює руйнування цих самих інститутів. Він часто генерується через те, що еліти, які керують екстрактивними інститутами, вважають

економічний розвиток не загрозою, а підтримкою свого режиму, що й було притаманно Комуністичній партії Китаю з 1980-х років. Також не дивно, що розвиток, стимульований зростанням вартості природних ресурсів нації, як це відбувається в Габоні, Росії, Саудівській Аравії й Венесуелі, навряд чи приведе до фундаментальних трансформацій цих авторитарних режимів у бік інклюзивних інститутів.

Історична хроніка ще менш прихильна до теорії модернізації. Багато відносно розвинутих націй піддалися і підтримали репресивну диктатуру й екстрактивні інститути. І Німеччина, і Японія в першій половині XX століття були серед найбагатших і найбільш індустріально розвинених країн у світі й мали відносно добре освічених громадян. Це не завадило виникненню Націонал-Соціалістичної партії в Німеччині чи мілітаристського режиму в Японії, який замірявся на територіальну експансію через війну, і привело до різкого повороту політичних і економічних інститутів до екстрактивності. Аргентина в XIX столітті також була однією з найбагатших країн світу, так само багатою чи навіть заможнішою за Британію, оскільки це було пов'язано зі світовим ресурсним бумом. Вона також мала найкраще освічене населення в Латинській Америці. Однак демократія й плюралізм були не більш, а може, і менш успішними в Аргентині, ніж у багатьох інших країнах Латинської Америки. Один законотворець відбивався за іншим і, як ми бачили в розділі 11, навіть демократично обрані лідери діяли як ненаситні диктатори. Та й останнім часом не видно було значного прогресу в русі до інклюзивних економічних інститутів і, як описано в розділі 13, аргентинські уряди XXI століття все ще можуть безжально експропріювати майно своїх громадян.

Усе це висвітлює декілька важливих ідей. По-перше, зростання при авторитарних, екстрактивних політичних інститутах у Китаї хоча й триватиме певний час, однак не перетвориться на стійкий розвиток, підтримуваний насправді інклюзивними економічними інститутами і творчою деструкцією. По-друге, на противагу твердженням теорії модернізації, ми не повинні розраховувати на те, що авторитарний розвиток приведе до демократії чи створення інклюзивних політичних інститутів. Китай, Росія й декілька інших авторитарних режимів, що нині переживають певний розвиток, із високою імовірністю досягнуть меж екстрактивного зростання, перш ніж трансформуватимуть свої політичні інститути в напрямі більшої інклюзивності — і фактично серед еліти немає бажання здійснювати такі зміни й бракує сильної опозиції, що примусила б її це зробити. По-третє, авторитарний розвиток не є ані бажаним, ані життєздатним у довготривалій перспективі, а тому не має бути схваленим

міжнародною спільнотою як шаблон для націй у Латинській Америці, Азії й тропічній Африці, навіть якщо це шлях, який оберуть численні нації саме тому, що він інколи узгоджується з інтересами домінантних економічних і політичних еліт.

Процвітання спроектувати неможливо

На відміну від теорії, яку ми розвинули в цій книзі, гіпотеза невігластва з готовністю висуває пропозиції, як «вирішити» проблему бідності: якщо сюди нас завело невігластво, то просвітництво й розумні правителі разом із виробниками політики можуть нас вивести звідси, і ми зможемо «спроектувати» процвітання по всьому світу, даючи правильні поради й розповідаючи політикам, що є хорошою економікою. У розділі 2, коли ми обговорювали цю гіпотезу, ми показали, як прем'єр-міністр Гани Кофі Бусія у своїй діяльності на початку 1970-х недооцінив той факт, що головними перешкодами на шляху прийняття публічних політик, які знизили б ринкові втрати й стимулювали економічне зростання, є не невігластво політиків, а стимули та обмеження, з якими вони стикаються, у взаємодії з політичними й економічними інститутами у своїх країнах. І все ж гіпотеза про невігластво досі популярна у виробників політики Заходу, які, майже вилучаючи все інше, зосереджуються на проектуванні процвітання.

Ці спроби проектування виступають у двох видах. Перший, часто обстоюваний міжнародними організаціями, такими як Міжнародний Валютний Фонд, визнає, що поганий розвиток спричинюється поганими економічними політиками й інститутами, і тому пропонує перелік поліпшень, які ці міжнародні організації намагаються нав'язати бідним країнам. (Вашингтонський консенсус пропонує один такий перелік.) Ці поліпшення фокусуються на відчутних речах, таких як макроекономічна стабільність і позірно привабливі макроекономічні цілі — зменшення розмірів управлінського сектора, гнучкі курси обміну й лібералізація руху капіталів. Не оминають також мікроекономічних цілей, таких як приватизація, підвищення ефективності надання управлінських послуг і на додачу — поліпшення функціонування самої держави з наголосом на важливості антикорупційних заходів. Хоча самі по собі ці реформи можуть бути важливі, підхід міжнародних організацій у Вашингтоні, Лондоні, Парижі й інших містах усе ще грузне в некоректному розумінні, яке не може визнати роль політичних інститутів і ті обмеження, які вони накладають на виробників політики. Намагання міжнародних інститутів

спроєкувати економічний розвиток, підштовхуючи бідні країни до прийняття найкращих політик та інститутів, не мають успіху, оскільки в їх основі немає розуміння причин домінування поганих політик і інститутів, а гору бере думка про невігластво лідерів бідних країн. Унаслідок цього публічні політики не приймаються й не впроваджуються або впроваджуються лише номінально.

Наприклад, економіка багатьох країн світу, де такі реформи здійснювались напоказ — і це найбільш помітно в Латинській Америці, — перебувала в стагнації протягом 1980–1990-х років. У реальності такі реформи нав'язувалися цим країнам у контексті старих способів політичної взаємодії. Тому навіть попри формальне впровадження реформ їх призначення перекручувалося або політики вдавалися до певних заходів для обмеження їх впливу. Це все можна проілюструвати «впровадженням» однієї з головних рекомендацій міжнародних інститутів щодо досягнення макроекономічної стабільності — забезпечення незалежності центрального банку. Ця рекомендація впроваджувалася або в теорії, а не на практиці, або підривалася іншими інструментами політики. Вона була в принципі дуже важлива. Багато політиків по всьому світу витрачали більше, ніж могли зібрати на податках, і потім примушували свої центральні банки скорочувати різницю, друкуючи гроші. Інфляція, що була наслідком таких дій, зумовлювала нестабільність і невизначеність. Теоретично незалежні центральні банки, такі як Бундесбанк у Німеччині, мають опиратися політичному тиску й обмежувати інфляцію. Президент Зімбабве Мугабе вирішив врахувати міжнародні поради. У 1995 році він проголосив Центральний банк Зімбабве незалежним. Перед цим індекс інфляції в Зімбабве очікувався на рівні 20%. До 2002 року він сягнув 140%, а до 2003-го — майже 600%; у 2007 році — 66 000% і в 2008-му — 230 000 000%! Звичайно, у країні, де президент виграє в лотерею (див. с. 332–337), нікого не дивує, що прийняття закону про незалежність центрального банку нічого не означає. Керівник Центрального банку Зімбабве, напевне, знав, як його колега у Сьєрра-Леоне «випав» із верхнього поверху будівлі центрального банку, коли не погодився із Сіякою Стівенсом (див. с. 312). Незалежний чи ні, а згода з вимогою президента була обачливим вибором для його здоров'я, хоча й не для здоров'я економіки. Не всі країни схожі на Зімбабве. В Аргентині й Колумбії центральні банки також стали незалежними у 1990-х роках. Вони справді виконували свою роботу зі стримування інфляції. Однак оскільки в жодній із цих країн політична ситуація не змінилася, політичні еліти могли використовувати інші способи купувати голоси, задовольняти свої інтереси й винагороджувати себе і своїх

прибічників. Оскільки вони більше не могли цього робити, просто друкуючи гроші, то мусили використовувати інший спосіб. В обох країнах впровадження незалежності центрального банку збіглося з величезним розширенням управлінських витрат, що фінансувалися переважно позиками.

Другий підхід до сучасного проектування процвітання ще більше в моді. Він визнає, що не існує легких способів для підйому нації з бідності до процвітання за одну ніч або навіть протягом кількох десятиліть. Натомість він стверджує, що є багато «мікроринкових невдач», які можна виправити, дослухаючись до хороших порад, а процвітання настане, коли виробники політики скористаються цими можливостями, — що знову ж таки може бути досягнуто з допомогою візії економістів та інших фахівців. Малі ринкові невдачі є в усіх бідних країнах, стверджує цей підхід, наприклад, у системі освіти, охороні здоров'я й способі організації їхніх ринків. Це, без сумніву, правда. Однак проблема полягає в тому, що ці малі ринкові невдачі можуть бути лише верхівкою айсберга, симптомом проблем із глибшим корінням у суспільстві, що функціонує під екстрактивними інститутами. Саме тому не випадково бідні країни мають погані макроекономічні політики, не випадково їхні системи освіти не діють належним чином. Ці невдачі ринку не можуть бути зумовлені лише невіглаством. Виробники політики й чиновники, що мають діяти на основі згаданих гарних порад, можуть бути так само частиною цих проблем. Численні спроби виправити ці неефективні дії можуть отримати у відповідь опір, тому що ті, хто при владі, не боротимуться в перших рядах з інституційними причинами бідності.

Ці проблеми ілюструються втручанням, що було спроектовано неурядовою організацією (НУО) Севи Мандіра для поліпшення охорони здоров'я в індійському штаті Раджастан. Оповідь про охорону здоров'я в Індії — це історія про глибоко вкорінену неефективність і занепад. Державна система охорони здоров'я, принаймні теоретично, була широко доступною й дешевою, а персонал — загалом кваліфікованим. Однак навіть найбідніші індуси не користуються державними закладами охорони здоров'я, обираючи натомість значно дорожчих, неконтрольованих і часом навіть недосконалих приватних провайдерів. І не через якийсь брак раціональності: люди не можуть отримати від державних закладів будь-якої допомоги через зараження їх абсентеїзмом. Коли б індус не прийшов до державного медичного закладу, там не те що медсестер може не бути, а й до приміщення часто неможливо дістатися, бо медичні заклади більшість часу просто зачинені.

У 2006 році Сева Мандір із групою економістів розробив схему стимулювання для заохочення медсестер сумлінніше працювати в районі Ударпур у Раджистані. Ідея була проста: Сева Мандір вводив реєстратори часу, що вибивали дату й час, коли медсестра перебувала в медичному закладі. Очікувалося, що медсестри пробиватимуть час на своїх робочих картках тричі на день, аби показати, що вони прийшли вчасно, були на місці та йшли вчасно. Якби така схема подіяла й підвищила якість і обсяги надання медичної допомоги, це була б сильна ілюстрація теорії про те, що основні проблеми розвитку можна подолати з допомогою легких рішень.

Тим часом впровадження реєстраторів дало протилежні результати. Невдовзі після введення програми в дію відбулося різке зростання виходу на роботу медсестер. Однак тривало це недовго. Трохи більше ніж через рік місцеве управління з охорони здоров'я свідомо скасувало систему стимулів, введену Севою Мандіром. Абсентеїзм повернувся до звичного рівня, але тепер сталося різке зростання «вільних днів», які означали, що медсестри фактично не були присутні, але це було санкціоновано місцевим управлінням охорони здоров'я. Різко зросли також «проблеми з устаткуванням», оскільки реєстратори часу були розбиті. Однак Сева Мандір не зміг їх замінити, бо місцеві управлінці не йшли на співпрацю.

Примушувати медсестер тричі на день ставити штамп реєстратора часу не здається інноваційною ідеєю. Справді, це практика, що використовується в усіх галузях виробництва навіть в Індії. Для адміністраторів охорони здоров'я вона мала стати потенціальним розв'язанням їхніх проблем. Тому навряд чи саме невігластво в цій простій схемі стимулювання привело до припинення її використання. Те, що сталося під час впровадження програми, прямо підтверджує це. Медичні адміністратори саботували цю програму, бо співпрацювали з медсестрами й посилювали місцеві проблеми абсентеїзму. Вони не хотіли, щоб система стимулів змушувала медсестер приходити на роботу або знижувала їхню зарплатню у випадку їх відсутності.

Цей епізод ілюструє мікроверсію труднощів у здійсненні значимих змін, якщо інститути є головними джерелами цих проблем. У згаданому випадку йшлося не про корупційні політики чи потужний бізнес, що підривали інституційну реформу, просто місцеві адміністратори охорони здоров'я й медперсонал саботували схему стимулювання Севи Мандіра й економістів — фахівців із розвитку. Це вказує на те, що багато мікроринкових невдач, які на перший погляд легко виправити, можуть бути ілюзорні: інституційна структура, яка створює ринкові невдачі, також

запобігатиме впровадженню заходів із посилення стимулів на мікрорівні. Намагання спроектувати процвітання без боротьби з коренями проблем — екстрактивними інститутами й політикою, що підтримує їх існування, — навряд чи принесе плоди.

Невдача іноземної допомоги

Після атаки Аль Каїди 11 вересня 2001 року збройні сили США швидко скинули репресивний режим Талібану в Афганістані, який надав притулок зловмисникам і відмовлявся видати головних членів Аль Каїди. Боннська угода від грудня 2001 року між лідерами колишніх афганських моджахедів, котрі співпрацювали з американськими силами, з одного боку, й головними діячами афганської діаспори включно з Хамідом Карзаєм, з другого, розробила план встановлення демократичного режиму. Першим кроком стала загальнонаціональна велика асамблея Лоя Джирга, що обрала Хаміда Карзая очільником тимчасового уряду. Для Афганістану справи здавалися оптимістичними. Більшість афганців прагнули залишити часи Талібану позаду. Міжнародна спільнота вважала, що головне, чого тепер потребував Афганістан, — це великі вливання іноземної допомоги. Представники Організації Об'єднаних Націй і кількох провідних НУО невдовзі висадилися в столиці Кабулі.

Те, що сталося потім, не має дивувати, особливо якщо зважати на невдачі іноземної допомоги бідним країнам і державам, що занепали, за останні п'ять десятиліть. Несподівано чи ні, звичний ритуал повторився. Армії співробітників місій допомоги з їхнім почтом прибули до міста на своїх приватних літаках, НУО всіх видів набігли для виконання власних планів. Розпочалися переговори на високому рівні між управліннями й делегаціями від міжнародної спільноти. Тепер мільярди доларів полилися до Афганістану. Однак мало їх використовувалося для побудови інфраструктури, шкіл чи інших публічних послуг, важливих для формування інклюзивних інститутів чи принаймні відновлення законності й порядку. У той час, як майже вся інфраструктура опинилася в руїнах, перший транш коштів був використаний для налагодження авіасполучення для перевезень офіційних осіб ООН та інших організацій. Потім їм знадобилися водії й перекладачі. Тому вони найняли кількох англійських бюрократів і вчителів англійської мови, котрі ще залишалися в афганських школах, щоб возити й водити їх скрізь, виплачуючи їм зарплатню, в кілька разів більшу за поточний рівень зарплат в Афганістані. Коли кілька досвідчених бюрократів були найняті для обслуговування

іноземної допомоги, потоки цієї допомоги, замість побудови інфраструктури Афганістану, почали підривати афганську державу, яку вони начебто повинні були будувати й зміцнювати.

Жителі сіл у віддаленому районі в центральній долині Афганістану почули по радіо оголошення про нову багатомільйонну доларову програму відновлення житла в їхній місцевості. Через довгий час вантажівка картелю Ісмаїла Хана, відомого в минулому воєначальника і члена афганського уряду, привезла кілька дерев'яних колод. Однак вони були надто великі для використання де-небудь у районі, тож селяни використали їх єдиним можливим способом — на дрова. То що ж сталося з мільйонами доларів, обіцяними селянам? З обіцянних коштів 20% пішли на забезпечення роботи штаб-квартири ООН у Женеві. Решту передали за договором НУО, яка взяла ще 20% для забезпечення свого головного офісу в Брюсселі, і так далі, з іще трьома організаціями нижчого рангу, причому кожний учасник брав орієнтовно по 20% того, що залишилося. Ті жалюгідні гроші, що потрапили до Афганістану, були використані для закупівлі дерева в сусідньому Ірані. Значна частина їх була сплачена транспортному картелю Ісмаїла Хана для покриття накручених транспортних цін. Дивом було те, що ті величезні колоди взагалі доставили в село.

Те, що сталося в центральній долині Афганістану, не окремий випадок. Численні дослідження засвідчують, що до кінцевого одержувача доходить від 10 до 20% допомоги. Існують десятки досліджень зловживань, що звинувачують чиновників ООН і місцевих адміністрацій у відтоку коштів наданої допомоги. Однак найбільша частина втрат, пов'язаних з іноземною допомогою, — не зловживання, а радше некомпетентність або, що гірше, просто бізнес, звичний для організацій із надання допомоги.

Афганський випадок із допомогою був насправді ще й успішним порівняно з іншими. Протягом останніх 50 років сотні мільярдів доларів були виплачені урядам по всьому світу як «допомога на розвиток». Більша їх частина витрачена у вигляді накладних витрат і корупції, як в Афганістані. Ще гірше те, що значна частка надійшла таким диктаторам, як Мобуту, який залежав від іноземної допомоги своїх західних патронів і використав цю допомогу для купівлі підтримки у своїх прибічників із метою збереження свого режиму та для самозбагачення. Ситуація в більшості країн тропічної Африки подібна. Гуманітарна допомога, надана для тимчасового порятунку в кризові моменти, наприклад, останнім часом на Гаїті й у Пакистані, була явно корисніша, навіть попри проблеми з її наданням.

Незважаючи на такий непривабливий перелік проблем із наданням допомоги на «розвиток», іноземна допомога є однією з найпопулярніших політик, які рекомендують західні уряди, міжнародні організації на зразок ООН та НУО різного виду як спосіб боротьби з бідністю по всьому світу. І звичайно, цикли невдач з іноземною допомогою повторюються знову і знову. Ідея про те, що багаті західні країни повинні надавати великі обсяги «допомоги на розвиток», щоб вирішити проблеми бідності в тропічній Африці, на Карибах, у Центральній Америці й Південній Азії, базується на неправильному розумінні причин бідності. Такі країни, як Афганістан, бідні через свої екстрактивні інститути, що зумовлюють брак прав власності, законності й порядку або функціональності законодавчої системи, а також через задушливе домінування національної, а частіше місцевої еліти в політичному й економічному житті. Ті самі інституційні проблеми означають, що іноземна допомога буде неефективна через розкрадання і навряд чи дійде до місця призначення. За найгіршим сценарієм вона підтримуватиме ті режими, які самі є коренями проблем цих суспільств. Якщо стійкий економічний розвиток залежить від інклюзивних інститутів, надання допомоги режимам, що опираються на екстрактивні інститути, не може розв'язати проблеми. Це не заперечує того, що навіть поза гуманітарною допомогою значні ресурси від специфічних програм допомоги йдуть на будівництво шкіл у районах, де їх взагалі не було, і на оплату праці вчителів, які без цього взагалі жодної оплати не отримали б. Більша частина допомоги, що пролилася на Кабул, мало що принесла для поліпшення життя пересічних афганців. Утім існували й безперечні успіхи в будівництві шкіл, особливо для дівчат, які були повністю відрізані від освіти при Талібані й навіть раніше.

Одним із популярних останнім часом рішень, частково базованих на визнанні того, що інститути мають щось робити для процвітання і навіть надання допомоги, полягає в наданні «умовної» допомоги. За цим підходом надання іноземної допомоги має залежати від того, чи виконують уряди-реципієнти певні умови, такі як лібералізація ринків чи рух до демократії. Адміністрація Джорджа В. Буша зробила найбільший крок до такого типу умовної допомоги, розпочавши програму *Millenium Challenge Accounts*³⁵, що зробила майбутнє надання фінансової допомоги залежним від кількісних поліпшень кількох показників економічного й політичного розвитку. Однак ефективність умовної допомоги не вища, ніж безумовної. Країни, неспроможні виконати поставлені умо-

³⁵ Реакція на виклики тисячоліття — Прим. перекл.

ви, зазвичай отримують стільки ж, як і країни, що виконують їх. Причини цього проста: вони мають більшу потребу в допомозі через проблеми розвитку чи гуманітарні причини. І можна з великою ймовірністю передбачити, що умовна допомога мало впливає на національні інститути. Урешті-решт дивно було б, якби хтось на зразок Сіяки Стівенса у Сьєрра-Леоне чи Мобуту в Конго раптом почав руйнувати свої екстрактивні інститути, на яких він стоїть, лише заради трохи більшої іноземної допомоги. Навіть у тропічній Африці, де іноземна допомога становить значну частину загального бюджету багатьох урядів, і навіть після впровадження *Millenium Challenge Accounts*, що підняла рівень умовності допомоги, обсяги іноземної допомоги, яку міг отримати диктатор шляхом підриву власної влади, відносно малі й не варті того ризику для його панування в країні чи особистого життя.

Однак усе це не означає, що іноземна допомога, за винятком гуманітарної, має припинитися. Припинення іноземної допомоги не відповідає потребам і може цілком призвести до подальших людських страждань. Воно не відповідає потребам, бо громадяни багатьох західних націй відчувають провину й тягар щодо економічних і гуманітарних катастроф у світі, а іноземна допомога приносить їм відчуття, що щось робитиметься для подолання проблем. Навіть якщо це «щось» не буде надто ефективним, їхнє бажання робити це триватиме, продовжуючи справу іноземної допомоги. Величезна сукупність міжнародних організацій і НУО також безупинно вимагатиме й мобілізуватиме ресурси для збереження статус-кво. Та й було б безсердечно припинити допомогу найнужденнішим націям. Так, більша частина її марнується. Однак якщо хоч десять центів із кожного долара допомоги дійде до найбільш вразливих людей світу, ці десять центів — більше, ніж те, що вони мали доти, для пом'якшення найсильнішої бідності, і це все ж буде більше, ніж нічого.

Звідси можна винести два важливі уроки. По-перше, іноземна допомога нині не є надто ефективним інструментом для подолання занепаду націй у світі. Далеко ні. Країни потребують інклюзивних економічних і політичних інститутів, щоб розірвати цикл бідності. Іноземна допомога зазвичай мало що може зробити в цьому відношенні, особливо з огляду на способи, якими вона тепер надається. Визнання коренів світової нерівності й бідності важливе саме тому, що ми не будемо своїх сподівань на фальшивих обіцянках. Оскільки корені бідності — в інститутах, іноземна допомога при системі наявних інститутів у націях-реципієнтах нічого не зробить для досягнення стійкого

розвитку. По-друге, оскільки розвиток інклюзивних економічних і політичних інститутів є головним, корисно було б використовувати реальні потоки іноземної допомоги хоча б частково для підтримки цього розвитку. Як ми вже бачили, висунення умов не є відповіддю на це, оскільки воно вимагає від чинних правителів іти на поступки. Навпаки, структурування іноземної допомоги таким чином, щоб її використання й адміністрування зумовлювало залучення груп і лідерів, доти відрізаних від владних структур, до процесів ухвалення рішень і надання більших можливостей впливу на владу широким сегментам суспільства, мало би кращі перспективи.

Наділення політичними правами

На автозаводі з виробництва вантажівок *Scania* в місті Сан-Бернардо-Бразильського штату Сан-Пауло 12 травня 1978 року мало бути звичайним днем. Однак робітники були неспокійними. Страйки в Бразилії були заборонені з 1964 року, коли військові скинули демократичний уряд президента Жуана Гуларта. Однак з'явилися новини про те, що уряд коригує дані про національну інфляцію, щоб зростання вартості життя стало не таким помітним. О сьомій ранку робітники відклали свої інструменти. О 8:00 Гілсон Менезес, організатор профспілки робітників на заводі, скликав збори спілки. Президентом спілки металургів Сан-Бернардо був 33-річний активіст на ім'я Луїс Інаціо Лула да Сілва («Лула»). Опівдні Лула прибув на автозавод. Коли компанія попросила його переконати робітників повернутися до роботи, він відмовився.

Страйк *Scania* був першим у хвилі страйків, що прокотилася по всій Бразилії. Зовнішня вимога стосувалася зарплатні, однак, як пізніше зазначав Лула:

«Я думаю, що ми не повинні розділяти економічні й політичні чинники... Боротьба розпочалася за зарплатню, однак, б'ючись за зарплатню, робочий клас здобув політичну перемогу».

Відродження бразильського робітничого руху було лише частиною значно ширшої соціальної реакції за півтора десятки років військового правління. Лівий інтелектуал Фернандо Енріке Кардозо, який, як і Лула, став президентом Бразилії після відновлення демократії, доводив у 1973 році, що демократія в Бразилії має бути відновлена багатьма суспільними групами, які спільно виступлять проти військових. Усе, що для

цього потрібно, — запевняв він, — це «знову підняти громадянське суспільство... професійні асоціації, профспілки, церкви, студентські організації, дослідницькі групи й дискусійні кола, суспільні рухи», — іншими словами, широка коаліція, що прагне відновлення демократії й зміни бразильського суспільства.

Автозавод *Scania* проголосив створення такої коаліції. До кінця 1978 року Лула поширював ідею створення нової політичної партії — Робітничої. Однак це не мала бути партія профспілок. Лула наголошував, що це має бути партія для всіх, хто живе на зарплатню, і для бідних загалом. Тепер профспілкові рухи у намаганні створити політичну платформу почали об'єднуватися з багатьма соціальними рухами, що посилювалися. 18 серпня 1979 року у Сан Пауло відбувся з'їзд, на якому обговорювали формування Робітничої партії, що об'єднувала колишніх опозиційних політиків, лідерів профспілок, студентів, інтелектуалів і представників сотні різних соціальних рухів, які почали утворюватися по всій Бразилії в 1970-х. Робітнича партія, проголошена в ресторані Сан Худас Тадео в місті Сан Бернардо у жовтні 1979 року, мала представляти всі ці різні групи.

Ця партія швидко почала отримувати переваги від політичних можливостей, які були неохоче надані військовими. На місцевих виборах 1982 року вона вперше виставила своїх кандидатів і виграла дві посади мерів. Протягом 1980-х, коли демократія в Бразилії поступово наростала, Робітнича партія почала входити у все більше число місцевих органів управління. До 1988 року вона вже контролювала органи місцевого управління в 36 муніципалітетах разом із такими великими містами, як Сан Пауло й Порто Алегре. У 1989 році на перших вільних президентських виборах з часу військового заколоту Лула отримав 16% голосів у першому турі як кандидат від Партії. У другому турі проти Фернандо Коллора він мав уже 44%.

Здобуваючи владу у все більшій кількості органів місцевого врядування, що ще прискорилося у 1990-х, Робітнича партія почала об'єднуватися з багатьма місцевими соціальними рухами. У Порто Алегре перша адміністрація Робітничої партії після 1988 року впровадила «бюджет участі» — механізм залучення простих громадян до визначення пріоритетів у міських витратах. Вона створила систему, що стала світовою моделлю підзвітності й реагування місцевих органів управління в поєднанні зі значним поліпшенням управлінських послуг і якості життя в місті. Успішна структура управління, впроваджена партією на місцевому рівні, дала старт ще ширшій політичній мобілізації та успіху на національному рівні. Хоча Лула зазнав поразки від Фернандо Енріке Кардозо на

президентських виборах 1994 і 1998 років, він був обраний президентом у 2002 році. Робітнича партія прийшла до влади ще раніше.

Формування широкої коаліції в Бразилії в результаті об'єднання різноманітних соціальних рухів та організованої робочої сили мало значний вплив на економіку Бразилії. З 1990-х економічний розвиток прискорився, причому частка бідних серед всього населення зменшилася з 45% до 30% у 2006 році. Нерівність, що різко зроста в часи правління військових, суттєво зменшилася після приходу до влади Робітничої партії. Відбулося значне розширення системи освіти, у результаті чого середня тривалість навчання у школі збільшилася з шести років у 1995-му до восьми у 2006 році. Бразилія увійшла до об'єднання націй БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) і стала першою латиноамериканською країною, впливовою в міжнародних дипломатичних колах.

Підйом Бразилії після 1970-х не був спроектований економістами міжнародних інститутів, що інструктували бразильських виробників політики, як правильно розробляти хорошу політику чи уникати ринкових невдач. Він не був досягнутий завдяки ін'єкціям іноземної допомоги. Він не був природним наслідком модернізації. Радше це був наслідок сміливої побудови різними групами людей інклюзивних інститутів. Трансформації в Бразилії, подібно до трансформацій в Англії у XVII столітті, почалися зі створення інклюзивних політичних інститутів. Але як суспільство може побудувати інклюзивні політичні інститути?

Історія, як ми вже бачили, сповнена прикладів реформаторських рухів, що стали жертвами залізного закону олігархії й замінювали один набір екстрактивних інститутів іншим, ще більш згубним. Ми бачили, що Англія 1688 року, Франція у 1789 і Японія під час Відновлення Мейдзі у 1868 роках починали процес створення інклюзивних політичних інститутів із політичної революції. Однак такі політичні революції зазвичай викликають руйнування і злидні, а їх успіх зовсім не очевидний. Більшовицька революція проголошувала своєю метою заміну експлуататорської царської економічної системи більш справедливою й ефективною, що принесло свободу й процвітання мільйонам росіян. Але наслідки були якраз протилежні — створено значно більш репресивні й екстрактивні інститути замість тих, які більшовики знищили. Досвід Китаю, Куби і В'єтнаму подібний до цього. Багато некомуністичних реформ згори протікали не найкращим чином. Насер клявся побудувати сучасне рівноправне суспільство в Єгипті, однак це призвело лише до корумпованого режиму Хосні Мубарака, як ми бачили в розділі 13. Роберта Мугабе

бачили борцем за свободу проти расиста Яна Сміта й у край екстрактивного режиму Родезії. Однак інститути Зімбабве не стали менш екстрактивними, а їхні економічні характеристики виявилися ще гіршими, ніж до незалежності.

Для всіх тих політичних революцій, що успішно проклали шлях до більш інклюзивних інститутів і поступових інституційних змін у Північній Америці, в Англії XIX століття й у Ботсвані після здобуття незалежності, що також привело до значного зміцнення інклюзивних політичних інститутів, спільним є те, що вони зуміли наділити політичною владою дуже широкі суспільні групи. Плюралізм, наріжний камінь інклюзивних політичних інститутів, вимагає, щоб політична влада була широко розподілена в суспільстві, починаючи з обмеження екстрактивних інститутів, що зосереджують владу в руках вузької еліти, і поступового наділення нею населення. Саме це, на чому ми наголошували в розділі 7, вберегло Славетну революцію від заміни однієї еліти іншою. У випадку Славетної революції корені плюралізму були закладені політичною революцією, спрямованою на повалення Якова II, що здійснювалася широкою коаліцією торговців, промисловців, джентрі і навіть багатьох членів англійської аристократії, які не були спільниками Корони. Як ми бачили, Славетну революцію підсилювала попередня мобілізація й наділення владою широкої коаліції. Що ще важливіше, як наслідок це привело до подальшого наділення владою ще ширших сегментів населення, ніж доти, навіть попри те, що ці сегменти все ж були значно менші, ніж усе суспільство, а сама Англія ще два століття залишалася далекою від справжньої демократії. Чинники, що привели до виникнення інклюзивних інститутів у колоніях Північної Америки, також були подібні, як ми бачили в першому розділі. І знову шлях, що розпочався у Вірджинії, Кароліні, Меріленді й Массачусетсі й привів до Декларації про незалежність та консолідації інклюзивних політичних інститутів у Сполучених Штатах Америки, ішов через наділення владою дедалі ширших сегментів суспільства.

Французька революція також є прикладом наділення владою ширших сегментів суспільства, що виросло з боротьби проти *ancien régime* у Франції й проклало шлях до більш плюралістичної політичної системи. Однак Французька революція, особливо її період Терору при Робесп'єрі, репресивний і кривавий режим, також ілюструє, що процес наділення владою не позбавлений своїх вад. Але зрештою Робесп'єр і його якобінські кадри були усунуті. Найважливішим надбанням Французької революції стала не гільйотина, а широкомасштабні реформи, які революція здійснила у Франції й інших частинах Європи.

Між цими історичними процесами наділення владою й тим, що відбувалося в Бразилії з 1970-х, існує багато паралелей. Хоча джерелом Робітничої партії був профспілковий рух, від самого початку такі лідери, як Лула, разом із численними інтелектуалами й опозиційними політиками, котрі надали свою підтримку цій партії, намагалися перетворити її на широку коаліцію. Ці намагання привели до об'єднання з місцевими соціальними рухами по всій країні, коли партія захоплювала дедалі більшу кількість місцевих органів управління, заохочуючи до громадської участі й спричиняючи свого роду революцію в державному управлінні в усій країні. У Бразилії, на відміну від Англії XVII століття чи Франції наприкінці XVIII століття, не було радикальної революції, що увімкнула би процес трансформації політичних інститутів одним різким рухом. Однак процес наділення владою, що розпочався на автозаводі в Сан-Бернардо, був ефективним почасти тому, що перейшов у фундаментальні політичні зміни на національному рівні — зокрема у вигляді переходу від військового правління до демократії. Ще важливішим є те, що наділення владою на найнижчому рівні в Бразилії привело до того, що перехід до демократії відповідав рухові до інклюзивних політичних інститутів, а отже, став головним чинником у появі уряду, здатного надавати публічні послуги, розширювати систему освіти й забезпечувати справді рівноправне конкурентне середовище. Як ми вже бачили, демократія не гарантує плюралізму. Контраст у розвитку плюралістичних інститутів у Бразилії з процесом у Венесуелі красномовно свідчить про це. Венесуела також переходила до демократії після 1958 року, однак це не супроводжувалося наділенням владою найширших верств населення й не створювало плюралістичного розподілу політичної влади. Натомість у Венесуелі запанувала корумпована політика, кругова порука й конфлікти. Почасти внаслідок цього під час голосування виборці охоче підтримали потенційного деспота Уго Чавеса — скоріш за все через очікування, що він сам постане проти еліт, які вгніздилися у Венесуелі. Унаслідок цього Венесуела все ще страждає під екстрактивними інститутами, тоді як Бразилія змогла розбити мури.

Що можна зробити для швидкого старту чи хоч підсилення процесу наділення владою населення, а отже, і розвитку інклюзивних політичних інститутів? Звичайно, чесно буде сказати, що для побудови таких інститутів немає точних рецептів. Природно, що є певні очевидні чинники, які можуть підвищити ефективність процесу наділення владою. До них треба долучити: присутність певного рівня централізованого порядку,

щоб соціальні рухи, що виступають проти чинних режимів, не призвели до сповзання в беззаконня; деякі політичні інститути, що існували доти, які вносять певного рівня плюралізм, такі як традиційні політичні інститути у Ботсвані, щоб могли утворитися й діяти широкі коаліції; наявність інститутів громадянського суспільства, які можуть координувати потреби населення з тим, щоб опозиційні рухи не могли бути легко зруйновані реальною елітою і не перетворилися на засіб перехоплення контролю над наявними екстрактивними інститутами з боку інших груп. Однак багато таких чинників історично наперед визначені й змінюються дуже повільно. Випадок Бразилії показує, як інститути громадянського суспільства й пов'язані з ними партійні організації можуть створюватися з самих низів. Однак цей процес повільний, а його успіх в різних умовах ще не до кінця зрозумілий.

Ще один актор або група акторів може відіграти трансформаційну роль у процесі наділення владою — це ЗМІ. Наділення владою суспільства загалом важко координувати й підтримувати без поширення інформації про те, які економічні й політичні порушення допускають ті, хто перебуває при владі. У розділі 11 ми бачили роль медіа в інформуванні громадськості й координації її вимог у протистоянні із силами, що підживляли інклюзивні інститути в Сполучених Штатах Америки. ЗМІ можуть також відіграти головну роль у скеруванні наділення широким сегментам суспільства владою на досягнення цілей далекосяжних політичних реформ, що також було проілюстровано в розділі 11, зокрема на прикладі демократизації Британії.

Статті й книги, що інформували й надихали людей, відіграли важливу роль під час Славетної революції в Англії, Французької революції й походу за демократію в Британії XIX століття. Подібним чином медіа на основі досягнень в інформаційних і комунікаційних технологіях, таких як веб-блоги, анонімні чати, *Facebook* і *Twitter*, відіграли головну роль у протистоянні шахрайським виборам Ахмадінежада в Ірані у 2009 році і наступним репресіям, і схоже, вони ж відіграли таку ж головну роль у протестах Арабської весни, що ще тривають в той час, коли наш рукопис готується до друку.

Авторитарні режими часто усвідомлюють важливість вільних засобів масової інформації і роблять усе можливе, щоб боротися проти цього. Найяскравіше це можна проілюструвати на прикладі правління Альберто Фухіморі в Перу. Хоча Фухіморі спочатку був демократично обраний, невдовзі він установив диктаторський режим у Перу, готуючи переворот, поки ще був на посаді в 1992 році. Потім, незважаючи на те, що вибори ще

тривали, Фухіморі побудував корумпований режим і правив шляхом репресій і підкупів. У цьому він повністю покладався на свою праву руку — Валдіміро Монтесіноса, який очолював потужну національну службу розслідувань у Перу. Монтесінос був добре організованим і зберігав записи про те, скільки платила адміністрація різним особам за їхню лояльність, і навіть записав низку сцен на відеоплівку. Це було логічно — такі відеозаписи ставали свідченнями провини їх персонажів нарівні з провиною Фухіморі й Монтесіноса. Після падіння режиму ці записи потрапили до рук журналістів і повноважних органів. Цифри красномовно свідчать про вартість медіа для диктатури. Суддя Верховного суду коштував від 5 до 10 тис. на місяць, а політикам тієї самої чи різних політичних партій платили подібні суми. Однак коли це потрапило до газет і на телебачення, суми вже виражалися в мільйонах. Фухіморі й Монтесінос заплатили 9 млн за один випадок і понад 10 млн за інший для того, щоб контролювати телевізійні станції. Вони заплатили понад 1 млн центральній газеті, а іншим газетам платили різні суми — від 3 до 8 тис. доларів за новину. Фухіморі й Монтесінос вважали, що контроль за медіа значно важливіший, ніж контроль за політиками й суддями. Один із поплічників Монтесіноса, генерал Белло, узагальнив це на одному з відеоматеріалів, сказавши: «Якщо ми не контролюємо телебачення, ми не контролюємо нічого».

Сучасні екстрактивні інститути в Китаї також вирішальним чином залежать від контролю китайських повноважних органів над засобами масової інформації, які, як ми вже бачили, стали загрозливо оманливими. Як узагальнював один китайський коментатор: «Щоб підтвердити лідерство Партії у політичній реформі, треба дотримуватися трьох принципів: що Партія контролює збройні сили, що Партія контролює кадри, і що Партія контролює новини».

Однак, звичайно, вільні ЗМІ й нові комунікаційні технології можуть допомогти лише частково, надаючи інформацію й координуючи вимоги і дії тих, хто бореться за більш інклюзивні інститути. Їхня допомога перетворюватиметься в помітні зміни лише в тому разі, коли широкі сегменти суспільства мобілізуються й організуються для здійснення політичних змін, і робитимуть це не в інтересах лише цих сегментів чи задля контролю над екстрактивними інститутами, а для трансформації екстрактивних інститутів у інклюзивні. Чи цей процес почнеться й відчинить двері для подальшого наділення владою, а зрештою для тривалих політичних реформ, залежатиме, як ми вже бачили в багатьох випадках, від історії економічних і політичних інститутів, від багатьох малих відмінностей, що мають значення, і від самого випадкового перебігу історії.

ПОДЯКИ

Ця книга є вершиною 15 років спільних досліджень. За цей час ми накопичили значний обсяг практичних та інтелектуальних боргів. І найбільший борг — перед довготривалим партнером який був співавтором багатьох головних наукових статей, що формували наше розуміння порівняльних досліджень економічного розвитку. Це Simon Johnson.

Інші наші співавтори пов'язаних дослідницьких проектів відіграли значну роль у розвитку наших поглядів. У цьому відношенні ми особливо вдячні Philippe Aghion, Jean-Marie Baland, Maria Angélica Bautista, Davide Cantoni, Isaías Chaves, Jonathan Conning, Melissa Dell, Georgy Egorov, Leopoldo Fergusson, Camillo García-Jimeno, Tarek Hassan, Sebastián Mazzuka, Jeffrey Nugent, Neil Parsons, Steve Pincus, Pablo Queribin, Rafael Santos, Konstantin Sonin, Davide Ticchi, Ragnar Torvik, Juan Fernando Vargas, Thierry Verdier, Andrea Vindigni, Alex Wolitzky, Pierre Yared та Fabrizio Zilibotti.

Багатьом іншим ми щиро вдячні за заохочення, сумніви і критику нашої роботи упродовж цих років. Ми особливо вдячні Lee Alston, Abhijit Banerjee, Robert Bates, Timothy Besley, John Coatsworth, Jared Diamond, Richard Easterlin, Stanley Engerman, Peter Evans, Jeff Frieden, Peter Gourevitch, Stephen Haber, Mark Harrison, Elhanan Helpman, Peter Lindert, Karl Ove Moene, Dani Rodrik і Barry Weingast.

Двоє людей особливо допомогли у формуванні наших поглядів і стимулюванні наших досліджень. Тож хочемо скористатися цією нагодою, аби визнати наш інтелектуальний борг перед ними і нашу щиро вдячність: це Joel Mokyr і Ken Sokoloff, які, на жаль, відійшли у вічність до того, як ця книга була написана. Ми обидва страшенно сумуємо за Кеном.

Також дуже вдячні тим ученим, які взяли участь у конференції, що ми її організували в лютому 2010 року, щодо ранньої версії рукопису нашої

книги в Інституті кількісних досліджень у суспільних науках у Гарварді. Особлива наша вдячність співорганізаторам Jim Alt і Ken Shepsle, а також учасникам дискусії на конференції: Robert Allen, Abhijit Banerjee, Robert Bates, Stanley Engerman, Claudia Goldin, Elhanan Helpman, Joel Mokyr, Ian Morris, Şevket Pamuk, Steve Pincus і Peter Temin. Ми також вдячні Melissa Dell, Jesús Fernández-Villaverde, Sándor László, Suresh Naidu, Roger Owen, Dan Treffer, Michael Walton і Noam Yuchtman, тим, хто надав широкі коментарі на конференції й у багатьох інших випадках.

Також висловлюємо вдячність Charles Mann, Leandro Prados de la Escosura й David Webster за їхні експертні поради.

Протягом значної частини процесу досліджень і написання цієї книги ми також були членами програми Канадського інституту передових досліджень (Canadian Institute for Advanced Research — CIFAR) з дослідження інститутів, організацій і розвитку. Ми багато разів презентували дослідження, пов'язані з цією книгою, на зустрічах у CIFAR і отримали величезну підтримку від цієї чудової організації й учених, яких вона збирає разом.

Ми також отримали коментарі буквально від сотень людей на різних семінарах і конференціях щодо матеріалу цієї книги. Тож просимо вибачення за нездатність відобразити достойно кожне зауваження, ідею чи пораду, що ми отримали під час цих презентацій і дискусій.

Ми дуже вдячні María Angelica Bautista, Melissa Dell та Leander Heldring за їхню чудову дослідницьку допомогу в роботі над цим проектом.

І на завершення, але не на прощання, хочемо зазначити, що нам дуже пощастило з чудовим, вдумливим і неймовірно доброзичливим редактором John Mahaney. Коментарі й пропозиції Джона значно поліпшили нашу книгу, а його підтримка й ентузіазм щодо проекту зробили останні півтора року значно приємнішими й менш напруженими, ніж це могло бути.

БІБЛІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Передмова

Погляди Mohamed El Baradei можна знайти на twitter.com/#!/ElBaradei.

Mosaab El Shami and Noha Hamed цитуються за Yahoo! news 2/6/2011, за адресою [news.yahoo.com/s/yblog_exclusive / 20110206/ts_yblog_exclusive/egyptian-voices-from-tahrir-square](http://news.yahoo.com/s/yblog_exclusive/20110206/ts_yblog_exclusive/egyptian-voices-from-tahrir-square).

Щодо 12 негайних вимог, розміщених у блозі Ваеля Халіля, дивись alethonews.wordpress.com/2011/02/27/egypt-reviewing-the-demands/.

Педа Метвалі цитувалася на Al Jazeera, 2/1/2011, на english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/02/2011212597913527.html.

Розділ 1. Дуже схожі й водночас такі різні

Хороше обговорення іспанських досліджень на Ріо-де-ла-Плата є у Rock (1992), chap. 1.

Щодо відкриття й колонізації *гварані* дивись Ganson (2003).

Цитати де Саагуна взяті з de Sahagn (1975), с. 47–49.

Gibson (1963) фундаментально розглядає захоплення Мексики іспанцями й інститути, які вони там створили.

Цитати де лас Касаса взяті з de las Casas (1992), с. 39, 117–18, і 107, відповідно.

Щодо Пісарро в Перу дивись Hemming (1983).

Розділи 1–6 охоплюють зустріч у Кахамарка, похід на південь і захоплення столиці *інків* Куско.

Дивись Hemming (1983), розділ 20, щодо de Toledo.

Bakewell (1984) подає загальний опис функціонування *mita* в Потосі, а Dell (2010) викладає статистичні відомості, що засвідчують, який постійний вплив справляв *mita*.

Цитата з Артура Янга взята у Sheridan (1973), с. 8.

Є багато хороших книг, що описують ранню історію Джеймстауна: наприклад, Price (2003) і Kupperman (2007).

На наше обговорення суттєво вплинули праці Morgan (1975) і Galenson (1996).

Цитата з Anas Todkill взята зі с. 38 праці Todkill (1885).

Цитати з John Smith взяті з Price (2003), с. 77 («Virtuals...»), с. 93 («If your king...») і с. 96 («When you send...»).

Хартія Меріленда, Основні конституції Кароліни й інші колоніальні конституції були викладені в Інтернеті проектом Єльського університету Avalon Project на avalon.law.yale.edu/17th_century.

Bakewell (2009), розділ 14, обговорює незалежність Мексики і її конституцію.

Дивись Stevens (1991) і Knight (2011) про політичну нестабільність і президентство після здобуття незалежності.

Coatsworth (1978) — плідна праця зі свідченнями економічного занепаду Мексики після незалежності.

Haber (2010) подає порівняння розвитку банківської справи у Мексиці й Сполучених Штатах Америки.

Sokoloff (1988) і Sokoloff and Khan (1990) наводять відомості про соціальне походження інноваторів у США, котрі отримали патенти.

Дивись Israel (2000) щодо біографії Томаса Едісона.

Haber, Maurer and Razo (2003) подають інтерпретацію політичної економії режиму Порфірію Діаса значною мірою в дусі нашого обговорення.

Haber, Klein, Maurer and Middlebrook (2008) поширюють розгляд політичної економії на XX століття.

Щодо диференційованого розподілу земель у Північній і Латинській Америці дивись Nugent and Robinson (2010) і García-Jimeno and Robinson (2011).

Hu-DeHart (1984) розглядає депортацію народу *які* в розділі 6.

Щодо багатства Карлоса Сліма і того, як воно було досягнуте, дивись Relea (2007) and Martinez (2002).

Наша інтерпретація порівняльного економічного розвитку на обох континентах Америки ґрунтується на власних попередніх дослідженнях із Simon Johnson, зокрема Acemoglu, Johnson and Robinson (2001, 2002). На неї суттєво вплинули праці Coatsworth (1978, 2008) та Engerman and Sokoloff (1997).

Розділ 2. Теорії, які не діють

Погляди Jared Diamond на світову нерівність викладені в його книзі *Guns, Germs and Steel* (1997). Sachs (2006) викладає власну версію географічного детермінізму. Погляди щодо культури дуже популярні в академічній літературі, однак ніколи не зводилися в одній публікації. Weber (2002) доводив, що Протестантська Реформація пояснювала, чому Промислова революція відбулася саме в Європі. Landes (1999) допустив, що у Північній Європі утворився унікальний набір культурних традицій, що зумовили здатність північноєвропейців наполегливо працювати, робити заощадження й бути інноваторами. Harrison and Huntington eds. (2000) — потужна праця про важливість культури для порівняльного економічного розвитку. Поширено уявлення про вищість у певному сенсі британської культури чи британських інститутів. На його основі пояснюється винятковість США (Fisher, 1989), а також у більш загальному сенсі — структури порівняльного розвитку (La Porta, Lopez-de-Silanes, and Shleifer, 2008). Праці Banfield (1958) та Putnam, Leonardi and Nanetti (1994) — вельми впливові інтерпретації на основі культурної гіпотези щодо того, як один аспект культури, або «соціальний капітал», як вони це називають, робить південь Італії бідним. Щодо огляду використання економістами поняття культури дивись Guiso, Sapienza and Zingales (2006). Tabellini (2010) розглядає кореляцію між рівнем довіри людей одне до одного в Західній Європі й рівнями річного доходу на душу населення. Nunn and Wantchekon (2010) засвідчують, як брак довіри й соціального капіталу в Африці корелює з історичною інтенсивністю работоргівлі.

Відповідна історія Конго подана у Hilton (1985) і Thornton (1983). Про історичну технологічну відсталість Африки дивись праці Goody (1971), Law (1980) і Austen and Headrick (1983).

Визначення економіки, запропоноване Роббінсом, дивись Robbins (1935), с. 16.

Цитата Абба Лернера взята з Lerner (1972), с. 259. Ідея про те, що невігластво пояснює порівняльний розвиток, неявно присутня в більшості аналітичних праць економістів щодо економічного розвитку й реформ публічної політики: наприклад, Williamson (1990); Perkins, Radelet and Lindauer (2006); Aghion and Howitt (2009). Остання важлива версія цього погляду розвинута в Banerjee and Duflo (2011).

Acemoglu, Johnson, and Robinson (2001, 2002) містить статистичний порівняльний аналіз ролі інститутів, географії та культури з аргументами на користь пріоритетної ролі інститутів порівняно з двома

іншими теоріями при поясненні сучасних відмінностей у доходах на душу населення.

Розділ 3. Шлях до багатства і бідності

Реконструкція зустрічі Хван Пйон-вона і його брата запозичена з інтерв'ю, яке взяв Джеймс А. Фолі у Хвана, з праці Foley (2003), с. 197–203.

Поняття екстрактивних інститутів подане в Acemoglu, Johnson, and Robinson (2001). Термін «інклюзивні інститути» запропонований Тімом Беслі. Термін «економічні лузери» й відмінність між ними та політичними лузерами взяті з Acemoglu and Robinson (2000). Відомості про Барбадос запозичені з Dunn (1969). Наш огляд радянської економіки оснований на Nove (1992) та Davies (1998). Allen (2003) дає альтернативну й більш позитивну інтерпретацію радянської економічної історії.

У суспільствознавчій літературі є велика кількість досліджень, що стосуються нашої теорії й аргументації. Дивись Acemoglu, Johnson, and Robinson (2005b) щодо огляду цієї літератури й нашого внеску в неї. Інституційний погляд на порівняльний розвиток оснований на низці важливих робіт. Особливо треба відзначити праці Норта: дивись North and Thomas (1973), North (1982), North and Weingast (1989), North, Wallis, and Weingast (2009). Olson (1984) також представив дуже впливове пояснення політичної економії економічного розвитку. *Mokyr* (1990) — ґрунтовна книга, що пояснює появу економічних лузерів із за допомогою порівняння технологічних змін у світовій історії. Поняття економічних лузерів дуже поширене в суспільних науках як пояснення того, чому немає ефективних інституційних змін і наслідків публічної політики. Наша інтерпретація, основана на Robinson (1998) та Acemoglu and Robinson (2000b, 2006b), відрізняється від них, оскільки наголошує на ідеї, що найважливішим бар'єром для виникнення інклюзивних інститутів є страх еліт перед втратою своєї політичної влади. Jones (2003) подає широку порівняльну історію, окреслюючи подібні теми, а важлива публікація Engerman and Sokoloff's (1997) про обидві частини Америки також виокремлює ці ідеї. Плідна інтерпретація політичної економії африканського низького розвитку подана в Bates (1981, 1983, 1989). Ці праці дуже на нас вплинули. Плідні дослідження Dalton (1965) і Killick (1978) наголошують на ролі політичної боротьби в розвитку Африки, а особливо — чому страх втратити політичну владу впливає на економічну політику. Поняття політичних лузерів неявно присутнє в інших теоретичних працях із політичної економії. Наприклад, Besley and Coate (1998) і Bourguignon and Verdier (2000).

Роль політичної централізації й державних інститутів у розвитку найсильніше розкривали історичні соціологи — послідовники праць Макса Вебера. Помітними були праці Mann (1986, 1993), Migdal (1988) і Evans (1995). Зв'язок між державою й розвитком в Африці підкреслювала праця Herbst (2000) і Bates (2001). Економісти останнім часом почали робити нові внески у цю проблематику. Наприклад, Acemoglu (2005) і Besley and Persson (2011). Нарешті, Johnson (1982), Haggard (1990), Wade (1990) і Amsden (1992) показали, як конкретні політекономічні підходи у націй Східної Азії забезпечили їм такий економічний успіх. Finley (1965) навіть важливий аргумент щодо того, що рабство було відповідальним за брак технологічного динамізму в класичному світі.

Ідея про те, що розвиток можливий при екстрактивних інститутах, але і цілком можливо, що він випарується, наголошена в Acemoglu (2008).

Розділ 4. Незначні відмінності й критичні збіги обставин: тягар історії

Benedictow (2004) подає визначальний огляд Чорної смерті, хоча його оцінки щодо кількості смертей від чуми суперечливі. Цитати з Боккаччо й Ральфа з Шрусбурі відтворені з Norroх (1994). Hatcher (2008) подає переконливе пояснення очікувань і появи чуми в Англії. Текст Статуту чорноробів можна знайти онлайн на сайті проекту Avalon: avalon.law.yale.edu/medieval/statlab.asp.

Фундаментальні праці про вплив Чорної смерті на розходження Східної й Західної Європи — це North and Thomas (1973) і особливо Brenner (1976), чий аналіз того, як початковий розподіл політичної влади вплинув на наслідки епідемії чуми, суттєво посприяв нашому розумінню. Дивись DuPlessis (1997) про друге рабство у Східній Європі. Conning (2010) і Acemoglu and Wolitzky (2011) подають формалізацію тези Бреннера. Цитата Джеймса Ватта відтворена з Robinson (1964), с. 223–224.

У роботі Acemoglu, Johnson, and Robinson (2005a) ми першими подали докази, що саме взаємодія між трансатлантичною торгівлею й початковими інституційними відмінностями привела до особливого шляху англійських інститутів і зрештою — до Промислової революції. Поняття залізного закону олігархії запропоновано Michels (1962). Поняття критичного збігу обставин вперше запропоновано в Lipset and Rokkan (1967).

Щодо ролі інститутів у довготривалому розвитку Османської імперії фундаментальні праці написані Owen (1981), Owen and Pamuk (1999) і Pamuk (2006).

Розділ 5. «Я бачив майбутнє. І воно діє»: розвиток при екстрактивних інститутах

Про місію Стеффенса до Росії і його слова до Баруха дивись Steffens (1931), розділ 18, с. 790–802. Цифри щодо кількості людей, котрі голодували в 1930-х, ми взяли з Davies and Wheatcroft (2004). Відомості з перепису населення 1937 року взяті з Wheatcroft and Davies (1994a, 1994b). Природа інновацій у радянській економіці досліджувалася в Berliner (1976). Наше обговорення того, як сталінізм, а особливо економічне планування, діяло насправді, основане на праці Gregory and Harrison (2005). Про те, як автори економічних підручників із США постійно неправильно оцінювали радянський економічний розвиток, дивись Levy and Peart (2009).

Наш огляд і пояснення щодо *леле* і *бушонг* основані на дослідженнях Douglas (1962, 1963) і Vansina (1978).

Про концепцію Довгого літа дивись Fagan (2003). Доступний вступ до історії *натуфійців* і археологічні сайти, про які ми згадували, можна знайти в Mithen (2006) і Barker (2006). Ґрунтовна праця про Абу Хурейра є у Moore, Hillman, and Legge (2000), які документально засвідчують, як осіле життя й інституційні інновації з'явилися до виникнення землеробства. Дивись Smith (1998) щодо загального огляду доказів, що осіле життя передувало землеробству, і Bar-Yosef and Belfer-Cohen (1992) для випадку *натуфійців*. Наш підхід до Неолітичної революції стимулювала праця Sahlins (1972), яка також містила опис випадку з Їр Йоронт.

Наш огляд історії *майя* ґрунтується на Martin and Grube (2000) і Webster (2002). Реконструкція історії заселення Копена взята з Webster, Freter, and Gonlin (2000). Кількість монументів із датами запозичено із Sidrys and Berger (1979).

Розділ 6. Дрейфування врізнобіч

Розгляд випадку з Венецією ґрунтується на Puga and Trefler (2010), і на розділах 8 і 9 праці Lane (1973).

Матеріал щодо Стародавнього Риму є в будь-якій стандартній історії. Наша інтерпретація римських економічних інститутів базується на Finlay (1999) і Bang (2008). Наше пояснення занепаду Риму ґрунтується на Ward-Perkins (2006) і Goldsworthy (2009). Про інституційні зміни в пізній Римській Імперії дивись Jones (1964). Оповідання про Тіберія й Адріана взяті з Finlay (1999).

Докази на основі решток кораблів уперше використав Hopkins (1980). Дивись De Callataÿ (2005) і Jongman (2007) щодо огляду цього підходу й Проекту дослідження Гренландського вікового льоду.

Дошечки з Віндоланди можна побачити онлайн на vindolanda.csad.ox.ac.uk/. Наведена нами цитата походить з TVII Pub. no.: 343.

Обговорення чинників, що призвели до занепаду Римської Британії, узгоджується з Cleary (1989), розділ 4; Faulkner (2000), розділ 7; Dark (1994), розділ 2.

Стосовно Аксума дивись Munro-Hay (1991). Ґрунтовною працею з європейського феодалізму та його витоків є Bloch (1961); дивись Crummey (2000) про феодалізм в Ефіопії. Phillipson (1998) подає порівняння між колапсами Аксума й Римської Імперії.

Розділ 7. Поворотний пункт

З історією про машину Лі й зустріч з королевою Єлизаветою I можна ознайомитися на сайті calverton.homestead.com/willlee.html.

Allen (2009b) подає відомості про реальні заробітки, використовуючи Едикт Діоклетіана про найвищі ціни.

На наші аргументи щодо причин Промислової революції дуже вплинули докази, наведені у North and Thomas (1973), North and Weingast (1989), Brenner (1993), Pincus (2009), та Pincus and Robinson (2010). Ці вчені зі свого боку були натхненні більш ранніми марксистськими інтерпретаціями британських інституційних змін і виникнення капіталізму — дивись Dobb (1963) і Hill (1961, 1980). Дивись також тезу Tawney (1941) про те, як проект розбудови держави Генріха VIII змінив соціальну структуру Англії.

Текст Великої хартії вольностей розміщено на сайті Проекту Avalon avalon.law.yale.edu/medieval/magframe.asp.

Elton (1953) — ґрунтовна праця з розвитку державних інститутів за Генріха VIII, а Neale (1971) пов'язує це з еволюцією Парламенту.

Щодо Селянського повстання дивись Hilton (2003). Цитата з Гілла щодо монополій взята з Hill (1961), с. 25. Період «особистого правління» Карла I описано за Sharp (1992). Відомості про те, як різні групи виступали на боці Парламенту чи проти нього, походять від Brunton and Pennington (1954), Hill (1961), Stone (2001). Pincus (2009) глибоко розглядає Славетну революцію й обговорює численні конкретні зміни в політиці й економічних інститутах, наприклад, скасування податку на домашнє вогнище й створення Банку Англії. Дивись також Pincus and Robinson

(2010). Pettigrew (2007, 2009) обговорює наступ на монополії, разом із Королівською Африканською компанією. Наші відомості щодо подання петицій походять із цієї публікації. Knights (2010) наголошує на політичній важливості подання петицій. Інформація щодо Hoare's Bank походить із Temin and Voth (2008). Наша інформація про контролера Ковпертвайта й процедуру стягнення податків походить із Brewer (1988). Наш огляд економічної історії Промислової революції ґрунтується на Mantoux (1961), Daunton (1995), Allen (2009a) і Mokyr (1990, 2009), які навели подробиці про відомих винахідників і винаходи, розглянуті нами. Історія про сім'ю Болдуїн взята в Bogart and Richardson (2009, 2011), які наголошують на зв'язку між Славетною революцією, реорганізацією прав власності й будівництвом доріг і каналів. Щодо законів Каліко й Манчестерських законів дивись O'Brien, Griffiths, and Hunt (1991), що є джерелом цитат із законодавства. Домінування нових людей у промисловості описано в Daunton (1995), розділ 7, і Crouzet (1985).

Наше пояснення того, чому основні інституційні зміни спочатку відбулися в Англії, ґрунтується на Acemoglu, Johnson, and Robinson (2005a) і Brenner (1976). Відомості про кількість незалежних торговців і їхні політичні вподобання походять із Zahedieh (2010).

Розділ 8. Не на нашому газоні: бар'єри на шляху розвитку

Опір впровадженню друкарського верстата в Османській імперії описано в Savage-Smith (2003), с. 656–59. Порівняння історичних відомостей щодо писемності взято з Easterlin (1981).

Наше обговорення політичних інститутів у Іспанії дотримується праці Thompson (1994a, 1994b). Докази економічного занепаду Іспанії в цей період подано в Nogal and Prados de la Escosura (2007).

Наше обговорення опору економічному розвитку в Австро-Угорщині ґрунтується на Blum (1943), Freudenberg (1967) і Gross (1973). Цитування Марії-Терези взято з Freudenberg, с. 495. Всі інші цитати графа Хартіґа й Франца I запозичено у Blum. Відповідь Франца делегації з Тиролю наведена у Jászai (1929), с. 80–81. Коментар Фрідріха фон Гентца Роберту Оуену також цитувався у Jászai (1929), с. 80. Діяльність Ротшильдів у Австрії описана в розділі 2 праці Corti (1928).

Наш аналіз Росії ґрунтується на Gerschenkron (1970). Цитата з Кропоткіна взята зі с. 60 видання цієї книги 2009 року. Розмова між Миколою і Михайлом цитована за Saunders (1992), с. 117. Слова Канкріна про залізницю є в праці Owen (1991), с. 15–16.

Промова Миколи перед виробниками відтворена з Pintner (1967), с. 100.

Цитування А.А. Закревського — за Pintner (1967), с. 235.

Стосовно адмірала Чжена дивись Dreyer (2007). Економічна історія Китаю доби раннього модерну описана в Myers and Wang (2002). Цитата з Тан Чена взята у Myers and Wang, с. 564–565.

У Zewde (2002) міститься огляд відповідного періоду історії Ефіопії. Відомості про те, наскільки екстрактивною історично була Ефіопія, взято у Pankhurst (1961), як і всі цитати, відтворені нами.

Наш опис інститутів та історії Сомалі ґрунтується на праці Lewis (1961, 2002). *Heer* Хассана Угааса показаний на с. 177 праці Lewis (1961); наш опис феоду походить із розділу 8 праці Lewis (1961), де він наводить низку інших прикладів. Про королівство Такалі й писемність дивись Ewald (1988).

Розділ 9. Розвиток змінює напрям

Наш розгляд захоплення Амбона й Банда Голландською Іст-Індською компанією та її негативного впливу на розвиток Південно-Східної Азії ґрунтується на Hanna (1978) й особливо Reid (1993), розділ 5. Цитати Рейда про Tomé Pires є на с. 271; голландський чинник на Магінданао — с. 299; султан Магінданао — с. 299–300. Відомості про вплив Голландської Іст-Індської компанії на вартість прянощів взято з O'Rourke and Williamson (2002).

Чіткий огляд рабства в африканському суспільстві і вплив работоргівлі міститься в Lovejoy (2000). Lovejoy, с. 47, таблиця 31, повідомляє про консенсус оцінок обсягів работоргівлі. Nunn (2008) навів перші кількісні оцінки впливу работоргівлі на африканські економічні інститути та економічний розвиток. Відомості про вогнепальну зброю й порох взято з Inikori (1977). Свідчення Френсіса Мора подано з Lovejoy (2000), с. 89–90. Law (1977) — ґрунтовне дослідження експансії держави Ойо. Оцінки впливу работоргівлі на населення Африки запозичені з Manning (1990). Lovejoy (2000), розділ 8, оповіді в Law (1995) і важлива книга Austin (2005) є основою для нашого обговорення аналізу періоду «законної комерції». Відомості про частку африканців, котрі були рабами в Африці, подано в Lovejoy (2000), наприклад, с. 192, таблиця 9.2.

Відомості про робочу силу в Ліберії — з праці Clower, Dalton, Harwitz, and Walters (1966).

Ідея подвійної економіки висунута в Lewis (1954). Fergusson (2010) розвиває математичну модель подвійної економіки. Думка про те, що вона була породженням колоніалізму, уперше висловлена в ґрунтовній збірці есе, виданій Palmer and Parsons (1977). Наші описи щодо Південної Африки основані на Bundy (1979) and Feinstein (2005).

Моравський місіонер цитований у Bundy (1979), с. 46, а Джон Хеммінг — у Bundy, с. 72. Поширення власності на землю у Грікаленд Іст — з Bundy, с. 89; історія Стефена Сонйіки є в Bundy, с. 94; цитата Метью Бліта — зі с. 97; а цитата з європейського спостерігача у Фінголенді 1884 року — з Bundy, с. 100–101. Джордж Альбу цитований у Feinstein (2005), с. 63; секретар зі справ місцевих жителів — у Feinstein, с. 45; а Ферворд — з Feinstein, с. 159. Відомості про реальні заробітки на африканських золотих шахтах взято з с. 66 у Wilson (1972). Дж. Фіндлі наведений із Bundy (1979), с. 242.

Уявлення про те, що розвиток багатих країн Заходу є віддзеркаленням недорозвитку решти світу, спочатку висунуто Wallerstein (1974–2011), хоча він виокремлює механізми, дуже відмінні від тих, на яких наголошуємо ми.

Розділ 10. Дифузія процвітання

Цей розділ здебільшого побудований на наших попередніх дослідженнях із Simon Johnson і Davide Cantoni: Acemoglu, Johnson, and Robinson (2002) і Acemoglu, Cantoni, Johnson, and Robinson (2010, 2011).

Розгляд розвитку ранніх інститутів у Австралії оснований на ґрунтовній праці Hirst (1983, 1988, 2003) і Neal (1991). Оригінальний рукопис припису судді Коллінза можна знайти (завдяки Правничій школі Університету Макварі в Австралії) на www.law.mq.edu.au/scnsw/html/Cable%20v%20Sinclair,%201788.htm.

Характеристика, яку дав Макартур прихильникам Вентворта, цитується за Melbourne (1963), с. 131–32.

Наше обговорення походження Ротшильдів основане на Ferguson (1998); ремарка Майєра Ротшильда до свого сина наведена в Ferguson, с. 76.

Обговорення впливу французів на європейські інститути взято з Acemoglu, Cantoni, Johnson, and Robinson (2010, 2011) і посилань у цій роботі. Дивись у Doyle (2002) стандартний огляд Французької революції. Інформація про феодалні оброки в Нассау-Узінген взята з Lenger (2004), с. 96. Ogilvie (2011) розглядає історичний вплив гільдій на розвиток у Європі.

Про життя Окубо Тосіміці дивись у Iwata (1964). План із восьми пунктів Сакамото Рьома взято з Jansen (2000), с. 310.

Розділ 11. Доброчесне коло

Розгляд «Чорного» закону ґрунтується на Thompson (1975). Рапорт баптиста Нанна від 27 червня взято з Thompson (1975), с. 65–66. Інші цитати — з розділу праці Thompson про верховенство права, с. 258–269, і її варто прочитати повністю.

Наш підхід до демократизації в Англії ґрунтується на Acemoglu and Robinson (2000a, 2001, and 2006a). Промова графа Грея цитується за Evans (1996), с. 223. Коментарі Стефенса щодо демократії цитуються в Briggs (1959), с. 34. Цитата Томпсона взята з Thompson (1975), с. 269.

Увесь текст Народної хартії можна знайти у Cole and Filson (1951) і на web.bham.ac.uk/1848/document/peoplech.htm.

Цитата з Бьорка взята з Burke (1790/1969), р. 152. Lindert (2004, 2009) — глибокий огляд паралельної еволюції демократії й публічної політики за останні дві сотні років.

Keyssar (2009) — це ґрунтовний вступ до еволюції політичних прав у Сполучених Штатах Америки. Вандербілт цитується в Josephson (1934), с. 15. Текст звернення Рузвельта можна знайти на www.theodore-roosevelt.com/sotu1.html.

Цитата Вудро Вільсона взята з Wilson (1913), с. 286.

Текст виступу президента Рузвельта на радіо в передачі *Fireside Chat* можна знайти на miller-center.org/scripps/archive/speeches/detail/3309.

Відомості про відносні терміни перебування на посаді суддів Верховного суду в Аргентині й Сполучених Штатах наведені в Iaryczower, Spiller, and Tommasi (2002). Helmke (2004) обговорює історію переформатування суду в Аргентині й цитує суддю Карлоса Файта.

Розділ 12. Порочне коло

Цей розділ суттєво ґрунтується на наших теоретичних і емпіричних дослідженнях тривкості інститутів, зокрема Acemoglu, Johnson, and Robinson (2005b) і Acemoglu and Robinson (2008a). Heath (1972) і Kelley and Klein (1980) ретельно застосували залізний закон олігархії до революції в Болівії 1952 року.

Цитата з документів британських парламентаріїв відтворена з с. 15 House of Commons (1904). Рання політична історія Сьєрра-Леоне після

здобуття незалежності добре подана в Cartwright (1970). Хоча інтерпретація відрізняється щодо того, чому Сіяка Стівенс зупинив залізничну лінію, очевидно, що він зробив це для ізолювання Менділенда. У цьому ми згодні з Abraham and Sesay (1993), с. 120; Richards (1996), с. 42–43; і Davies (2007), с. 684–685. Reno (1995, 2003) містить найкращий аналіз режиму Стівенса. Відомості про збутові організації взяті з Davies (2007). Про вбивство Сема Бангура шляхом викидання з вікна дивись Reno (1995), с. 137–141. Jackson (2004), с. 63, і Keen (2005), с. 17, обговорюють акроніми ISU й SSD.

Bates (1981) — глибокий аналіз того, як збутові організації руйнували продуктивність сільського господарства в Африці після незалежності, дивись Goldstein and Udry (2009) про те, як політичні зв'язки з вождями визначали права власності на землю в Гані.

Про зв'язок між політиками в 1993 році й конкістадорами дивись у Dosal (1995), розділ 1, and Casaús Arzú (2007). Наше обговорення політик Consulado de Comercio основане на Woodward (1966). Цитата президента Барріоса взята з McCreery (1994), с. 187–188. Наше обговорення режиму Хорхе Убіко походить з Grieb (1979).

Обговорення недорозвиненості Півдня США основане на Acemoglu and Robinson (2008b). Дивись Wright (1978) щодо розвитку рабовласницької економіки перед Громадянською війною, а Bateman and Weiss (1981) — про брак промисловості. Fogel and Engerman (1974) подають іншу й суперечливу інтерпретацію. Wright (1986) і Ransom and Sutch (2001) подають огляд рівня реальних змін економіки Півдня після 1865 року. Конгресмен Джордж Вашингтон Джуліан цитується у Wiener (1978), с. 6. У цій же книзі міститься аналіз стійкості південної земельної еліти після Громадянської війни. Naidu (2009) розглядає вплив подушного податку й перевірки письменності в 1890-х на південні штати. Цитата з В. Е. Б. Дюбуа є в його книзі Du Bois (1903), с. 88. Статтю 256 Конституції штату Алабама можна знайти на www.legislature.state.al.us/CodeOfAlabama/Constitution/1901/CA-245806.htm.

Alston and Ferrie (1999) обговорюють, як південні політики блокували федеральне законодавство, що, на їхню думку, могло зруйнувати економіку Півдня. Woodward (1955) дає детальний огляд створення Джима Кроу.

Описи революції в Ефіопії подаються в Halliday and Molyneux (1981). Про диванні подушки імператора дивись у Kapuscinski (1983). Цитати Давіта Вольде Гіоргіса взяті з Dawit Wolde Giorgis (1989), с. 49 і 48, відповідно.

Розділ 13. Чому нації занепадають сьогодні

Звіт BBC про успіх Мугабе в лотереї, разом із публічною заявою Зімбанку, дивись на news.bbc.co.uk/2/hi/africa/621895.stm.

Наше пояснення утворення білого правління в Родезії слідує за Palmer (1977) і Alexander (2006). Meredith (2007) подає хороший огляд недавньої політики в Зімбабве.

Пояснення громадянської війни в Сьєрра-Леоне основане на Richards (1996), Truth and Reconciliation Commission (2004) і Keen (2005). Аналіз, опублікований у газеті столиці — міста Фрітауна в 1995 році, взято з Keen (2005), с. 34. Текст «Стежка до демократії» RUF можна знайти на www.sierra-leone.org/AFRC-RUF/footpaths.html.

Цитування підлітка з Геоми взято з Keen (2005), с. 42.

Наше обговорення колумбійських напіввійськових (парамілітарних) груп основане на Acemoglu, Robinson, and Santos (2010), а також Chaves and Robinson (2010), які зі свого боку суттєво поклалися на велику публікацію колумбійських дослідників, зокрема Romero (2003), есеїв у Romero (2007) і Lypetz (2010). Leyn (2009) — доступний і збалансований розгляд природи сучасних конфліктів у Колумбії. Так само фундаментальним є веб-сайт щотижневої газети *Semana*, www.verdadabierta.com/. Усі цитати взято з Acemoglu, Robinson, and Santos (2010). Угода між Мартіном Лланосом і мерами міст у Касанаре можна знайти іспанською мовою на www.verdadabierta.com/victimarios/los-jefes/714-perfil-hector-german-buitrago-alias-martin-llanos.

Витоки й наслідки Ель Корраліто добре показано в низці статей у журналі *The Economist* і доступні на сайті www.economist.com/search/apachesolr_search/corralito.

Роль внутрішніх територій у розвитку Аргентини розглядається в Sawers (1996).

Hassig and Oh (2009) подають прекрасний, цінний опис життя в Північній Кореї. Розділ 2 описує шикарний стиль життя лідерів, а розділи 3 і 4 — економічні реалії, з якими стикається більшість людей. Опис реформи валюти на BBC можна знайти на сайті news.bbc.co.uk/2/hi/8500017.stm.

Щодо палацу задовольень і споживання брендів дивись розділ 12 Post (2004).

Наше обговорення дитячої робочої сили й використання її для збирання бавовни в Узбекистані ґрунтується на Kandiyoti (2008), доступне за посиланням: www.soas.ac.uk/ccsac/events/cotton-sector-in-central-asia-2005/file49842.pdf. Цитата Гюльназ є на с. 20 Kandiyoti. Про повстання

в Андижані дивись International Crisis Group (2005). Опис виборів Йосипа Сталіна в Радянському Союзі відтворений із Denny (1937).

Наш аналіз «капіталізму вузького клану» в Єгипті впливає з Sfakianakis (2004).

Розділ 14. Руйнування мурів в'язниці

Розгляд Ботсвани оснований на Acemoglu, Johnson, and Robinson (2003); Robinson and Parsons (2006); і Leith (2005). Schapera (1970) і Parsons, Henderson, and Tlou (1995) — фундаментальні праці з цього питання. Високий комісар Рей цитується з Acemoglu, Johnson, and Robinson (2003), с. 96. Опис візиту трьох вождів до Англії взято у Parsons (1998), і всі цитати, пов'язані з цим, запозичені з цієї книги: Чемберлен — сс. 206–207; Ферфілд — с. 209; і Родс — с. 223. Шапера цитується за Schapera (1940), с. 72. Цитата з Кветт Мазіре взята з Masire (2006), с. 43. Щодо етнічного складу племен Тсвана дивись Schapera (1952).

Наш опис змін на Півдні США ґрунтується на Acemoglu and Robinson (2008b). Про виїзд населення з Півдня США дивись Wright (1999); про механізацію збирання бавовни — Heinicke (1994). «FRDUM FOOF SPETGH» цитовано з Mickey (2008), с. 50. Промова Турмонда 1948 року взята з www.slate.com/id/2075151/, де ви також можете послухати її аудіозапис. Про Джеймса Мередіта й Оксфорд, Міссісіпі дивись Doyle (2001). Дивись Wright (1999) щодо впливу законодавства про громадянські права на голосування чорних на Півдні.

Щодо природи й політичної боротьби навколо політичних трансформацій у Китаї після смерті Мао дивись Harding (1987) і MacFarquhar and Schoenhals (2008). Цитата Дена про кота взята з Harding, с. 58. Перший опис Культурної революції взято з Schoenhals (1996), с. 33; Мао про Гітлера — з MacFarquhar and Schoenhals, с. 102; Хуа про «Два будь-які» — з Harding, с. 56.

Розділ 15. Пояснення багатства та бідності

Історію Дай Гофана дивись у McGregor (2010), с. 219–126. Історія про червоні телефони — також у McGregor, розділ 1. Про контроль партії над засобами масової інформації дивись Pan (2008), розділ 9, і McGregor (2010), с. 64–69 і 235–62. Цитати про ставлення партії до підприємництва взяті у McGregor (2010), с. 200–201 і 223. Щодо коментарів Веня Цзябао про

політичну реформу в Китаї дивись www.guardian.co.uk/world/2010/aug/29/wen-jiaobao-china-reform.

Модернізаційна гіпотеза чітко сформульована у Lipset (1959). Докази проти неї детально розглядаються в Acemoglu, Johnson, Robinson, and Yared (2008, 2009). Цитата Джорджа Г. В. Буша є на сайті news.bbc.co.uk/2/hi/business/752224.stm.

Наше обговорення діяльності НУО й іноземної допомоги в Афганістані після грудня 2001 року ґрунтується на Ghani and Lockhart (2008). Дивись також Reinikka and Svensson (2004) і Easterly (2006) щодо проблем з іноземною допомогою.

Наше обговорення проблем, пов'язаних із макроекономічними реформами й інфляцією в Зімбабве, взято з Acemoglu, Johnson, Robinson, and Querubín (2008). Обговорення про Сева Мандір взято з Banerjee, Duflo, and Glennerster (2008).

Утворення Робітничої партії Бразилії описано в Keck (1992); страйк на заводі *Scania* — дивись розділ 4. Цитування Кардозо — з Keck, с. 44–45; цитата Лулі — в Keck, с. 65.

Обговорення спроб Фухіморі й Монтесіноса контролювати засоби масової інформації ґрунтується на McMillan and Zoido (2004), а цитата про контроль Комуністичної партії Китаю взята з McGregor (2010), с. 69.

ДЖЕРЕЛА КАРТ

Карта 1: Імперія *інків* і система доріг адаптовані з John V. Murra (1984), «Andean Societies before 1532,» in Leslie Bethell, ed., *The Cambridge History of Latin America*, vol. 1 (New York: Cambridge University Press). Карта охоплення території *міта* взята з Melissa Dell (2010), «The Persistent Effects of Peru's Mining Mita», *Econometrica* 78:6, 1863–1903.

Карта 2: Створена з використанням відомостей з Miriam Bruhn and Francisco Gallego (2010), «The Good, the Bad, and the Ugly: Do They Matter for Economic Development?», що має вийти з друку в *Review of Economics and Statistics*.

Карта 3: Створена з використанням відомостей із World Development Indicators (2008), World Bank.

Карта 4: Карта ареалу диких свиней адаптована з W.L. R. Oliver; I.L. Brisbin, Jr.; and S. Takahashi (1993), «The Eurasian Wild Pig (*Sus scrofa*),» in W.L. R. Oliver, ed., *Pigs, Peccaries, and Hippos: Status Survey and Action Plan* (Gland, Switzerland: IUCN), pp. 112–21. Ареал дикої великої худоби нанесено з карти поширення зубрів із Cis van Vuure (2005), *Retracing the Aurochs* (Sofia: Pensoft Publishers), p. 41.

Карта 5: Адаптована з Daniel Zohary and Maria Hopf (2001), *The Domestication of Plants in the Old World*, 3rd edition (New York: Oxford University Press), wheat map 4, p. 56; barley map 5, p. 55. Карта поширення рису адаптована з Te-Tzu Chang (1976), «The Origin, Evolution,

Cultivation, Dissemination, and Diversification of Asian and African Rices», *Euphytica* 25, 425–41, figure 2, p. 433.

Карта 6: Королівство Куба на основі Jan Vansina (1978), *The Children of Woot* (Madison: University of Wisconsin Press), map 2, p. 8. Карта Конго ґрунтується на Jan Vansina (1995), «Equatorial Africa Before the Nineteenth Century», in Philip Curtin, Steven Feierman, Leonard Thompson, and Jan Vansina, *African History: From Earliest Times to Independence* (New York: Longman), map 8.4, p. 228.

Карта 7: Створена з використанням відомостей із Defense Meteorological Satellite Program's Operational Linescan System (DMSP-OLS), що передає зображення Землі вночі, зроблене з 20:00 до 21:30 місцевого часу з висоти 830 км (<http://www.ngdc.noaa.gov/dmsp/sensors/ols.html>).

Карта 8: Побудована відповідно до інформації з Jerome Blum (1998), *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton: Princeton University Press).

Карта 9: Адаптована з карт у Colin Martin and Geoffrey Parker (1988), *The Spanish Armada* (London: Hamilton), pp. i – ii, 243.

Карта 10: Адаптована з Simon Martin and Nikolai Gribbe (2000), *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya* (London: Thames and Hudson), p. 21.

Карта 11: Карта адаптована з Mark A. Kishlansky, Patrick Geary, and Patricia O'Brien (1991), *Civilization in the West* (New York: HarperCollins Publishers), p. 151.

Карта 12: Кланові сім'ї Сомалі, адаптовано з Ioan M. Lewis (2002), *A Modern History of Somalia* (Oxford: James Currey), map of «Somali ethnic and clan-family distribution 2002»; карта Аксуму адаптована з Kevin Shillington (1995), *History of Africa*, 2nd edition (New York: St. Martin's Press), map 5.4, p. 69.

Карта 13: J.R. Walton (1998), «Changing Patterns of Trade and Interaction Since 1500,» in R.A. Butlin and R.A. Dodgshon, eds., *An Historical Geography of Europe* (Oxford: Oxford University Press), figure 15.2, p. 326.

Карта 14: Адаптована з Anthony Reid (1988), *Southeast Asia in the Age of Commerce, 1450–1680: Volume 1, The Land Below the Winds* (New Haven: Yale University Press), map 2, p. 9.

Карта 15: Складена на основі відомостей, узятих з Nathan Nunn (2008), «The Long Term Effects of Africa's Slave Trades», *Quarterly Journal of Economics* 123, no. 1, 139–76.

Карта 16: Карти основані на таких картах: для Південної Африки — A.J. Christopher (2001), *The Atlas of Changing South Africa* (London: Routledge), figure 1.19, p. 31; для Зімбабве — Robin Palmer (1977), *Land and Racial Domination in Rhodesia* (Berkeley: University of California Press), map 5, p. 245.

Карта 17: Адаптовано з Alexander Grab (2003), *Napoleon and the Transformation of Europe* (London: Palgrave Macmillan), map 1, p. 17; map 2, p. 91.

Карта 18: Складена з використанням відомостей із перепису населення 1840 року в США, доступна на сайті National Historical Geographic Information System: <http://www.nhgis.org/>.

Карта 19: Складена з використанням відомостей перепису населення США в 1880 році, доступна на сайті National Historical Geographic Information System: <http://www.nhgis.org/>.

Карта 20: Daron Acemoglu, James A. Robinson, and Rafael J. Santos (2010), «The Monopoly of Violence: Evidence from Colombia», at http://scholar.harvard.edu/jrobinson/files/jr_formationofstate.pdf.

ЛІТЕРАТУРА

- Abraham, Arthur, and Habib Sesay (1993).** "Regional Politics and Social Service Provision Since Independence." In C. Magbaily Fyle, ed. *The State and the Provision of Social Services in Sierra Leone Since Independence, 1961–1991*. Oxford, U.K.: Codesaria.
- Acemoglu, Daron (2005).** "Politics and Economics in Weak and Strong States." *Journal of Monetary Economics* 52: 1199–226.
- (2008). "Oligarchic Versus Democratic Societies." *Journal of European Economic Association* 6: 1–44.
- Acemoglu, Daron, Davide Cantoni, Simon Johnson, and James A. Robinson (2010).** "From Ancien Régime to Capitalism: The Spread of the French Revolution as a Natural Experiment." In Jared Diamond and James A. Robinson, eds. *Natural Experiments in History*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- (2011). "Consequences of Radical Reform: The French Revolution." *American Economic Review*, forthcoming.
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson, and James A. Robinson (2001).** "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation." *American Economic Review* 91: 1369–1401.
- (2002). "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution." *Quarterly Journal of Economics* 118: 1231–94.
- (2003). "An African Success Story: Botswana." In Dani Rodrik, ed. *In Search of Prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- (2005a). "Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth." *American Economic Review* 95: 546–79.
- (2005b). "Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth." In Philippe Aghion and Steven Durlauf, eds. *Handbook of Economic Growth*. Amsterdam: North-Holland.
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson, and Pablo Querubin (2008).** "When Does Policy Reform Work? The Case of Central Bank Independence." *Brookings Papers in Economic Activity*, 351–418.
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson, and Pierre Yared (2008).** "Income and Democracy." *American Economic Review* 98: 808–42.

-
- (2009). “Reevaluating the Modernization Hypothesis.” *Journal of Monetary Economics* 56: 1043–58.
 - Acemoglu, Daron, and James A. Robinson (2000a).** “Why Did the West Extend the Franchise? Growth, Inequality and Democracy in Historical Perspective.” *Quarterly Journal of Economics* 115: 1167–99.
 - (2000b). “Political Losers as Barriers to Economic Development.” *American Economic Review* 90: 126–30.
 - (2001). “A Theory of Political Transitions.” *American Economic Review* 91: 938–63.
 - (2006a). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. New York: Cambridge University Press.
 - (2006b). “Economic Backwardness in Political Perspective.” *American Political Science Review* 100: 115–31.
 - (2008a). “Persistence of Power, Elites and Institutions.” *American Economic Review* 98: 267–93.
 - (2008b). “The Persistence and Change of Institutions in the Americas.” *Southern Economic Journal* 75: 282–99.
 - Acemoglu, Daron, James A. Robinson, and Rafael Santos (2010).** “The Monopoly of Violence: Evidence from Colombia.” Unpublished.
 - Acemoglu, Daron, and Alex Wolitzky (2010).** “The Economics of Labor Coercion.” *Econometrica*, 79: 555–600.
 - Aghion, Philippe, and Peter Howitt (2009).** *The Economics of Growth*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
 - Alexander, Jocelyn (2006).** *The Unsettled Land: State-making and the Politics of Land in Zimbabwe, 1893–2003*. Oxford, U.K.: James Currey.
 - Allen, Robert C. (2003).** *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
 - (2009a). *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. New York: Cambridge University Press.
 - (2009b). “How Prosperous Were the Romans? Evidence from Diocletian’s Price Edict (301 AD).” In Alan Bowman and Andrew Wilson, eds. *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*. Oxford, U.K.: Oxford University Press.
 - Alston, Lee J., and Joseph P. Ferrie (1999).** *Southern Paternalism and the Rise of the American Welfare State: Economics, Politics, and Institutions in the South*. New York: Cambridge University Press.
 - Amsden, Alice H. (1992).** *Asia’s Next Giant*, New York: Oxford University Press.
 - Austen, Ralph A., and Daniel Headrick (1983).** “The Role of Technology in the African Past.” *African Studies Review* 26: 163–84.
 - Austin, Gareth (2005).** *Labour, Land and Capital in Ghana: From Slavery to Free Labour in Asante, 1807–1956*. Rochester, N.Y.: University of Rochester Press.
 - Bakewell, Peter J. (1984).** *Miners of the Red Mountain: Indian Labor in Potosí, 1545–1650*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
 - (2009). *A History of Latin America to 1825*. Hoboken, N.J.: Wiley-Blackwell.
 - Banerjee, Abhijit V., and Esther Duflo (2011).** *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. New York: Public Affairs.

- Banerjee, Abhijit V., Esther Duflo, and Rachel Glennerster (2008).** "Putting a Band-Aid on a Corpse: Incentives for Nurses in the Indian Public Health Care System." *Journal of the European Economic Association* 7: 487–500.
- Banfield, Edward C. (1958).** *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, N.Y.: Free Press.
- Bang, Peter (2008).** *The Roman Bazaar*. New York: Cambridge University Press.
- Barker, Graeme (2006).** *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?* New York: Oxford University Press.
- Bar-Yosef, Ofer, and Avner Belfer-Cohen (1992).** "From Foraging to Farming in the Mediterranean Levant." In A. B. Gebauer and T. D. Price, eds. *Transitions to Agriculture in Prehistory*. Madison, Wisc.: Prehistory Press.
- Bateman, Fred, and Thomas Weiss (1981).** *A Deplorable Scarcity: The Failure of Industrialization in the Slave Economy*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Bates, Robert H. (1981).** *Markets and States in Tropical Africa*. Berkeley: University of California Press.
- (1983). *Essays in the Political Economy of Rural Africa*. New York: Cambridge University Press.
- (1989). *Beyond the Miracle of the Market*. New York: Cambridge University Press.
- (2001). *Prosperity and Violence: The Political Economy of Development*. New York: W.W. Norton.
- Benedictow, Ole J. (2004).** *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Rochester, N.Y.: Boydell Press.
- Berliner, Joseph S. (1976).** *The Innovation Decision in Soviet Industry*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Besley, Timothy, and Stephen Coate (1998).** "Sources of Inefficiency in a Representative Democracy: A Dynamic Analysis." *American Economic Review* 88: 139–56.
- Besley, Timothy, and Torsten Persson (2011).** *Pillars of Prosperity: The Political Economics of Development Clusters*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Blum, Jerome (1943).** "Transportation and Industry in Austria, 1815–1848." *The Journal of Modern History* 15: 24–38.
- Bogart, Dan, and Gary Richardson (2009).** "Making Property Productive: Reorganizing Rights to Real and Equitable Estates in Britain, 1660 to 1830." *European Review of Economic History* 13: 3–30.
- (2011). "Did the Glorious Revolution Contribute to the Transport Revolution? Evidence from Investment in Roads and Rivers." *Economic History Review*. Forthcoming.
- Bourguignon, Francois, and Thierry Verdier (1990).** "Oligarchy, Democracy, Inequality and Growth." *Journal of Development Economics* 62: 285–313.
- Brenner, Robert (1976).** "Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Europe." *Past and Present* 70: 30–75.
- (1993). *Merchants and Revolution*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Brenner, Robert, and Christopher Isett (2002).** "England's Divergence from China's Yangzi Delta: Property Relations, Microeconomics, and Patterns of Development." *Journal of Asian Studies* 61: 609–62.
- Brewer, John (1988).** *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1773*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Briggs, Asa (1959).** *Chartist Studies*. London: Macmillan.
- Brunton, D., and D. H. Pennington (1954).** *Members of the Long Parliament*. London: George Allen and Unwin.
- Bundy, Colin (1979).** *The Rise and Fall of the South African Peasantry*. Berkeley: University of California Press.
- Burke, Edmund (1790/1969).** *Reflections of the Revolution in France*. Baltimore, Md.: Penguin Books.
- Cartwright, John R. (1970).** *Politics in Sierra Leone 1947–67*. Toronto: University of Toronto Press.
- Casaús Arzú, Marta (2007).** *Guatemala: Linaje y Racismo*. 3rd ed., rev. y ampliada. Guatemala City: F&G Editores.
- Chaves, Isaías, and James A. Robinson (2010).** “Political Consequences of Civil Wars.” Unpublished.
- Cleary, A. S. Esmonde (1989).** *The Ending of Roman Britain*. London: B.T. Batsford Ltd.
- Clower, Robert W., George H. Dalton, Mitchell Harwitz, and Alan Walters (1966).** *Growth Without Development; an Economic Survey of Liberia*. Evanston: Northwestern University Press.
- Coatsworth, John H. (1974).** “Railroads, Landholding and Agrarian Protest in the Early Porfiriato.” *Hispanic American Historical Review* 54: 48–71.
- (1978). “Obstacles to Economic Growth in Nineteenth-Century Mexico.” *American Historical Review* 83: 80–100.
- (2008). “Inequality, Institutions and Economic Growth in Latin America.” *Journal of Latin American Studies* 40: 545–69.
- Cole, G.D.H., and A. W. Filson, eds. (1951).** *British Working Class Movements: Select Documents 1789–1875*. London: Macmillan.
- Conning, Jonathan (2010).** “On the Causes of Slavery or Serfdom and the Roads to Agrarian Capitalism: Domar’s Hypothesis Revisited.” Unpublished, Department of Economics, Hunter College, CUNY.
- Corti, Egon Caesar (1928).** *The Reign of the House of Rothschild*. New York: Cosmopolitan Book Corporation.
- Crouzet, François (1985).** *The First Industrialists: The Problem of Origins*. New York: Cambridge University Press.
- Crummey, Donald E. (2000).** *Land and Society in the Christian Kingdom of Ethiopia: From the Thirteenth to the Twentieth Century*. Urbana: University of Illinois Press.
- Dalton, George H. (1965).** “History, Politics and Economic Development in Liberia.” *Journal of Economic History* 25: 569–91.
- Dark, K. R. (1994).** *Civitas to Kingdom: British Political Continuity 300–800*. Leicester, U.K.: Leicester University Press.
- Daunton, Martin J. (1995).** *Progress and Poverty: An Economic and Social History of Britain, 1700–1850*. Oxford, U.K.: Oxford University Press.
- Davies, Robert W. (1998).** *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*. New York: Cambridge University Press.

- Davies, Robert W., and Stephen G. Wheatcroft (2004).** *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–33*. New York: Palgrave Macmillan.
- Davies, Victor A. B. (2007).** “Sierra Leone’s Economic Growth Performance, 1961–2000.” In Benno J. Ndulu et al., eds. *The Political Economy of Growth in Africa, 1960–2000*. Vol. 2. New York: Cambridge University Press.
- Dawit Wolde Giorgis (1989).** *Red Teas: War, Famine and Revolution in Ethiopia*. Trenton, N.J.: Red Sea Press.
- De Callataÿ, François (2005).** “The Graeco-Roman Economy in the Super Longrun: Lead, Copper, and Shipwrecks.” *Journal of Roman Archaeology* 18: 361–72.
- de las Casas, Bartolomé (1992).** *A Short Account of the Destruction of the Indies*. New York: Penguin Books.
- Dell, Melissa (2010).** “The Persistent Effects of Peru’s Mining Mita.” *Econometrica* 78: 1863–903.
- Denny, Harold (1937).** “Stalin Wins Poll by a Vote of 1005.” *New York Times*, December 14, 1937, p. 11.
- de Sahagun, Bernardino (1975).** *Florentine Codex: General History of the Things of New Spain. Book 12: The Conquest of Mexico*. Santa Fe, N.M.: School of American Research.
- Dobb, Maurice (1963).** *Studies in the Development of Capitalism*. Rev. ed. New York: International Publishers.
- Dosal, Paul J. (1995).** *Power in Transition: The Rise of Guatemala’s Industrial Oligarchy, 1871–1994*. Westport, Conn.: Praeger.
- Douglas, Mary (1962).** “Lele Economy Compared to the Bushong.” In Paul Bohannon and George Dalton, eds. *Markets in Africa*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press.
- (1963). *The Lele of the Kasai*. London: Oxford University Press.
- Doyle, William (2001).** *An American Insurrection: The Battle of Oxford Mississippi*. New York: Doubleday.
- (2002). *The Oxford History of the French Revolution*. 2nd ed. New York: Oxford University Press.
- Dreyer, Edward L. (2007).** *Zheng He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405–1433*. New York: Pearson Longman.
- Du Bois, W.E.B. (1903).** *The Souls of Black Folk*. New York: A.C. McClurg & Company.
- Dunn, Richard S. (1969).** “The Barbados Census of 1680: Profile of the Richest Colony in English America.” *William and Mary Quarterly* 26: 3–30.
- DuPlessis, Robert S. (1997).** *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Easterly, William (2006).** *The White Man’s Burden: Why the West’s Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good*. New York: Oxford University Press.
- Elton, Geoffrey R. (1953).** *The Tudor Revolution in Government*. New York: Cambridge University Press.
- Engerman, Stanley L. (2007).** *Slavery, Emancipation & Freedom: Comparative Perspectives*. Baton Rouge: University of Louisiana Press.
- Engerman, Stanley L., and Kenneth L. Sokoloff (1997).** “Factor Endowments, Institutions, and Differential Paths of Growth Among New World Economies.” In Stephen

- H. Haber, ed. *How Latin America Fell Behind*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- (2005). "The Evolution of Suffrage Institutions in the New World." *Journal of Economic History* 65: 891–921.
- Evans, Eric J. (1996). *The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain, 1783–1870*. 2nd ed. New York: Longman.
- Evans, Peter B. (1995). *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Ewald, Janet (1988). "Speaking, Writing and Authority: Explorations in and from the Kingdom of Taqali." *Comparative Studies in History and Society* 30: 199–224.
- Fagan, Brian (2003). *The Long Summer: How Climate Changed Civilization*. New York: Basic Books.
- Faulkner, Neil (2000). *The Decline and Fall of Roman Britain*. Stroud, U.K.: Tempus Publishers.
- Feinstein, Charles H. (2005). *An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development*. New York: Cambridge University Press.
- Ferguson, Niall (1998). *The House of Rothschild: Vol. 1: Money's Prophets, 1798–1848*. New York: Viking.
- Fergusson, Leopoldo (2010). "The Political Economy of Rural Property Rights and the Persistence of the Dual Economy." Unpublished. <http://economia.uniandes.edu.co>.
- Finley, Moses (1965). "Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World." *Economic History Review* 18: 29–4.
- (1999). *The Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press.
- Fischer, David H. (1989). *Albion's Seed: Four British Folkways in America*. New York: Oxford University Press.
- Fogel, Robert W., and Stanley L. Engerman (1974). *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*. Boston: Little, Brown.
- Foley, James A. (2003). *Korea's Divided Families: Fifty Years of Separation*. New York: Routledge.
- Freudenberger, Herman (1967). "The State as an Obstacle to Economic Growth in the Hapsburg Monarchy." *Journal of Economic History* 27: 493–509.
- Galenson, David W. (1996). "The Settlement and Growth of the Colonies: Population, Labor and Economic Development." In Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman, eds. *The Cambridge Economic History of the United States, Volume I: The Colonial Era*. New York: Cambridge University Press.
- Ganson, Barbara (2003). *The Guaraní Under Spanish Rule in the Río de la Plata*. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
- García-Jimeno, Camilo, and James A. Robinson (2011). "The Myth of the Frontier." In Dora L. Costa and Naomi R. Lamoreaux, eds. *Understanding Long-Run Economic Growth*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gerschenkron, Alexander (1970). *Europe in the Russian Mirror*. New York: Cambridge University Press.
- Ghani, Ashraf, and Clare Lockhart (2008). *Fixing Failed States: A Framework for Rebuilding a Fractured World*. New York: Oxford University Press.

- Gibson, Charles (1963).** *The Aztecs Under Spanish Rule*. New York: Cambridge University Press.
- Goldstein, Marcus, and Christopher Udry (2008).** "The Profits of Power: Land Rights and Agricultural Investment in Ghana." *Journal of Political Economy* 116: 981–1022.
- Goldsworthy, Adrian K. (2009).** *How Rome Fell: Death of a Superpower*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Goody, Jack (1971).** *Technology, Tradition and the State in Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Gregory, Paul R., and Mark Harrison (2005).** "Allocation Under Dictatorship: Research in Stalin's Archives." *Journal of Economic Literature* 43: 721–61.
- Grieb, Kenneth J. (1979).** *Guatemalan Caudillo: The Regime of Jorge Ubico, 1931–1944*. Athens: Ohio University Press.
- Gross, Nachum T. (1973).** "The Habsburg Monarchy, 1750–1914." In Carlo M. Cipolla, ed. *The Fontana Economic History of Europe*. Glasgow, U.K.: William Collins Sons and Co.
- Guiso, Luigi, Paola Sapienza, and Luigi Zingales (2006).** "Does Culture Affect Economic Outcomes?" *Journal of Economic Perspectives* 20: 23–48.
- Haber, Stephen H. (2010).** "Politics, Banking, and Economic Development: Evidence from New World Economies." In Jared Diamond and James A. Robinson, eds. *Natural Experiments of History*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Haber, Stephen H., Herbert S. Klein, Noel Maurer, and Kevin J. Middlebrook (2008).** *Mexico Since 1980*. New York: Cambridge University Press.
- Haber, Stephen H., Noel Maurer, and Armando Razo (2003).** *The Politics of Property Rights: Political Instability, Credible Commitments, and Economic Growth in Mexico, 1876–1929*. New York: Cambridge University Press.
- Haggard, Stephan (1990).** *Pathways from the Periphery: The Politics of Growth in the Newly Industrializing Countries*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Halliday, Fred, and Maxine Molyneux (1981).** *The Ethiopian Revolution*. London: Verso.
- Hanna, Willard (1978).** *Indonesian Banda: Colonialism and Its Aftermath in the Nutmeg Islands*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.
- Harding, Harry (1987).** *China's Second Revolution: Reform After Mao*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Harrison, Lawrence E., and Samuel P. Huntington, eds. (2000).** *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books.
- Hassig, Ralph C., and Kongdan Oh (2009).** *The Hidden People of North Korea: Everyday Life in the Hermit Kingdom*. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield Publishers.
- Hatcher, John (2008).** *The Black Death: A Personal History*. Philadelphia: Da Capo Press.
- Heath, Dwight (1972).** "New Patrons for Old: Changing Patron-Client Relations in the Bolivian Yungas." In Arnold Strickton and Sidney Greenfield, eds. *Structure and Process in Latin America*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Heinicke, Craig (1994).** "African-American Migration and Mechanized Cotton Harvesting, 1950–1960." *Explorations in Economic History* 31: 501–20.
- Helmke, Gretchen (2004).** *Courts Under Constraints: Judges, Generals, and Presidents in Argentina*. New York: Cambridge University Press.

- Hemming, John (1983).** *The Conquest of the Incas*. New York: Penguin Books.
- Herbst, Jeffrey I. (2000).** *States and Power in Africa*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Hill, Christopher (1961).** *The Century of Revolution, 1603–1714*. New York: W. W. Norton and Co.
- (1980). “A Bourgeois Revolution?” In Lawrence Stone, ed. *The British Revolutions: 1641, 1688, 1776*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Hilton, Anne (1985).** *The Kingdom of Kongo*. New York: Oxford University Press.
- Hilton, Rodney (2003).** *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*. 2nd ed. New York: Routledge.
- Hirst, John B. (1983).** *Convict Society and Its Enemies: A History of Early New South Wales*. Boston: Allen and Unwin.
- (1988). *The Strange Birth of Colonial Democracy: New South Wales, 1848–1884*. Boston: Allen and Unwin.
- (2003). *Australia’s Democracy: A Short History*. London: Allen and Unwin.
- Hopkins, Anthony G. (1973).** *An Economic History of West Africa*. New York: Addison Wesley Longman.
- Hopkins, Keith (1980).** “Taxes and Trade in the Roman Empire, 200 BC–400 AD.” *Journal of Roman Studies* LXX: 101–25.
- Horrox, Rosemary, ed. (1994).** *The Black Death*. New York: St. Martin’s Press.
- House of Commons (1904).** “Papers Relating to the Construction of Railways in Sierra Leone, Lagos and the Gold Coast.”
- Hu-DeHart, Evelyn (1984).** *Yaqui Resistance and Survival: The Struggle for Land and Autonomy, 1821–1910*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Iaryczower, Matías, Pablo Spiller, and Mariano Tommasi (2002).** “Judicial Independence in Unstable Environments: Argentina 1935–1998.” *American Journal of Political Science* 46: 699–716.
- Inikori, Joseph (1977).** “The Import of Firearms into West Africa, 1751–1807.” *Journal of African History* 18: 339–68.
- International Crisis Group (2005).** “Uzbekistan: The Andijon Uprising,” Asia Briefing No. 38, www.crisisgroup.org/en/regions/asia/central-asia/uzbekistan/B038-uzbekistan-the-andijon-uprising.aspx.
- Israel, Paul (2000).** *Edison: A Life of Invention*. Hoboken, N.J.: John Wiley and Sons.
- Iwata, Masakazu (1964).** *Ōkubo Toshimichi: The Bismarck of Japan*. Berkeley: University of California Press.
- Jackson, Michael (2004).** *In Sierra Leone*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Jansen, Marius B. (2000).** *The Making of Modern Japan*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jászi, Oscar (1929).** *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnson, Chalmers A. (1982).** *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.

- Jones, A.M.H. (1964).** *The Later Roman Empire*. Volume 2. Oxford, U.K.: Basil Blackwell.
- Jones, Eric L. (2003).** *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. 3rd ed. New York: Cambridge University Press.
- Jongman, Willem M. (2007).** "Gibbon Was Right: The Decline and Fall of the Roman Economy." In O. Hekster et al., eds. *Crises and the Roman Empire*. Leiden, the Netherlands: BRILL.
- Josephson, Matthew (1934).** *The Robber Barons*. Orlando, Fla.: Harcourt.
- Kandiyoti, Deniz (2008).** "Invisible to the World? The Dynamics of Forced Child Labour in the Cotton Sector of Uzbekistan." Unpublished. School of Oriental and Africa Studies.
- Keck, Margaret E. (1992).** *The Workers' Party and Democratization in Brazil*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Keen, David (2005).** *Conflict and Collusion in Sierra Leone*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kelley, Jonathan, and Herbert S. Klein (1980).** *Revolution and the Rebirth of Inequality: A Theory of Inequality and Inherited Privilege Applied to the Bolivian National Revolution*. Berkeley: University of California Press.
- Keyssar, Alexander (2009).** *The Right to Vote: The Contested History of Democracy in the United States*. Revised Edition. New York: Basic Books.
- Killick, Tony (1978).** *Development Economics in Action*. London: Heinemann.
- Knight, Alan (2011).** *Mexico: The Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York: Cambridge University Press.
- Knights, Mark (2010).** "Participation and Representation Before Democracy: Petitions and Addresses in Premodern Britain." In Ian Shapiro, Susan C. Stokes, Elisabeth Jean Wood, and Alexander S. Kirshner, eds. *Political Representation*. New York: Cambridge University Press.
- Kupperman, Karen O. (2007).** *The Jamestown Project*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Landes, David S. (1999).** *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*. New York: W. W. Norton and Co.
- Lane, Frederick C. (1973).** *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
- La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, and Andrei Shleifer (2008).** "The Economic Consequences of Legal Origins." *Journal of Economic Literature* 46: 285–332.
- Law, Robin C. (1977).** *The Oyo Empire, c.1600–c.1836: West African Imperialism in the Era of the Atlantic Slave Trade*. Oxford, UK: The Clarendon Press.
- (1980). "Wheeled Transportation in Pre-Colonial West Africa." *Africa* 50: 249–62.
- , ed. (1995). *From Slave Trade to "Legitimate" Commerce: The Commercial Transition in Nineteenth-century West Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Leith, Clark J. (2005).** *Why Botswana Prospered*. Montreal: McGill University Press.
- Lenger, Friedrich (2004).** "Economy and Society." In Jonathan Sperber, ed. *The Shorter Oxford History of Germany: Germany 1800–1870*. New York: Oxford University Press.
- León, Juanita (2009).** *Country of Bullets: Chronicles of War*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

- Lerner, Abba P. (1972). "The Economics and Politics of Consumer Sovereignty." *American Economic Review* 62: 258–66.
- Levy, David M., and Sandra J. Peart (2009). "Soviet Growth and American Textbooks." Unpublished.
- Lewis, I. M. (1961). *A Pastoral Democracy*. Oxford, U.K.: Oxford University Press.
- (2002). *A Modern History of the Somali*. 4th ed. Oxford, U.K.: James Currey.
- Lewis, W. Arthur (1954). "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour." *Manchester School of Economic and Social Studies* 22: 139–91.
- Lindert, Peter H. (2004). *Growing Public. Volume 1: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century*. New York: Cambridge University Press.
- (2009). *Growing Public. Volume 2: Further Evidence: Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century*. New York: Cambridge University Press.
- Lipset, Seymour Martin (1959). "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy." *American Political Science Review* 53: 69–105.
- Lipset, Seymour Martin, and Stein Rokkan, eds. (1967). *Party System and Voter Alignments*. New York: Free Press.
- López, Claudia, ed. (2010). *Y Refundaron la Patria . . . de cómo mafiosos y políticos reconfiguraron el Estado Colombiano*. Bogotá: Corporación Nuevo Arco Iris: Intermedio.
- Lovejoy, Paul E. (2000). *Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press.
- MacFarquhar, Roderick, and Michael Schoenhals (2008). *Mao's Last Revolution*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Mann, Michael (1986). *The Sources of Social Power. Volume 1: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. New York: Cambridge University Press.
- (1993). *The Sources of Social Power. Volume 2: The Rise of Classes and Nation-states, 1760–1914*. New York: Cambridge University Press.
- Manning, Patrick (1990). *Slavery and African Life: Occidental, Oriental, and African Slave Trades*. New York: Cambridge University Press.
- Mantoux, Paul (1961). *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*. Rev. ed. New York: Harper and Row.
- Martin, Simon, and Nikolai Grube (2000). *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya*. New York: Thames and Hudson.
- Martínez, José (2002). *Carlos Slim: Retrato Inédito*. Mexico City: Editorial Oceano.
- Masire, Quett K. J. (2006). *Very Brave or Very Foolish? Memoirs of an African Democrat*. Gaborone, Botswana: Macmillan.
- McCreery, David J. (1994). *Rural Guatemala, 1760–1940*. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
- McGregor, Richard (2010). *The Party: The Secret World of China's Communist Rulers*. New York: Harper.
- McMillan, John, and Pablo Zoido (2004). "How to Subvert Democracy: Montesinos in Peru." *Journal of Economic Perspectives* 18: 69–92.
- Melbourne, Alexander C. V. (1963). *Early Constitutional Development in Australia: New South Wales 1788–1856; Queensland 1859–1922*. With notes to 1963 by the editor. Edited and introduced by R. B. Joyce. 2nd ed. St. Lucia: University of Queensland Press.

- Meredith, Martin (2007).** *Mugabe: Power, Plunder, and the Struggle for Zimbabwe's Future*. New York: Public Affairs Press.
- Michels, Robert (1962).** *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York: Free Press.
- Mickey, Robert W. (2008).** *Paths out of Dixie: The Democratization of Authoritarian Enclaves in America's Deep South, 1944–1972*. Unpublished book manuscript.
- Migdal, Joel S. (1988).** *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Mithen, Stephen (2006).** *After the Ice: A Global Human History 20,000–5000 BC*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Mokyr, Joel (1990).** *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. New York: Oxford University Press.
- (2009). *The Enlightened Economy*. New York: Penguin.
- Moore, Andrew M. T., G. C. Hillman, and A. J. Legge (2000).** *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra*. New York: Oxford University Press.
- Morgan, Edmund S. (1975).** *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia*. New York: W. W. Norton and Co.
- Munro-Hay, Stuart C. (1991).** *Aksum: An African Civilisation of Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Myers, Ramon H., and Yeh-Chien Wang (2002).** “Economic Developments, 1644–1800.” In Willard J. Peterson, ed. *The Cambridge History of China. Volume 9, Part 1: The Ch'ing Empire to 1800*. New York: Cambridge University Press.
- Naidu, Suresh (2009).** “Suffrage, Schooling, and Sorting in the Post-Bellum South.” Unpublished. Department of Economics, Columbia University. Available at tuvalu.santafe.edu/~snaidu/papers/suffrage_sept_16_2010_combined.pdf.
- Narayan, Deepa, ed. (2002).** *Empowerment and Poverty Reduction: A Sourcebook*. Washington, D.C.: The World Bank.
- Neal, David (1991).** *The Rule of Law in a Penal Colony*. New York: Cambridge University Press.
- Neale, J. E. (1971).** *Elizabeth I and Her Parliaments, 1559–1581*. London: Cape.
- Nogal, C. Álvarez, and Leandro Prados de la Escosura (2007).** “The Decline of Spain (1500–1850): Conjectural Estimates.” *European Review of Economic History* 11: 319–66.
- North, Douglass C. (1982).** *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton and Co.
- North, Douglass C., and Robert P. Thomas (1973).** *The Rise of the Western World: A New Economic History*. New York: Cambridge University Press.
- North, Douglass C., John J. Wallis, and Barry R. Weingast (1989).** *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- North, Douglass C., and Barry R. Weingast (1989).** “Constitutions and Commitment: Evolution of Institutions Governing Public Choice in 17th Century England.” *Journal of Economic History* 49: 803–32.
- Nove, Alec (1992).** *An Economic History of the USSR 1917–1991*. 3rd ed. New York: Penguin Books.

- Nugent, Jeffrey B., and James A. Robinson (2010).** "Are Endowments Fate? On the Political Economy of Comparative Institutional Development." *Revista de Historia Económica (Journal of Iberian and Latin American Economic History)* 28: 45–82.
- Nunn, Nathan (2008).** "The Long-Term Effects of Africa's Slave Trades." *Quarterly Journal of Economics* 123: 139–76.
- Nunn, Nathan, and Leonard Wantchekon (2011).** "The Slave Trade and the Origins of Mistrust in Africa," forthcoming in the *American Economic Review*.
- O'Brien, Patrick K., Trevor Griffiths, and Philip Hunt (1991).** "Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660–1774." *Economic History Review, New Series* 44: 395–423.
- Ogilvie, Sheilagh (2011).** *Institutions and European Trade: Merchant Guilds 1000–1500*. New York: Cambridge University Press.
- Olson, Mancur C. (1984).** *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- O'Rourke, Kevin H., and Jeffrey G. Williamson (2002).** "After Columbus: Explaining the Global Trade Boom 1500–1800." *Journal of Economic History* 62: 417–56.
- Owen, E. Roger (1981).** *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. London: Methuen and Co.
- Owen, E. Roger, and Şevket Pamuk (1999).** *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Owen, Thomas C. (1991).** *The Corporation Under Russian Law, 1800–1917*. New York: Cambridge University Press.
- Palmer, Robin H. (1977).** *Land and Racial Domination in Rhodesia*. Berkeley: University of California Press.
- Palmer, Robin H., and Q. Neil Parsons, eds. (1977).** *The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa*. London: Heinemann Educational.
- Pamuk, Şevket (2006).** "Estimating Economic Growth in the Middle East Since 1820." *Journal of Economic History* 66: 809–28.
- Pan, Philip P. (2008).** *Out Of Mao's Shadow: The Struggle for the Soul of a New China*. New York: Simon & Schuster.
- Pankhurst, Richard (1961).** *An Introduction to the Economic History of Ethiopia, from Early Times to 1800*. London: Lalibela House.
- Parsons, Q. Neil (1998).** *King Khama, Emperor Joe and the Great White Queen*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parsons, Q. Neil, Willie Henderson, and Thomas Tlou (1995).** *Seretse Khama, 1921–1980*. Bloemfontein, South Africa: Macmillan.
- Perkins, Dwight H., Steven Radelet, and David L. Lindauer (2006).** *Development Economics*. 6th ed. New York: W. W. Norton and Co.
- Pettigrew, William (2007).** "Free to Enslave: Politics and the Escalation of Britain's Transatlantic Slave Trade, 1688–1714." *William and Mary Quarterly*, 3rd ser., LXIV: 3–37.

- (2009). "Some Underappreciated Connections Between Constitutional Change and National Economic Growth in England, 1660–1720." Unpublished paper. Department of History, University of Kent, Canterbury.
- Phillipson, David W. (1998).** *Ancient Ethiopia: Aksum, Its Antecedents and Successors*. London: British Museum Press.
- Pincus, Steven C. A. (2009).** *1688: The First Modern Revolution*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Pincus, Steven C. A., and James A. Robinson (2010).** "What Really Happened During the Glorious Revolution?" Unpublished. <http://scholar.harvard.edu/jrobinson>.
- Pintner, Walter M. (1967).** *Russian Economic Policy Under Nicholas I*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Post, Jerrold M. (2004).** *Leaders and Their Followers in a Dangerous World: The Psychology of Political Behavior*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Price, David A. (2003).** *Love and Hate in Jamestown: John Smith, Pocahontas, and the Heart of a New Nation*. New York: Knopf.
- Puga, Diego, and Daniel Treffer (2010).** "International Trade and Domestic Institutions: The Medieval Response to Globalization." Unpublished. Department of Economics, University of Toronto.
- Putnam, Robert H., Robert Leonardi, and Raffaella Y. Nanetti (1994).** *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Ransom, Roger L., and Richard Sutch (2001).** *One Kind of Freedom: The Economic Consequences of Emancipation*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press.
- Reid, Anthony (1993).** *Southeast Asia in the Age of Commerce, 1450–1680. Volume 2: Expansion and Crisis*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Reinikka, Ritva, and Jacob Svensson (2004).** "Local Capture: Evidence from a Central Government Transfer Program in Uganda." *Quarterly Journal of Economics*, 119: 679–705.
- Relea, Francesco (2007).** "Carlos Slim, Liderazgo sin Competencia." In Jorge Zepeda Patterson, ed. *Los amos de México: los juegos de poder a los que sólo unos pocos son invitados*. Mexico City: Planeta Mexicana.
- Reno, William (1995).** *Corruption and State Politics in Sierra Leone*. New York: Cambridge University Press.
- (2003). "Political Networks in a Failing State: The Roots and Future of Violent Conflict in Sierra Leone," *IPG* 2: 44–66.
- Richards, Paul (1996).** *Fighting for the Rainforest: War, Youth and Resources in Sierra Leone*. Oxford, U.K.: James Currey.
- Robbins, Lionel (1935).** *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. 2nd ed. London: Macmillan.
- Robinson, Eric (1964).** "Matthew Boulton and the Art of Parliamentary Lobbying." *The Historical Journal* 7: 209–29.
- Robinson, James A. (1998).** "Theories of Bad Policy." *Journal of Policy Reform* 1, 1–46.
- Robinson, James A., and Q. Neil Parsons (2006).** "State Formation and Governance in Botswana." *Journal of African Economies* 15, AERC Supplement (2006): 100–140.
- Rock, David (1992).** *Argentina 1516–1982: From Spanish Colonization to the Falklands War*. Berkeley: University of California Press.

- Romero, Mauricio (2003).** *Paramilitares y autodefensas, 1982–2003*. Bogotá: Editorial Planeta Colombiana.
- , **ed. (2007).** *Para Política: La Ruta de la Expansión Paramilitar y los Acuerdos Políticos*, Bogotá: Corporación Nuevo Arco Iris: Intermedio.
- Sachs, Jeffery B. (2006).** *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*. New York: Penguin.
- Sahlins, Marshall (1972).** *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.
- Saunders, David (1992).** *Russia in the Age of Reaction and Reform, 1801–1881*. New York: Longman.
- Savage-Smith, Emily (2003).** “Islam.” In Roy Porter, ed. *The Cambridge History of Science. Volume 4: Eighteenth-Century Science*. New York: Cambridge University Press.
- Sawers, Larry (1996).** *The Other Argentina: The Interior and National Development*. Boulder: Westview Press.
- Schapera, Isaac (1940).** “The Political Organization of the Ngwato of Bechuanaland Protectorate.” In E. E. Evans-Pritchard and Meyer Fortes, eds. *African Political Systems*. Oxford, U.K.: Oxford University Press.
- (1952). *The Ethnic Composition of the Tswana Tribes*. London: London School of Economics and Political Science.
- (1970). *Tribal Innovators: Tswana Chiefs and Social Change 1795–1940*. London: The Athlone Press.
- Schoenhals, Michael, ed. (1996).** *China’s Cultural Revolution, 1966–1969*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.
- Sfakianakis, John (2004).** “The Whales of the Nile: Networks, Businessmen and Bureaucrats During the Era of Privatization in Egypt.” In Steven Heydemann, ed. *Networks of Privilege in the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan.
- Sharp, Kevin (1992).** *The Personal Rule of Charles I*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Sheridan, Richard B. (1973).** *Sugar and Slaves: An Economic History of the British West Indies 1623–1775*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
- Sidrys, Raymond, and Rainer Berger (1979).** “Lowland Maya Radiocarbon Dates and the Classic Maya Collapse.” *Nature* 277: 269–77.
- Smith, Bruce D. (1998).** *Emergence of Agriculture*. New York: Scientific American Library.
- Sokoloff, Kenneth L. (1988).** “Inventive Activity in Early Industrial America: Evidence from Patent Records, 1790–1846.” *Journal of Economic History* 48: 813–30.
- Sokoloff, Kenneth L., and B. Zorina Khan (1990).** “The Democratization of Invention During Early Industrialization: Evidence from the United States, 1790–1846.” *Journal of Economic History* 50: 363–78.
- Steffens, Lincoln (1931).** *The Autobiography of Lincoln Steffens*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Stevens, Donald F. (1991).** *Origins of Instability in Early Republican Mexico*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Stone, Lawrence (2001).** *The Causes of the English Revolution, 1529–1642*. New York: Routledge.

- Tabellini, Guido (2010).** "Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe." *Journal of the European Economic Association* 8, 677–716.
- Tarbell, Ida M. (1904).** *The History of the Standard Oil Company*. New York: McClure, Phillips.
- Tawney, R. H. (1941).** "The Rise of the Gentry." *Economic History Review* 11: 1–38.
- Temin, Peter, and Hans-Joachim Voth (2008).** "Private Borrowing During the Financial Revolution: Hoare's Bank and Its Customers, 1702–24." *Economic History Review* 61: 541–64.
- Thompson, E. P. (1975).** *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*. New York: Pantheon Books.
- Thompson, I.A.A. (1994a).** "Castile: Polity, Fiscality and Fiscal Crisis." In Philip T. Hoffman and Kathryn Norberg, eds. *Fiscal Crisis, Liberty, and Representative Government 1450–1789*. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
- (1994b). "Castile: Absolutism, Constitutionalism and Liberty." In Philip T. Hoffman and Kathryn Norberg, eds. *Fiscal Crisis, Liberty, and Representative Government 1450–1789*. Palo Alto, Calif.: Stanford University Press.
- Thornton, John (1983).** *The Kingdom of Kongo: Civil War and Transition, 1641–1718*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Todkill, Anas (1885).** *My Lady Pocahontas: A True Relation of Virginia*. Writ by Anas Todkill, Puritan and Pilgrim. Boston: Houghton, Mifflin and Company.
- Truth and Reconciliation Commission (2004).** *Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Sierra Leone*. Freetown.
- Vansina, Jan (1978).** *The Children of Woot: A History of the Kuba People*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Wade, Robert H. (1990).** *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1974–2011).** *The Modern World System*. 4 Vol. New York: Academic Press. Українське видання готує до друку видавництво «Ніка-Центр» в перекладі Тараса Цимбала.
- Ward-Perkins, Bryan (2006).** *The Fall of Rome and the End of Civilization*. New York: Oxford University Press.
- Webster, David L. (2002).** *The Fall of the Ancient Maya*. New York: Thames and Hudson.
- Webster, David L., Ann Corinne Freter, and Nancy Gonlin (2000).** *Copan: The Rise and Fall of an Ancient Maya Kingdom*. Fort Worth, Tex.: Harcourt College Publishers.
- Wheatcroft, Stephen G., and Robert W. Davies (1994a).** "The Crooked Mirror of Soviet Economic Statistics." In Robert W. Davies, Mark Harrison, and Stephen G. Wheatcroft, eds. *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*. New York: Cambridge University Press.
- (1994b). "Population." In Robert W. Davies, Mark Harrison, and Stephen G. Wheatcroft, eds. *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*. New York: Cambridge University Press.

- Wiener, Jonathan M. (1978).** *Social Origins of the New South: Alabama, 1860–1885*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Williamson, John (1990).** *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Washington, D.C.: Institute of International Economics.
- Wilson, Francis (1972).** *Labour in the South African Gold Mines, 1911–1969*. New York: Cambridge University Press.
- Wilson, Woodrow (1913).** *The New Freedom: A Call for the Emancipation of the Generous Energies of a People*. New York: Doubleday.
- Woodward, C. Vann (1955).** *The Strange Career of Jim Crow*. New York: Oxford University Press.
- Woodward, Ralph L. (1966).** *Class Privilege and Economic Development: The Consulado de Comercio of Guatemala, 1793–1871*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Wright, Gavin (1978).** *The Political Economy of the Cotton South: Households, Markets, and Wealth in the Nineteenth Century*. New York: Norton.
- (1986). *Old South, New South: Revolutions in the Southern Economy Since the Civil War*. New York: Basic Books.
- (1999). “The Civil Rights Movement as Economic History.” *Journal of Economic History* 59: 267–89.
- Zahedieh, Nuala (2010).** *The Capital and the Colonies: London and the Atlantic Economy, 1660–1700*. New York: Cambridge University Press.
- Zewde, Bahru (2002).** *History of Modern Ethiopia, 1855–1991*. Athens: Ohio University Press.
- Zohary, Daniel, and Maria Hopf (2001).** *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe, and the Nile Valley* Third Edition, New York: Oxford University Press.
- Блок, Марк.** Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2001. — 528 с. — Бібліогр.: 477–506.
- Вебер Макс.** Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
- Даймонд Джаред.** Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Дж. Даймонд; пер. з англ. та наук. ред. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 488 с.
- Капущінський, Ришард.** Імператор / Шахіншах / Пер. з польск. Олеса Герасима. — Видавництво «Книги—XXI». — Чернівці, 2014.
- Кропоткин П. А.** Записки революционера. — М.: Московский рабочий, 1988. — 544 с.

Книжки «НАШОГО ФОРМАТУ» МОЖНА КУПИТИ У

Володимирі-Волинському, Дніпрі, Дубно, Житомирі, Івано-Франківську, Кам'янському, Києві, Коломиї, Луцьку, Львові, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Рівному, Тернополі, Харкові, Херсоні, Чернівцях, Чернігові

Інтернет-
магазин

www.nashformat.ua

ЧИТАЙКА

www.chytayka.com.ua

GOODZON.UA

www.goodzon.ua

Audiobooks

www.audiobooks.ua

kniga.biz.ua

www.kniga.biz.ua

BOOKLYA

www.booklya.com

Yakaboo

www.yakaboo.ua

Книгарні,
заправки,
супермаркети

Там Там
супермаркет

Ашан

booker.in.ua

БУДВА

NOVUS

ТАВРИЯ В
супермаркет

ОККО

ЕПІЦЕНТР

Видавництво ТОВ «НФ»

Україна, м. Київ, 01032, пров. Алли Горської, 5

Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014

(044) 222-53-49, www.nashformat.ua, pub@nashformat.ua

Пресі. Відділ маркетингу та PR

pr@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(097) 904-36-96

Читачам. Інтернет-магазин

client@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(067) 247-57-37

Музикантам. Видавництво дисків

pub@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(097) 595-62-43

Гуртовикам. Відділ збуту

order@nashformat.ua

(044) 222-53-49

(067) 247-57-17

Арт-простір. Лекції, дискусії

Київ, пров. Алли Горської, 5

(044) 222-53-49

Пропозиції (пере)видати цікаву книжку надсилайте:

martynov@nashformat.ua

NashFormat

NashFormatua

NashFormat.ua

bitly.com/НашФормат

КАПІТАЛ У ХХІ СТОЛІТТІ

Тома Пікетті

Книгу «Капітал у ХХІ столітті» французького економіста Тома Пікетті названо книгою року за версією Financial Times, бестселером New York Times, а у світі продано уже понад два мільйони примірників.

Тематика

Економіка, фінанси, політика, бізнес, розвиток, капітал, нерівність, суспільство

Про книгу

Кому буде належати світ наприкінці ХХІ століття? Якими є механізми накопичення і перерозподілу багатства у світі? Чи мав рацію Карл Маркс, обіцяючи «неминучу загибель» капіталізму? На ці та інші запитання автор шукає відповіді у книзі. Пікетті жодним чином не претендує на беззаперечність своїх ідей. На прикладі Європи і США він розглядає концепції розвитку капіталу від ХVІІІ століття й до сьогодні. Усі свої ідеї підкріплює розрахунками, елементарними та усім зрозумілими формулами, навіть прикладами з класичного та сучасного мистецтва.

Для кого книга

Книга буде корисною підприємцям, економістам, держчиновникам, а також усім, кому цікаво зрозуміти причини економічної нерівності, яка, безумовно, є і в українському суспільстві.

Чому ця книга

Пікетті не просто вивчає закони, здатні впливати на збільшення прірви між найбагатшими і найбіднішими, — він пропонує власні радикальні методи зупинення цієї «нескінченної спіралі». І це саме те, що сьогодні може знадобитися Україні. Питання, які піднімає автор, зрозумілі читачеві, не знайомому з економічною абеткою.

Про автора

Тома Пікетті — французький економіст, професор Вищої школи соціальних наук і Паризької школи економіки, оглядач газет Libération та Le Monde. Світову популярність здобув завдяки своїм дослідженням причин і наслідків економічної нерівності у світі. Пікетті відмовився від ордену Почесного легіону 2015 року, аргументуючи це тим, що уряду краще займатися зростанням економіки, а не присуджувати нагороди.

ВЕЛИЧНІ ЗА ВЛАСНИМ ВИБОРОМ

Чому деякі процвітають, у супереч всьому

Дж. Коллінз, Мортен Т. Хансен

Тематика

Лідерство за екстремальних обставин, менеджмент, мотивація, успіх.

Про книгу

Автори шукають відповіді на запитання: у чому полягають відмінності величних від просто хороших за конкретних обставин? Чому в умовах економічної нестабільності одні компанії процвітають, інші ж — занепадають? Який відсоток удачі в людських досягненнях? В основі бестселера — багаторічне дослідження, що мало на меті сформулювати головні принципи ведення бізнесу в несприятливих умовах. Використовуючи інструментарій наукового аналізу, автори формують гіпотези, які підтверджують або спростовують фактами. Книга увійшла в список бестселерів New York Times, перекладена 36 мовами і розійшлася накладом 4 мільйони примірників.

Для кого ця книга

Видання є практичним посібником для підприємців, власників бізнесу, топ-менеджерів і тих, хто прагне стати величним за власним вибором.

Чому ця книга

Живі легенди менеджменту порівнюють лідерів різних типів, аналізують стратегічні рішення та помилки компаній-десятиборців. Середовище не визначає, які компанії процвітатимуть у хаосі, а які — ні. Визначають люди. Люди, що керують і створюють команди, організації, започатковують культури, встановлюють цінності, прямують до мети й досягають великих, складних, відчайдушних цілей. Якщо ви не бачите перспектив розвитку в найближчі десятиліття або хочете наступати на граблі власних помилок постійно — не читайте цю книгу.

Про авторів

Джеймс «Джим» Коллінз — американський бізнес-консультант, письменник, дослідник. Є автором книг «Від хорошого до величного», «Як гинуть величні», у співавторстві з Джері І. Поррасом написав книгу «Збудовано назавжди» (2004), яка входить до списку бестселерів Business Week і перекладена 25 мовами.

Мортен Т. Хансен — бізнес-експерт, професор кафедри менеджменту Каліфорнійського університету в Берклі. У його послужному списку викладацька робота в Гарвардській школі бізнесу, міжнародній бізнес-школі INSEAD у Франції. Працював старшим консультантом у компанії Boston Consulting Group у Лондоні, Стокгольмі та Сан-Франциско.

БЕЗЖАЛЬНА ПРАВДА ПРО НЕЩАДНИЙ БІЗНЕС

Бен Горовіц

Тематика

Стартап, CEO, кризовий менеджмент, великий бізнес.

Про книгу

Бізнес-гуру, інвестор Кремнієвої долини, американський підприємець Бен Горовіц написав відверту книгу про бізнес, не подібну на сотні видань штибу «Як створити власну справу і досягнути успіху». Автор не пропонує готових рецептів успіху та аргументовано пояснює, чому таких рецептів не існує. Горовіц розповідає, що в бізнесі, як і в житті, передусім потрібно розмежовувати своє сприйняття і факти, особисте та професійне, і тоді навіть рішення звільнити кращого товариша ні для кого не стане катастрофою. Навіть якщо під вашим керівництвом працює найталановитіший працівник, який здобув визнання у професійних колах, саме ви вирішуйте, чи потрібен його нестерпний характер і великий талант вашій компанії. Її і ваше майбутнє залежить від вас.

Для кого книга

Для топ-менеджерів, підприємців і всіх амбітних читачів.

Чому ця книга

Увесь свій досвід керування людьми, боротьбу з їхніми інтригами, пошуки найкращих фахівців Бен Горовіц подає як інструкцію до дії, зрозумілу кожному. Бізнес-дійсність — нещадна, наче життя у гетто, про яке співають часто цитовані автором реperi. А ваші шанси виграти дорівнюють шансам програти. Тому ця книга не для тих, хто шукає легких відповідей, а для тих, хто знає: запитань завжди більше, ніж відповідей, а перемагають у бізнесі тільки найвідважніші.

Про автора

Бен Горовіц — американський підприємець у галузі новітніх технологій, венчурний інвестор, блогер. Його блог читають понад 10 млн читачів, а венчурний фонд Andreessen Horowitz, співзасновником якого він є, 2011 року очолив рейтинг найвпливовіших інвестиційних компаній (за версією американського веб-сайту CNET, присвяченого комп'ютерним технологіям). Автор бізнес-бестселера, на який ви звернули увагу, в той чи інший спосіб причетний до більшості технологічних інновацій, із якими доводиться мати справу людям, народженим у середині 80-х: Горовіц сприяв появі першого інтернет-браузера Mosaic, працював над одним із перших «хмарних сервісів» Loudcloud для корпоративних клієнтів, і як венчурний інвестор вкладав у розвиток Airbnb, Facebook, Twitter, Skype та понад 150 інших компаній.

* * *

Ви тримаєте в руках книжку, яку випустило у світ київське видавництво «НАШ ФОРМАТ». Ми видаємо українською мовою оригінальні й перекладні дослідження із соціальних і гуманітарних наук, найкращі зразки сучасної художньої літератури, роботи нобелівських і пулітцерівських лауреатів, бестселери New York Times, The Economist, Financial Times.

«НАШ ФОРМАТ» видає ділову літературу, яка мотивує, пропонує нові ідеї і творчі рішення, адже ми теж хочемо бачити довкола якісні послуги й товари, вироблені в Україні. Публікуємо мемуаристику і біографії видатних людей, які надихають і дають корисний урок, адже освічені громадяни — окраса країни.

Кожен наш проект — це нове робоче місце для перекладачів, редакторів, коректорів і дизайнерів, робота для українських типографій, а отже й розвиток вітчизняної економіки. Купуючи книжку «Нашого формату», ви інвестуєте у здорове майбутнє країни і свій особистий розвиток.

*З любов'ю і вдячністю
команда «Нашого формату»!*